

આજ કાલનું હિન્દુસ્તાન

અથવા

પ્રાણહારક મુગળન.

ભા. ૨ ભો.

૩૦

૬ મુર. નારાયણ વિરનળ.

પ્રકાશક.

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃદે

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૦૧૭

વર્ગક્ર

પુસ્તકનું નામ અ.વ.૩.૫૫૩ હિંદુસ્તાન

વિષય ૬ : ૩

આજ કાલનું હિન્દુસ્તાન

અથવા

પ્રાણહારક મૃગજળ

દ્વિતીય ખણ્ડ
જલાભાસ

કર્તા
ડક્ટર નારાયણ વિસનજી
પૌરબંદર (કાઠિયાવાડ)

“ A reforming age is always
Fertile of imposters.”
Lord Macaulay.

પ્રકાશક
મહાદેવ રામચન્દ્ર જાગુજી
અંચવિક્રેતા અને અંચપ્રકાશક
ત્રણહરવાળા—અમદાવાદ

મુદ્રિત ૩. ૧-૮-૦

પ્રથમ આવૃત્તિ

પ્રત ૧૦૦૦

ગુજરાત વિધાપીઠ પ્રશાસન
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૭૪૧૭

(અંથસ્વામિત્વના સર્વ અધિકાર પ્રકાશકે સ્વાધીન રાખ્યા છે)

શ્રી “સત્યપ્રકાશ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં ડાહ્યાભાઈ શંકરભાઈ
ગાંધીએ છાપ્યું; ખાલીના-અમદાવાદ

ગ્રંથસમર્પણ

અંધુતુલ્ય અનુકંપાવિભૂષિત અને શુદ્ધ સ્નેહમૂર્તિ સુહૃદો

ભાઈ વલ્લભ કેશવ નાયક, મુંબઈ;

તથા

ભાઈ માધવલાલ મોહનલાલ નાયક, અમદાવાદ;

મહાન્ યોગીશ્વર રાજર્ષિ ભર્તૃહરિની

“પાપાન્નિવારયતિ યોજયતે હિતાય ગુહ્યં ચ ગૂહ્યતિ ગુણાન્પ્રકટીકરોતિ।
આપદ્મતં ન ચ જહાતિ દદાતિ કાલે સન્મિત્રલક્ષણમિદં પ્રવદન્તિ સન્તઃ”॥

“જે પાપોને નિવારે છે, હિતની યોજના કરે છે, અવગુણને ગુપ્ત રાખે છે, ગુણોનો પ્રકાશ કરે છે, આપદકાલમાં ત્યાગી જતો નથી અને પ્રસંગ આવતાં પોતાથી અપાય તેટલી સહાયતા આપે છે, તે સન્મિત્ર છે; એવા પ્રકારનું સંતજનોએ સન્મિત્રનું લક્ષણ કહેલું છે;” એ સન્મિત્રવિષયક વ્યાખ્યાનો તમે ઉભયમાં સંપૂર્ણ સમાવેશ થતો હોવાથી અને તમે ઉભય મિત્રોએ મારા સુખમાં નહિ, કિંતુ સંકટના સમયમાં અનેકવાર અગ્રભાગે રહી ભાગ લઈને પોતાના આ દીન મિત્રને તન, મન તથા ધનની એકથી વિશેષ વાર સહાયતા, કોષ્ઠપણુ પ્રકારના પ્રતિક્ષણની ક્ષેષ માત્ર આશા વિના કેવળ કર્તવ્ય માનીને, આપેલી હોવાથી તે અગાધ ઋણમાંથી કિંચિદંશે મુક્ત થવાની અને આપણી પરસ્પર સત્ય મૈત્રીના સ્મરણને સદાને માટે જાગૃતી રાખવાની શુદ્ધ ભાવનાને હૃદયમાં ધારી મારી આ પ્રસ્તુત સાહિત્યકૃતિ હું તમે ઉભય સુહૃદોના કરકમળમાં સમર્પિત કરું છું, તેનો, આશા છે કે, પ્રેમપૂર્વક સ્વીકાર કરીને આ દીન મિત્રને ઉપકૃત કરવાની ઉદારતા બતાવશો.

તમારો નિરંતર ઉપકૃત અને સ્નેહાંકિત

હંકુર નારાયણ વિસનજી

ગ્રંથકાર

“હાસ્ત ઉસ્કો કહતે હયેં મુશિકલમેં જો આતા હય કામ;
 દેખા મયેંને હાસ્ત તો આસૂદગીકે હયેં તમામ;
 પાસ માલોજર હો તો કરતે હયેં ઝુકઝુકકે સલામ;
 હો ગયે મુશિકલસ તો ફિર લેતા નહીં કોઇ અપના નામ;
 હાસ્તી અયસોંકી તો રજહબમેં અપને હય હરામ;
 એહતર હય ઇસ હાસ્તીસે હોના શયતાંકે ગુલામ !”

રૈનકં

ઉપોદ્ધાત

પ્રસ્તુત નવલકથાના ‘તૃણા’ નામક પ્રથમખંડના લેખન-કાર્યની પૌરખંદરમાં મેં તા. ૧૭ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૬ ગુરુવારને દિવસે સમાપ્તિ કરી હતી અને ત્યારપછી તરતજ આ ‘જલાલાસ’ નામક દ્વિતીય ખંડના લેખન તથા મુદ્રણનો આરંભ કરવામાં આવ્યો હતો. આ દ્વિતીય ખંડના એ લેખન તથા મુદ્રણકાર્યના આરંભ પછી નવેમ્બર માસના પ્રારંભમાં કેટલાંક કારણોથી માફ અમદાવાદ આવવું થયું અને તેથી આ દ્વિતીય ખંડને ગત જાન્યુઆરી અથવા ફેબ્રુઆરી માસમાં જ પ્રકાશિત કરી શકાશે, એવી મારી ધારણા હતી; પરંતુ અમદાવાદમાં આવ્યા પછી ન ધારેલી રીતે એક નાટક લખવાનું કાર્ય આવી પડવાથી અને તે સાથે પ્રકૃતિ આત્યંત અસ્વસ્થ રહેવાથી મારી ધારણા કરતાં આ દ્વિતીય ખંડના પ્રકાશનમાં ત્રણ માસ જેટલો અધિક કાલાવધિ થઈ ગયો છે અને એમાટે હું આ ગ્રંથના પ્રકાશક તથા વાંચક કલમની ક્ષમા માગું છું. તૃતીય ખંડના લેખનકાર્યનો આરંભ કરવામાં આવ્યો છે અને પરમાત્માની કૃપાથી તેને યની શક્તી ઉતાવળથી પ્રકાશિત કરવામાં આવશે.

આજકાલના હિન્દુસ્તાનમાંની કેટલીક મહત્ત્વાકાંક્ષાવતી અધમ વ્યક્તિઓ લક્ષ્મી તથા ઐહિક ભોગવિલાસની તૃણાના પરિણામે કેવા પ્રકારનાં પાપ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, એનો જેવી રીતે પ્રથમ ખંડમાં સ્ફોટ કરવામાં આવ્યો છે, તેજ પ્રમાણે લક્ષ્મીના ઐહિક ભોગવિલાસરૂપ જલાલાસથી મિથ્યા ભ્રમમાં પડીને તે જ વ્યક્તિઓ

મનુષ્યદત્તા જેવાં ભીષણ પૈશાચિક કૃત્યો કરતાં પણ અચકાતી નથી, એનું આ દ્વિતીય ‘ જલાભાસ ’ નામક ખંડમાં સંપૂર્ણ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે અને તે નિરૂપણ વાંચકોના કરકમળમાં હોવાથી તેનો અધિક ઊહાપોહ નિરર્થક છે.

મારી અત્યારસૂધીમાં પ્રકટ થએલી અન્ય સામાજિક નવલ-કથાઓ પ્રમાણે પ્રસ્તુત સામાજિક નવલકથાનો પ્રથમ ખંડ પણ ગુર્જર સાહિત્યવિલાસી વાંચકોના પરમ આદરને પાત્ર થઈ ચૂક્યો છે અને તેથી જો મારા અંતઃકરણમાં આનંદની લહરી ઉદ્ભવે, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિકજ છે. પ્રથમ ખંડ પ્રમાણે જ આ દ્વિતીય ખંડ તથા હવે પછીના તૃતીય તથા ચતુર્થ ખંડ મળીને એ ખંડો પણ અવશ્ય વાંચકોના આદરને પાત્ર થશે, એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે.

પ્રસ્તુત નવલકથાની રચનાના સંબંધમાં જે કાંઈ લખવા યોગ્ય હતું તે પ્રથમ ખંડના ઉપોદ્ધાતમાં લખાયલું હોવાથી આ ખંડમાં તેમજ હવે પછીના ખંડોમાં વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત લખવાની આવશ્યકતા નથી અને તેથી જો પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાદષ્ટિથી પ્રસ્તુત નવલકથાના એ ખંડોની નિર્વિદ્ન સમાપ્તિ થઈ છે, તેનાં ચરણોમાં અન્ય એ ખંડોની પણ નિર્વિદ્ન સમાપ્તિમાટેની અનન્ય ભાવયુત અભ્યર્થના કરીને હું મારા આ સંક્ષિપ્ત ઉપોદ્ધાતની અહીં જ પરિસમાપ્તિ કરું છું.

અહમ્મદાબાદ (અમદાવાદ)
તા. ૨ જૂન ૧૯૧૭ સનિવાર
જ્યેષ્ઠ શુક્લા દ્વાદશી વિક્રમાબ્દ ૧૯૧૭

હંકુર નારાયણ વિસનજી
અંચકર્તા

અનુક્રમણિકા.

(દ્વિતીય ખંડની)

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧ લું.	દેવી અને દાનવી	૧
૨ જું.	આદર્શ દંપતી-ગોવિન્દલાલ અને સુભદ્રા ...	૧૭
૩ જું.	દીવાળું કે દૂધેવાળૂ ?	૩૩
૪ થું.	દીવાળાની જાહેજલાલીનો જલ્સો ! ...	૫૧
૫ મું.	પિશાચનન્દિની !	૭૨
૬ દું.	ગોવિન્દલાલની હત્યા !	૮૮
૭ મું.	સૂર્યનો અસ્ત અને ચંદ્રનો ઉદય ! ...	૧૧૫
૮ મું.	ડૉક્ટર સર વલ્લભદાસ વિલાયતી ...	૧૩૧
૯ મું.	યમરાજનો સહોદર !	૧૪૪
૧૦ મું.	પુણ્યા અને પાપીયસી	૧૬૧
૧૧ મું.	હરામખોર હળવદિયો	૧૭૭
૧૨ હું.	પરમેશ્વરનો પ્રભાદ	૧૯૩
૧૩ મું.	લેડી જર્મિલા	૨૧૦
૧૪ મું.	“પ્રેમપીયૂષ”	૨૨૫
૧૫ મું.	સુભદ્રાતું કાશીપ્રયાણ	૨૪૨
૧૬ મું.	શારદા કે સિંહી !	૨૫૭
૧૭ મું.	વિષસિંચન ?... ..	૨૭૨
૧૮ મું.	શારદાની પ્રાણાહુતિ !	૨૮૭

હુમણાંજ બહાર પડેલી નવીન નવલકથાઓ

આજકાલનું હિન્દુસ્તાન ભાગ ૧ લો (સચિત્ર)	૧-૮-૦
” ” ” ૨ જો ”	૧-૮-૦
ભયંકર ભદ્ર (સચિત્ર)	૨-૦-૦
રમણી કે રાક્ષસી ? (સચિત્ર)	૧-૮-૦
પિશાચમંદિર (સચિત્ર)	૨-૦-૦
લતા અને લલિતા ભાગ ૧ થી ૪ (સચિત્ર)	
દરેક ભાગની કીમત	૦-૧૨-૦
ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા ! (સચિત્ર)	૧-૪-૦
દગાખાજ દુનિયા (સચિત્ર)	૧-૮-૦
પિશાચિની કે પ્રેમદા ? (સચિત્ર)	૧-૮-૦
મુરાદેવી (સચિત્ર)	૨-૦-૦
કલંદરની કટાર (સચિત્ર)	૨-૦-૦
કમનસીબ લીલા (સચિત્ર)	૧-૧૨-૦
સુંદર અને વિદ્યાનંદ (સચિત્ર)	૧-૪-૦
કમળાદેવી	૧-૮-૦
કાશ્મીર અને કેસરી	૧-૦-૦
તરુણ તપસ્વિની ભાગ ૧—૨	૩-૦-૦
કાળરાત્રિનું ખૂની ખંજર ભાગ ૧—૨	૨-૧૨-૦
રણધેન્ના રજપૂતો	૧-૮-૦

મળવાનું ઠેકાણું:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે

બુકસેલર અને પબ્લિશર

ત્રણદરવાજા—અમદાવાદ

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः

આજકાલનું હિન્દુસ્તાન

અથવા

પ્રાણહારક મૃગજળ

દ્વિતીય ખણ્ડ

જલાભાસ

પ્રકરણ ૧ લું

દેવી અને દાનવી

પ્રથમ ખંડના અંતિમ પ્રકરણના અંતમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે: “શારદા રતનબાઈ, કપિંજલા, ઈન્દુ તથા લક્ષ્મણ ઇત્યાદિને લઈને મુંબઈ જવામાટે રવાના થઈ;” એટલે એમાંના ઇત્યાદિ શબ્દથી એમ પણ સમજી લેવાનું છે કે, કપિંજલાની ભગિની વિધવા સુનંદા પણ તેમની સાથેજ મુંબઈ જવામાટે રવાના થઈ હતી. સુનંદાના દામોદર સાથેના ગુપ્ત પ્રેમનો ભેદ શારદા તથા કપિંજલાના જણવામાં આવી ગયો હતો, એ તો પ્રથમ ખંડમાં જ આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ, પરંતુ સુનંદા પોતે એ ઘટનાથી અચ્છ હોવાથી કપિં-

જલાને મુંબઈમાં પોતાની સાથે રહેવામાટેના તેણે અતિશય આગ્રહ કર્યો હતો; પણ તેની સાથે તેના ગૃહમાં રહેવાની જેમ કપિંજલાની પોતાની ઇચ્છા નહોતી તેમજ કપિંજલા સુનંદાના સહવાસમાં સ્વ-તંત્રતાથી રહે એવી શારદાની પણ ઇચ્છા ન હોતી અને તેથી બે ચાર આડાં અવળાં કારણો દર્શાવીને શારદાએ સુનંદાની એ ઇચ્છાનો ઉપકાર સહિત અસ્વીકાર કરીને મુંબઈમાં આવ્યા પછી પોતાના જે બંગલામાં હુરિદાસ, ભાગીરથી તથા ગુલાબ આદિના નિવાસની વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવી હતી તેમાં જ રતનબાઈ તથા કપિંજલાના નિવાસમાટેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી આપી હતી અને તેથી તે વિધવા સાસુવહૂં ત્યાંજ રહેતી હતી. એ સર્વને મુંબઈમાં આવ્યાને લગભગ છ થી સાત મહિનાનો કાલાવધિ થઈ ગયો હતો તે સમયથી આપણી આ નવલકથાના દ્વિતીય ખંડનો આરંભ થાય છે.

*

*

*

*

શરદ્ઋતુ વર્તમાન હતો. રવિવારના એક રમણીય પ્રભાતમાં કોશી અને નાસ્તો લીધા પછી માણેકલાલ પોતાના લાયબ્રેરી હાલમાં કુરસીને ટેબલની અડોઅડ રાખી કોણીને ટેબલપર ટેકવી મસ્તકને હસ્તના આધારે રાખી જાણે કોઈ ઘેર અને બીજાણ ચિંતામાં નિમગ્ન થઈ ગયો હોયની ! તેવા સ્વરૂપમાં બેઠો હતો. તેના મુખમંડળમાંની પૂર્વ તેજસ્વિતા તથા પ્રકુલતાનો સર્વથા લોપ થયો હતો અને તેના સ્થાનમાં ચિતારૂપિણી ચિંતા તથા ચિંતાજન્ય મલિનતાની છાયા વિસ્તરેલી પ્રત્યક્ષ દેખાતી હતી. ધીમે ધીમે તેના મુખમાંથી નિમ્ન ઉદ્ઘારો પ્રહુ જ મંદ સ્વરથી નીકળવા માંડ્યા:—

“ ગુમાવ્યો તે, હતો માખાપનો જે માલ સદામાં;
ન જાણું કે હશે આવો બચકર તાલ સદામાં;
ગયાં ધરખાર પણ અંતે થયો બેહાલ સદામાં;
રહું છે માંસ ને ખેંચાઈ ગઈ છે ખાલ સદામાં

કહે છે મૂર્ખ સદામાં કરોડોની કમાણી છે;
ખરે સદ્ગોડિયાની જિન્દગાની ધૂળધાણી છે !”

એ ક્ષણેજ દેવી શારદાએ લાયઝેરી હોલમાં પ્રવેશ કર્યો. તે દેવીના પવિત્ર મુખમંડળમાં પણ આજે ચિન્તાજન્ય માલિન્યની વિલક્ષણ છટા પ્રસરેલી હતી, તેના હાથમાં રજીસ્ટર્ડ કરેલો એક કાગળ હતો અને તે કાગળથી જ તેના હૃદયમાં એક નવીન ચિંતાનો ઉદ્ભવ થયો હતો. તે કાગળને પોતાના પતિના હાથમાં આપતાં અનિશ્ચય દુઃખદર્શક સ્વરથી શારદા કહેવા લાગી કે;—“પ્રાણેશ, આ ળંગલાવાળાની નોટિસ આવી છે, એમાં ચાર માસનું ચઢેલું ભાડું ચોવીસ કલાકમાં ચૂકવી આપીને એક માસમાં ળંગલો ખાલી કરી આપવાનું જણાવેલું છે અને જો આપણે તેમ ન કરીએ, તો તેણે કાયદાસર આગળ પગલાં ભરવાની ધમકી પણ આપી છે. હવે આની શી વ્યવસ્થા કરીશું ?”

માણેકલાલ પ્રથમથીજ ચિંતામાં ઘેરાયેલો તો હતો જ અને તેવામાં વળી આ સ્નાનના સમાચાર સાંભળવામાં આવતાં તેની નિરાશાનો અવધિ થઇ ગયો. તે અત્યંત નિરાશાદર્શક તથા શોકાન્વિત મુદ્રાથી શારદાને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે;—“શારદા, ચિન્તાનાં નિત્ય નવાં નવાં કારણોને તું હવે મારી નજર આગળ શામાટે લાવે છે ? આવા પ્રકારના ધૃતને હોમીને મારા હૃદયમાં ભયંકરતાથી સળગી રહેલી હોળીને વધારે શામાટે ભડકાવે છે ? આ ભાડાની રકમ આપવાથી જ મારાપરના કર્જનો ખાડો પૂરાય તેમ નથી, આટલાથીજ છૂટકો થાય તેમ નથી ! સદામાં ખોટ મૂકવાથી હું વળી પાછો પચીસ હજારનો દેવાદાર થયો છું અને ગઇ કાલે વળી પાછો રૈસમાં પણ દશ હજારની રકમ હારી ગયો છું ! જે વખત જાય છે, તેમાં લેણદારોનું લશ્કર આવશે અને રૈસમાં ખોયેલાં નાણાં જો આ-

વતી કાલ સૂધીમાં નહિ ભરાય તો રેસવાળા મને ‘ડિરેક્ટર’ ઠરાવશે. જો તારી પાસે કાંઈ હોય, તો લાવ અને મારી આખર બચાવ ! મારી પાસે ત્રાંખાની એક પાઇ પણ નથી; લેણદારોને આપી શકાય એવું મારી તીજેરીમાં હવે કાંઈ પણ નથી.” આમ કહી એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી માણેકલાલ ટેબલ પર માથું મૂકીને પડી રહ્યો.

પતિનું આ ઉત્તર સાંભળી શારદાનું હૃદય ચૂર્ણ થઈ ગયું. અને તેથી તે કાંઈક ઉત્તેજિત થઈને બોલી કે;—“ કરાચીથી આવ્યા પછી જ્યારે આપના શિરપર ચઢી ગએલા અસહ્ય ઋણભારની વાર્તા મારા જાણવામાં આવી, ત્યારે આપની પ્રતિષ્ઠા સાથે સરખાવતાં મારા અલંકારો મને તુચ્છ જણાયાથી અલંકારો તેમજ મૂલ્યવાન વસ્ત્રો આદિને વેચીને પણ મેં આપની પ્રતિષ્ઠાના રક્ષણની યથાસાધ્ય એજા કરી અને પત્નીધર્મનું પાલન કરી બતાવ્યું; એટલું જ નહિ, પણ વ્યાજનો ભાર વધી ન જાય એટલા માટે મોર્ટગેજ મૂકાયલા બંગલા આદિનું વેચાણ કરાવી દેવું પતાવ્યું અને તે વેચતાં નાણાંની જે રકમ વધી હતી તેમાંથી આજ દિવસ સૂધી ધરનું ગંજવર ખર્ચ નિભાવ્યું. આજ સૂધી તો જેમ તેમ ચલાવાયું છે, પણ હવે તો મારી તીજેરીનું પણ તળિયું દેખાયું છે ! હાય.—

‘ દશા મારી થઈ એ કે નથી એ હાથમાં ચૂડી;
પહેરી શ્વેત સાડી આ ફરં થઈ સાવ સાધૂડી;
તમારી ટેવ સદા શર્તની જાતી નથી ફૂડી;
ગયું જે કેં હતું તે, ને હવામાં આખર ઊડી;
હવે જો હોય કાંઈ તો ફક્ત છે બાયડી બાકી;
કરો લીલામ તેનું ને પછી બાવા બનો બાકી ! ”

માણેકલાલ જો કે પોતાના જ બંગલામાં અદ્વાપિ વસતો હતો, પણ હવે તે બંગલાનો સ્વામી નહિ, કિંતુ એક બાકું આપનાર

અધિવાસી હતો; કારણ કે, અંગલો તો ક્યારનોય વેચાઈ ગયો હતો અને અત્યારે તો મહિનાનું રૂપિયા ત્રણસેં બાકું આપવું પડતું હતું. જો કે અંગલો તો તેણે શારદાના ઉપદેશથી વેચી નાખ્યો હતો, છતાં એ વાર્તાને ગુપ્ત રાખવાનો અને ત્રણ સેં રૂપિયા બાકું લઈને તે રહે ત્યાંસુધી અંગલામાં રહેવા દેવાનો તેણે તે અંગલાને વેચાણ કરી લેનાર સાથે લિખિત કરાર કરેલો હોવાથી અત્યારસુધી તે પોતાના અંગલામાં આગળ પ્રમાણેજ વસતો હતો અને ધરના ખર્ચમાં કે ગાડીધોડાના ખર્ચમાં પણ તેણે વધારે કશોય ઘટાડો કરેલો ન હોવાથી તેની આંતરિક અધમ સ્થિતિનો ભેદ બહુધા કોઈના જાણવામાં આવ્યો નહોતો. પરંતુ મહિનો થતાંજ હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ થતો હોય અને આવક નામ માત્રને પણ ન હોય ત્યાં પછી એ ભેદ કેટલાક કાળ પર્યન્ત જળવાયલો રહે વાઈ? અધૂરામાં પૂરું માણેકલાલ વળી પાછો સદા અને શર્તમાં પાંત્રીસ હજારનો દેવાદાર થઈ ગયો હતો અને ધરમાં તે દેવામાંથી છૂટવાનું લેશ માત્ર પણ સાધન ન હોવાથી આજે તેના સંકટની સીમા થઈ ચૂકી હતી. એવામાં વળી અંગલાવાળાની બાડામાટેની નોટિસ આવી અને પડતા પર પાટ્ટુ જેવો ઘાટ થઈ પડ્યો. માણેકલાલનાં નેત્રો સમક્ષ સર્વત્ર અંધકાર જ છવાયલો દેખાવા લાગ્યો. શારદાએ આજના જેવાં કઠિન વચનો કદાપિ ઉચ્ચાર્યાં નહોતાં, પરંતુ તેના ધૈર્યનો પણ હવે અંત થવા આવ્યો હતો અને તેથી આજે તેના મુખમાંથી ઇચ્છા ન છતાં પણ દુઃખના આવેગમાં આવાં વચનો નીકળી ગયાં હતાં. કેટલીકવાર વિચારમાં નિમગ્ન રહ્યા પછી અચાનક મસ્તિષ્કમાં એક દૃષ્ટના આવતાં માણેકલાલે શારદાને સંમોધીને કહ્યું કે;—

“શારદા, આપણે સ્વર્ગવાસી પ્રાણુજ્ઞાલની સંપત્તિનાં દ્રુટી છીએ અને સર્વ સંપત્તિ અત્યારે તો આપણાજ અધિકારમાં છે, એ-

ટલું જ નહિ, પણ ભવિષ્યમાં પણ એ સંપત્તિનો સ્વામી આપણે ઇન્દુ જ છે, તો પછી તેમાંથી હાલ પાંત્રીસથી ચાળીસ હજારની રકમ ઉપાડીને આ સંકટના પ્રસંગને આપણે ટાળી દઇએ અને પછી ધીમે ધીમે તે ભરી આપીએ, તો તેમ બની શકે એમ છે. સાધનો આપણા હાથમાં હોવા છતાં આપણે આટલી બધી ચિંતા વિના કારણ શમાટે રાખવી જોઇએ ? ”

“ પ્રાણેશ, આપ વિદ્વાન અને વિચારશીલ હોવા છતાં આજે આટલો બધો પ્રભાદ કરો છો, એ જોઇને મને અતિશય આશ્ચર્ય થાય છે ! ” શારદા સ્વામીના વાદનો પ્રતિવાદ કરતી કહેવા લાગી; “સ્વર્ગીય પ્રાણલાલની લગભગ જે લાખની સ્થાવર તથા જંગમ સંપત્તિનાં ટ્રસ્ટી આપણે એકલાં જ નથી, કિંતુ રતનબાઇ, કપિંજલા તથા સૉલિસિટર મંગળદાસનાં નામો પણ ટ્રસ્ટી તરીકે રજીસ્ટર્ડ થયેલાં છે, એ આપ બૂલી કેમ જાઓ છો ? અર્થાત્ તેમની સંમતિ વિના આપણાથી એ સંપત્તિમાંની એક રાત્રી પાછ પણ લઇ શકાય તેમ નથી; અને ધારો કે, આપણે તેમની સંમતિ મેળવી શકીએ, છતાં પણ તેમને આપણી દીનતા દર્શાવીને તેમની દૃષ્ટિમાં તુચ્છ તરીકે દેખાવાનો મારો વિચાર નથી. અરે એટલું જ નહિ, પણ ધારો કે, એ સંપત્તિનાં આપણે એકલાં જ ટ્રસ્ટી હોઇએ અને એ સંપત્તિ આપણા જ અધિકારમાં હોય, તોય એનો આવી રીતે ઉપયોગ કરવાને બદલે આત્મહત્યા કરીને મરી જવાનું જ હું તો યોગ્ય ધાડું ! કારણ કે, વિશ્વાસઘાત જેવું અન્ય કોઇ પણ ધોરતમ પાતક આ વિશ્વમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું જ નથી. આ કાર્યમાં મારી અનુમતિ નથી. ”

“ જો એ સંપત્તિને હસ્તસ્પર્શ કરવાની તારી ઇચ્છા ન હોય, તો આ નિરાશાના અંધકારમય આકાશમાં આશાનો હજી બીજો પણ

એક જાંખો તારો દેખાય છે ! ” માણેકલાલે સંદિગ્ધ બાવથી આશાનું દર્શન કરાવ્યું.

“ આપણા નિરાશામય જીવનમાં આશાનો તારો ? ” શારદાએ આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

“ હા, આપણા નિરાશામય જીવનમાં આશાનો તારો; અને તે અન્ય કોઈ નહિ, પણ શારદા, મારી પ્રાણેશ્વરી શારદા, જેના રક્ત-માંથી તારા જેવા સ્ત્રીરત્નનો ઉદ્ભવ થયો છે, જે પૂજ્ય પુરુષની સત્યશીલતા આજે ધર્મરાજ સમાન કહેવાય છે, જેની માલિકીની ઍન્ક આજે હિન્દુસ્તાન તેમજ યુરોપમાં શરાશીના સાહસના એક નાદિર નમૂના તરીકે મનાય છે અને જેના ઍન્કના વહીવટને ચલાવવાના કૌશલ્યને જોઈને દુનિયા અજ્ઞયખીના દરિયામાં ગોયાં ખાતી દેખાય છે, તે નામાંકિત અને અતુલ ધનવાન શાહ ગોવિન્દલાલ પિતા છે તારો ! શારદા, તું મુંઝવણ કુખેર ગોવિન્દલાલની દુહિતા છે, એ તારે ભૂલી જવાનું નથી ! ” માણેકલાલે આશાના તારાનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યું.

“ આપનું કથન યથાર્થ છે; જો આપણો તેમની સાથે સ્નેહ-સંબંધ હોત, તો આજે આટલી ચિંતા આપણે ભોગવવી પડત નહિ; પરંતુ જ્યારથી તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ચાલી આ શારદા સ્વેચ્છાથી આપની અર્ધાગના થઈ છે, ત્યારથી મારા વિશેની તેમના હૃદયમાંની લાગણી મરી ગઈ છે; તેઓ મારાથી રીસાયા છે, તેમના દરવાજા મારા પ્રવેશમાટે તાળા કૂચીથી વસાયા છે ! ” શારદાએ પ્રતિવાદ કરીને સત્ય સ્થિતિનું દર્શન કરાવ્યું,

પરંતુ માણેકલાલ તેના એ ઉત્તરથી નિરાશ ન થયો અને તેના હૃદયને ઉત્તેજિત કરવાના ઉદ્દેશથી બોલ્યો કે:—

“ બહે રીસાય ધિક્કારે પિતા અંતે પિતા રૂહેશે;
 પિતા જે અંશ ધશ્વરનો દયાને શું ત્યજ દેશે?,
 નમીને જે ક્ષમા માગીશ તું જે આંસુડાં સારી;
 પિતા ઝટ પ્રેમઅશ્રૂથી વધાવી પુત્રોને લેશે ! ”

“જે પિતાનું મેં ભયંકર અપમાન કર્યું છે, તે પિતાના ગૃહની દિશામાં કંઈ હિંમતથી પગ લંબાવું ? આવી અવસ્થામાં તેમને શું મોઢું ખતાવું ? જે મસ્તકમાં હજી પણ ગર્વનો અધિકાર છે, તે મસ્તકને દીનતાથી તેમનાં ચરણોમાં કેવી રીતે નમાવું ? ” શારદાએ માનનો અધિકાર દર્શાવ્યો.

“ કાળનો વિલક્ષણ પ્રભાવ છે ? એક સમય એવો હોય છે કે જે ઉન્નતિના શિખરે ચઢાવે છે અને એક સમય એવો હોય છે કે જે અવનતિની ગહન ગર્તામાં ગમડાવે છે ! જે મહાવીર અર્જુને ભારતીય યુદ્ધમાં શત્રુઓનો પૂરો પરાજય કરી ખતાવ્યો હતો, તેનેજ કાળના વિલક્ષણ પ્રભાવથી કાળાને હાથે લૂટાઈ જવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો ! ” માણેકલાલે એ પ્રમાણે કાળની વિલક્ષણતાના માહાત્મ્યને વર્ણવીને પોતાના કથનની પુષ્ટિમાટે વધારામાં કહ્યું કે;—

“ સમય મહા બળવાન છે, નથી પુરુષ બળવાન;
 કાળે અર્જુન લૂટિયો, તે ધનુષ્ય તે બાણ ! ”

શારદા વિચારશીલા અને વિદુષી હોવાથી પ્રસંગ અનુસાર વર્તવાનો પતિનો આ ઉપદેશ તેને પણ યોગ્ય તો જણાયો જ, છતાં તે કાંઈક વિચારમાં પડી ગઈ અને થોડીવાર પછી પોતાના મનોભાવને વ્યક્ત કરતી કહેવા લાગી છે;—“ બહે; આપનો એવોજ આગ્રહ છે, તો અત્યારે અને આ ક્ષણેજ હું ત્યાં જઈ છું; મારા સૌભાગ્ય-હેતુના કલ્યાણમાટે સમયના પ્રભાવને આધીન યાઉં છું. છતાં પણ અત્યારે મારા પિતૃગૃહમાં એક સાપત્ન માતાનું સામ્રાજ્ય હોવાથી

કદાચિત્ ગારા પિતાશ્રીનું મન મારી પ્રાર્થનાથી દ્રવી જાય, તોપણ મારી આશા સફળ થશે કે નહિ, એ વિશે મારા મનમાં સંપૂર્ણ શંકા રહ્યા કરે છે; કારણ કે, આ વિશ્વમાં ઓરમાન દીકરીનું અને તેના પતિનું કલ્યાણ ઇચ્છનારી સાવકી માતા તો વિરલજ હોય છે. મારું મન જો કે અચકાય છે, છતાં આપની આજ્ઞાના પાલનમાટે આ શારદા અભિમાન તથા ગર્વને તિલાંજલિ આપીને અત્યારે જ ત્યાં જાય છે !”

પત્નીની આ વાણી માણેકલાલને નરીન જીવનદાયિની સુધા સમાન ભાસવા લાગી અને તેથી તેને તે વિશેષ આગ્રહ કરીને કહેવા લાગ્યો કે;—“ જા, જલ્દી જા; એક પળ માત્રને માટે પણ અહીં ખોટી ન થા. તારાથી બતાવી શકાય તેટલી નમ્રતા તથા આર્જવતા બતાવજે; ગમે તેમ કરી તારા પિતાના દયાળુ અંતઃકરણમાં તારા વિશે અનુકંપા તથા કરુણાને ઉપજાવજે અને શત્રુતાના પ્રદેશમાંથી તેમને મિત્રતાના પ્રદેશમાં ખેંચી લાવજે; કારણ કે, તેમની અલ્પસ્વરૂપ કૃપા થશે, તો પણ આપણા શિરપર ઝઝૂમી રહેલું આ સંકટનું વાદળ વિખરાઇ જશે; અને તેમ ન થયું તો યાદ રાખજે કે ઝેર ખાઇને મરી જવાનો વખત આવી લાગશે !”

“ રોષશ, ક્રકળીશ, તેમનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવીશ, તેમનાં ચરણોની ધૂળને મસ્તકે ચઢાવીશ અને જે કાંઇ સહાયતા મળશે તે લાવી આપનાં ચરણોમાં હાજર કરીશ. પછી તો જેવાં આપણાં ભાગ્ય ! ” આ પ્રમાણે પતિની આજ્ઞાને શિરસાવંદ્ય કરીને માનિની શારદા ત્યાંથી પ્રયાણ કરી ગઈ.

માણેકલાલનું ધ્યાન તે તેની દૃષ્ટિથી દૂર થઇ ત્યાં સુધી તેના- માંજ પરોવાયલું હતું અને ત્યાર પછી તેની છબિમાં તેની દૃષ્ટિ પડતાં તે જાણે સાક્ષાત્ શારદાને સંબોધીને જ બોલતો હોયની ! તદ્વત્

ઉદ્દગાર કાઢતો કહેવા લાગ્યો કે;—“કેવી બલી ! કેવી બોળી !! ખરે-ખર આ દાનવના ગૃહમાં આ એક દેવીનો નિવાસ છે; પાપના પ્રા-સાદમાં ધર્મનો પ્રકાશ છે ! આવી પવિત્રહૃદયા અને પતિવ્રતા અખ-ળાઓના અસ્તિત્વથીજ પતિત ભારતવર્ષનું કાંઈક ગૌરવ જળવાય છે; એ સજીવન દેવીઓના પ્રતાપે જ આર્યધર્મનું રક્ષણ થાય છે !.....

તે હજી પણ શારદાની કાણુ જાણે કેટલીયે પ્રશંસા કરત, પરંતુ અચાનક “ કેમ દેવીના દેવ શું થાય છે ? કદા મહાદેવીનાં ગુણગાન ગવાય છે ? ” એ પ્રમાણેના પ્રશ્નાત્મક શબ્દો તેનાં શ્રવ-ણોમાં આવીને અથડાયા અને તેમણે તેને બોલતો બંધ કરી દીધો. તેણે દારમાં દષ્ટિપાત કર્યો, તો ગુલાબની માતા ભાગીરથી પોતાની દષ્ટિ સમક્ષ ઊભેલી તેના જોવામાં આવી. ભાગીરથીને જોતાંજ મા-ણેકલાલની મુખમુદ્રામાં ભય તથા તિરસ્કારનાં ચિન્હો પ્રકટી નીકળ્યાં. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે, ભાગીરથીને જોઈને માણેકલાલના હૃદયમાં ભય અને તિરસ્કાર શામાટે ઉદ્ભવવા જોઈએ વા? તો તેમ થવાનું કારણ એ હતું કે, ભાગીરથીએ સૂરત જવા પછી માણેકલાલપર એક પત્ર લખ્યું હતું અને તેમાં ગુલાબ સાથેના તેના ગુપ્ત પ્રેમની વાર્તા તેનાથી છુપી નથી, એટલુંજ નહિ, પણ ગુલાબપર માણેકલાલે લખેલું પત્ર પણ તેના હાથમાં છે, ઇત્યાદિ વાર્તાઓ જણાવીને વધારામાં લખ્યું હતું કે; “ માં મન તમારામાં આસક્ત થએલું છે, માટે મારા પ્રેમને સ્વીકારો અને તમારા પ્રેમપીયુષનું પાન કરાવીને મારા નારીજીવનને સફળ કરો. આ પત્રનું ચાર દિવસમાં ઉત્તર નહિ મળે, તો હું મુંબઈ આવીશ અને મારી આશાને સફળ કરવાની યથાસાધ્ય ચેષ્ટા કરીશ. ” પરંતુ માણેકલાલે એ પત્રનું ઉત્તર લખ્યું નહોતું અને તેથી પોતાના વચન પ્રમાણે લગભગ બે મહિ-

નાથી ભાગીરથી પાછી પોતાના રુઝુ પતિ તથા પોતાની નવયૌવના પુત્રીને લઇને મુંબઇમાં આવી હતી. આ વેળાએ તે માણેકલાલને ત્યાં ન રહેતાં કાલિકાદેવી માર્ગપરના એક માળામાં ભાડાની જગ્યા રાખીને રહી હતી. મુંબઇમાં આવ્યા પછી માણેકલાલને બે ત્રણ વાર એકાંતમાં મળીને તેની પાસેથી તેણે પ્રેમની યાચના કરી હતી, પરંતુ માણેકલાલે તેની યાચનાનો અસ્વીકાર અને અસ્વીકારજ કર્યો હતો; છેવટે ભાગીરથીએ કેટલીક ધમકીઓ પણ આપી હતી અને તેથીજ અત્યારે માણેકલાલ વળી પાછી એકાંતના સમયમાં તેને પોતા પાસે આવેલી જોઇને ભય તથા તિરસ્કારના વિકારને આધીન થયો હોય તો તે સ્વાભાવિક જ હતું. ભાગીરથી આ વેળાએ મુંબઇમાં આવ્યા પછી ગુલામને માણેકલાલ પાસે આવવા દેતી ન હોતી; પરંતુ આજે ગુલામે સાથે આવવાનો હઠ પકડવાથી તે તેને પણ સાથે લેતી આવી હતી, છતાં તેને બહાર ગાડીમાં બેસાડીને માણેકલાલ પાસે તો તે એકલીજ આવી હતી.

કેટલીક વાર સૂધી આશ્ચર્યથી ભાગીરથીને જોઇ રહ્યા પછી માણેકલાલે તેને ભગ્ન સ્વરથી પ્રશ્ન કર્યો કે, — “ભાગીરથી, અત્યારે પ્રભાતમાં જ તમે અહીં ક્યાંથી ?”

“ આ ભાગીરથી અત્યારે અહીં આવી છે પોતાની દીર્ઘ કાળની વાસનાને તૃપ્ત કરવાની આશાથી ! ” ભાગીરથીએ ગંભીરતાથી ઉત્તર આપ્યું.

“ મારાથી તમારી તે અયોગ્ય વાસનાનો સ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી. ” માણેકલાલે ઘૂણા દર્શાવીને કહ્યું.

“ તો પછી મારાથી પણ હવે વધારે વાર મારી મનોવાસનાને દબાવી શકાય તેમ નથી; તારા જેવા પાપાત્મા અને બ્રહ્મ પુરુષપ્રતિ

દયાભાવ બતાવી શકાય તેમ નથી !” ભાગીરથીએ હું તું થી જ વાણીનો વ્યવહાર કરવા માંડ્યો.

“હું તારી દયાની તારી પાસેથી ભિક્ષા નથી માગતો !” માણે-કલાલે પણ ‘યાય તેવા થઇએ તો ગામ વચ્ચે રહીએ’ એ ન્યાયનું અવલંબન કરીને તેને પણ તુંકારાથી જ બોલાવવાનો આરંભ કર્યો.

“મારી દયાની તને ઘણીજ દરકાર છે; મારી દયા અને મારા મૌનપરજ તારી સ્વતંત્રતા તથા પ્રતિષ્ઠાનો આધાર છે !” ભાગી-રથીએ પ્રભાવદર્શક મુદ્રાથી એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“તારી દયાની અને મને દરકાર ? તારી દયા અને તારા મૌનપર મારી સ્વતંત્રતા તથા પ્રતિષ્ઠાનો આધાર ? તારી આ કલ્પના છે સર્વથા નિરાધાર !” માણેકલાલે મલિન હાસ્યપૂર્વક ઉત્તર વાળ્યું.

“માણેકલાલ, આજે હું વળી પાછી કહું છું કે, મારી કુમા-રિકા પુત્રી ગુલાબ સાથે તું કરી ચૂક્યો છે અપવિત્ર વ્યવહાર, એટ-લુંજ નહિ, પણ તે ગર્ભવતી થવાથી તેના બાળકને મારી નાખવા-માટેનો પણ તે રાખ્યો હતો વિચાર અને તે તારાં પાપોનો ગુલાબ-પરના તારા પત્રમાં તેં પોતેજ કર્યો છે સ્વીકાર, તો પછી એના કરતાં વિશેષ બળવાન ક્યો મળી શકવાનો હતો તારી પાપિષ્ઠતાને સિદ્ધ કરવામાટેનો આધાર ? માત્ર તારા એ પાપકર્મના રક્ષાટની જ વાર છે; તારા એ પાપકર્મનો પ્રકાશ થતાંની સાથે જ તારા માટે લોહશૂંખલા અને કારાગૃહવાસ તૈયાર છે !” ભાગીરથીએ બીધણુતાને ધારીને આ વચનો ઉચ્ચાર્યા.

“પ્રમાદના યોગે મારા હાથે થએલા એક પાપનું પ્રમાણ બ-તાવી મને બળાત્કારે બીજા પાપનો ભાગી બનાવે છે ? એકવાર પાપની ગત્તામાં પડેલાને બીજીવાર પાપની ભયંકર અને ગહનતર ગ-

ત્યાંમાં ગળડાવે છે ? ” માણેકલાલ આ શબ્દો ઉચ્ચારીને તેને વિસ્ફારિત નયનોથી નિહાળવા લાગ્યો.

પરંતુ એથી લેશ માત્ર પણ વિચલિત ન થતાં ભાગીરથી પોતાના નિશ્ચયમાં દૃઢ રહીને પૂર્વ પ્રમાણેજ ગાંભીર્યથી કહેવા લાગી કે:—“ હા; વ્યવહારરૂપ અશ્વને કાર્ણમાં રાખવામાટે જે લક્ષ્મીરૂપ લગામની આવશ્યકતા હોય છે, તે લગામ તારા હાથમાંથી છટકી જવાથી અત્યારે તારો વ્યવહારરૂપ અશ્વ તોફાની છે; હું સારી રીતે જાણું છું કે તારી મહાભયમાં જિન્દગાની છે.”

“ એટલે ? આથી તું કહેવા શું માગે છે ? ” માણેકલાલે અત્યંત આશ્ચર્ય દર્શાવીને પુછ્યું.

એના ઉત્તરમાં ભાગીરથીએ જણાવ્યું કે;—“ માણેકલાલ, હું એક કલાકથી અહીં આવી છું, પણ હું આવી તે વેળાએ તું તારી પત્ની શારદા સાથે વાર્તાલાપમાં નિમગ્ન હોવાથી મેં અહીં આવવાનું યોગ્ય ન ધાર્યું અને આ બારી આગળ તમારા તે વાર્તાલાપને સાંભળતી હું ઉભી રહી. જ્યારે શારદા અહીંથી પોતાના પિતાને ઘેર જવામાટે ચાલી ગઈ, ત્યારેજ હું અહીં આવી અર્થાત્ તારી તંગીને શારદા સમક્ષ તે તારા મુખથી જ જે ચિતાર ચીતરી બતાવ્યો છે, તે અથથી ઇતિપર્યન્ત મારા જોવા અને જાણવામાં આવ્યો છે, એટલે હવે તારી સત્ય સ્થિતિને મારાથી ગુપ્ત રાખવાની તારી ચેષ્ટા નકામી છે; તારા નસીબમાં અત્યારે સરદારી નહિ, પણ ખરેખરી ગુલામી છે ! ”

“ તો શું મારી સ્થિતિને જાણી લેવાથી છટકેલી લક્ષ્મીરૂપ લગામને તું મારા હાથમાં આપનાર છે ? શું તારા હાથમાં મારો ઉદ્ધાર છે ? ” માણેકલાલે પ્રશ્નનો કોઈ યોગ્ય વિષય ન મળવાથી એક પ્રકારનો અર્થહીન પ્રશ્ન રજૂ કરી દીધો.

પરંતુ માણેકલાલના અભિપ્રાય પ્રમાણે જે પ્રશ્ન નિરર્થક હતો તેજ પ્રશ્ન ભાગીરથીની માન્યતા પ્રમાણે સાર્થક હોવાથી તેના બોલવાનો લાભ લઈને ભાગીરથીએ તત્કાળ ઉત્તર આપ્યું કે:—
 “ માત્ર તારા મુખમાંથી મારા પ્રેમસ્વીકાર વિશે ‘ હા ’ શબ્દ નીકળે કે તે પછેજ તારામાટે રૂપિયા દશ હજારની રકમ તૈયાર છે ! ”

“ પણ કેવળ દશ હજારથી શું થશે ? પાંત્રીસથી ચાળીસ હજાર નો ખાડો કેવળ દશ હજારથી પૂરાઈ જશે ? સિંધુનદના પાત્રને એક રૂપના જળથી ભરવાની આશા વ્યર્થ છે ! મારા ઉદ્ધારમાટે તારી સહાયતા અસમર્થ છે ! ” માણેકલાલે પુનઃ નિરાશાનું અવલંબન કર્યું; અને વધારામાં જણાવ્યું કે;—“ મારી પ્રતિક્ષા જવાની છે અને તે જશે ! ”

“ નહિ, હાલ તરત થીગડું તો અવશ્ય દેવાશે ! ” ભાગીરથી તેના અભિપ્રાયનું ખંડન કરતી કહેવા લાગી: “ ફાટેલા વસ્ત્રને એમનું એમ દસેડવાથી તે વધારે શઠીને સત્વર જ નષ્ટ થાય છે; પણ જે તેને થીગડું મારવામાં આવે, તો તેથી શરીર ચાર દિવસ વધારે ઢંકાય છે. તરત દશ હજાર મળવાથી લેણદારોને ધીરજ આવશે અને તેથી તેઓ તકાળે ન કરતાં નાણાંને વસૂલ કરવાની મુદતને લંબાવશે. જે એમ થશે તો અણીનો ચૂક્યો સો વર્ષ જીવે એ નિયમ પ્રમાણે આ સંકટમાંથી છૂટવાનો ખીજો પણ કોઈ લાગ શકશે. ”

“ ખરેખર અણીનો ચૂક્યો સો વર્ષ જીવે છે, એમ જે કહેવાય છે, તે ન્યાય આજે મને અક્ષરે અક્ષર સત્ય જણાય છે. ” રૂપનું મનુષ્ય જેવી રીતે તૃણના આધારે તરી જવાની આશા રાખી તૃણને બાઝી પડે છે તદ્વત માણેકલાલ દશહજારની સહાયતાના લોભમાં સપડાઈને ભાગીરથીની ભયંકરતાને ભૂલતો ગયો અને ભાગીરથીની આ પ્રાસ-

ગિક ઉદારતાને જોધને ભાગીરથી પ્રતિ તેનું હૃદય કાંઈક આકર્ષાવા લાગ્યું. તેણે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે; “અત્યારે જો આ હઠવાદિની અબળાની ઇચ્છાનો અનાદર કરીશ, તો કદાચિત એ ગુલાબ-પરના મારા પત્રનો પ્રકાશ કરશે અને તેમ થતાં મારામાટે અકાળ મરણનો જ પ્રસંગ આવી લાગશે; એથી વિરુદ્ધ જો એની ઇચ્છાને સ્વીકારીશ, તો હાલ તરત્ રૂપિયા દશહજારની રકમ પણ મળશે અને પૂર્વ પાપના પ્રકાશની ભીતિ પણ ટળી જશે!” આવા વિચારથી પોતાના હઠને ત્યાગી તે ભાગીરથીની ક્ષમા માગતો બોલ્યો કે:—“ભાગીરથી, હું તારા હૃદયને આજ પર્યન્ત ન ઝોળખી શક્યો એ મારા પ્રમાદમાટે હું મને પોતાને ધિક્કારું છું, તારા સ્નેહને સ્વીકારું છું અને તારી ક્ષમા માગી મારા મસ્તકને તારાં ચરણોમાં ધારું છું—

‘ ગયું અજ્ઞાન ઊડી હું સદાનો દાસ તારો છું;

રમા ભાગીરથી ! હું ખાસ તારો, ખાસ તારો છું ! ”

આત્મા માયાને વશ થયો, માણેકલાલ ભાગીરથીના બાહુ-પાશમાં બદ્ધ થઈ ગયો. એજ વેળાએ દ્વારમાંથી કોઈ રમણીના મંત્રુલ કંઠથી ઉચ્ચારાયલા ત્રણ શબ્દો સંભળાયા કે: “ હેં આ શું ? ” માણેકલાલ અને ભાગીરથીની દષ્ટિ દ્વારમાં ઊભેલી ગુલાબપર પડી અને ત્રણેની ત્યાં અપૂર્વ નિઃસ્તબ્ધતા થઈ ગઈ !

*

*

*

*

*

એ તો ઉપર જણાવેલું જ છે કે, ગુલાબ ભાગીરથીની સાથે આવેલી હતી અને બહાર ગાડીમાં જ બેઠી હતી. શારદા બંધ ગાડીમાં બેસીને બહાર નીકળી તે વેળાએ શારદાને ગુલાબે જોઈ હતી, પણ શારદા પોતાની ચિંતામાં પડેલી હોવાથી ગુલાબ તેના જોવામાં આવી ન હોતી. શારદા ગૃહમાં ન હોવા છતાં ભાગીરથીના આવવામાં જ્યારે બહુજ વિલંબ થઈ ગયો અને વિક્ટોરિયા-

વાળો ઊનાવળ કરવા લાગ્યો એટલે છેવટે અધીરી થઇને ગુલાબ પણ માણેકલાલના ખંગલામાં આવી અને એકદમ તેના શયન-મંદિરમાં ચાલી ગઇ; પરંતુ ત્યાં ઇન્દુ અને એક બે ખીજાં બાળકો વિના અન્ય કોઇ પણ જોવામાં ન આવવાથી તે લાયબ્રેરી હોલમાં બરાબર તે વેળાએ જ આવી પહોંચી કે જે વેળાએ માણેકલાલ ભાગીરથીની પ્રાર્થનાને સ્વીકારી તે દાનવીના બાહુપાશમાં બદ્ધ થયો હતો અને પોતાની માતાની આ ચેષ્ટાને જોઇને તેના મુખમાંથી ઉપર્યુક્ત ઉદ્ગાર નીકળતાં જે પરિણામ આવ્યું હતું તે વાંચકોના જાણવામાં હોવાથી એ વિશેના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. ગુલાબના મુખમાંથી એ ઉદ્ગાર તો નીકળી ગયો, પરંતુ પછીથી એ સાહસ માટે તેના અંતઃકરણમાં પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો. ભાગીરથી પ્રથમ તો જરાક લજ્જિત થઇ ગઇ, પરંતુ તત્કાળ પોતાની લજ્જાને ત્યાગીને તેણે ગુલાબને અંદર બોલાવી અને પૂછ્યું કે:—“ તારે આ દૃશ્યને જોઇને લેશમાત્રપણ આશ્ચર્યચકિત થવાનું નથી; સંસારશકટ આવી રીતે જ ચાલ્યા કરે છે ! ” ગુલાબ કાંઇ પણ બોલી નહિ, પણ માત્ર માણેકલાલ પ્રતિ તેણે કિંચિત્ તિરસ્કાર દર્શક દષ્ટિપાત કર્યો અને માણેકલાલ તેના આશયને જાણીને નીચું જોઇ ગયો. ભાગીરથીએ માણેકલાલની આજ્ઞા લઇ ગુલાબ સાથે ત્યાંથી તત્કાળ પ્રયાણ કર્યું અને ઘેર જઇને ત્રણ કલાક પછી રૂપિયા દશહજારની નોટો ગુલાબદ્વારાજ તેનાપર મોકલી આપી. જ્યારે ગુલાબ નોટોનું બંડલ આપવા આવી તે વેળાએ રતનબાઇ અને કપિંજલા માણેકલાલ પાસે બેઠેલાં હોવાથી તેની સાથે વાર્તાલાપ કરવાનો પ્રસંગ તેને મળી શક્યો નહિ. ભાગીરથી એક દાનવી હોવા છતાં આજે માણેકલાલની દષ્ટિમાં દેવી જ દેખાવા લાગી. ભાગીરથી સાક્ષાત્ રમણીય ભયંકરતા હતી એની અત્યારે માણેકલાલને કલ્પના માત્ર પણ નહોતી.

પ્રકરણ ૨ જી

આદર્શ દંપતી—ગોવિન્દલાલ અને સુભદ્રા

પેડરોડના સમુદ્રતીરપ્રાંતમાંના પોતાના અત્યંત ભવ્ય અને ઇન્દ્રલુવનતુલ્ય ળંગલાના ડ્રાઇંગરૂમમાં મુજબનો મહાવિખ્યાત અને ધર્મરાજ સમાન આંટ ધરાવનારો વૃદ્ધ ઐકર ગોવિન્દલાલ સવારમાં લગભગ નવ સાડાનવ વાગ્યાના શુભારે એક ઇશ્વરમાં પડીને થોડીવાર પૂર્વે આવેલા ‘ગુજરાતી’ પત્રના વાચનમાં નિમગ્ન થએલો હતો. ગોવિન્દલાલનું વય અત્યારે લગભગ સાઠ વર્ષનું થવા આવ્યું હતું, છતાં પ્રથમથી જ ખાનપાન આહારવિહાર તથા આરોગ્યના નિયમોના પાલનમાં તે નિયમિત રહેલો હોવાથી પ્રથમ દૃષ્ટિએ જોનારને તેનું વય આળીસ પિસ્તાળીસ વર્ષ કરતાં વધારે દેખાય તેમ નહોતું. માત્ર છેલ્લાં ત્રણ ચાર વર્ષથી તેના કેશ વિશેષ શ્વેત થવા લાગ્યા હતા અને તે એક અનિવાર્ય માનસિક વેદનાનું પરિણામ હતું, એમ ગોવિન્દલાલ પોતેજ વારંવાર કહ્યા કરતો હતો. તેના મુખમાંથી એક પણ દાંત હજી ઓછો થયો નહોતો અને ચામડીમાં કરચોળાથો પણ પડેલી ન હોવાથી મુખમંડળમાંની તેની તેજસ્વિતા અને પ્રભાવશીલતા અઘાપિ પૂર્વ સ્થિતિમાં જ જોવામાં આવતી હતી. અત્યારે તેણે ધોતિયું અને પેરણુ એ બે વસ્ત્રો જ ધારણ કરેલાં હતાં અને ‘ગુજરાતી’ વાંચતાં પણ તેના મનમાં કાંઈક ખીજે જ વિચાર ચાલી રહ્યો હોય એમ તેની ચિંતિત મુદ્રાને જોતાં તત્કાળ જાણી શકાતું હતું.

ગોવિન્દલાલનો ડ્રાઇંગરૂમ અનેક પ્રકારની ઉત્તમોત્તમ વસ્તુઓ,

કીમતી ફર્નીચર અને ધરાની ગાલીચા છત્યાદિથી શૃંગારાયલો હતો, પરંતુ એ એક બંકરનો ડ્રાઇંગરૂમ છે, એવો ભાસ બે તત્કાળ થઇ શકતો હોય, તો તે કેવળ ચાર ખૂણામાં ગોઠવેલી ચાર જંગી તીજે-રીઓના ચોગે જ થઇ શકતો હતો. ધડીયાલમાં સાડાનવના ટાઇમને દર્શાવનારો અડધા કલાકનો એક ટકરો થયો અને તે સાથે જ એક યુવતી અબજાએ એક થાળમાં ચાહે અને નાસ્તાની વસ્તુઓ સાથે ડ્રાઇંગ રૂમમાં પ્રવેશ કર્યો. એ અબજાનું વય વધારેમાં વધારે પચીસથી છવીસ વર્ષનું હોવું જોઇએ એવી સ્પષ્ટ કલ્પના કરી શકાતી હતી અને યૌવન સાથે પરમાત્માએ એ અબજાને સૌન્દર્ય પણ તેવું જ અલૌકિક આપ્યું હતું. એ યૌવન તથા સૌન્દર્ય ઉપરાંત એનામાં જે અલૌકિક ગુણોનો નિવાસ હતો, તેમનો વાર્તાના પ્રસંગમાં આગળ વધતાં વાંચકોને પૂર્ણ પરિચય થવાનો જ છે, એટલે અત્યારે જ એ વિશેના અધિક વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. અત્યારે એ અબજાએ સાધારણ વસ્ત્રો અને સાધારણ આભૂષણો જ ધાર્યાં હતાં અને તેમ છતાં પણ એનાં અવ્યંગ અંગોની આકર્ષકતા કાંઇક જૂદા જ પ્રકારની જણાતી હતી. એ અબજા આવી તે વેળાએ ગોવિન્દલાલ 'ગુજરાતી'ના વાંચનમાં એટલો બધો લીન હતો કે એના આગમનની તેને શુદ્ધિ જ નહોતી એટલે છેવટે અબજાએ તેને સંબોધીને મૃદુ મંજુલ સ્વરથી કહ્યું કે;—“પ્રાણુધાર, હ્યો આ ચાહે અને નાસ્તો તૈયાર છે ! ” ત્યારે શું એ અબજા ગોવિન્દલાલની ધર્મપત્ની હતી ? હા, એમ જ હતું, એ અબજા તે અન્ય કોઇ નહિ, પણ ગોવિન્દલાલની નૂતન ધર્મપત્ની અને આપણી કથાનાયિકા શારદાની સાપત્ન અને સમાનવયસ્કા માતા સુભદ્રા જ હતી.

સુભદ્રાના એ શબ્દો સાંભળતાંજ ગોવિન્દલાલની વાચનનિદ્રાનો

ભંગ થયો અને વર્તમાનપત્રને બાજુમાં પડેલી બીજી કુરસીપર મૂકીને તે ચાહે પીવાને તૈયાર થયો. ચાહે અને નાસ્તો એક ટિપ્પોયપર મૂકવામાં આવ્યાં હતાં, પરંતુ નાસ્તાને હાથ ન અડકાતાં ગોવિન્દલાલે કેવળ ચાહે પીવાનો જ આરંભ કરી દીધો. સુભદ્રા સહામેના કોચ-પર બેસી ગઇ હતી અને પતિને નાસ્તાથી વિરક્ત થએલા જોઇને તે કહેવા લાગી કે;—“પ્રાણેશ, આજે ચાર પાંચ દિવસથી સવારમાં આપ બિલ્કુલ નાસ્તો કરતા નથી અને ભોજન પણ બહુ જ અદ્ય થયો છો, એનું શું કારણ છે, તે કાંઈ સમજી શકાતું નથી. પ્રકૃતિમાં કાંઈ અસ્વસ્થતા તો નથી જણાતી? જો તેવું કાંઈ હોય, તો ચાર દિવસ આપણે ક્યાંક હવાફેર માટે જઈ આવીએ અથવા તો કોઈ સારા ડૉક્ટર કે વૈદ્ય પાસેથી યોગ્ય ઔષધ લઈને તેનું સેવન કરો. ઐકરનો ઘંધો એટલે મગજમારીનું કામ અને તેમાં આવી રીતે નિત્ય આહાર ઘટતો જાય, તો પરિણામ સાફ ન થાય, એ આપ સારી રીતે જાણો છો, એટલે મારે આપને અધિક ઉપદેશ આપવો પડે તેમ તો નથી જ.”

“પ્રિયતમ, ઇશ્વરની કૃપાથી મારી પ્રકૃતિને અદ્યાપિ અસ્વસ્થતાનો સ્પર્શ માત્ર પણ થયો નથી તેમજ વૃદ્ધાવસ્થાના યોગે નેત્રોની નિરીક્ષણશક્તિમાં તેમજ સ્મરણ શક્તિમાં જે ન્યૂનતા થવી જોઈએ, તે પણ થઈ નથી, તો પછી હવાફેરમાટે કોઈ અન્ય સ્થાનમાં જવાનું કેવા ડૉક્ટર કે વૈદ્યના ઔષધનું વિના કારણ સેવન કરવાનું શું કારણ છે વા? મારાથી આજકાલ પૂર્વ પ્રમાણે ભોજન નથી લઈ શકાતું તેનું મૂળ કારણ મારી એક માનસિક વેદના છે અને એ વેદનાના નિવારણનો કોઈ ઉપચાર છે જ નહિ; એટલે ઉપચારનો વિચાર નિર્થક છે.” ગોવિન્દલાલે પોતાના સ્થિતિપરિવર્તનના સત્ય નિદાનનો સ્કેટ કર્યો.

“ એવી તે શી માનસિક વેદના છે, પ્રાણુધાર ? ” મુબદ્રાએ આતુરતાથીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ આ સંસારનો મહાવિલક્ષણુ વ્યાપાર ! ” એમ કહીને ગોવિન્દલાલ સંસારના વિલક્ષણુ વ્યવહાર વિશે ઉદ્ગાર કાઢતો કહેવા લાગ્યો કે:—

“અકળ સંસારની માયા વિવિધ રંગો ખતાવે છે;
હસાવે એકને તો અન્યને તે રોવડાવે છે;
નથી ખાનાર જ્યાં, ત્યાં અન્નના ભંડાર ખુલ્લા છે;
અને ખાનાર ત્યાં ખોરાકની ખામી વસાવે છે;
અતુલ ધન હોય તો ત્યાં હોય છે સંતાનની ખામી,
દરિદ્રીના સદનમાં સંતતિનું સૈન્ય લાવે છે;
કદાચિત્ થાય છે સંયોગ ધન સંતાન બન્નેનો,
બની સ્વચ્છંદ સંતાનો પિતા માને સતાવે છે;
સુખી સંપૂર્ણ આ સંસારમાં નહિ કોઇ દેખાયે,
જગત્ની આ સુધામાં દુઃખવિષનો અંશ આવે છે !”

“ ત્યારે તો આપની વૃદ્ધાવસ્થા થવા છતાં અઘાપિ આપણે નિઃસંતાન દશામાંજ રહ્યાં છીએ, એ માનસિક વેદના જ આપના અંતઃકરણને સતાવે છે એમ જ કહી શકાય ! પરંતુ નાથ, આપ આટલા બુદ્ધિમાન વિદ્વાન અને પરમાત્માની સત્તાને માનનારા હોવા છતાં જે ઘટના કેવળ પરમાત્માની ઇચ્છા અથવા અદૃષ્ટને જ આધીનને તેમાટે આટલો બધો શોક અને ખેદ કરો છો, એથી મને અતિશય આશ્ચર્ય થાય છે.”

“ મુબદ્રે, આપણે પુત્રસંતાનનાં માતાપિતા થવાના સદ્બાળ્યને પ્રાપ્ત કરી શક્યાં નથી, એટલામાટે મારા હૃદયમાં આટલો બધો સંતાપ કિંવા પરિતાપ થાય છે, એમ તારે સ્વપ્નમાં પણ ધારવું નહિ;

કિંતુ જે પુત્રી શારદાને મેં પુત્ર કરતાં પણ અધિક પ્રેમથી પાળી-
પોષીને મોટી કરી હતી, જેના સુખમાટે દીર્ઘકાળ પર્યન્ત હું વિધુર
અવસ્થામાં જ રહ્યો હતો અને જેને સુશિક્ષિતા કરવામાટે મેં
અગાધ વ્યય અને પરિશ્રમ કર્યો હતો, તે શારદા એક આસાધારક
પુત્રી નીવડવાને બદલે સ્વચ્છંદ સુતા નીવડી, એથી જ મને કેટલીક
વાર આવી અસહ્ય માનસિક વેદના થયા કરે છે. અરે આજે જો
તે મારા ગૃહમાં હોત, તો શું તેનો પુત્ર આપણા હૃદયમાં શીતળતા
તથા શાંતિનો સંચાર ન કરાવી શકત ! અસ્તુ; હવે એ વિશેનો શોક
નિરર્થક છે; જે બાવિ હોય છે, તેનો પ્રતિકાર કાઢી પણ કરી શકાતો
નથી !” ગોવિન્દલાલે નિઃશ્વાસ નાખીને પોતાની માનસિક વેદનાના
સત્ય નિદાનનો પરિચય કરાવ્યો, અને ચાહેનો છેલ્લો ઘૂટડો ભરીને
કપને પાછો ટિપ્પાંચપર રાખી દીધો.

સુભદ્રા કપ વગેરે ઉપાડવામાટે ઊઠતી હતી એટલામાં બહાર-
થી એક નોકર આવ્યો અને તેણે જણાવ્યું કે:—“ શેઠ સાહેબ,
શારદા બહેન આવ્યાં છે અને તેઓ આપને મળવા માગે છે; પરંતુ
તેમને આ બંગલામાં આવવા દેવાની આપની આજ્ઞા ન હોવાથી
મારે પૂછવામાટે આવવું પડ્યું છે; તો તેમને આવવા દેવાં કે કેમ,
તે કૃપા કરીને જણાવશો.”

“આ કેવા ચમત્કાર ! જે શારદા વિશે અત્યારે જ વાર્તાલાપ
ચાલતો હતો, તે શારદાના અચાનક આવવાના સમાચાર ! શારદાનું
આયુષ્ય તો અવશ્ય દીર્ઘ અને બળવાન દેખાય છે ! કેમ પ્રાણનાથ,
શારદાને અહીં આવવા દેવાનો વિચાર થાય છે ? ” સુભદ્રાએ
વિલક્ષણ યોગાનુયોગ વિશે આશ્ચર્ય દર્શાવીને પતિને વિવેકથી પ્રશ્ન કર્યો.

અભિમાનની પણ કેવી વિલક્ષણ સત્તા હોય છે, એનો સુભ-
દ્રાને અત્યારે સાક્ષાત્કાર થયો. જે શારદાના સ્વતંત્ર વર્તનમાટે તિ-

રસ્કાર હોવા છતાં પણ ગોવિન્દલાલ ઘણીકવાર જે શારદાનું સ્મરણ કર્યા કરતો હતો અને જેને જોવાની અનેકવાર તેના મનમાં ઇચ્છા થઈ આવતી હતી તેજ શારદાના આગમનના સમાચાર સાંભળતાંજ શારદાએ તેની આજ્ઞાના કરેલા અનાદરનું સ્મરણ થઈ આવવાથી તેના મુખમંડળમાં એક પ્રકારના તિરસ્કારનાં ચિન્હો પ્રકટી નીકળ્યાં અને તેથી તે વાણીમાં પણ તિરસ્કારને વ્યક્ત કરતો કહેવા લાગ્યો કે;—“ એ સ્વતંત્ર વિચારની અને અગ્રેજી શિક્ષણના અભિમાનમાં તણાઈ પિતાનું અપમાન કરનારી છોકરીનું મારા ઘરમાં કશું પણ કામ નથી; તેને જઈને જણાવી દે કે, આ તારા વિહારમાટેના આરામ નથી.”

“ પણ શેઠજી, શારદા બહેન બહુ ખરાબ હાલતમાં હોય એમ દેખાય છે; કારણ કે, તેમનું મોઢું ઊતરેલું અને રૂમસ જેવું જણાય છે !” ઘરના જૂના નોકરે શારદાની વકીલાત કરી; કારણ કે, શારદાને આવ્યવસ્થામાં તેણે રમાડેલી હોવાથી શારદામાં તેના એક પ્રકારના વાત્સલ્યભાવ બંધાઈ ગયો હતો અને તેણે અત્યારે તેના મનમાં શારદાની વકીલાતની પ્રેરણા કરી હોય, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિકજ હતું.

પરંતુ એના ઉત્તરમાં ગોવિન્દલાલે વળી પણ ધિક્કારપૂર્વક જણાવ્યું કે;—“ પિતાની આજ્ઞાને અનાદર કરી સ્વતંત્રતાથી વર્તનારી આ જકાલની છકેલી છોકરીએની છેવટે એવી જ હાલત થાય છે !”

હવે સુભદ્રા ધૈર્ય તથા મૌનનું અવલંબન કરી શકી નહિ અને તેથી તે અનુકંપાશીલ અમ્મણા નમ્રતાથી પોતાના પતિને પ્રાર્થના કરતી કહેવા લાગી કે;—“ નાથ, આટલી બધી નિર્દયતા ન બતાવો. એ ગમે તેવી તોય આપણી પુત્રી છે અને પોતે જ ચાલી ચલાવીને આપણે આંગણે આવી છે તો તેને માનપૂર્વક અંદર બોલાવો; જે તે દુઃખિની હોય, તો તેને આશ્વાસન આપી તેના દુઃખભારને

ઘટાવો; છોડ ક છોડ થાય પણ માવિત્ર કુમાવિત્ર થતાં નથી એ વચનને સત્ય સિદ્ધ કરી બતાવો, તેણે અપકાર કર્યો હોય તો તમે તેને ઉપકારના બારથી દયાવા ! ”

“ સુભદ્રે, એક ઓરમાન દીકરીની આવી અને આટલી સીમા સૂધીની વધીલાત કેમ આદરી છે ? ” ગોવિન્દલાલે કટાક્ષ કર્યો.

“ જ્યારે એની માતાની પદવીને તમારી સાથે લગ્ન સંબંધથી જોડાઇને મેં મારી કરી છે, તો હવે એ પારકી નહિ, પણ મારી પોતાની જ દીકરી છે! જે ઓરમાન માતાઓ પોતાની સોમ્યતાં સંતાનોને પારકાં માની તેમના પ્રતિ દ્વેષભાવ દર્શાવે છે, અને તેમને સતાવે છે, રીખાવે છે; તે સ્ત્રીઓનો ખરેખર વ્યર્થ અવતાર છે, એવી રમણી નામધારિણી રાક્ષસીઓને હજારોવાર ધિક્કાર છે !! ” સુભદ્રાએ પોતાના નામ પ્રમાણેની બદ્ધતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો.

“ ત્યારે શું હું તેના અપરાધ અને મારા થએલા અપમાનને ભૂલી જાઉં ? શારદાને આ ધરમાં આવવા દઇને હું મારા પોતાના હાથે જ હલકો થાઉં ? ” ગોવિન્દલાલે એક નવીન પ્રશ્ન રજૂ કર્યો.

“ વૈરનો બદલો વૈરથી લેવો, એ તુચ્છ માનવી સ્વભાવ છે અને ઉદારતાથી વૈરીને ક્ષમા આપવી એ દૈવી ભાવ છે; આપ મનુષ્ય તો છો પણ મારી ઇચ્છા એવી છે કે દેવ થાઓ; પિતા પ્રભુ તુલ્ય હોવાથી પ્રભુ પ્રમાણે જ પોતાની પુત્રીના અપરાધને ભૂલી જાઓ ! ” સુભદ્રાએ આ ઉત્તરથી પોતાના દેવીત્વની અધિક સિદ્ધિ કરી બતાવી.

ગોવિન્દલાલનો ક્રોધાગ્નિ આવા અલૌકિક ઉપદેશજ્વલના સિંચનથી કાંઇક શાંત થયો અને તેથી તેણે સુભદ્રાને કહ્યું કે:—“ ભલે તારો જે એવો જ આગ્રહ હોય, તો તેને ખોલાવ. ”

પતિના મુખમાંથી આ શબ્દો નીકળતાં જ સુભદ્રાએ નોકરને

તત્કાળ આજ્ઞા કરી કે:-“ પટેલ, જા અને શારદા બહેનને જલ્દી આદરપૂર્વક અંદર લાવ.”

“ ખાઈ સાહેબની જેવી આજ્ઞા. ” આમ કહીને પટેલ ત્યાંથી વિદાય થઈ ગયો, પરંતુ તે હજી તો દ્વારમાંથી બહાર નીકળ્યો હશે એટલામાં મનમાં ખીજે કાંઈક વિચાર આવતાં સુભદ્રાએ પતિને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:-“ નાથ, જો આજ્ઞા હોય, તો હું પોતે પણ શારદાને લેવામાટે સ્હામી જઈ ! ”

“ જા, જા; મને દેવ બનાવ્યો છે, તો તું પણ દેવી થા ! ” ગોવિન્દલાલે વિનોદ અને કટાક્ષાત્મક અનુમતિ આપી.

સુભદ્રા બહાર ગઈ અને ત્રણેક મિનિટમાં શારદાને લઈને પાછી પોતાના પતિ પાસે આવી લાગી. શારદાએ આવતાંની સાથે જ પિતાનાં ચરણોને સ્પર્શ કરીને કહ્યું કે:-“ પૂજ્ય પિતાજી, આપની આ એક સમયની પ્રિય પુત્રી આપનાં ચરણોમાં વિનયથી મસ્તક નમાવે છે ! ”

“ શારદે, તારી આ અપ્રિય મુખમુદ્રા આજે પાછી મને શામાટે બતાવી ? વર્ષોથી એલવાયલી હૃદયજવાળાને આજે નવીનતાથી પાછી શામાટે બડકાવી ? જે ગૃહમાંથી મરણપર્યન્ત ન આવવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને નીકળી હતી, તે ગૃહમાં કોઈના બોલાવ્યા વિના જ આવતાં તને લજ્જા કેમ ન આવી ? ” ગોવિન્દલાલે સુતાનો સત્કાર કરવાને બદલે તેના શિરપર બચંકરતાથી ઉપાલંબોની વૃષ્ટિ વર્ષાવવા માંડી.

એના ઉત્તરમાં પોતાના સમસ્ત અભિમાનને ત્યાગીને અવસરને આધીન થયેલી શારદા નેત્રોમાંથી અશ્રુ વર્ષાવી નિઃશ્વાસ નાખીને કહેવા લાગી કે:-“ બાવિની પ્રબળતા એવો રંગ લાવી કે તેણે માનિની શારદાની આ દુર્દશા કરી બતાવી ! મારી લાચારી મને બળાત્કારે અત્યારે અહીં ખેંચી લાવી છે, બળવાન કાળના વિલક્ષણ

પ્રભાવે મારી ગર્વભાવનાને મારી હટાવી છે ! પિતાજી, આ શારદા આપની પાસે આજે કેવળ બિક્ષા માગવામાટેજ આવી છે ! ”

“ તારી ગર્વશીલતાએ એ છટા બતાવી કે છેવટે તે તને બિક્ષા માગવામાટે મારા દ્વારમાં ખેંચી લાવી ! શારદે, સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યને ખોટો અર્થ ઉપજાવી, એક સર્વ પ્રકારે અયોગ્ય પુરુષના ગળામાં તે મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ વરમાળા પહેરાવી, એ તારી પોતાની ભૂત હવે તારા ધ્યાનમાં આવી ? ” ગોવિન્દલાલે ઉપાલંબની વૃષ્ટિ વર્ણવવાના કાર્યને પૂર્વ પ્રમાણેજ ચાલૂ રાખીને કહ્યું.

“ હા, પણ હવે એ ભૂલને ધ્યાનમાં લાવવાથી કાંઈ પણ લાભ થાય તેમ નથી ! આ ભૂલ એવા પ્રકારની છે કે જેને સુધારવામાટેના આ સંસારમાં એક પણ નથી ઉપાય; એકવાર સંધાયલા પતિપત્નીના સંબંધને કેવી રીતે તોડી શકાય અને એકવાર જે પુરુષને પતિ તરીકે સ્વીકારી લીધો હોય, તેને એક આર્ય અખળાથી આ જીવનમાં કેવી રીતે છોડી શકાય ? ” એ પ્રમાણેનું યોગ્ય ઉત્તર આપીને શારદા પોતાના મતની પુષ્ટિમાટે વધારામાં કહેવા ત્રાગી કે:—

“હવે છે વ્યર્થ જે દષ્ટએ અકારણ દોષ ભાવીને;

થવાનો છૂટકો એ ભૂલને અંતે નિભાવીને;

ક્ષમાની મૂર્તિ છો મારા પિતા પૂરા કૃપાળુ છો;

કરો ઉદ્ધાર જે થાયે દયા માયા બતાવીને ! ”

પુત્રીની આવી નમ્રતાયુક્ત અને વિવેકમંડિત વાણીથી પિતાનો પ્રકોપ સર્વથા લુપ્ત થઈ ગયો; ગોવિન્દલાલના અંતઃકરણમાં વાત્સલ્યભાવ પૂર્ણ બળથી ઉછળી આવ્યો અને તેથી તે શારદાને આશ્વાસન આપતો કહેવા લાગ્યો કે:—શારદે, તું તારા પ્રમાદને શુદ્ધ તથા પશ્ચાતાપયુક્ત અંતઃકરણથી સ્વીકારે છે, એટલે હું પણ આજે ઉદ્ધરતાથી તને તારા અપરાધની ક્ષમા આપું છું; દુઃખમાંથી તારો

ઉદ્ધાર કરવામાટે મારો ભંડાર ખુલ્લો છે, પીડિત જનોને સહાયતા આપવામાટે આ ગોવિન્દલાલનો હાથ હમેશા દુલ્લો છે ! ખોલ. તને શી સહાયતાની આવશ્યકતા છે ? તારી માતા પાસે કોયપર ખેસ અને શાંતિથી જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે નિઃસંકોચ થઈને કહી દે.”

“ બહેન, કોઈ પણ પ્રકારનો સંકોચ રાખીશ નહિ; તારા પિતા તને જોઈતી સર્વ સહાયતા આપશે. ” સુભદ્રાએ શારદાને સ્નેહથી પોતાની પાસે કોયપર ખેસાડીને આશ્વાસન આપ્યું.

શારદા પોતાની સ્થિતિનું દર્શન કરાવતી કહેવા લાગી કે:— પિતાજી, મારા પતિએ શર્ત અને સદામાં બધી સંપત્તિ ગુમાવી દીધેલી હોવાથી અમારી પૂરેપૂરી પાંચમાલી થઈ ગઈ છે, સૂરતમાંનાં ઘર અને બંગલો આદિ સ્થાવર સંપત્તિ વેચાઈ ગઈ છે અને અત્યારે નિત્ય પ્રમાણોનો ખર્ચ ચલાવી શકાય તેટલાં સાધનો પણ અમારી પાસે રહ્યાં નથી. મારાં ઉત્તમ વસ્ત્રો અને અલંકારો પણ વેચાઈ ગયાં છે અને અન્ન તથા દાંતનો કદાચિત્ વૈરભાવ થઈ જશે, એવો કટાકટીનો અને અણીનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો છે. એટલું જ નહિ, પણ માથાપર કેટલુંક દેવું પણ થઈ ગયું છે અને તે જો અમુક સમયમાં નહિ આપી શકાય તો લેણદારો કંઈ વેળાએ અમારી આબરૂપર હાથ નાખશે, એનો કશો પણ નિશ્ચય કરી શકાતો નથી. હવે જો આપ કૃપા કરો, તોજ અમારો આ સંકટમાંથી ઉદ્ધાર થાય તેમ છે; એક ઇશ્વર અને અન્ય આપ પ્રભુતુલ્ય પિતા વિના અમો નિરાધારોનો અત્યારે ખીન્ને કોઈ પણ આધાર નથી; માટે જેમ યોગ્ય જણાય તેમ કરો; અમારા સંકટનિવારણના યત્નને આદરો.”

ગોવિન્દલાલનાં નેત્રો અર્ધ થઈ ગયાં ! તે ઇચ્છેરમાંથી ઉઠ્યો, ટેબલપર પડેલા ચાવીઓના જુમખાને ઊપાડી એક તીજેરી ઊઘાડી અને તેમાંથી નોટાનું એક બંડલ કાઢી શારદાને આપતાં તે કહેવા

લાગ્યો કે;—“શારદે, આ બંડલમાં પાંચ હજારની કરન્સી નોટો છે એટલે, જે વ્યાજખી દેવું હોય તે પતાવી દે અને અત્યારના તારા પ્રસંગને નિભાવી લે. માણેકલાલને કહેજે કે, મને બેંકમાં મળે; માત્ર તારા કલ્યાણમાટે હું તેને બોલાવીશ અને તે જો મારા કલ્યા પ્રમાણે વર્તશે, તો તેને સારી પાયરીએ ચઢાવીશ !”

પતિની આવી ઉદારતાને જોઇને સુભદ્રાને અતિશય આનંદ થયો અને તે પણ શારદાને અધિક આશ્વાસન આપવાના ઉદ્દેશથી કહેવા લાગી કે;—“ બહેન શારદા, માણેકલાલને અવશ્ય તારા પિતા પાસે મોકલજે. જો તેઓ નમી જશે, તો તારા પિતા એવા દયાળુ છે કે, આપણે બધાં એક રસોડે જમીશું એવો પ્રસંગ પણ આવશે.”

શારદાએ પાંચ હજારની નોટોના બંડલને હાથમાં તો લીધું છતાં એટલી રકમથી ખાડો પૂરાય તેમ ન હોવાથી તે વળી પાછી પોતાના પિતાને આર્જવતાથી કહેવા લાગી કે;—“ પણ પિતાજી, આટલી રકમથી કામ ચાલી શકે તેમ નથી. ઈન્દુના પિતા સદા અને શર્તમાં પાંત્રીસ હજારના દેવાદાર થયા છે એટલે તે દેવાની આફતને આ પાંચ હજાર આપીને ટાળી શકાય તેમ નથી. આટલી ઉદારતા દર્શાવી છે તો હજી પણ કાંઇક અધિક ઉદારતા દર્શાવો; કરોડોની મિલકતમાંથી કાંઇક વધારે સહાયતા આપી પુત્રી તથા જમાતાનાં જીવન તથા પ્રતિષ્ઠાને બચાવો ; ”

શારદાનાં આ વચનો સાંભળતાં જ અત્યાર સુધીના ગોવિન્દલાલના અનુકંપામંડિત મુખમંડળમાં પુનઃ ગંભીરતાની છટાનો આવિર્ભાવ થવા લાગ્યો અને ગોવિન્દલાલે ગંભીર સ્વર તથા ગંભીર મુખમુદ્રાથી કહ્યું કે;—“ શારદે મને કરોડપતિ ધારી લેવામાં તારી ભયંકર ભૂલ થાય છે. બેંકમાં જે ચાર કરોડની થાપણ છે, તે મારી પોતાની કમાણી નથી; લોહાએ પોતાની પરસેવાની કમાણીનાં

એ નાણાં મારામાંના તેમના વિશ્વાસથી મારી ઐકમાં સંભાળવામાટે મૂક્યાં છે, એટલે તે કોઇ પણ જાતની મજબૂત જામિનગીરી વિના જુગારી અને સટ્ટોડિયાને ધીરવાસાઈ નથી; આજકાલના કેટલાક અમાનતમાં ખયાનત કરનારા લેભાગૂ ઐકરો પ્રમાણે વિશ્વાસઘાત કરવાનું કામ માઈ નથી ! ”

“આપી પણ નહિ શકાય અને ધીરી પણ નહિ શકાય ? ” શારદાએ વિલક્ષણ પ્રકારનો પ્રશ્ન રજૂ કર્યો.

“ દિલ્લગીર અને લાચાર છું કે, એમાંનું મારાથી કાંઈ પણ નહિ જ થાય ! ” ગોવિન્દલાલે સ્પષ્ટવક્તૃત્વ કરી દીધું.

“ જો આપનું આ જ દૃઢ ઉત્તર હોય, તો અમારે વિષ પ્રાણીને આ સૃષ્ટિને કરવી પડશે ખાલી ! ” શારદાએ નિરાશાની સીમાનું દર્શન કરાવ્યું.

‘ પુત્રી, જમાતા, પત્ની અને પુત્ર, અરે એટલું જ નહિ, પણ મારા પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ મને મારી પ્રતિષ્ઠા અને ઐકની આખર છે વંધારે બહાલી ! અત્યાર સૂધી જે માર્ગને મેં જોયો જ નથી, તે અન્યાયના માર્ગમાં ચાલું ? જુગારી અને સટ્ટોડિયા જમા-કની આખરને બચાવવામાટે મારાં પોતાનાં ઘોળાંમાં ધૂળ ધાલું ? આ સાહસ મારાથી થવાનું નથી; તું ગમે તેવો અને ગમે તેટલો કલ્પાંત કરીશ, પણ તાઈ આ બાબતમાં કાંઈ પણ વળવાનું નથી ! ” ગોવિન્દલાલ એકનો એ ન થયો.

“ હાય, ત્યારે અમારો હવે કોઈ પણ આધાર નથી ? ” શારદાએ અશ્રુ વર્ષાવીને કહ્યું.

“ અનાચારિ જનોનો આ જગતમાં ક્યાંય પણ ઉદ્ધાર નથી ! ” ગોવિન્દલાલે પૂર્વ પ્રમાણે જ હૃદયને કઠિન રાખીને યથોચિત ઉત્તર આપ્યું.

“ ત્યારે તો હવે કેવળ મૃત્યુ જ અમારા મોક્ષનું દાર છે ! ”
શારદાએ પોતાની મુક્તિનો અંતિમ માર્ગ બતાવ્યો.

“ મૃત્યુ પાપિજનોને દુઃખના બંધનથી મુક્ત કરે છે, એ કલ્પના સર્વથા નિરાધાર છે; કારણ કે, પાપાત્માઓમાટે તો નરકમાં પણ અનેક યાતનાઓ તૈયાર છે. ” ગોવિન્દલાલ શારદાના શબ્દોથી લેશ માત્ર પણ વિચલિત ન થયો.

“ ત્યારે અમે મરી જઈએ, એવો જ આપનો વિચાર છે ? ”
શારદાએ ટૂંકમાં ભરીને પૂછ્યું.

“ ગરવું કે જીવવું એ તમારો પોતાનો અધિકાર છે; આ વિષયમાં હું સગાઈની શર્મ નથી રાખી શકતો એનું કારણ એ છે કે, એ અપક્ષપાતતાપરજ મારી પ્રતિષ્ઠાનો સર્વસ્વ આધાર છે:—

· નથી ધંધો શરાશીનો સહજ, કાળી કસોટી છે;
ચઢેથી એ પરે દેખાય નિષ્ઠા સાર્યો ખોટી છે;
અપાયે પાછ ના એકે સગાઈની શરમ રાખી;
ભલે ભંડારમાં ભરપૂર ધન કોટાનુકોટી છે;
દયા આવી બતાવી કરવો નહિ વિશ્વાસઘાતકતા;
શરાશીમાં ફક્ત એ એક ખૂબી ખાસ મોટી છે ! ”

“ ત્યારે હવે અમારા તારણનો શો ઉપાય ? ” શારદા બોલી.

“ જે પાંચ હજારની રકમ તને અત્યારે આપી છે તે લઈ જા; છતાં તારા પતિના ગૃહમાં તારો નિભાવ ન થાય, તો અહીં પિતાની છાયામાં રહીને તારા પુત્રને પણ સુખી કર અને તું પણ સુખી થા ! ”
ગોવિન્દલાલે પોતાની માન્યતા પ્રમાણે શારદાના તારણનો યોગ્ય ઉપાય દર્શાવ્યો.

આટલીવાર સૂધી અશ્રુપાતના વ્યવસાયમાં લીન થએલી માનિની શારદાના મુખમંડળમાં પિતાનાં આ વચનો સાંભળતાં જ એક

પ્રકારના અભિમાનની છટા દેખાવા લાગી અને તેનું હૃદય ઉત્તેજિત થવાથી તે કાંઈક ગંભીરતાને ધારીને કહેવા લાગી કે:—“ શું પતિ સાથે છૂટા છોડા કરીને પિતાના નામને કચંક લગાવું ? પતિના જીવતાંજ પિતાના ગૃહમાં રહી સધવા છતાં વિધવાના વ્રતને પાળી બતાવું ? બલે ગમે તેમ થઈ જાય તો પણ એમ તો હું નથીજ કરવાની, જો મારા પ્રાણેશ મૃત્યુને વશ થશે તો હું પણ તેમની સાથે જ છું મરવાની !

“ પડે છો દુઃખ સંકટના બચંકર પર્વતો માથે;
તથા ચિંતા જગતની સર્વ આવે એક સંગાથે;
સહીને શાંતિથી તે વેદના રહું ધર્મને ધારી;
સદા છાયા સમી ઊભી રહીને નાથની સાથે ! ”

એના ઉત્તરમાં ગોવિન્દલાલે અતિશય કોપના આવેશથી જણાવ્યું કે:—

“ બલે જ, ચાલતી થા, કર નહીં ખાત્રી મગજમારી;
મરેલી શારદા, મેં આજથી લીધી તને ધારી ! ”

“ ગોવિન્દલાલ આ શબ્દો ઉચ્ચારીને તત્કાળ ત્યાંથી ઊડી પોતાના ખાનગી રૂમમાં ચાલ્યો ગયો અને પિતાના મુખથી થએલો તિરસ્કાર અસહ્ય થવાથી નિરાશ તથા ભગ્નમનોરથ શારદા ‘હાય !’ શબ્દના ઉચ્ચાર સાથે તે ક્ષણેજ મૃત્તિચિંત થઈને પૃથ્વીપર પડી ગઈ. સુભદ્રાએ તરત નોકરને બોલાવી શીતલ જળ મંગાવીને તેનું તેના મુખમંડળમાં તથા નેત્રોમાં સિંચન કર્યું અને એ ઉપચારથી પાંચેક મિનિટ પછી શારદા પાથી શુદ્ધિમાં આવી એટલે સુભદ્રા તેને આશ્વાસન આપતી કહેવા લાગી કે:—“ શાણી શારદા, શોકને આટલી સીમા પર્યંત હૃદયમાં સ્થાન ન આપ અને આસુડાં ન સાર ! રડવાથી આંખોનું તેજ ધટી જશે, ગાંડી, આમ રડવાથી કાંઈ પીડા

“पंडे की दुःख संकटना बगैर पर्वता माथे;”

पृष्ठ ३०

મટી જશે ? હમણાં એઓ જરા કોપાયા છે, એટલે એઓ શાંત થતાં હું પાછી તારા પિતાને સમજાવીશ અને છેવટે નહિ જ માને, તો મારા પદ્માના રૂપિયા સાત હજાર મારી પાસે છે તે આજ સંધ્યાકાળે જ તને પહોંચાડીને તારી તથા તારા પતિની આબરૂને બચાવી શકાશે ત્યાં સૂધી બચાવોશ !”

સુભદ્રાના આ આશ્વાસનથી શારદાના શરીર તથા હૃદયમાં એક પ્રકારના નવીન જીવન તથા ઉત્સાહનો સંચાર થયો; સુભદ્રાના સાંત્વનથી તેનો શોક વિશેષ પ્રમાણમાં લુપ્ત થઈ ગયો. તે સુભદ્રાને પોતાની કૃતજ્ઞતાનું દર્શન કરાવતી કહેવા લાગી કે:—“માતા, તમે મારાં આરમાન માતા થતાં હોવાથી અહીં આવવા પૂર્વે મારા મનમાં તો એવો જ સંશય થયા કરતો હતો કે, પિતાજી કદાચિત્ ઉદારતા દર્શાવશે પરંતુ સાપત્ન માતા કદાચિત્ મારા કલ્યાણના માર્ગમાં દ્વેષબુદ્ધિથી અવશ્ય કોઈ પણ વિધનને ઉપસ્થિત કરવાની એળટા કરી બતાવશે. પરંતુ મારી એ ધારણા અસત્ય સિદ્ધ થઈ છે, પિતાની પ્રીતિ કરતાં એક સાપત્ન માતાની પ્રીતિ મહત્તર પ્રમાણિત થઈ ગઈ છે ! તમે એક દેવી છો, એવી સ્વપ્નમાં પણ મને કલ્પના ન હોતી; કારણ કે, આપણો પરસ્પર પરિચય હતો જ નહિ અને સાધારણ રીતે સર્વ આરમાન માતાઓ કેવા પ્રકારની હોય છે, એ તો તમો જાણો જ છો, એટલે મારો જે તમારા વિશે પ્રથમ કાંઈ પણ પ્રતિકૂલ અભિપ્રાય બંધાયો હોય, તો મને તેની ક્ષમા કરશો. આજે મને તો એવોજ અનુભવ મળ્યો છે કે, મારી માતા સ્વર્ગવાસિની થએલી છતાં તમારા આ સ્વરૂપમાં જીવતી જ જણાય છે; ખરેખર એક સાપત્ન માતાના આવા વાત્સલ્યને જોઈને અતિશય આશ્ચર્ય થાય છે !”

“શારદા, વિશ્વમાં સર્વ સ્ત્રીઓ સમાન હોતી નથી. સાધારણ

રીતે આજકાલની ઓરમાન માતાઓ પોતાનાં આગમજાયાં સંતાનોને દ્વેષદષ્ટિથી જોનારી અને તેમનું અનિષ્ટ ઇચ્છનારી જ હોય છે; પરંતુ હું ઇશ્વરનો આભાર માનું છું કે, તે દયાધન પરમાત્માએ મારા અંતઃકરણને એવા માલિન્યથી મુક્ત રાખ્યું છે. હું તો એજ ઇચ્છું છું કે, તું, તારો પતિ અને તારો પુત્ર આ આ મહાલયમાં જ આવીને વસો; આપણે સાથે જ વસીએ અને પરસ્પર સુખદુઃખનાં ભાગી થઈએ. અસ્તુ; અત્યારે હવે તું જા; કારણકે, તારા પતિનો ભોજન-સમય થયો હશે: સાંજ સૂધીમાં આ વૃદ્ધ અનુચર તારી પાસે આવીને તને રૂપિયા સાત હજાર આપી જશે. બેચાર દિવસ પછી પાછી આવજો અને ખની શકે તો તારા ઈન્દુને પણ સાથે લેતી આવજો; કારણ કે, મેં સાંભળ્યું છે કે, તે બાળક એક રત્ન સમાન છે અને તેથી તેને જોવા તથા રમાડવામાટે માઈ મન બહુ જ અધીર તથા આતુર થઈ રહ્યું છે; જો જો, બૂલીશ નહિ.”

શારદાએ સ્વાભાવિક ઉદ્ગાર કાઢ્યા કે:—

“પ્રભો ! આ દીન અબળાની વિનંતિ આ સઘ સાંભળજો;
સુભદ્રા સમ સદા સાપત્ન માતા સર્વને મળજો ! ”

સુભદ્રા શારદાને તેની સાથે બહારના દરવાજા સૂધી જઈને ગાડીમાં બેસાડી આવી અને અને કહેવાની આવશ્યકતા નથી કે, તેણે સંધ્યાકાળ થવા પૂર્વે જ પોતાના વચન પ્રમાણે રૂપિયા સાત હજાર શારદાને પહોંચાડી દીધા.

પ્રકરણ ૩ જી

દીવાળું કે દૂધેવાળું ?

આજે મંગળવારના સૂર્યનો ઉદય થઇ ચૂક્યો હતો અને બુધ-વારને દિવસે લેણદારોને નાણાં ચૂકવવાનો માણેકલાલે વાયદો કરેલો હોવાથી માત્ર ચોવીસ કલાકનો જ સમય તેના હાથમાં હતો. જો આવતી કાલના સંધ્યાકાળ પર્યન્ત તે રૂપિયા પાંત્રીસથી છત્રીસ હજારની રકમ ભરી ન શકે, તો કદાચિત કોઇક લેણદાર તેની આખર-પર હાથ નાખે તેમ જ બંગલાનો માલિક ભાડું વસૂલ કરવામાટે કેસો કે ટાંચ પણ લઇ આવે એવો સોજેસોળ આના સંભવ હોવાથી ક્ષણે ક્ષણે માણેકલાલની ચિંતામાં વૃદ્ધિ જ થયા કરતી હતી. જો કે, ભાગીરથી પાસેથી મળેલી રૂપિયા દશ હજારની, ગોવિન્દલાલ પાસેથી મળેલી રૂપિયા પાંચ હજારની અને મુબદ્રા પાસેથી મળેલી રૂપિયા સાત હજારની રકમ મળીને કુલ રૂપિયા બારીસ હજારની રકમ તો અત્યારપૂર્વે તેના હાથમાં આવી ગઇ હતી, છતાં અઘાપિ રૂપિયા અગિયારથી બાર હજારની રકમ ખૂટતી હતી અને તે ક્યાંથી મેળવવી, એની ચિંતામાં પડવાથી માણેકલાલને ખાનપાન તથા નિદ્રા વિશ્રામ આદિ સર્વથા ત્યાગી ગયાં હતાં. જે વેળાએ માણેકલાલનો આવો કટાકટીનો સમય ચાલતો હતો, તે સમયમાં ગુજરાતમાં ત્રણ વસ્તુ-ઓનો અત્યંત સુકાળ થએલો હતો અને તે ત્રણ વસ્તુઓ તે કવિ-સંખ્યા, નાટકમંડળીઓ અને ઝંન્કો જ હતી. કવિઓ એટલા બધા ઉભરાઇ જવા લાગ્યા હતા કે, મુંબઇ, વડોદરા, સૂરત, અમદાવાદ કે કરાચીમાં જે કોઇ પણ નાટકમંડળી છાવણી નાખીને પડેલી હોય, તે નાટકમંડળીના માલિક અથવા મેનેજર પાસે રોજ નવા નવા લગભગ

અડધા ડજન જેટલા કવિઓ પોતાનાં લખેલાં નાટકોનાં થોયારિયાં લખને પધારતા હતા અને પોતાને બેઘડક કવિ, કવિરાજ કે રાજકવિના નામથી ઓળખાવતા હતા. અહીં કવિઓ એટલે કે, આજકાલના કેટલાક નાટક લખનારા લેભાગૂ અને બળાત્કારે કવિ બની બેઠેલા કવિઓ જ સમજવાના છે. એમાંનો કોઇ કવિ વિદ્યાર્થી હોવા છતાં શિક્ષણમાં ગુજરાતી સાતમી ચોપડી સૂધી આગળ વધીને નાટક લખવાના વ્યવસાયને વળગી પડ્યો હતો, કોઇ કવિ પોર્ટટ્રસ્ટમાં કલાર્કશિપ કરતાં કરતાં નાટક લખીને પ્રકાશમાં આવવાની આકાંક્ષા રાખતો હતો, કોઇ એરણુપર હથોડા મારતો મારતો મગજમાં કવિ થવાનો કીડો ચવળી આવવાથી કાગળપર કલમના હથોડા મારીને નાટક લખવા મંડી ગયો હતો તો કોઇ વળી સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજી ભાષાના મૂળાક્ષરોથી પણ અપરિચિત હોવા છતાં કાલિદાસ અને શેકસ્પીયરના દોષોનું વિવેચન કરી પોતાની નાટ્યકૃતિને કાલિદાસ તથા શેકસ્પીયરની નાટ્યકૃતિઓ કરતાં પણ ઉત્તમ સિદ્ધ કરવાની ચેષ્ટા કરતો જેવામાં આવતો હતો. પરંતુ એમાંના કોઇ કવિના નાટકમાં શૃંગારરસની શન્યતા હતી, કોઇના નાટકમાં હાસ્યરસ ઉડી ગયો હતો, કોઇની કૃતિમાં વીરરસે વૈરાગ્યભાવ ધારી લીધો હતો, કોઇના નાટકનો વસ્તુસંકલન સાથે વિરોધ દેખાતો હતો તો વળી કોઇના નાટકમાં કવિતાનો ખજનો ખૂટેલો જણાતો હતો. અર્થાત્ તેમનામાં કવિ તરીકે જે સાહિત્યજ્ઞાન, અનુભવ અને પ્રતિભા આદિનો ભંડોળ હોવો જોઇએ, તેનો સર્વથા અભાવ હોવાથી એ કવિ મહાશયોનાં નાટકોનો નાટકમંડળીઓમાં ઊપાડ કે સત્કાર થતો નહોતો અને છેવટે તેમની ‘અતોબ્રષ્ટસ્તતોબ્રષ્ટ’ જેવીજ અવસ્થા થઇ પડતી હતી. આવોજ કેટલેક અંશે નાટકમંડળીઓનો પણ પ્રકાર હતો. મુંબઇ, સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ અને કરાચી જેવાં નગરોમાં તેમજ કાઠિયાવાડમાં જ્યાં

જુઓ ત્યાં નવી નવી ન્હાતી કે મોટી નાટકમંડળીઓ નિત્ય અસ્તિ-
ત્વમાં આવ્યા જ કરતી હતી, પરંતુ એક નાટકમંડળીને ટકાવવામાટે
જે ભંડોળની મુખ્ય આવશ્યકતા હોય છે, તે ભંડોળનો એમાંની ઘણી
ખરી નાટકમંડળીઓના સંસ્થાપકો તથા સંચાલકો પાસે અંભાવ
હોવાથી કાં તો એવી નાટક મંડળીઓ જન્મ્યા પછી અલ્પ સમયમાં જ
રામ બોલો ભાઇ રામ થઇ જતી હતી અને કાં તો ઋણના અસહ્ય
ભારતળે દબાઇ જતી હતી. નાટકમંડળીઓ પ્રમાણે મુખ્યમાં નવી
નવી ઐકો સ્થપાવાની પણ એક મોસમ ચાલી હતી, એમ કહેવામાં
અતિશયોક્તિનો લેશમાત્ર પણ સંભવ નથી. હિંદુ. મુસલમાન, યહૂદી
કે ક્રિસ્તાન એટલું જ નહિ, પણ ધાંચી, મોચી, તેલી, તંબોલી, લુહાર,
સૂતાર કે દેઢ ને ચમાર, જે જુઓ તે ઐકર, ઐકના ડાયરેક્ટર,
ઐકના મેનેજર કે પછી ભાગ્યદીન શેરહોલ્ડર અથવા સાચા કે ખોટા
(બોગસ) ડિપોઝિટર તરીકે જોવામાં આવતા હતા; નવી નવી
ઐકોના પ્રોસ્પેક્ટસ અને ચેકબુક્સ આદિની છપામણી સારા પ્રમાણમાં
મળવાથી છાપખાનાવાળાઓને સારો તડાકો પડવા માંડ્યો હતો અને
જો ટૂંકામાં કહીએ તો ઐકોનો તે સમયમાં એક પ્રકારનો મેનિયા
(ઉન્માદ) જ ચાલ્યો હતો. જેવી રીતે એક સમયના શેરમેનિયાના
યોગે હિન્દુસ્તાનના લોકોને અસહ્ય હાનિયો ખમવી પડી હતી, તેવી
જ હાનિયો એ ઐકમેનિયાથી પણ ખમવી પડશે, એવા કેટલાક
વિચારશીલ તથા અનુભવી પુરુષોનો અભિપ્રાય હતો અને તેમનો
એ અભિપ્રાય કેટલીયથી સીમાપર્યન્ત સત્ય સિદ્ધ થયો હતો, એનો
ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત નવલકથામાં આગળ જતાં આવવાનો હોવાથી અત્યારે
જ એ વિશેની પૂર્વોક્તિ અનુચિત છે. તે સમયમાં જે કેટલીક નવી
ઐકો સ્થપાયલી હતી તેમાંની એક ઐકના સંસ્થાપક અને સંચાલક
અદુકલાલ ખારવટિયા નામના એક વાણિયા સદ્ગૃહસ્થ (?) હતા.

એમના પિતાશ્રી મૂળ ગુજરાતના નિવાસી હોવા છતાં કાઠિયાવાડમાં વસતા હતા અને મૌઅર સિંધવાણીજેવા ખારવટિયાઓ પાસેથી લૂટનો માલ ખરીદવાનો અને ખારવટિયાઓને જોઈતી સહાયતા આપવાનો તેમનો વ્યવસાય હોવાથી તેઓ ખારવટિયાના ઉપનામથી ઓળખાતા હતા અને તેથી બટુકલાલનું પણ એ જ ઉપનામ અથવા સર્નેમ (Surname) કાયમ રહી ગયું હતું. એ બટુકલાલ પણ એક વિલક્ષણ પુરુષ હતા અને રેસબ્રાઉન્ડપર કેટલાક સદ્ગુણ આસામીઓને નાણાંની ધીરધાર કરવામાટે તેઓ ઘણીકવાર આવતા હોવાથી માણેકલાલ સાથે તેમનો સાધારણ મૈત્રીસંબંધ થએલો હતો. જો કે માણેકલાલને એ શ્રીમાનનું વર્તન ગમતું નહોતું, છતાં અસારે અચાનક કટાકટીનો પ્રસંગ આવેલો હોવાથી બની શકે તો બટુકલાલ પાસેથી રૂપિયા વીસ હજારની રકમ લેવી અને પ્રસંગને નિભાવવો, એવા વિચારથી બટુકલાલપર ચિઠ્ઠી લખીને સવારમાં નવ વાગે તેણે પોતા પાસે આવવાનું આગલે દિવસે જણાવ્યું હતું અને બટુકલાલે તે પ્રમાણે આવવાની હા પાડેલી હોવાથી માણેકલાલ તેની વાટ જોતો પોતાના લાયબ્રેરી હોલમાં બેઠો હતો. સાડા આઠ વાગી ગયા હતા એટલે લક્ષ્મણને બોલાવીને માણેકલાલે કહ્યું કે;—

“ નવ વાગે એક ગૃહસ્થ મને મળવામાટે આવવાના છે અને તેમનું નામ બટુકલાલ છે, તેઓ આવે એટલે તેમને તરત અહીં લાવજો અને ત્યાર પછી ચાહે આદિની ભટને કહીને તત્કાળ તૈયારી કરાવજો; અમે અહીં હોઈએ તેટલી વાર સૂઈ બીજા કોઈને અહીં આવવા દઈશ નહિ. ”

લક્ષ્મણ “ વાંચ ” કહીને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને બહારના મોટા દરવાજાપર બેઠો રહી બટુકલાલના આવવાની વાટ

જેવા લાગ્યો. નવમાં હજી દશ મિનિટનો અવકાશ હતો, એ વેળાએ જ ખડુકલાલ ભાડાની વિક્ટોરિયામાં બેસીને ત્યાં આવી લાગ્યો અને લક્ષ્મણ તેને માણેકલાલ પાસે લઇ ગયો. માણેકલાલે કુરસીપરથી ઉઠી હસ્તધૂનન કરીને તેને પોતાની પાસેના કોચપર બેસાડ્યો અને તેઓ એક બીજાના કુશળસમાચાર પૂછવા લાગ્યા.

એ ખડુકલાલ શરીરે અત્યંત કૃશ અને સોટી જેવો પાતળો હતો; રિપ્કાર્ડ જાતિના ગરમ કપડાંનાં કોટ પાટલૂન અને જાકિટ આદિએ તેના શરીરની કાંઠક પ્રતિષ્ઠા જાળવી હતી, નહિ તો સત્ય પ્રકાર એવો હતો કે, તેના શરીરમાં માંસપૂર્તિ કરતી વેળાએ ઇશ્વરે કૃપણતા દર્શાવેલી હોવાથી તેના કેવળ અસ્થિમય શરીરમાંનાં અસ્થિ કેટલાં છે, એ જો તે ઊધાડે ડીલે ઊભો હોય તો તરત ગણી શકાય તેમ હતું. જો કે તેનું વય પાંત્રીસ કે છત્રીસ વર્ષ કરતાં વિશેષ નહોતું; છતાં માથાના, મૂઝના અને દાઢીના કુલગપટ વાળ ધોળા દૂધ જેવા થઇ ગયા હતા અને નેત્રોની તેજસ્વિતા પણ એટલીજ હતી કે, બાર નંબરનો ચક્ષ્મો ચઢાવ્યા વિના આંખો સાથે અડકાડેલી વસ્તુના સ્વરૂપને પણ તે ઝોળખી શકતો નહોતો. ચાહે પીવાની તેને હૃદયી વધારે ટેવ હતી. લગભગ દર અડધા કલાકે તેને ચાહેનો સ્ટ્રોંગ કપ બેઘએ જ અને તે ન મળે તો કદાચિત્ ખડુકલાલભાઈના પ્રાણ સ્વર્ગમાં પણ પ્રયાણ કરી જાય એવો સંભવ હતો. તેની આ ટેવને માણેકલાલ જાણતો હોવાથી તેણે પોતે ચાહે પીધેલી હોવા છતાં પણ લક્ષ્મણને ચાહેની વ્યવસ્થા કરાવવાની પ્રથમથીજ આજ્ઞા આપી દીધી હતી. પરસ્પર કુશળપૃચ્છાની સમાપ્તિ થઇ એટલામાં તો લક્ષ્મણે ચાહે અને પાન ઇત્યાદિ વસ્તુઓને લાવીને ત્યાં હાજર કરી દાધી અને ચાહેતું ઉદર સાથે મિલન થતાં શરીરમાં નવીન ઉત્તેજન આવ્યું

હોય તેવો રંગ બતાવીને શ્રીમાન્ બુદ્ધલાલે માણેકલાલને પ્રશ્ન કર્યો કે:-

“ કેમ માણેકલાલભાઈ, આજે અત્યારમાં મને અહીં શા કારણથી બોલાવ્યો છે? માફ એવું તે શું કામ પડ્યું છે?”

એના ઉત્તરમાં માણેકલાલ કિંચિદ્ મલિન મુદ્રાથી કહેવા લાગ્યો કે:-“બુદ્ધલાલભાઈ, તમે એક અનુભવી પુરુષ હોવાથી એ તો સારી રીતે જાણો જ છે કે:-

“જરા રોજાયલાને લાતથી રગદોળતી દુનિયા:

જરા ચોળાયલાને ચીકણું કર્યો ચોળતી દુનિયા;

ખવાડે ખીર ખોટાને ખસેચી ખોલતી દુનિયા;

બહુ બીનારને બાહે ધરીને બોળતી દુનિયા;

લવણ પયમાંડી શાકર ઝેરમાંડી ઘોળતી દુનિયા;

વિલક્ષણ રંગ દેખાડે કઢંગી ડોલતી દુનિયા!”

“ખરેખર આ ડોલતી દુનિયા છે;” બુદ્ધલાલ ખારવટિયા ડોલતી દુનિયા વિશે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવા લાગ્યા; “જેઓ એને ડોલાવવાની કળા જાણે છે તેઓ એને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે તેમ ડોલાવે છે; પોતા પાસે એક ફૂટી બદામની પૂંજ ન હોવા છતાં પારકે પૈસે પરમાનંદ મનાવે છે, રંગ રાગ ઊડાવે છે અને મોટર દોડાવે છે; પરંતુ જેઓ આ ડોલતી દુનિયાને ડોલાવવાની કળાથી અજ્ઞ છે તે બુદ્ધિહીન લોકો ધરના ખૂણામાં બેસી રાંડી રાંડની પેઠે આંસૂ વર્ષાવે છે અને એવા લોકોની બધી ચએલી બુદ્ધિને જોતાં મને તો કેટલીકવાર હસવું જ આવે છે!”

“આંસૂ વર્ષાવનારાનો ચિંતાથી જીવ જતો હોય છે અને તમને મશ્કરી જણાય છે? કોઈનું ઘર બળતું હોય ત્યાં તમને તાપણું થાય છે?” માણેકલાલે આશ્ચર્ય દર્શાવીને પૂછ્યું.

“ખીજનું ધર બાળી પોતે તાંપણું કરવું એ તો ચાલતા જ-
માનાનો એક સાધારણ ન્યાય છે ! પણ હું એ જાણવા માગું છું કે,
તે આંસુ વર્ષાવનારામાટે તમારા હૃદયમાં આટલી બધી લાગણી શાની
થાય છે ? ” બટુકલાલે ચાલતા જમાનાના ન્યાયનો પરિચય કરાવીને
પ્રશ્ન પૂછ્યા.

“એટલામાટેજ કે, હું પણ અત્યારે એવી જ અવસ્થામાં
આવી પડ્યો છું ! ” ભાણેકલાલે હવે વાસ્તવિક વિષયપર આવીને
કહેવા માંડયું : “બટુકલાલભાઈ ! પાંત્રીસથી ચાળીસ હજારનું દેવું મારે
આપવાનું છે અને તે પણ વળી આવતી કાલના સંધ્યાકાળ સૂધીમાં
જ. જો આવતી કાલના સૂર્યાસ્તસૂધીમાં મારાથી એ રકમ નહિ
આપી શકાય, તો કદાચિત્ કોઈ માગનાર મારાપર કેસો કે ટાંચ
લાવીને, કાં તો ધરનો સામાન લઈ જશે અને કાં તો મને પોતાને
શાહુકારી જેલમાં બેસાડશે, અને જો તેમ થશે તો મારી આબરૂના
કાંકરા થઈ જશે ! ”

“બસ એટલી જ વાત છે ને ? આવતી કાલે બુધવાર છે; માટે
જો લેણદારોને આપવામાટે નાણાં ન હોય, તો બુધવારિયામાં જાઓ
અને નાદારોની ટીપમાં પોતાનું પનોતું નામ લખાવીને દેવું પતાવ-
વાવાની માથાકૂટમાંથી મુક્ત થાઓ; કારણ કે, જો દેવું ન આપી
શકાય તો નાદાર થવું એવું કાયદાનું શરમાન છે ! ” બટુકલાલે ભાણેક-
લાલને બુધવારિયામાં જવાની સારી સોના મોહોર જેવી સલાહ આપી.

બટુકલાલનો આ ઉપદેશ સાંભળી ભાણેકલાલના મુખમંડળમાં
કાંઈક ક્રોધ અને તિરસ્કારની છટા છવાઈ ગઈ, પરંતુ તે છટા ‘શોર્ટ-
સાઈટેડ’ બટુકલાલના જોવામાં આવી શકી નહિ. ભાણેકલાલ ગંભીર
સ્વર તથા ગંભીર મુદ્રાથી કહેવા લાગ્યો કે;—“શું હું નાદારોની ટીપમાં
માફ નામ લખાવી મને પોતાને એક દીવાળીયા તરીકે ઓળખાવું ?

હું સાત પેઢીનો શાહુકાર છેવટે દીવાળું ફૂંકી આપદાદાની આખરમાં કાળો દાગ લગાવું ? હું જો દીવાળું ફૂંકું તો પછી દુનિયાને મોહું શું બતાવું ? ”

માણેકલાલના આ ઉદ્ગારોને સાંભળી બટુકલાલે એક પ્રકારનું વિકટ હાસ્ય કર્યું અને ત્યારપછી તે એક મોટા ફિલોસોફર પ્રમાણે માણેકલાલને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે;—“માઇ ડીયરેસ્ટ ફ્રેન્ડ ! દીવાળું ફૂંકવાથી એક ગૃહસ્થની પ્રતિષ્ઠામાં કલંક લાગી જાય છે, એમ માની લેવામાં તમારી એક મોટામાં મોટી અને અક્ષમ્ય ભૂલ થાય છે. આગળના અજ્ઞાનના કાળમાં—ડાર્ક એજમાં—દીવાળું દાગવાળું મનાતું હતું, પણ હવે તો તે દૂધવાળૂ થયું છે; આ આગણીસમી તથા વીસમી સદીમાં તેમનું કલંક ધોવાઇને બિલ્કુલ સાફ થઇ ગયું છે. આજે તો દીવાળું ‘સન્લાઇટ’ સોપ્ મનાય છે અને એટલામાટે એ દીવાળા સન્લાઇટ સોપથી આપણી આખર જેટલા વધારે પ્રમાણમાં ધોવાય છે, તેટલાજ વધારે પ્રમાણમાં આજકાલની રેશનેબલ આખરમાં વધારે અને વધારે સફાઇ આવતી જાય છે ! ”

“આપ શ્રીમાન્ આ સત્યજ કહો છો કે કેમ ? ” માણેકલાલે જરા કટાક્ષમયતાથી એ પ્રશ્ન કર્યો.

“હું કહું છું તે અક્ષરેઅક્ષર સત્ય જ કહું છું. ” બટુકલાલ પુનઃ પોતાના અભિપ્રાયના સમર્થનમાં આગળ વધીને કહેવા લાગ્યો: “જુઓ, મારા સ્વર્ગવાસી પિતાશ્રીએ પોતાના જીવનકાળમાં સાડા ત્રણ દીવાળાં ફૂંક્યાં હતાં, સાડા ત્રણ દીવાળાંથી મારા બોલવાનો એવો અર્થ સમજવાનો છે કે; એક દીવાળામાં રૂપિયે ચાર આના આપીને લેણદારોને પતાવી દેવામાં આવ્યા હતા અને તેથી જ એ અડધું દીવાળું હતું, બાકીનાં ત્રણ દીવાળાં કાયદાસર ફૂંકીને લેણદારોને એક પાછ પણ આપવામાં આવી નહોતી. હવે જો દીકરો

આપથી સવાયો નીકળે, તોજ તે આપનો ખરો બેટો કહેવાય અને નહિ તો વર્ણસંકરના નામથી ઝોળખાય, એવો એક નિયમ હોવાથી મારા પિતાજીએ સાડા ત્રણ દીવાળાં ફૂંક્યાં હોય અને હું જે સાત દીવાળાં ન ફૂંકું તો તો પછી મારી જાતમાંજ ફેર આવી જાય. અર્થાત્ દીવાળાં ફૂંકવાનો આંકડો આપણે સાતનો કરી બતાવ્યો; લોકોની પૂંજીને સાતડેસાત કરવાનો ખરાબર તાલ જમાવ્યો અને આપણી તીજેરી તરફ કરીને જનસમુદાયને રડાવ્યો ! એ તો બાજી રમતાં આવડવી જોઈએ; કારણ કે, કાયદાની ચુંગાલમાં ન આવે, તો બહે પ્રતિવર્ષ એક નવું દીવાળું ફૂંકી લોકોને ગમે તેટલો મોટો બગસરાનો આશાળ આઢાવો, એવું કાયદાનું શરમાન છે ! ! ”

“ લાખોની મિલકત ખુલ્લે ખુલ્લી દેખાય છતાં માગનારાનો પોકાર ન થાય અને એક બે વાર નહિ પણ સાત સાતવાર દીવાળાં ફૂંકી શકાય, એ વાર્તા તો મારાથી જીવ જતાં પણ ન માની શકાય ! ” માણેકલાલે બટુકલાલની વાર્તાને મિથ્યા વાર્તા તરીકે માનીને તેને સત્ય તરીકે સ્વીકારવાની ચોખ્ખી ના પાડી દીધી.

“ ઘેઅરૂ લાઇજ ધિ બ્યૂટી-ખૂબી અધી એમાં જ સમાયલી છે તો ! ” બટુકલાલ એમ કહીને અશક્તને શક્ત્ય સિદ્ધ કરી બતાવવાના પ્રયત્નમાં આગળ વધ્યો; “ બાયડીનું ઘરેણું બહે બોંતેર લાખનું હોય, છતાં તે સ્ત્રીધન ગણાય છે તેમજ બાયડીને બેટ, સોગાદ તથા બક્ષીસ તરીકે આપેલો લાખોનો માલ બાયડીના આપનો જ કહેવાય છે; જે પ્રયમથી જ સાવધાન રહી વાડી બંગલાના દસ્તાવેજ બાયડી છોકરાંનાં નામના કરી આપ્યા હોય, તો પછી તેનાપરથી પણ માગનારાનો કાયદાસરનો બધો હક્ક હવામાં ઊડી જાય છે અને આવી રીતે માલ બધો ઘરમાં હોવા છતાં શાહુકાર પોતે કડક બંગાળી અને સુકાટાટ જ દેખાય છે. કાયદાની ખારીકોને ધ્યાનમાં

૪૨. આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃગજળ

રાખી 'શ્રીગણેશાય નમઃ' થી 'અચ્યુતં કૈશવમ્' સુધી ખોટે ખોટા અને ખનાવટી લખાયલા ચોપડામાં ખોટનો મોટો ખાડો અને નફાના નામનું હાથીની ગાડીના પૈડા જેવડું મોટું ગોળ મીડું જણાય છે ! માગનારા લાંબો આદાન ઓઢી પોક મૂકે છે, ચીનના શાહૂકાર કાયદા પ્રમાણે ઇન્સોલ્વન્ટ થાય છે અને ઇન્સોલ્વન્ટ થવાના દિવસે જ સાંજે સાડા પાંચથી છ ની વચ્ચે પોતાની માનીતી મિસિસ 'સો એન્ડ સો'ની સાથે ઍન્ડરટેન્ડ, ચોપાટી કે હૅંગિંગ ગાર્ડનમાં બે ઘોડાની ગાડી અથવા તો ચાળીસ હજારની મોટર કારમાં બેસી ખુશીખુશાલીથી હરતા ફરતા દેખાય છે ! આજકાલ આવી ચાલાકીથી દીવાળાં ફૂંકાય છે; કારણ કે, જૂઠું કરો, પણ જુગતું કરો, એવું કાયદાનું ફરમાન છે ! ”

“ આ તો કસાઈને ત્યાં કુશળ અને ધર્મીને ત્યાં ઘાડ જેવોજ પ્રકાર કહી શકાય ! ” માણેકલાલ અત્યંત આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

“ એમ નથી, પણ એમ જ કહો કે, આ તો આ વીસમી સદીમાં લાડી, વાડી અને ઘોડાગાડી કે મોટરગાડીવાળા થવાનો છે એક રામખાણ ઉપાય ! ” બટુકલાલે માણેકલાલના મતના પ્રતિવાદનું કાર્ય ચાલુ જ રાખ્યું; “ આ ચૌર હમ્બલ સર્વન્ટ સાતવાર ઇન્સોલ્વન્ટ થવા છતાં આપણી આ ચાલુ જમાનાની ન્યૂ ફેશનની આખરમાં જરા પણ ખામી આવી નથી ! જ્યંકર દીવાળીયો હોવા છતાં શેરબજાર અને ચાંદીના બજારને મરજીમાં આવે તેમ ડોલાવું છું; શેરસદ્દાના બજારને ટચલી આંગળીએ નચાવું છું, એક મોટામાં મોટી તથા સારામાં સારી સ્વદેશી ઍકનો કાર્યભાર કૌશલ્યપૂર્વક ચલાવું છું અને કરોડોની બિયલપાયલ કરી બતાવું છું. ઍકમાં જેમનાં નાણાં છે તેમને ચોર દરાવી મને પોતાને મોટા શાહૂકાર અને સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર રાજના અવતારમાં ખપાવું છું; કારણ કે, લોકોને બલે ખરે બપોરે પોક

મૂકાવો પણ તેમ કરતાં પોતાને કાયદાની કલમથી બચાવો, એવું કાયદાનું ફરમાન છે ! ”

“ બટુકલાલભાઈ, વિશ્વામિત્રે પ્રચંડ શત્રુભાવ બતાવ્યા છતાં વશિષ્ઠ ઋષિએ અંતર્યામ્ત શાંતિ બતાવી હતી અને રાજા હરિશ્ચંદ્રે પણ પોતાની વચનશીલતાને અંતર્યામ્ત નિભાવી હતી તેથી જ અક્ષય્ય કીર્તિ અને અમર નામના તેમના ભાગમાં આવી હતી. આપ કદાચિત્ મારી પરીક્ષા લેતા હશે, પણ એ દૃઢતાપૂર્વક માનજો કે મારી આ અચળતા કદાપિ ચળવાની નથી અને દીવાળું ફૂંકવાની દિશામાં મારી પવિત્ર બુદ્ધિ કદાપિ વળવાની નથી ! મેં તમને અત્યારે અહીં આવવાનો પરિશ્રમ એટલામાટે જ આપ્યો છે કે, મારે, પ્રથમ જ-ણાવ્યા પ્રમાણે, આવતી કાલે લગભગ ચાળીસ હજારની રકમ લેણ-દારોને આપવાની છે; એમાંથી રૂપિયા બાવીસ હજાર મારી પાસે તૈયાર છે અને માત્ર રૂપિયા અઢાર હજારની મને હાલ તરત આવશ્યકતા છે. તમે એક મોટા બેંકર છો અને મારા મિત્ર છો, તો અત્યારે એટલી રકમ થોડા વખતનેમાટે મને આપો અને મારી આબરૂ બચાવો.”

“ અઢાર હજારની રકમ આપવામાટે મારી પણ ના નથી; પણ હુંડીની પાછળ તમારા શ્રેષ્ઠ ગોવિન્દલાલ શેઠ એન્ડોર્સમેન્ટ કરી આપશે ખરા કે ? જો તેમનું એન્ડોર્સમેન્ટ હોય, તો અઢાર હજારને બદલે અઢાર લાખ પણ આપી શકાય; પણ જો એવી સદ્દર જમીનગીરી ન હોય, તો અઢાર હજારને ઠેકાણે અઢાર રૂપિયાની રકમ આપતાં પણ જીવ અચકાય, એ સ્વાભાવિક જ છે. કારણકે, બેંકરે સદ્દર જમીનગીરી વિના કોઈને-અરે પોતાના સગા આપને પણ-એક પાછળે ન ધીરવી, એવું કાયદાનું ફરમાન છે ! ” બટુકલાલે, તે માણેકલાલની કેટલીક આંતરિક અવસ્થાને જાણતો હોવાથી, પોતાના હાથને એ

કાર્યમાંથી સરકાવી લેવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો; કારણ કે, નાણાં આપીને કાકાને બદલે ભત્રીજા થવાનો પાઠ તે ભણ્યો જ નહોતો.

“તમે મારા મિત્ર હોવા છતાં અને મારી આંટ તથા સત્ય નિષ્ઠાને જાણતા હોવા છતાં આટલી રકમનો મારામાં વિશ્વાસ નથી? મિત્રધર્મનો શું તમારા હૃદયમાં લેશ માત્ર પણ પ્રકાશ નથી?” માણેકલાલે નિરાશાના ભાવથી આ પ્રશ્ન કર્યો.

તેના આ પ્રશ્નના શ્રવણથી વળી પાછું બટુકલાલને સ્વાભાવિક જ હસવું આવી ગયું અને વળી પાછો તે કહેવા લાગ્યો કે;— “માણેકલાલ શેઠ, તમે મારા મિત્ર હોવાથી જ કાંઈ પણ શી લોધા વિના હું તમને બુધવારિયામાં જવાની સલાહ આપું છું, ઇન્સોલ્વન્ટ થવાનો સીધો રસ્તો બતાવું છું; કારણ કે, બીજા દીવાળીયા પાસેથી આવી કીમતી સલાહ આપવામાટે જેટલી રકમનું દીવાળું ફૂંકવું હોય તેટલી રકમનું, આના પાછનો હિસાબ કરી, સેંકડે દશ ટકા લેખે કમીશન ઓકાવું છું. બિજનેસ ઇન્ આફ્ટર્ ઓલ બિજનેસ! ઍકરોએ વ્યવહારના વિષયમાં ઘોયેલા મૂળા જેવા સાફ રહેવું જોઈએ, એવું કાયદાનું ફરમાન છે!”

આ વેળાએ શારદા આવી પહોંચી અને તે દ્વારમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારીમાં હતી એટલામાં લક્ષમણે અંદર ન જવાની સૂચના આપવાથી તે દ્વારની બહારજ ઊભી રહી ગઈ અને માણેકલાલ તથા બટુકલાલના સંભાષણનું શ્રવણ કરવા લાગી.

માણેકલાલ બટુકલાલની નફ્ટામથી હવે કંટાળી ગયેલો હોવાથી અને તેની પાસેથી સહાયતા મળવાની લેશ માત્ર પણ આશા ન રહેવાથી જરા કોપનો ભાવ દર્શાવીને બોલ્યો કે;—“બટુકલાલભાઈ, યાદ રાખજો કે કોઈ દિવસે તમારા ઉચ્ચારેલા આ શબ્દો તમને

પોતાને જ આડા આવશે; જે શરીર અત્યારે આટલા બધા અભિ-
માનને ધારણ કરી રહ્યું છે તે શરીર અઢાર હજાર રૂપિયા તો શું
પણ કેવળ અઢાર પાંદભાટે જ કોકનાં ચરણોમાં આર્જવતાથી મસ્તક
નમાવશે—આ સાત દીવાળાં તમારા અંતઃકરણમાં અનિવાર્ય પશ્ચાત્તા-
પનો પ્રબળ પાવક પ્રકટાવશે !”

બુદ્ધકલાલ પાડાની પીઠપર પાણી પ્રમાણે એ શબ્દોને લેશ માત્ર
પણ ધ્યાનમાં ન લેતાં ત્રીજીવાર વિકટ હાસ્ય કરીને કહેવા લાગ્યો
કે;—“માણેકલાલભાઈ, તમે હજી દીવાળાની ખૂખીઓને જાણતા નથી,
તેથીજ આટલા બધા લાલપીળા થઈ જાઓ છો. દીવાળાની ખૂખી-
ઓને અત્યારેજ વિસ્તારથી સમજાવવા જેટલો મારી પાસે ટાઇમ
નથી; પરંતુ નેવર માઈન્ડ ફોર ઘેર; કારણકે, થોડા દિવસમાં જ મારી
અનુભવી અને કટાયલી, ચરે ભૂલ્યો, કસાયલી કલમથી લખાયલું
'કાયદાસરનું દીવાળું' ફૂંકાવનાર બોમિયો' નામનું દળદાર પુસ્તક
છપાઈને બહાર પડવાનું છે; તે જો વાંચશો, તો તમારા અંતઃકરણ-
માંથી આ સત્યના અથવા હરિશ્ચંદ્રત્વના ભૂતનો વળગાડ તત્કાળ
દૂર થઈ જશે. એની ફક્ત રૂપિયા પંદર જ કીમત છે, સમજ્યા ?
ત્યારે હવે ગુરૂ બાપુ; કામકાજ હોય તો કહાવજો; જો બુધવારિયામાં
જઈને ઈશ્વરપ્રત્યક્ષ થવાની ઇચ્છા થઈ આવે, તો ખાસ મારી સલાહ
લેવામાટે મારા ચોપાટીપરના બંગલામાં આવજો !”

“શું હું આટલા નજીવા દેવામાટે દીવાળીયો થાઉં ? નહિ
નહિ;—

‘કરૂં કપડાંતણું લીલામ, ધરનાં વાસણો વેચી;
ગએલો મુખમહાથી અનનો હું ગ્રાસ લઉં ખેંચી;
અપાયે ત્યાંસુધી હું કરૂં આપી નામ અજવાળું;
મરી જતાંય યૈ નાદાર નહિ પૂંકીશ દીવાળું !’

“ ભલે વિદાય થાઓ, પરિશ્રમની ક્ષમા કરજો; હવે હું આપ જેવા સદાશય મહાત્માને ખીજવાર પરિશ્રમ આપવાનો નથી ! ”
 માણેકલાલે છેવટે તિરસ્કારપૂર્વક આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા અને તે સાંભળીને ખટુકલાલભાઈ હસિત મુદ્રા રાખીને ત્યાંથી પ્રયાણ કરી ગયા. શારદા અંદર આવી અને પોતાના પ્રાણેશ્વરને ધન્યવાદ આપતી કહેવા લાગી કે;—

“ યશું બેહાલ ને કુંગાળ બીખી રોટલો ખાશું;
 ગુમાવી આખર નાદાર ના થાશું, નહીં થાશું;
 ગઈ જો આખર તો જીવવાથી શું ભલું થાશે;
 મરીશું જાળવી લજ્જા અમર આ નામ રહ્યો જાશે;
 ભલે સંકટ જણાયે સત્યના આરંભમાં ભારી;
 જગતમાં સત્યનો અંતે યશે જય સત્યે હ્યો ધારી ! ”

“ ત્યારે શું તેં આજના આ ખટુકલાલ સાથેના મારા સંભાષણનું શ્રવણ કર્યું છે ? ” માણેકલાલે પૂછ્યું.

“ સમસ્ત સંભાષણનું નહિ, પણ તેના અંતિમ અલ્પ ભાગનું મેં શ્રવણ કર્યું છે; કારણકે, હું હમણાં જ અહીં આવી છું ! ” શારદાએ કહ્યું.

“ જો ખટુકલાલના આજના સર્વ ઉદ્ગારો તેં સાંભળ્યા હોત, તો આજકાલના હિન્દુસ્તાનમાં કેટલાક કેવા પ્રકારના નરપિશાઓ વસે છે એની તારાથી યથાર્થ કલ્પના કરી શકાત ! પરંતુ એકરીતે એ પાપાત્માના પાપમય વિચારોના શ્રવણથી તારાં પવિત્ર શ્રવણો અપવિત્ર ન થયાં, એ સાંજે જ યશું છે ! અસ્તુ; પ્રાણ જવાના હોય, તો ભલે જાય; પરંતુ હું મારા કુળની ઉજ્જવલ કીર્તિને આવા વર્તનથી કલંકિત તો નથી જ કરવાનો ! ” માણેકલાલે અંતર્યર્થનત પોતાની સત્ય નિષ્ઠાને અવિચલ રાખીને કહ્યું.

“ જો આવી જ સત્યનિધાને અંતર્યન્ત અવિચલ રાખશો, તો ગમે તેવાં સંકટોમાંથી પરમાત્મા આપણો ઉદ્ધાર કરશે અને અદ્ય-કાળમાં જ સુખસમૃદ્ધિનો સમય આવી લાગશે. ધૈર્ય, ધર્મ, મિત્ર અને નારી એ ચારની પરીક્ષા આવા સંકટના સમયમાં જ કરી શકાય છે. ” ધર્મમૂર્તિ શારદાએ સંકટગત સ્વામીને ધૈર્ય તથા ધર્મના પાલનનો યોગ્ય ઉપદેશ આપ્યો.

“ શારદા, તું મારી નારી તો આ સંકટસમયની પરીક્ષામાં પ્રથમ પંક્તિએ ઉત્તીર્ણ થઈ છે, અને એટલામાટે પરમાત્માનો હું અત્યંત આભાર માનું છું; આજકાલના ખાધને ખુશ થનારા તાલી મિત્રોમાંનો એક મિત્ર તો પરીક્ષામાં બિલ્કુલ ફેલ થયો છે તેમજ અન્ય મિત્રો પણ એ પરીક્ષામાં આજકાલ ઉત્તીર્ણ થઈ શકશે કે નહિ, એની શંકાજ છે; કારણ કે, અત્યારના કાળનો પ્રભાવ જ એવા પ્રકારનો છે. બાકી રહી ધૈર્ય તથા ધર્મની પરીક્ષાની દૃષ્ટિ, તો એ-માટે પરમેશ્વરનાં ચરણોમાં મારી એટલી જ પ્રાર્થના છે કે, તે અંતર્યન્ત ધૈર્ય તથા ધર્મના માર્ગમાં અચલ રહેવાની આ અસક્ત આત્માને સંપૂર્ણ શક્તિ આપે ! ” માણેકલાલે જેનાથી શારદા સર્વ પ્રકારે સંતુષ્ટ થાય એવાજ ઉદ્ગારો કાઢ્યા.

“ પ્રાણેશ, મારે આપનાં ચરણોમાં એક બીજી પણ પ્રાર્થના કરવાની છે અને તે એ કે, નીતિશાસ્ત્રવેત્તાઓનો એવો અભિપ્રાય છે કે, દેશ, કાળ, શત્રુ, મિત્ર, વ્યય, આગમ, તેમજ પોતાની શક્તિનો વિચાર કરી તદનુસાર વર્તવું એજ દક્ષ પુરુષનું કર્તવ્ય છે; અર્થાત્ અત્યારે આપણી અવનતિની વેળા છે; આપણા ગૃહમાં ધનનો આગમ નામ માત્રને પણ નથી અને વ્યય પ્રતિમાસ હજારથી બારસો રૂપિયાનો હોવાથી એ વ્યયને પહોંચી વળવા જેટલી હાલ તરત આપણી શક્તિ નથી, એ તો આપ સારી રીતે જાણોજ છો, એટલે મારો

વિચાર છે કે, આ પુસ્તકોનો વિશાળ સંગ્રહ, આ ફર્નીચર, વધારાનાં વાસણ કૂસણ, ગાડી ઘોડા અને એવી જ વિલાસ વૈભવની અન્ય વસ્તુઓને વેચી નાખીને તેમનાં નાણું કરી લેવાં, પંદરથી વીસ રૂપિયાના ભાડાના સાધારણ, આપણી સ્થિતિને અનુકૂલ હોય તેવા, શુદ્ધમાં રહેવું અને રસોડયા તથા ખીજ એ ત્રણ નોકરોના ખર્ચને પણ ઘટાડી દેવો; એકલો લક્ષમણ આપણી પાસે હશે તો ખસ છે. આથી એક તો અત્યારે નાણાંની આપણા હાથમાં સારી જેવી રકમ આવી જશે અને આટલા મોટા વ્યયનો ભાર પણ આપણા શિરપરથી ઉતરી જવાથી એ નાણાંના યોગે કેટલોક કાળ શાંતિમાં વીતાડી શકાશે. એટલામાં વળી પરમાત્મા કૃપાળુ થશે, તો આવી વસ્તુઓને પાછી વસાવી લેતાં ક્યાં વાર લાગે તેમ છે ? અવસરને વશ થવું એમાં જ આપણી દક્ષતા છે; કારણ કે:—

‘ અવસરને વશ થઇ જવું મૌનને ધારી;
નીતિન બતાવે માર્ગ એજ શુભકારી;
વેળાવશ નજ નૃપ ગયા ઘૂતમાં હારી;
ભટકી દમયન્તી વનવન હાય બિચારી;
વેળાવશ સીતારામ થયાં વનવાસી;
વેળાવશ દ્રૌપદો થઇ સૈરંધ્રી દાસી;
રૂઠે પ્રભુ થાયે અધમ ભાગ્ય બહુ ભારી;
ડગલું ભરવું સંભાળી તથા વિચારી ! ’

“ આ મારી પ્રાર્થનાને આશા છે કે, આપ અવશ્ય માન્ય કરશોજ ! ” શારદાએ સમય અનુસાર વર્તવાનો માણેકલાલને આયંત યોગ્ય તથા સામયિક ઉપદેશ આપ્યો.

“ જેવી રીતે આપણો નિર્વાહ કેટલાક કાળપર્યંત ચાલી શકશે ? ”
માણેકલાલે ચિંતાવૃત્ત અંતઃકરણ અને મલિન મુખમંડળથી એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ આપ મારા પિતાજી પાસે જશો, તો આપણો નિર્વાહ જેના યોગે સરળતાથી ચાલી શકે એટલી યોગ્ય વ્યવસ્થા તેઓ આપણા-માટે અવશ્ય કરી આપશે તેમજ મારાં સાપત્ન માતૃશ્રી પણ યોગ્ય સહાયતા આપ્યા કરશે એટલે નિર્વાહના વિષયમાં આપણે નિશ્ચિન્તજ રહીશું; માત્ર વૈભવવિલાસને અત્યારે તિલાંજલિ આપવી પડશે. ”
શારદાએ ઉત્તર આપ્યું.

માણેકલાલ આ ઉત્તર સાંભળીને ગંભીર વિચારમાં પડી ગયો અને કેટલીકવાર વિચાર કર્યા પછી તેણે શારદાને જણાવ્યું કે:—“ આવતી કાલે લેણદારોને જેટલા રૂપિયા, આપવામાટે, તૈયાર છે તે આપી દીધા પછી અને જે રકમ અઘાપિ ખૂટે છે તેને મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યા પછી ખેચાર દિવસમાં આ ચિંતાથી મુક્ત થઈ આપણે એ વિ-શેના નિશ્ચયપર આવીશું. ”

“ જેવી પ્રાણનાયની ઇચ્છા. ” શારદાએ સંતોષ દર્શાવ્યો.

એ જ વેળાએ ટપાલના કાગળો લઇને લક્ષ્મણ આવ્યો; શારદા કેટલાંક વિશિષ્ટ ગૃહકાર્યોમાટે ત્યાંથી ચાલી ગઈ અને માણેકલાલ તે કાગળો વાંચવા લાગ્યો. ખીન્ન કાગળો સાથે અંગ્રેજી ભાષામાં છાપેલો આમંત્રણ પત્રરૂપ એક કાર્ડ પણ હતો અને તેમાંના આમંત્રણનો આશય એવો હતો કે:—

“ મહાશય માણેકલાલભાઈની સેવામાં,

“ વિ. વિ. આજ રાત્રે સાડા આઠ વાગે ‘તાજમહાલ હોટલ’માં રા. રા. અમનલાલ અકોરલાલ ચૌદશિયાના સન્માનાર્થ, તેમને એક માનપત્ર અર્પવાના પ્રસંગે, ટીપાટીનો મેળાવડો તેમજ નૃત્યાગાનનો

જહસો થવાનો છે અને તે પ્રસંગે આપણી અલખેલી મુંઝાનગરીના અગ્રેસર નાગરિકશિરોમણિ ડૉક્ટર સર વલ્લભદાસ વિલાયતી અધ્યક્ષના આમનને દીપાવવાના છે. એ પ્રસંગે આપ શ્રીમાન્ પધારી પ્રસંગને અવશ્ય દીપાવશો, એવી આશા છે. આ જહસો ખાનગી હોવાથી પધારતી વેળાએ દરવાજાપર બતાવવામાટે આ આમંત્રણપત્રને સાથે જ રાખશો. લા. સેવકો, કાશીનાથ કૈલાસવાસી, ગુલામ હુસેન ગુલાંટિયા, કેકોબાદ કાકીના અને ડિ. કાર્ટા ડબ્બરોટી ઇત્યાદિ. ”

આ આમંત્રણપત્રિકાને વાંચીને માણેકલાલ તો દિગ્મૂઢ જ થઈ ગયો; કારણ કે, એક હિન્દુ ગૃહસ્થને દીપાર્તી અને માનપત્ર આપવાનો મેળાવડો ‘તાજમહાલ હોટલ’માં કરવામાં આવે અને તે પણ વળી રાત્રિના સમયમાં તથા ખાનગી રીતે એ ખરેખર એક આશ્ચર્યકારક ઘટનાજ હતી અને એ આશ્ચર્યકારક ઘટના હોવાથી જ એક નવીન કૌતુક જેવાની માણેકલાલના મનમાં પ્રગળ આકાંક્ષા થઈ. તે સંધ્યાકાળ થવાની નિર્નિમેષ નેત્રાથી પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો અને સંધ્યાકાળ થતાં જ નિત્ય કરતાં કાંઈક વહેલું જ ભોજન લઈ ગાડી જોડાવીને તે પ્રથમ ઍડસ્ટેડપર ગયો અને ત્યાં લગભગ કલાક સવા કલાકનો ટાઇમ વીતાડ્યા પછી મેળાવડાનો ટાઇમ થતાં ‘તાજમહાલ હોટલ’માં જઈ પહોંચ્યો. એક હિન્દુ ગૃહસ્થને ‘તાજમહાલ હોટલ’માં દીપાર્તી અને માનપત્ર આપવાનો પ્રકાર જોટલા પ્રમાણમાં આશ્ચર્યકારક હતો તેટલા જ પ્રમાણમાં તે માનપત્ર આપવાનું કારણ પણ આશ્ચર્યકારક હતું અને તે આજકાલના હિન્દુસ્તાનના એક નવીન રંગને જ દર્શાવતું હતું. ચાલો ત્યારે આપણો પણ ત્યાં પ્રવેશ કરીએ.

પ્રકરણ ૪ થું

દીવાળાની જાહેજલાલીનો જલસો !

મુંબઈના ઍપોલોઅંદરની શોભાને અત્યંત વધારનારા, પોતાના નામ પ્રમાણે આગરામાંના મુગલ શહનશાહ શાહજહાનના બંધાવેલા વિશ્વવિખ્યાત ‘તાજમહાલ’ની અલ્પ અંશે પણ સ્પર્ધા કરતા અને ગગન-ચુંબિત તાતાના ‘તાજમહાલ હોટલ’ની નીચે અત્યારે એક ધોડાની અને બે ધોડાની જૂદી જૂદી જાતની કીમતી ગાડીઓ તેમજ નવી નવી રેશનની મોટરકારોની હારની હાર ઊભેલી દેખાતી હતી; કારણ કે, આજે ‘તાજમહાલ હોટલ’ માં યનારા જલસામાં કેવળ ધોડા ગાડી અને મોટરકારવાળા સદ્ગૃહસ્થો (?) ને જ આમંત્રણ મોકલીને ખોલાવવામાં આવ્યા હતા. આ જલસામાટે ‘તાજમહાલ હોટલ’ ના ફર્સ્ટ ફ્લોર (પહેલા માળ) પરનો એકાંત ભાગમાં આવેલો એક મોટો હોલ તેમજ તેની પાસેનો એક ન્હાનો રૂમ જૂદા રાખવામાં આવ્યા હતા. તે મોટા હોલમાં એક મોટું ડાઇનિંગ ટેબલ તથા તેની ચારે તરફ લગભગ પચીસથી ત્રીસ ઉત્તમ મહોગની વુડની કુરસીઓ ગોઠવી દેવામાં આવી હતી અને પધારેલા પરોણાના હુકમની તામીલ કરવામાટે બે બાયૂજ તથા બે સુંદર બારમેડ્સ ત્યાં યોગ્ય વસ્ત્રો પરિધાન કરીને તૈયાર ઊભી હતી. એ હોલના એક ખૂણામાં એક ટેમ્પરરી (કામ ચલાઉ) બારની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી અને તેમાં ઍન્ડી, વિસ્કી, શેરી, શંખેન્, પોર્ટવાઇન અને એવાં જ અન્ય જાતિનાં સ્પિરિટ્સ તથા વાઇન્સ તેમજ સોડા, લેમનેડ્, જિન્જર, રાસ્પબેરી, પિક્-મી-અપ, લેમન્ રકવેશ, આઇસ્ક્રીમ સોડા અને લીચિયા ઇત્યાદિ એરેટેડ વોટર્સની બાટલીઓ, ગ્લાસિસ, આઇસ અને

પેસ્ટ્રી વગેરે ખાનપાનનાં સાધનો પણ તૈયાર રાખવામાં આવ્યાં હતાં. ટી તથા કૌશી તેમજ કોકો અને ચોકલેટ જેવાં ઉષ્ણ પેયો પણ ઓર્ડર થતાંની સાથે જ તૈયાર કરી શકાય એમાટેની એ હાલના બાહ્ય ભાગમાં ગોઠવણ કરાયેલી હતી. હાલની દીવાલો ઈંગ્લેન્ડ ફ્રાન્સ, ઈટાલી અને અન્ય પાશ્ચાત્ય દેશોના વાઇન્સ અને સ્પિરિટ્સ ખનાવનારાનાં ખનાવેલાં જૂદાં જૂદાં વાઇન્સ તથા સ્પિરિટ્સની નાના-વિધ મનોહર ચિત્રોવાળી જાહેરખબરોથી તેમજ સિગાર્સ અને સિગારેટ્સની અને તેમાં પણ ટર્કિશ સિગારેટ્સની જાહેરખબરોના ઓર્ડર્સ અથવા ટિનના તખ્તામાં આલેખાયેલાં, તુર્કિસ્તાન અથવા ઇન્ડિયન દેશની મનોહર સુંદરીઓનાં ચિત્રોથી અત્યંત શોભી રહી હતી; હાલ ઇલેક્ટ્રિક લાઇટથી પ્રકાશિત થએલો હતો અને ઇલેક્ટ્રિક ફેન્સ પણ ચાલતાં હોવાથી અંધકાર તથા ઉષ્માને ત્યાંથી બહિસ્કાર મળી ચૂક્યો હતો. આગરાના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ 'તાજમહાલ' કરતાં આ તાતાના 'તાજમહાલ'માં ઇલેક્ટ્રિક લાઇટ, ઇલેક્ટ્રિક ફેન્સ અને ઇલેક્ટ્રિક પાવરથી ચાલતી લિફ્ટ્સ આદિની વિશેષતા હતી અને એ ઓગણીસમી તથા વીસમી સદીમાંના વૃદ્ધિગત થએલા પદાર્થવિજ્ઞાનનું પરિણામ હતું, એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી. એ હાલમાં આવવાના માર્ગમાં હાટલનો એક યૂનીફોર્મવાળો બોય નિમંત્રિત અતિથિઓનાં નિમંત્રણપત્રોને જેવામાટે અને તેમનો સાત્કાર કરવામાટે તૈયાર બોલે હતો.

માણેકલાલ જે વેળાયે પોતાની નિમંત્રણપત્રિકા ખતાવીને એ હાલમાં આવ્યો તે વેળાયે બે ત્રણ ગૃહસ્થો ત્યાં બેઠા હતા, પણ તેમાંના એક બુદ્ધકલાલ આરવટિયા વિના ખીજા કોઇને તે વધારે ઓળખતો નહોતો. માણેકલાલને જોતાં જ બુદ્ધકલાલભાઈ પોતાની કુરસીપરથી બેઠીને બોલ્યા તથા અને શેક હેન્ડ કરીને માણેકલાલને

પોતાની પાસેની એક કુરસી પર બેસાડ્યો. તે માણેકલાલ સાથે અમુક વાર્તાલાપ ચલાવવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં આજના જલ્લામાં અધ્યક્ષસ્થાને વિરાજવાનું અપૂર્વ માન જેમને આપવામાં આવ્યું હતું તે ડોક્ટર સર વલ્લભદાસ વિલાયતી ત્યાં આવી લાગ્યા અને તેથી બહુકલાલભાઈ તેમના સત્કારમાટે ઊઠીને ઊભા થયા. સર વલ્લભદાસ અત્યારે પાટલૂન, લૉન્ડ્ર કોટ, બૂટ અને પારસીશાઘ કુત્તમોરાની પાઘડી ધર્યાદિ વસ્ત્રો પરિધાન કરીને એટલે કે નૅશનાલિટી-જાતીયતાને જાળવવામાટે પોતાના કુલ ડ્રેસમાં પધાર્યા હતા. આવતાંની સાથે જ ત્યાં માત્ર બે ચાર માણસોને જ જોઈ, ખીસામાંથી ઘડિયાલ કાઢી આશ્ચર્ય દર્શાવતા સર વિલાયતી બહુકલાલને ઉદ્દેશીને ગંભીર મુદ્રાથી કહેવા લાગ્યા કે:—“મિસ્ટર ખારવટિયા, આપણા ઇડીયટ ઇન્ડિયનોને ટાઇમનું કાંઈ વેલ્યુ જ નથી. સાડા આઠનું અપોઇન્ટમેન્ટ અને પંદર મિનિટ વધારે થઈ ગઈ, છતાં અહીં તો એન્ડ્રી સાડા ત્રણથી પોણાચાર માણસો જ દેખાય છે ! પણ, ચાલો, ખીજા લોકોને આવતાં મોકું થયું, એ પણ એક રીતે સાફ જ થયું છે; કારણ કે, નીરાંતે એક વાતનો ખુલાસો મારે તમારી પાસેથી જાણી લેવાનો છે !”

“ સેવક જાણતો હશે તે ખુશીથી જણાવશે.” બહુકલાલે કહ્યું.

“ મિસ્ટર ખારવટિયા, ગઈ કાલે સાંજે અચાનક મારી પાસેથી આજના મેળાવડામાં પ્રિસાઇડ કરવાનું પર્મિશન માગવામાં આવ્યું અને રાતોરાત ઇન્વિટેશન કાર્ડ્સ છપાવી દેવામાં આવ્યા; પણ આ પાટી અથવા મેળાવડો શામાટે અને શાનો કરવામાં આવ્યો છે, તે તો હું જાણતો જ નથી. માટે કૃપા કરીને જણાવશો કે આજે આ જલ્લાની ધામધૂમ શા કારણથી કરવામાં આવી છે ? ” સર વિલાયતીએ પોતાનો પ્રશ્ન રજૂ કર્યો.

“ આજે આપણી ‘ ઑનેરરી કલબ ’ના એક ઑનરેબલ મેમ્બર મિસ્ટર ચમનલાલ ચક્રોરલાલ ચૌદશિયાનું ઘરમાં લાખોની મિલ્કત હોવા છતાં ઇન્સાફની અદાલતમાં ડંકાનિશાન સાથે કાયદાસરનું દીવાળું ડુંકાયું અને લેણદારોથી કાંઈ પણ ન કરી શકાયું, એની ખુશાલીને અથવા તો એમજ કહો કે, દીવાળાની જાહોજલાલીનો આજે અત્યારે અહીં એક જલ્સો થવાનો છે તેમજ એક નવી ઐક ઊધાડવાનો ઠરાવ પણ આજની સભામાં મૂકવાનો છે, કેમકે, કોઈએ પણ ધંધાવગર નકામા માખો મારતા બેસી ન રહેવું જોઈએ અને ઉદ્યોગ કરવો જ જોઈએ, એવું નીતિના કાયદાનું ફરમાન છે ! ” બટુકલાલ ખારવટિયાએ આજના જલ્સાનો ઉદ્દેશ કહી સંભળાવ્યો.

આજે પ્રભાતમાં માણેકલાલને બટુકલાલના દીવાળા વિશેના અપૂર્વ વિચારો જાણવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો અને અત્યારે દીવાળાની જાહોજલાલીના જલ્સાને જોવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાનો હોવાથી તે મનમાં કહેવા લાગ્યો કે;—“ નવા જમાનાનાં આ નવાં કૌતુકો ખરેખર અદ્ભુત અને અશ્રુતપૂર્વ જ કહી શકાય ! ” તે આવી રીતે વિચારમાં નિમગ્ન હતો એટલામાં કેકોબાદ કાકીના, કાશીનાથ કૈલાસવાસી, ગુલામહુસેન ગુલાંટિયા, ડિ. કાર્સ્ટા ડમલરોટી, ચમનલાલ ચૌદશિયા અને શાશ્વતાનંદ સરસ્વતી આદિ દશ પંદર મનુષ્યોનો સમુદાય ત્યાં એકસાથેજ આવી લાગ્યો અને હસ્તધૂનન તથા કુશળસમાચાર આદિ વિધિની સમાપ્તિ થયા પછી સર વિજાયતીએ બટુકલાલને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે;—“ ત્યારે મિસ્ટર ખારવટિયા, હવે સત્વર જ કરી દો આજના જલ્સાના કામકાજની શરૂઆત; કારણકે, મારે ખરાખર સાડા અગિયાર વાગે કલકત્તાવાળી ગૌહરજનના જલ્સામાં એક સ્થળે પ્રિસાઇડ કરવામાટે જવાનું હોવાથી અહીં બે સવા બે કલાકથી વધારે ટાઇમ આપવાની મને દુરસદ નથી ! ”

“ આલરાધદ ; આપણું આજનું કામકાજ થોડા વખતમાં જ આટોપાઈ જશે અને રિફ્રેશમેન્ટ તથા ડિનર લીધા પછી આજના મેળાવડાની સમાપ્તિ થઈ જશે.” એમ કહીને બુદ્ધિલાલભાઈ પોતાના બાપણનું મંગલાચરણ કરતા બોલ્યા કે;—“ મેહરબાન બાનુઓ અને ગૃહસ્થો.....”

પરંતુ તેમને આટલેથી જ બોલતા અટકાવીને સર વિલાયતીએ સવાલ કર્યો કે;—“ પણ મિસ્ટર ખારવટિયા, આજના આ મેળાવડામાં કોઈ બાનુ તો છે જ નહિ, તો પછી તમે બાનુ કહીને કોને બોલાવો છો ?”

એના ઉત્તરમાં પોતાના પક્ષનું સમર્થન કરતા મિસ્ટર ખારવટિયા ગંભીર સ્વરથી કહેવા લાગ્યા કે;—“ ઈન્દ્ર જેવી રીતે પોતાની સભામાં રાજહંસરૂપે પધારેલા ઋષિ વિશ્વામિત્રને ઝાળખી શક્યા નહોતા, તેવી જ રીતે આજે, સર વિલાયતી, આપની પણ હૌરિબલ મિસ્ટેક થાય છે. આ ખારમેઈડ બાનુ નથી તો શું વાંદરી છે ? એક અબળા ગમે તેવી હલકી પદવીની હોય તોપણ માનાર્થ બહુવચનનો પ્રયોગ કરીને તેને માન આપવું જ જોઈએ, એવું કાયદાનું ફરમાન છે! સમજ્યા?”

“ ઓહ ! આઈ બેગ યૌર પાર્ટનર ! ચાલો વધો આગળ. ” સર વિલાયતીએ પોતાની બચંકર બૂલનો સ્વીકાર કરીને તેમને આગળ વધવાની સૂચના આપી દીધી.

“ લેડીજ ઍન્ડ જેન્ટલમેન ! ” મિસ્ટર ખારવટિયા આગળ વધીને કહેવા લાગ્યા: “ પ્રથમ તો આજની સભાના અધ્યક્ષસ્થાનને દીપાવવાનું માન આપણા કૃપાળુ મિત્ર માન્યવર સર વલ્લભદાસ વિલાયતીને આપવામાટેની હું દરખાસ્ત મૂકું છું અને આશા છે કે, મારી એ મજબૂત દરખાસ્તને તમે બરાબર ટેકો આપશો જ.”

“ મજબૂત દરખાસ્તને જો કે ટેકા કે થાંભલાની જરૂર હોતી જ નથી, છતાં એટીકેટને અનુસરીને હું તમારી મજબૂત દરખાસ્તને મજબૂત ટેકા આપું છું.” પગથી માયા સૂધી અગ્રેજ પોશાકમાં સજ્જ થએલા મિસ્ટર ગુલામહુસેન ગુલાંટિયાએ મોઢામાંની સળગતી ચિરૂતને હાથમાં રાખી ઊભા થઇને મિસ્ટર ખારવટિયાની દરખાસ્તને ટેકા આપ્યો.

સર વલ્લભદાસ ઊભા થઇને કહેવા લાગ્યા કે;—“ અત્યારની સભામાં આટલા બધા લાયક ગૃહસ્થો હાજર હોવા છતાં મને જ આ માન આપવામાં આવ્યું છે તેમાટે હું આપ સર્વનો અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનું છું; કારણ કે, દેશોન્નતિનાં આવાં કાર્યોમાં ઊંસાહથી ભાગ લેવો એ હું મારી પોતાની એક ડયૂટી જ માનું છું; બલે ત્યારે ચાલવા દો કાર્યશક્તિને આગળ; કારણ કે, મને વધારે પુરસદ નથી.”

સર વલ્લભદાસ વિલાયતીએ અધ્યક્ષના આસનને શોભાયમાન કર્યા પછી મિસ્ટર ગુલામહુસેન ગુલાંટિયા ઊભા થઇને બોલવા લાગ્યા કે;—“ માનવંતા પ્રેસીડેન્ટ સાહેબ, ખાનુઓ અને ગૃહસ્થો ! આપણા ડીયરેસ્ટ ફ્રેન્ડ અને આપણી ‘ઓનેસ્ટી ક્લબ’ ના એક માનવંતા મેમ્બર મિસ્ટર અમનલાલ અકોરલાલ ચૌદશિયાએ લોકોને મોટામાં મોટા વ્યાજની લાલચમાં નાખી લોભી લોકોનાં જમીનમાં દાટી રાખેલાં નાણાંને બહાર કઢાવ્યાં, રાંડીરાંડોનાં ધરેણાં વેચાવ્યાં અને ધણુકોની સ્થાવર સંપત્તિનાં કીલામ કરાવ્યાં; એટલે કે, જમીનમાં ધરેણાં કે રોકડના રૂપમાં અને સ્થાવર સંપત્તિના સ્વરૂપમાં એક જ સ્થાનમાં અટકી પડેલી સંપત્તિને સમસ્ત દેશમાં હરતી ફરતી કરીને અર્થશાસ્ત્રના કેવળ પુસ્તકોમાં પડી રહેલા સિદ્ધાંતોને વ્યવહારમાં યોજી બતાવ્યા છે અને પારકે પૈસે પરમાનંદ મનાવવાના અનેક માર્ગો આપણને દર્શાવ્યા છે એ એમની કાર્યકુશળતામાટે આપણે એમને દિલોજનનથી

મુખારકબાદી આપવી જ જોઈએ ! શ્રી ચીયર્સ ફોર મિસ્ટર ચમનલાલ ચૌદશિયા; ખેલો હિપ્ હિપ્ હિપ્ હુરેં ! હિપ્ હિપ્ હિપ્ હુરેં, હિપ્ હિપ્ હિપ્ હુરેં ! ”

આખો હાલ તાળીઓના ગગડાટ અને હુરેંના પોકારથી ગાથ રહ્યા અને જ્યારે કોલાહલ કાંઈક શાંત પડ્યો એટલે મિસ્ટર ગુલાંટિયા પોતાના બાપણમાં આગળ વધીને કહેવા લાગ્યા કે:—

“ અત્યારે જ મિસ્ટર ચૌદશિયાને આ સભામાં અધ્યક્ષ મહાશયના મુખારક હાથે માનપત્ર અપાય, એવો અમારો વિચાર હતો; પણ આ મેળાવડાની તૈયારી ગદ્ય દાલે અચાનક કરવામાં આવેલી હોવાથી આજે સવારમાં સેટિનપર છાપવા આપેલું માનપત્ર છાપખાનામાંથી છપાઈને આવ્યું નથી તેમજ જે ચાંદીના દાબડામાં મૂકીને તે માનપત્ર આપવાનું છે તે ચાંદીનો દાબડો પણ સોની રામજી ભગવાનને ત્યાંથી તૈયાર થઈને આવ્યો નથી અને એટલામાટે એ માનપત્ર અત્યારે આપી શકાયું નથી. આવતી કાલે અથવા તો પરમ દિવસે એ માનપત્ર ચાંદીના દાબડામાં મૂકીને પ્રમુખ સાહેબપર મોકલી આપવામાં આવશે અને આશા છે કે તેઓ તે માનપત્ર મિસ્ટર ચૌદશિયાપર મોકલી આપવાની કૃપા કરશે જ.”

“ Oh very heartily I shall send it to Mr. Chaudashia as soon as I get it from you ! ”
(“ હું તે માનપત્ર તમારા તરફથી મને મળશે એટલે તે ક્ષણે જ અત્યંત હર્ષપૂર્વક મિસ્ટર ચૌદશિયાપર મોકલી આપીશ. ”) સર વિલાયતીએ જણાવ્યું.

હવે જે શ્રીમાન્ મહાશયના માનમાં આજનો આ બંચકર મેળાવડો કરવામાં આવ્યો હતો તે શ્રીયુત ચમનલાલ ચૌદશિયા પોતાની કૃતજ્ઞતાને દર્શાવતા તથા પોતાના મિત્રો અને વખાણનારાનો

ઉપકાર માનતા મોઢું દાવડું રાખીને કહેવા લાગ્યા કે:—“ પ્રમુખ સાહેબ, બાનુઓ અને ગૃહસ્થો ! આ સાત લાખનું સપાટાબંધ દીવાળું ફૂંકવામાં જે મારા મિત્ર મિસ્ટર બટુકલાલ ખારવટિયા, સાલિસિટર મિસ્ટર આચારિયા, જૂના તથા જાણીતા અકાઉન્ટન્ટ મિસ્ટર કેકાબાદ કાકીના અને મારા ગુરુદેવ આ પૂજ્ય શાશ્વતાનંદ સરસ્વતીની કીમતી સલાહ તથા વખતોવખતની મદદ ન મળી હોત, તો હું આટલી હદ સૂધી રતેહ મેળવી શકત કે નહિ, એની શંકાજ હતી; અર્થાત્ દીવાળું ફૂંકવાના કાર્યમાં મને મળેલા વિજયમાટેનું માન એ મહા-શયોને જ ધટતું હોવા છતાં મારા માનમાં જે આ દબદબાબરેલો મેળાવડો કરવામાં આવ્યો છે, એ કેવળ આપની મારા તરફની લાગણી તથા ઉદારતાનું જ પરિણામ છે; અને આપ સર્વ મિત્રોની લાગણીમાટે આ સેવક આપ સર્વ મિત્રોનો અંતઃકરણપૂર્વક આ-ભાર માને છે. જે પરમાત્માની કૃપા હશે અને આપ સર્વની આવી જ સહાયતા મળ્યા કરશે, તો આ ચાર હમ્પલ સર્વન્ટ સ્વર્ગમાં પ્રયાણ કરવા પૂર્વે આવાં બીજાં દોઢ ડજન દીવાળાં સકસેસકુલી ફૂંકી બતાવશે ! મેહરબાનો, હવે આપના કીમતી વખતનો વધારે ભોગ ન લેતાં આપ સર્વનો શ્રી એક વાર હૃદયપૂર્વક આભાર માનીને હું ખેંસી જવાની રજા લઉં છું.”

અમનલાલ ચૈદશિયાના એ બાપણને શ્રીતાઓએ તાળીઓના ગગ-ડાટથી વધાવી લીધું અને ત્યારપછી વળી પાછા ગુલામહુસેન ગુલાં-ટિયા ઉઠીને બોલવા લાગ્યા કે:—“ મેહરબાન મીરમજલિસ, બાનુઓ અને ગૃહસ્થો ! આજકાલ આ અલબેલી અને રંગીલી મુંબાપુરીમાં દિવસે દિવસે આવકમાં ઘટાડો અને ખર્ચમાં બચંકર વધારો થતો જાય છે. હેલ્લાં વીસથી પચીસ વર્ષમાં અહીં અનાજના અને ધી શાકના ભાવમાં પચાસ ટકાનો, ધરનાં બાડાંમાં એંસી ટકાનો અને

ફેશનેબલ કપડાંની સીલામીમાં નેવૂ ટકાનો વધારો થઈ ગયો છે, હજી વધારો થતો જ જાય છે અને :ભવિષ્યમાં એ વધારો કેટલી હદ સૂધી પહોંચશે, એની કશીપણ કલ્પના કરી શકાય તેમ નથી; ખર્ચના વધારાની હાલત આવી છે અને ખીજી તરફ જોઈએ તો આફ્રિકામાં પગારનો રેડ તો જ આજથી કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે હતો તેનો તે જ રહેલો છે; એટલામાટે.....”

મિસ્ટર ગુલાંટિયા આગળ બોલવાના હતા, પણ તેમના વાક્યને વચ્ચેથી ઝડપી લઈને ‘વન’ માં આવેલા અને કમરેથી જરાક વાંકા વળી ગએલા અકાઉન્ટન્ટ મિસ્ટર કેકેબાદ કાકીના પોતાના ફેંટાને માથાપર ખરાબર ખેસાડતા અને તપકીરથી ખરડાયલા નાકને રમાલવતી લૂછતા ડચકાં ભરીભરીને બોલવા લાગ્યા કે:—“એતલામાટે બાવા, એનો અંજમ એ આપોય કે, ડીવસે ડીવસે બનેલાઓની સંખ્યા વઢટી જાયેય ને આફ્રિકામાં મૅટ્રિક, અન્ડર ગ્રેજ્યુએટ કે બી.એ. થએલાને પંડર, વીસ કે પચીસ રૂપરદીના કંગાલ પગાર મલવાથી ફેમીલીને પાલવામાં ધની જ હારમારી ભોગવવી પડેય. આતલું બોલીને રજા માગિયા વતરોગ જ ખેસી જાઉંય !”

“ મારવાડીલા વ્યાજ ભરૂન ભરૂન માઝા તર દમ નિઘૂન જતો; તો પણ પૂરું પડી શકતું નથી.” કાશીનાથ કૈલાસવાસીએ મરાઠી તથા ગુજરાતી ભાષાનો ખીચડો કરીને પોતાનો બળાપો જણાવ્યો.

“ વેરી પિટીએબલ કંડીશન નો ડાઉન્ડ !” (નિઃશંક અત્યંત દયાજનક અવસ્થા ! ”) ડિ. કાર્ટા ડબલરોટી પણ ચાલતી ગાડીમાં ખેસી ગયા.

“ સુશિક્ષિતોંકી ચે દશા અવશ્ય છૂણા ઉપજનવાલી હય !” શાશ્વતાનંદ સુરસ્વીએ પણ પોતાની અનુકંપા દર્શાવી.

હવે વળી પાછો મિસ્તર ગુલાંટિયાના બાપણનો વારો આવ્યો. અને તેઓ અત્યંત લાગણીનો ડોળ ખતાવીને બોલવા લાગ્યા કે:—
 “એટલામાટે મારો એવો વિચાર છે કે, એક નવી ઍન્ક ખોલીને આપણા લાચાર દોસ્તોને મોટા પગાર આપી ઠેકાણે પાડવા અને કાકા ફધના તથા મામા માસીનાઓને પૈસાદાર બનાવવા અને મારા એ પરોપકારના કાર્યમાં આશા છે કે, આપ સર્વ મિત્રો તરફથી મને યોગ્ય સહાયતા મળશે જ !”

સર્વથી પ્રથમ શાશ્વતાનંદ સરસ્વતી એ વિચારને હસ્તાશ્રય આપતા કહેવા લાગ્યા કે:—“યે તો આપ જનતેહી હયેં કે હમારે ધનાઢ્ય શિષ્યોંકી સંખ્યા બહોત હી મોટી હય. અગર વ્યાજકા અચ્છા-લોભ દિખલાઓગે ઐર હમે કમીશનકા લાભ દિલવાઓગે તો હમ આપકે હજરો શેર બિકવા દેંગે; આપકી બોગસ ઍન્કકા પાયા થોડે હી દિનોંમે મજબૂત બના દેંગે !”

“થેંકયૂ; આપને આપની મરજી પ્રમાણેનો ઘણો જ સારો લાભ આપવામાં આવશે. ચોરી કાંઈ બાગે મોંઘી હોતી નથી. !” મિસ્તર ગુલાંટિયાએ તે મહાત્માશ્રીનો આભાર માન્યો.

“આપની નવી ઍન્કનો ખીજી ઍન્ક સાથેનો વ્યવહાર હું અંધાવી આપીશ; પણ તે મેહનતનો બદલો મને મળવો જ જોઈએ; કારણ કે, મજૂરને મેહનતાણું મળવું જ જોઈએ, એવું કાયદાનું ફરમાન છે.” બટુકલાલ ખારવટિયાએ ગરમ લાગણીનો જવાબા-મુખીમાંથી નીકળતા લાવા પ્રમાણેનો પ્રવાહ કાઢી ખતાવ્યો.

“તેમજ મિસ્તર ગુલાંટિયા !” ધીમે રહીને કેકાબાદ કાકીના બોલવામાટે ખીજાર જીભા થઇને કહેવા લાગ્યા : “ઍંકના અકા ઉન્તમાં ગોતાલા કેવી રીતે કરવા ને ઍન્કને જરૂર પરે તારે ટન કલાકમાં જ ફર્યામાં લઇ જઇ સકાય ટેવી ટૈયારીઓ આગમચડીજ

કેવી રીતે કરી રાખવી, તે બદા ડાવપેચ આય સેવક ટમ્બને બટાવસે, કાંચ કે, નવી ઍન્ક ઊધરસે ટો ટો તે આય સેવકને જરૂર પાંચ પૈસા ખતાવસે ! ”

“ મંગળાચરણમાં બોગસ ઍન્કના બોગસ ડિપોઝિટર તરીકે પોતાની મિસિસનું નામ આ સેવક લખાવશે અને ડિપોઝિટની રકમનો આંકડો બે લખનો ભરી ખતાવશે ! ” મિસ્ટર ચૌદશિયા ઉદારતાની સીમાના શિખરપર જઈને બેસી ગયા.

“ ઍન્કના કાર્યભારને ધીકતો દેખાડવામાટે ખરેખર તમારા જેવા બોગસ ડિપોઝિટરોની પણ અતિશય આવશ્યકતા છે. બે તમારા જેવા ખીજા પણ બેચાર બોગસ ડિપોઝિટરો હોય, તો લાવજો; કારણ કે, બોગસ ઍન્કોમાં આવો જ તાલ રચાય છે, બોગસ ડિપોઝિટરોની જમે રકમ બોગસ ખાતાદારના નામે ઉધારાય છે અને જમે ઉધારના બન્ને પદ્ધતિને એક લેવલમાં લાવી ખતાવાય છે. આ બધું તો જાણે યશ, પણ બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સમાં ક્યાં ક્યાં મોટાં અને નામાંકિત લક્ષ્મીનાં નામોને લાવવાં, આપણા હાથમાંનાં પૂતળાં અક્કલના ક્યા ઓથમીરોને બનાવવાં, આ એક બહુ ભયંકર પ્રશ્ન છે.” મિસ્ટર ગુલાંટિયાએ ઍન્કના વ્યવસાયમાંની એક ભયંકરતાનો ભાસ કરાવ્યો.

“ આ સવાલમાં કાંઈ પણ માલ નથી, આ કાંઈ એટલો બધો ભયંકર સવાલ નથી; ” મિસ્ટર આરવટિયા હિંમત બંધાવતા બોલી ઊઠ્યા : “ માત્ર મોટરને મોશનમાં રાખી કેટલાક સોડોની મુલાકાત લવાની જ વાર છે અને જાણી લેવું કે ડાયરેક્ટરોની નામાવલી તૈયાર છે. કેટલાક તળિયાઝાટક ઓનરેજ્ડસ ઍન્ક પાસેથી બાજ આપીને ક્રેડિટપર નાણાં લેવામાટે ડાયરેક્ટર તરીકે પોતાનું નામ ખુશીથી

લખાવશે; કેટલાક પ્રકાશમાં આવીને માન મેળવવાની ભૂખથી દુકાળિયા જેવા બની ગએલા ધનવાનો પ્રસિદ્ધિમાં આવવાની આશાથી આ ડાયરેક્ટરોના લિસ્ટમાં પોતાનાં મુખ્યારક નામ નોંધાવશે અને કેટલાક ચાલાક ડોક્ટર્સ તથા ઍરિસ્ટર્સ કમીશન મેળવવાના લોભથી આ ખાડામાં ચાહોમ કરીને ઝીપલાવશે ! અરે જુઓ તો ખરા, આ મિસ્ટર બ્યારવટિયા કેટલાક રાજાઓને પણ તમારી બેન્કના પેટર્ન બનાવશે, આવાં પાંચસો નામો આ તમારો સેવક માત્ર પાંચ કલાકમાં જ લઇ આવશે. ”

“ ત્યારે આ નવી બેન્ક ખોલવાનો અને તેને ‘ધિ વલ્કનો બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા’ એટલે કે, ‘હિન્દુસ્તાનની જવાળામુખી બેન્ક’ નામ આપવાનો ઠરાવ પસાર ? ” મિસ્ટર ગુલાંટિયાએ હર્ષમાં આવીને પૂછ્યું.

“ એકી અવાજે અને સર્વાતુમતે પસાર ! ” સર્વ સભાસદોએ એક સાથે પોતાની અનુમતિને દર્શાવનારો પોકાર કર્યો.

સર્વનાં બાવણો થયાં, પરંતુ પ્રારંભથી અત્યારસૂધી માત્ર માણેકલાલ ભયંકર મૌનને ધારણુ કરીને બેસી રહ્યો હતો, એટલે સર વિલાયતીએ તેને સંબોધીને કહ્યું કે;—“કેમ મહાશય માણેકલાલભાઈ, આજની સભામાં આપ કાંઈ પણ બોલતાજ નથી ? જો બોલવામાટે આપને અધિક સમયની અવશ્યકતા હોય, તો આપને હું મને પુરસદ ન હોવા છતાં પણ પાંચ દશ મિનિટનો વિશેષ ટાઇમ આપવાને તૈયાર છું. ”

“ આ દીવાળાં ફૂંકવાની અને બોગસ બેન્કો ખોલવાની કળાથી હું સર્વથા અનભિજ્ઞ હોવાથી મારાથી આ વિષયમાં કાંઈ પણ બોલ શકાય તેમ ન હોવાથી જ હું મૌનનું અવલંબન કરીને બેસી રહ્યો છું; કારણ કે, મૌનં સર્વાર્થસાધનમ્ ’ એ ન્યાય પ્રસિદ્ધ છે. ” માણેકલાલે કટાક્ષયુક્ત ઉત્તર આપ્યું.

હવે કોઇ બોલનાર ન હોવાથી સર વિલાયતીએ પ્રમુખ તરીકેના પોતાના બાપણનો આવી રીતે આરંભ કર્યો;—“ વેલ લેડીન્ગ ઍન્ડ જેન્ટલમેન, જર્મની તથા અમેરિકામાં જેમ આજકાલ સાયન્સ અને બુદ્ધિવાદ સાથે દીવાળાં ફૂંકવાની અને લોકોના પૈસાને કાયદાસર હજમ કરવાની કળાનો પણ વિકાસ થતો જાય છે, તેમ આજે આપણા હિન્દુસ્તાનમાં પણ એ કળાનો પાયો રોપાયો છે એ જોઇને મને અતિશય આનંદ થાય છે. હું આશા રાખું છું કે, એ કળાની આપણા દેશમાં અદ્ય કાળમાં જ ઉન્નતિ થશે અને એ કળામાં આપણો દેશ પણ ખીજ સુધરેલા દેશોની બરાબરી અથવા સ્પર્ધા કરી શકશે. કેટલાક લોકો આઠ મીન મૂર્ખ ઍન્ડ ઇડીયટ લોકો દીવાળાના આ આખરદાર ધંધાને પાપનો ધંધો કહી વખોડે છે, પણ તે બુદ્ધિહીન જનો જાણતા નથી કે, આ એક અત્યંત પ્રાચીન અને પુરાતન ધંધો છે. કૌરવ અને પાંડવાના ભારતીય યુદ્ધના સમયમાં આ પવિત્ર આર્ય-ભૂમિમાં થઇ ગએલા પ્રાતઃસ્મરણીય મહાત્મા આર્વાકે એક અશ્વોકિક શાસ્ત્ર રચીને ઍજ સિદ્ધાંતનો વિશ્વમાં પ્રચાર કર્યો હતો કે, જ્યાંસૂધી જીવવું ત્યાં સૂધી સુખમાં જ જીવવું, ઋણ કરીને પણ ધૃત પીવું; કારણ કે, આ દેહ ભસ્મીભૂત થઇ ગયા પછી ઍનો કાંઇ પુનર્જન્મ થવાનો નથી !*, હવે પુનર્જન્મ થાય છે કે નથી થતો એ વાદ ધર્મ-

આર્વાક વિષે મહાભારતમાં ઍવો ઉલ્લેખ કરાયેલો છે કે, આર્વાક અતિનો શક્ષસ હતો અને દુર્યોધનનો મિત્ર થતો હતો, કૌરવ પાંડવાના ભારતીય યુદ્ધના અંતમાં તે, જે વેળાયે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે વિજય સહિત હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કર્યો, તે વેળાયે બ્રાહ્મણનો વેશ ધારીને હસ્તિનાપુરમાં ગયો હતો અને ત્યાં લીમના મરણની અસત્ય વાર્તા વિસ્તારીને પાંડવાના નાશનો ચત્ત તેણે આપ્યો હતો; પરંતુ અન્ય બ્રાહ્મણોએ તેના છદ્મ વેશને ઝાળખી લઈને પોતાના નેત્રાગ્નિથી તેને ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યો.

વિષયક હોવાથી એનો વિચાર અહીં અસ્થાનીય છે; પણ ચાર્વાકનો ઝગણ કરીને પણ ધૃત પીવાનો સિદ્ધાંત તો અવશ્ય સર્વકાળમાં આદરણીય અને માનનીય છે, એ વિશે તો મતભેદ છે જ નહિ; કારણ કે, જે લોકો એ સિદ્ધાંતનો મુખ્ય નિષેધ કરે છે તેઓ પણ અંતરમાં એનું પાલન કરે છે, એ સર્વાનુભૂત વાર્તા હોવાથી એના અધિક વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. વળી જે આ ખીજની સંપત્તિને હજમ કરી જવાનો વ્યવસાય અયોગ્ય જ હોત, તો ‘પારકે પૈસે પરમાનંદ,’ ‘પારકે પૈસે દીવાળી;’ ‘પારકે પૈસે તહેબાર અને ઉડાવ મલીદો બેવાર,’ ‘બાવો બેઠો જપે ને જે આવે તે ખપે,’ ‘રામનામ જપના પરાયા માલ અપના’ તેમજ ‘પારકો ખડિયો ને પારકી સાધ ને મતું મારવામાં મારા માવજીભાઈ’ જેવી ગુજરાતી અને “Get money, still get money boy! no matter by what means!” જેવી અંગ્રેજી ફિલોસોફિકલ કહેવતો અસ્તિત્વમાં આવી શકત ખરી કે ? કદાપિ નહિ ! (તાળાઓનો ભયંકર ગગડાટ) આ ધિ વલકેનો બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયાના બોર્ડ ઓફ ડાયરેક્ટર્સના ચેરમેન તરીકે હું ‘સર’ હોવાથી માફ નામ આપું છું અને ખીજ બેન્કમાંથી મને જે કમીશન મળે છે તેના કરતાં મિસ્ટર ગુલાંટિયા પાસેથી પચીસ ટકા ઓછા લેવાની ઉદારતા બતાવું છું ! (ખીજવાર તાળીઓ) ‘યા હોમ કરીને પડો ફતે છે આગે !’ એ કવિ નર્મદના સૂત્રને ભૂલી ન જાઓ, દૂધ મલીદા ખાવામાટે દીવાળાં ફૂંકો અને પારકે

હતો. તેણે નાસ્તિકતા અથવા અનીશ્વરવાદનો પ્રચાર કર્યો હતો, પરંતુ અનીશ્વરવાદશાસ્ત્રના જે મુખ્ય નિયમોનો ગ્રંથ ‘બાર્હસ્પત્ય સૂત્ર’ના નામથી ઓળખાય છે તે સૂત્રોનો પ્રથમ નિર્માતા તો બૃહસ્પતિ જ હતો; પરંતુ આવાકે તેમને શ્રેણિબદ્ધ કરીને તેમનો અધિક પ્રચાર કર્યો હતો અને તેથીજ નિરીશ્વરવાદી તરીકે તેની ખ્યાતિ થએલી છે.

પૈસે કરોડપતિ થાઓ ! આ સબ્જેક્ટ વિશે મારો વધારે વિવેચન કરવાનો વિચાર હતો, પણ લાચારીએ આટલેથીજ અટકાવું છું; કારણ કે, હાલ તરત વધારે ટાઇમનો ભોગ આપવાની મને કુરસદ નથી !”

સર વિલાયતી તાળીઓના ત્રીજવારના ગગડાટ વચ્ચે એચ-રમાં ખેસી ગયા અને ત્યારપછી ‘વોટ ઓફ ડૅક્સ’ ની દરખાસ્ત મૂકવામાટે ડિ. કાર્ટા ડબલરોટી ઊભા થઇને બોલવા લાગ્યા કે:- “વોટ ઓફ ડૅક્સની દરખાસ્ત લાવતાં હું જણાવવાની રજા લઇશ કે, ગોવેથી આ સેવક આજથી દશવર્ષ પહેલાં ઉધરાણાથી આગમોટનું બાકું મેળવી ખજૂર તથા નાળીયેરના ભાતા સાથે આ મુંખમના કિનારા પર ઉતર્યો હતો અને ત્યાર પછી અહીં આ સેવકે એ વર્ષ પર્યન્ત ડબલ રોટીની ફેરી કરીને ગુજરાન ચલાવ્યું હતું. ત્યારપછી આન્સ મળતાં અચાનક આ ‘ પારકે પૈસે પરમાનંદ ’ના ઘંઘામાં કીપલાવ્યું અને તેનું આજે મોટરમાં ફેરીએ છીએ તથા મોજ મજાહ કરીએ છીએ એ પરિણામ આવ્યું. હું ઇચ્છીશ કે આપણા બધા મિત્રો આવાં જ ધી કેળાં ખાય અને પોતાપાછળ દીવાળાં ફેંકીને પણ બાલબચ્ચાંમાટે લાખોની મિલ્કત મૂકી જાય; કારણ કે, ‘ Charity begins at home ! ’ નામનો આરંભ પ્રથમ ગૃહમાંજ થાય છે ! ’ ‘ ધરના છેવા ઘંટી ચાટે પાડોશીને આટો ! ’ એ સૂત્ર મૂર્ખજનોનું છે. આજે પ્રમુખ સાહેબે પોતાના અમૂલ્ય સમયનો ભોગ આપીને સભાનું કાર્ય દક્ષતાથી ચલાવ્યું છે અને આપણને જે કેટલોક અશ્રુતપૂર્વ તથા ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી ભરપૂર ઉપદેશ આપ્યો છે તેમાટે તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આજની સભાના સભા-સદોની વતી હું આભાર માનું છું. ”

પુનઃ તાળીઓનો ગગડાટ થયો અને તે સાથે સભાના કાર્યનો અંત આવતાં આનંદભોગ, ખાનપાન તથા નૃત્યગાન આદિનો સમય

અવાધી સર વિલાયતીએ કહ્યું કે:—“ ચાલો ત્યારે ખાન્ડીબાઇ તથા વિસ્કીબાઇને લાવો, વાળતે ગાળતે તે શ્રીમતીઓને આ મંડપમાં પધરાવો ! ”

“ અને ઉસ્તાદજીને સાથે લઇને પધારેલા પેલા બહાર બેઠેલા તાલકાને પણ માનપાનથી અંદર બેલાવો. ” બુદ્ધકલાલ બારવઠિયાએ એક બાજને નાદિરી હુકમ સંભળાવ્યો.

બાપ વારાંગના તથા તેના સાજિન્દાઓને બેલાવવામાટે બહાર ગયો અને બીજા બાપ તથા બે બારમેડસે આગા પ્રમાણે મદિરાની બાટલીઓ, ગ્લાસિસ બરફના કકડાથી ભરેલી ચીનીની પ્લેટો અને પેસ્ટ્રી વગેરે પેચ તથા ખાદ્ય વસ્તુઓને લાવીને ટેબલ પર ગોઠવી દીધી. એક તરફ મદિરાદેવીની ઉપાસનાનો આરંભ થયો અને બીજી તરફ સાજિન્દાઓ પોતાની સારંગી તથા તમલાના તાર તથા સ્વરોને મેળવવા લાગ્યા અને વારવનિતા વાદ્ય સાથે પોતાના મધુર કંઠસ્વરનું સંમેલન કરવા લાગી.

પ્રથમ મદિરાદેવીના સત્કારનો આરંભ કરતાં અધ્યક્ષ સર વલ્લભદાસ વિલાયતીએ ઉદ્દગાર કાઢ્યો કે:—“ ઓહ, માદરા, મદિરા ! તારી તો છે બલહારી—

‘ ત્રણે લોકનાં મન હરનારી એક :

પરખો તમમાં જો કેં હોય વિવેક !’

આ પ્રમાણેનો ઉદ્દગાર કાઢ્યા પછી સ્વામી શાશ્વતાનંદ સરસ્વતી પર તેમની દષ્ટિ પડતાં તેમણે સ્વામીશ્રીને પૂછ્યું કે:—“ પણ સ્વામી શાશ્વતાનંદજી, આપ શ્રીમાનને આ વસ્તુ ચાલી શકશે ખરી કે ? જો ન ચાલી શકે તેમ હોય, તો દૂધ જેવી કાંઈ બીજી બ્રાહ્મણિયા વસ્તુ મગાવીએ. ”

મહાશાની (?) શાશ્વતાનંદ સરસ્વતીએ એના ઉત્તરમાં જણાવ્યું

કે;—“સંન્યાસીકે લિયે જયસે કિસી પદાર્થકા બિધિ નહીં હય, વય-
સેહી કિસી પદાર્થકા નિષેધ બી નહીં હય; ઔર યે વસ્તુ તો અત્યંત
ઉત્તમ હય, તો શિર ધરકા નિષેધ તો હો હી કહાંસે સકતા હય
બલા ? લાછયે, સખસે પ્રથમ હાથ ધર તરફ બહુડાછએ; કયોં કે
સોમપાન કરનેકે લિયે તો વેદાંકી બી આગા હય; ઇસ વિષયમે વે-
દાંકા પ્રમાણુ બી મિલ સકતા હય.”

“ સત્ય કથન છે: કારણ કે;—

“ વિધિ મધુ પી સૃષ્ટિ રચે, પોષે હરિઃ કરી પાન;

મધુ પી નાશે સર્વને, સદા શંભુ બગવાન;

શોકહરા આનંદદા, સાહસની દાતાર;

લીન કરે જપ તપ વિના, પૌંચો પૌંચો બસ ચાર ! ”

બહુકલાલ આરવટિયાએ શાશ્વતાનંદના મતને પુષ્ટિ આપીને
મદિરાપાનનું મનોહર સમર્થન કરી બતાવ્યું.

હવે ગુલામહુસેન ગુલાંટિયા હાથમાં મદિરાના લાલરંગી છલછ-
લતા જમને લઇને કહેવા લાગ્યા કે;—“ ચાલો ત્યારે ગટગટાવો અને
આપણા કૃપાળુ મિત્ર મિસ્ટર અમનલાલ ચૈદશિયાની દિલોજનથી
સલામતી લેવડાવો. કારણ કે;—

‘પિયેગે મય બજારિર કિસ્કો હમકો સાંકિયા! ચોરી?;

ખુદાકી જબ નહીં ચોરી તો શિર બન્દેકો કયા ચોરી?’”

સારાંશ કે, મદિરાપાનનો વ્યવસાય પૂર્ણ બળથી ચાલવા લાગ્યો
અને જેમ જેમ મદિરાદેવીનું તેના ઉપાસકોના મસ્તિષ્કમાં યોગ્ય પ-
રિણામ થતું ગયું તેમ તેમ યદ્વાતદ્વા વાક્યોચ્ચારનો વ્યાપાર પણ
આરંભાયો. મદિરાપાન કિંવા અન્ય કોઇપણ વસ્તુને મુખમાં
નાખવાના વ્યાપારથી જો કોઇ સર્વથા મુક્ત રહ્યો હોય તો તે કેવળ
આણેકલાલ જ હતો. તે એક ખૂણામાં પડેલી ઇંચિયેરમાં જઇને

પડી રહ્યો હતો અને પડ્યો પડ્યો ચાલુ જમાનાની આ વિલક્ષણ ચેષ્ટાઓનું વિચારપૂર્વક નિરીક્ષણ કર્યા કરતો હતો. સર વિદ્યાયતી તથા મિસ્ટર ખારવટિયાએ એક બે વાર એ આનંદમાં ભાગ લેવા-માટેના તેને આગ્રહ કર્યો, પણ પ્રકૃતિની અસ્વસ્થતાનું નિમિત્ત બતાવીને માણેકલાલે તેમના આગ્રહનો અસ્વીકાર કરીને એ વ્યવસાયથી અ-લિપ્ત રહેવાનું જ યોગ્ય ધારેલું હોવાથી આગ્રહ કરનારા શાંત થઇને પોતાના વ્યવસાયમાં લીન થઇ ગયા. મિસ્ટર ખુદુકલાલ જેવા ચાહના યુલુક્ષિત હતા તેવા જ મદિરાપાનમાં પણ અકરાંતિયા હોવાથી તેમણે તો ઠંડા પાણી પ્રમાણે જ ખાન્ડી વિસ્કી તથા જે પેય આવે તેને ઉદરમાં પધરાવવાનો અખંડ વ્યાપાર આરંભી દીધો હતો અને તેથી થોડી જ વારમાં ખીન્નઓ કરતાં તેમના શરીરમાં મદિરાદેવીએ વિ-શેષ પ્રભાવ પાડવાથી તેઓ ટૂટ્યા ફૂટ્યા શબ્દોમાં અને ઉભા થવા પછી લડથડિયાં ખાતા વારયોષિતા તથા સાન્નિદ્યઓને ઉદ્દેશીને ક-હેવા લાગ્યા કે;—“ વેલ મેસર્સ તંપૂરાવાળા, સારંગીવાળા અને તખલાવાળા ઉસ્તાદજી.....તમે તમારા દીલા પડેલા તંપૂરા તથા સારંગીના તાર અને તખલાના ચામડાને ટાઇટ બનાવો; તેમજ નાયકજી ! તમે પણ મેહરબાની કરી ઊભાં થઇ ઘાંટો કાઢી નાચકૂ-દનો રંગ જમાવો. ”

“ જેવી સરકારની આજ્ઞા ! ” વારાંગનાએ તાબેદારી બતાવી, અને પૂછ્યું કે;—“ પણ રાગ કયો આલાપું સરકાર ? ”

તર્તકીની મોહક અંગચેષ્ટાને જોઇને સંન્યાસી શાશ્વતાનંદ ખોલી બીઠ્યા કે;—“ હાય! જની, જરા ધીરેસે મારો કટાર ! ”

“ ભેરવી છોડો કે મહાર, અમને તો છે બે ઘડી જરા ગમ્મ-તની જ ફરકાર ! ” મિસ્ટર ખારવટિયાએ ધરમાઇજ કરી.

માનારી વારનારીએ જાણી લીધું કે, ‘અહીં સંગીતવિદ્યાનો

જ્ઞાતા કોઇ પણ નથી, સર્વ ગર્ભોજ એકત્ર થયા છે; ' અને તેથી તે તેમના મનોરંજનાર્ય નીચે પ્રમાણેનું એક સરળ સંગીત ગાવા લાગી:—

સંગીત.

“ બાંકે બલમાને બૈયાં મરોર ડારી;
છોડો છોડો જી હયલા! મયે હાય હારી-વાકે
શેર.

અદા દિખાકે સનમ્ વો કમાલ કરતે હયે;

દિલે આશકકો ખુરીસે હલાલ કરતે હયે;

નામંજૂર વસ્લકા સવાલ કરતે હયે;

જીના આશકકા જહાંમે વખાલ કરતે હયે;

નાજોંકી પાલી મયે તો નારી અછૂતી કવાંરી”-બલમાને.

સંગીતની સમાપ્તિ થતાં જ અધ્યક્ષ મહાશય સર વિલાયતીએ સન્યવાદદર્શક ઉદ્ઘાર કાઢ્યોકે;—“ વેડનુ વેડનુ !”

“ એવો એવો !” મિસ્ટર ખારવટિયા પણ તેમની સાથે જોડાયા અને ત્યારપછી બહુ વિચાર કરીને બોલ્યા કે;—“ પણ દોસ્તો, મારી એવી મરજી થાય છે કે, વિલાયતી ફેશન પ્રમાણે આ નાયકાજી ગાય અને આપણે બધા નાચીએ, આઠ મીનુ ડાન્સ કરીએ ડાન્સ; કેમ શો વિચાર છે ?”

“ હદ નોન્સન્સ ! ગામઠી ગાયનસાથે વિલાયતી નાચનો જોટાજો ? આ તે સુખારો કે બગાડો ? ” સર વિલાયતીએ પોતાનો સખ્ત વાંધો બતાવ્યો.

પણ મિસ્ટર બટુકલાલ કે જેમનું ઉપનામ ખારવટિયા હોય તેઓ જો સર વિલાયતીના તેજમાં અંજલિ જાય, તો તો પછી ફુનિયાનો છોડો જ આવી ગએલો કહેવાય; અર્થાત્ તેઓ હાથમાં

ગ્લાસ રાખીને પોતાની અપૂર્વ વિદ્વતા અને બુદ્ધિમત્તાનું પ્રદર્શન કરાવતા કહેવા લાગ્યા કે;—“ માઇ ડીયર બિરાદર, એજ ખરેખરો છે આજકાલનો સુધારો ! ગામઠી પાણીમાં વિલાયતી સોડા તથા અંસિડ વપરાય છે; ગામઠી ઘોડા વિલાયતી ગાડીમાં જોડાય છે; આ ગામઠી શરીરપર વિલાયતી વસ્ત્રો ધારણ કરાય છે; ગામઠી બરફ સાથે વિલાયતી બ્રાન્ડી મિક્સ થાય છે; આપણા ગામઠી વાળ વિલાયતી અસ્ત્રાથી મુંડાય છે અને વિલાયતી કાતરથી કપાય છે; ગામઠી મકાન વિલાયતી શિલ્પકળાથી બંધાય છે; ગામઠી મોઢામાંથી વિલાયતી બાષણ સંભળાય છે; ગામઠી ગાયન વિલાયતી હાર્મોનિયમ સાથે ગવાય છે તેમજ વિલાયતી ફોનોગ્રાફમાં બરાય છે; આજકાલનો ગામઠી અંધકાર લેન્પ, ઇલેક્ટ્રિક લાઇટ કે કિડસન્ લાઇટ આદિ જૂદાજૂદા વિલાયતી પ્રકાશોથી જ લોપાય છે, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ; અર્થાત્ આજકાલના હિન્દુસ્તાનમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં ગામઠી અને વિલાયતીનું મિઠસરયર થએલું દેખાય છે અને આપ સાહેબને આ ગામઠી ગાયન સાથે વિલાયતી ડાન્સનો ગોટાળો થએલો જોઇને આશ્ચર્ય થાય છે, એથી મારા હૃદયમાં શોકનો ભયંકર આઘાત થઇ જાય છે !”

સર વિલાયતીની બોબડી બંધ થઇ જવાથી તેઓ પોતાના મતને પાછો ખેંચી લેતાં નમ્રતાથી બોલ્યા કે;—“ મિસ્ટર આરવટિયા, હું મારા શબ્દોને પાછા ખેંચી લઉં છું. મારી આ બૂલમાટે લાંબી માફી માગવાનો અને આ ગામઠી તથા વિલાયતીના મિઠસરયર વિશે એક મોટું બાષણ કરવાનો મારો વિચાર હતો, પણ લાચાર છું કે હાલ તરત મને તેટલી કુરસદ નથી. ચાલો ત્યારે તમે પણ નાચો અને બીજા બધાને પણ નચાવો.”

“ આવો, દોસ્તો, મેદાનમાં આવો; નાયકાજી, ગાયન ચલાવો અને હિસ્તાઇ ! તમે ખેમટાનો ઠેકો બજાવો !” મિસ્ટર આરવ-

ટિપ્પણી એક સાથે ત્રણ આજ્ઞાઓ આપી દીધી.

વાદ્ય સહિત વારાંગનાના સંગીતનો આરંભ થયો અને મદિરા-પાનથી ઉન્મત્ત થએલા દીવાળીયા દોસ્તો ઉઠીને પેડે નાચવા મંડી ગયા; માણેકલાલને આ દૃશ્ય અરુચિકર બાસવાથી તે ત્યાંથી ઉઠીને ચાલતો થઈ ગયો અને સર્વ નાચવાની પ્રામધૂમમાં લીન થએલા હોવાથી તેના જવાનું કોઈને કાંઈ જાન જ રહ્યું નહિ. તેમની આ ધમાચકડી ક્યાંસુધી ચાલી તે તો પરમાત્મા જાણે, પણ જરૂર તેમણે રાતના એક બે તો વગાડ્યા જ હશે, એવી સાધારણ કલ્પના કરી શકાય છે, અસ્તુ; આપણો વિશેષ સંબંધ માણેકલાલ સાથે હોવાથી આપણે તો તેનું જ અનુસરણ કરીશું.

માણેકલાલ જે વેળાએ લિફ્ટમાં બેસીને નીચે આવ્યો તે વેળાએ બરાબર સાડા અગિયારનો ટાઇમ થયો હતો; માણેકલાલ ઘડિયાલમાં ટાઇમ જોઈને ત્યાં ગાડીઓ અને માટરની લાઇન હોવાથી પોતાની ગાડીને શોધતો આગળ વધ્યો અને જ્યારે તે પોતાની ગાડી આગળ આવી પહોંચ્યો તે વેળાએ ગાડીમાં એક અખળાને બેઠેલી જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. તેના મુખમાંથી બ્રમના યોગે એવા ધીમે ઉદ્ગાર નીકળી ગયો કે:—“આ મારી જ ગાડી છે કે હું ભૂલ્યો છું ! ”

તેના આ ઉદ્ગારને સાંભળતાં ગાડીમાં બેઠેલી અખળાએ કિંચિત્ હાસ્ય કરીને જણાવ્યું કે:—“ ગાડી તમારી જ છે, તમે ભૂલ્યા નથી અને ગાડીમાં અન્ય કોઈ નહિ પણ એ તો હું જ બેઠેલી છું ! ”

“ ભાગીરથી ! તું અહીં ક્યાંથી ? ” માણેકલાલે તેના સ્વરને ઓળખીને આશ્ચર્યથી પ્રશ્ન કર્યો; કારણકે, ગાડી જરા અધકારા વૃત્ત સ્થાનમાં બેઠેલી હોવાથી તે તેની મુખમુદ્રાને સ્પષ્ટતાથી જોઈ શક્યો નહોતો.

ભાગીરથીએ કહ્યું કે;—“ગાડીમાં બેસી જાઓ એટલે ગાડી ચાલ્યા પછી આપણે યોગ્ય વાર્તાલાપ કરીશું. ”

માણેકલાલ ગાડીમાં બેઠો અને કાચબેને ઘોડાને ચલાવ્યો.

પ્રકરણ ૫ મું

પિશાચનન્દિની !

ગાડી ચાલ્યાપછી ભાગીરથીએ પ્રથમ માણેકલાલદ્વારા કાચ-
બેનને ગાડીને કેનેડી સીફ્ટસ તરફ લઇ જવાની આજ્ઞા અપાવી દીધી
અને ત્યારપછી માણેકલાલ સાથેના વર્તાલાપને આરંભીને કહ્યું કે;—
“ માણેકલાલ, અત્યારે અચાનક ‘તાજમહાલ હૉટલ ’ આગળ આવીને
હું તમારી ગાડીમાં તમારી વાટ જોતી બેઠી હતી, તેથી તમારા
મનમાં જે આશ્ચર્ય થયું હતું તે થવું જ જોઇએ; પરંતુ તમે અહીં
આવેલા છો એ વાર્તા મારા જાણવામાં કેવી રીતે આવી અને તે
જાણવા છતાં માફ તમારી પાસે શા કારણથી અને શા ઉદ્દેશથી
આગમન થયું છે, એનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે; ” આમ
કહીને ભાગીરથીએ બેઠના સ્ટ્રીટનો આવી રીતે આરંભ કર્યો: “ ત-
મે ગૃહમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી લગભગ પોણા કલાકે હું તમારા
બંગલામાં પહોંચી, પરંતુ ત્યાં તમે પણ નહોતા, એટલું જ નહિ, પણ
તમારી ફેરી શારદા તથા તમારા પુત્ર હિન્દુની પણ ત્યાં ગેરહાજરી જ
હતી. પૃચ્છા કરતાં લક્ષમણના મુખથી મારા જાણવામાં આવ્યું કે,
તમે ‘તાજમહાલ હૉટલ’માંના એક મેળાવડામાં પધાર્યા હતા અને
તમારાં પત્નીશ્રી તથા તમારો પુત્ર તમારાં સાસુ સુમદ્રાનું તેંડું આવ-
વાથી તમારા સસરા ગોવિન્દલાલને ત્યાં ગયાં હતાં અને તેઓ રાતે

કદાચિત્ પાછાં નહિ, પણ આવી શકે, એમ પણ મુખદ્રાએ કહાવ્યું હતું અર્થાત્ શારદાની આવી ગેરહાજરીનો લાભ વારંવાર મળી શકવાનો સંભવ ન હોવાથી અને તેની ગેરહાજરીથી તમારા શ્યન-મંદિરમાં પડેલી પત્નીની ખોટને પૂરી નાખવાનો મારો મનોભાવ હોવાથી હું તમને શોધતી એપોલો બંદરપર આવી પહોંચી અને ત્યાં તમારી ગાડીને ઊભેલી જોઈને બાડાની ગાડીને રજા આપી તમારી વાટ જોતી હતું તમારી ગાડીમાં જ ખેસી રહી હતી. આપણને પાછાં વાલુકેશ્વર પહોંચતાં સૂધીમાં હજી અડધા પોણા કલાકનો ટાઈમ તો થશે જ એટલે અડધીરાત તો થઈ જ જશે; છતાં ચાર પાંચ કલાકને માટે આપણે એકાંતના લાભને મેળવી શકીશું; એટલામાટે મારો એજ વિચાર છે કે, કેનેડી સીફસપરથી ગાડીને પાછી વાળીને તરત ઘર બહાર જ લેવડાવવી અને જે યોગ્ય પ્રસંગ મળ્યો છે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી લેવો ! ”

ગાડી ઢાંકેલી અને બંધ બારણાંવાળી હોવાથી તેના અંતર્ભાગમાં અંધકાર વ્યાપેલો હતો, છતાં માર્ગમાંના સરકારી દીપકનો પ્રકાશ ફેટલીકવાર ગાડીમાં આવતો હોવાથી અમુક સમયના અંતરે તેઓ એક બીજાના મુખને અલ્પ પ્રમાણમાં જોઈ શકતાં હતાં, નિરંતર નહિ; અને તેથી ભાગીરથીની ઉપર્યુક્ત વાર્તાના શ્રવણથી માણેકલાલના મુખમંડળમાં જે એક પ્રકારની ઝાંઝા તથા ધૂણાની છટા વ્યાપી ગઈ તે તત્કાળ ભાગીરથીના જોવામાં આવી શકી નહિ. માણેકલાલે તેની વાર્તાનું શાંતિથી શ્રવણ કરી લીધા પછી કિંચિત્ શૈથિલ્યદર્શક બાવથી જણાવ્યું કે;—“ ભાગીરથી, આવા વિદ્વાસો અને આવી ક્ષીણઓમાં નિમગ્ન થવાની આનંદજન્ય વાસના પુરુષના હૃદયમાં ત્યારે જ ઉદ્ભવે છે કે જ્યારે તેનું ચિત્ત સર્વ પ્રકારે ચિંતા અને શોકથી મુક્ત હોય છે; જે વેળાએ એક સાંસારિક પુરુષનું ચિત્ત

પ્રતિષ્ઠા જવાની ચિંતાથી સંપૂર્ણ ઘેરાયેલું હોય છે, તેવા સમયમાં આવા વિષયોનું પુરુષને સ્મરણ પણ બાગ્યે જ થાય છે, તોપણ એ વિશેની વાસનાનો તો સંભવ જ ક્યાંથી હોઈ શકે વા? મારા ચિત્તમાં અત્યારે કેવી અને કેટલી બીપણ ચિંતાનો અધિકાર વ્યાપેલો છે, એ તું સારી રીતે જાણે છે, છતાં મારાપર આવો બળાત્કાર કરે છે, એ જોઈને મને ખરેખર શોકયુક્ત આશ્ચર્ય જ થયા કરે છે. ભાગીરથી, મારી પ્રતિષ્ઠાના નાશનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો છે અને તેથી મારો તો આજના પ્રભાતકાળથી એવો જ વારંવાર વિચાર થયા કરે છે કે, અપ્રતિષ્ઠાના ભારને શિરપર ઉપાડીને કલંકિત જીવનને ધારવા કરતાં આત્મહત્યા કરીને પ્રતિષ્ઠામાં ને પ્રતિષ્ઠામાં મરી જવું એ જ વધારે સારું છે; આત્મહત્યા કરવાનો મારો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો છે!”

“ માણેકલાલ, આવા બાહિશ વિચારોને હૃદયમાં કદાપિ સ્થાન ન આપશો; ” માણેકલાલના એ વિચારોથી આશ્ચર્યચકિત તથા કિંચિત્ બયભીત થએલી ભાગીરથીએ ઉપદેશ આપવાનો આરંભ કરીને કહ્યું: “ કારણ કે, આ માનવ દેહ પૂર્વજન્મની અનેક તપશ્ચર્યાઓના ફળ તરીકે જ પ્રાપ્ત થાય છે ! અર્થાત્ આ શરીર તે માટીનું એક રમકડું નથી કે ઇચ્છા હોય ત્યાંસુધી રમ્યાં અને જ્યારે કંટાળો આવ્યો ત્યારે તેને પછાડીને તોડી નાખ્યું! આત્મહત્યા સંકટમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય નથી, કિન્તુ સંકટરોગના નિવારણનો સત્ત્વ ઉપચાર તો પુરુષાર્થ અને પુરુષાર્થ જ છે ! ”

“ પરંતુ જ્યારે પુરુષાર્થ સર્વથા નિષ્ફળ જ થાય છે, તે વેળાએ સંકટમાંથી મુક્ત થવામાટેનો કેવળ આત્મહત્યા વિના બીજો યોગ્ય ઉપાય હોતો જ નથી; કારણકે, આત્મહત્યા નિમેષ માત્રમાં જ સર્વ

સંકટ તથા ચિંતાનો સદાને માટે અંત લાવી નાખે છે !” માણેક-લાલે પોતાના પક્ષનું સમર્થન કર્યું.

આ વેળાએ ગાડી કેનેડીસીફસપર આવી પહોંચી અને ક્રાચમને ઘોડાને થોભાવ્યો, પરંતુ માણેકલાલે તેને ગાડીને ઉભી ન રાખતાં ધર તરફ ચલાવવાની આજ્ઞા આપવાથી ગાડી પાછી ચાલવા લાગી અને ભાગીરથીએ માણેકલાલના પક્ષનું ખંડન કરતાં જણાવ્યું કે:-
“ જો પુરુષાર્થની વિચારપૂર્વક યોજના કરવામાં આવે, તો પુરુષાર્થની કદાપિ નિષ્ફળતા થતી જ નથી, એવી કેવળ મારી માન્યતા છે એમ નથી, કિન્તુ બહુધા સર્વ શાસ્ત્રકરોનો એજ અભિપ્રાય છે અને પુરાતન ઇતિહાસો પણ એ સિદ્ધાન્તની સત્યતાની આપણને સાક્ષી આપી રહ્યા છે. ઋષિ વિશ્વામિત્રે એક નવીન સ્વર્ગને નિર્માણ કરીને દેવોના મદનું પણ મર્દન કરી નાખ્યું હતું, તે કેવળ તેના પુરુષાર્થનું જ પરિણામ હતું એ વાર્તા તમારા સાંભળવા કે જાણવામાં નથી જ આવી કે શું ? આવાં અનેક ઉદાહરણો આપણાં નેત્રો સમક્ષ વિદ્યમાન હોવા છતાં પુરુષાર્થના વિચારને ત્યાગીને એક ષંઢ પ્રમાણે આત્મહત્યાના વિચારને હૃદયમાં સ્થાન આપવું, એ તો ખરેખર પુરુષના પુરુષત્વને લગ્નવનારી ઘટના જ કહી શકાય !”

“ હું આટલી સીમાપર્યન્ત હતાશ થઈ ગયો છું તેનું મૂળ કારણ એ છે કે, કેવળ મારી ગૃહલક્ષ્મી શારદા વિના જેના અંતઃકરણમાં મારા વિશે સત્ત્વ અનુદંપા હોય, એવું મારું શુભેચ્છક આ સંસારમાં અન્ય કોઈપણ મનુષ્યપ્રાણિ નથી અને શારદા એક અબળા હોવાથી દીર્ઘ કાળપર્યન્ત મને જોઈતી સર્વ સહાયતા આપવાની તેનામાં શક્તિ નથી ! ” માણેકલાલે પુનઃનિરાશાદર્શક ઉદ્દગાર કાઢ્યા અને પુનઃ કહ્યું કે; “અત્યારે મારા હૃદયમાં જે વેદના યાચ છે; તેને સહન કરવામાટેની દૃઢ શક્તિનો મારામાં સર્વથા અભાવ હોવાથી

જ મેં નિરુપાય થઇને આત્મહત્યાના વિચારને મારા અંતઃકરણમાં આશ્રય આપ્યો છે ! ”

“ માણેકલાલ તમારી વેદના તો મારી ધારણા પ્રમાણે કાંઇ જ નથી ! ” બાગીરથીએ પુનઃ પ્રતિવાદ કરવા માંડ્યોઃ “ કારણકે, અન્ય જનો આના કરતાં પણ મહાભયાનક દુઃખ, સંકટ અને વેદના ઝોને રડી રડીને સહન કર્યા કરે છે, છતાં આત્મહત્યા કરીને મરી જવાની નાદાની કદાપિ કરતા જ નથી. તમે કહો છો કે, માફ આ સંસારમાં કોઇ પણ નથી, તો હું તમને એમ પૂછવા માગું છું કે, આ સંસારમાં કોણ કોનું છે વાર ? જેટલાં મનુષ્યો એક ખીજને પોતાનાં તરીકે જાણીને અથવા ઝોળખાવીને હળે મળે છે અને ખીજના દુઃખથી દુઃખી તથા સુખથી સુખી થાય છે, તે સર્વ મનુષ્યો સર્વથા સ્વાર્થપરાયણ જ હોય છે ! કારણકે તેઓ કેવળ પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિમાટે જ સંસારમાં એવા પ્રકારનું વર્તન કરતાં હોય છે, આપણા સત્ય હિતૈષો તરીકે તો આપણે કેવળ તેને જ ઝોળખાવી શકીએ કે જે કેવળ નિઃસ્વાર્થ બાવથી જ પોતાની આત્મીયતાને વ્યક્ત કરતું હોય ! પરંતુ સંસારમાં એક પણ એવી સર્વથા સ્વાર્થરહિત વ્યક્તિ મળવી અશક્ય છે ! કારણકે, સ્વાર્થનું જ ખીજનું નામ સંસાર છે અને તેથી સંસાર સ્વાર્થમય હોય તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. જે દિવસે આ સંસારના જીવો સર્વથા સ્વાર્થહીન થઇ જશે, તે વેળાએ પછી કોઇ કોઇને પૂછશે કે ખોલાવશે જ નહિ; અને તે દિવસે સંસારમાંથી ‘સંસાર’ નામનો પણ સર્વથા લોપ જ થઇ જશે ! દુઃખ તથા વેદના વિશે તમે જે કાંઇ કહો છો તે સર્વથા સત્ય છે, પરંતુ સર્વ દુઃખો તથા વેદનાઝોને ટાળી દેવાની લક્ષ્મીદેવી સંપૂર્ણ શક્તિ ધરાવે છે, અર્થાત્ જેના બંડારમાં લક્ષ્મી નૃત્ય કરતી હોય છે, તે પુરુષ કિંવા પ્રમદાને કુદુમ્બ, મિત્ર કિંવા પરિવારની લેશ

માત્ર પણ ન્યૂનતા રહેતી નથી; કારણકે, વસ્તુતઃ તેનું કોઈ આત્મીય જન ન પણ હોય, તોય લક્ષ્મીના પ્રભાવથી અને લક્ષ્મીની લાલસાથી અનેક સ્ત્રી પુરુષો તેનાં આત્મીય થવાને તૈયાર હોય છે !”

“ એ લક્ષ્મીદેવીની મારાપર અવકૃપા થએલી છે અને તેથી જ હું મારા જીવનથી કંટાળી ગયો છું ! ” માણેકલાલે નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું.

“ લક્ષ્મીની કૃપા ઉદ્યોગના યોગે થાય છે; ઉઘમશીલ પુરુષના ભંડારમાં જ લક્ષ્મી નિવાસ કરવામાટે પધારે છે; અન્નનો આસ પોતાની મેળેજ મુખમાં જતો નથી, કિન્તુ તેને હસ્તવડે ઉપાડીને મુખમાં નાખવો પડે છે, ત્યારે જ ક્ષુધાની શાંતિ થઈ શકે છે. સિંહ પોતાની ગુહામાં પડયો હોય ત્યાં તેને શિકાર મળી શકતો નથી, કિન્તુ શિકારને શોધવામાટે તેને પોતાની ગુહામાંથી બહાર જ નીકળવું પડે છે. ” ભાગીરથીએ આ પ્રમાણે કહીને પ્રશ્ન કર્યો કે:—“ લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરવામાટેનો અત્યાર સૂધીમાં તમે કોઈ પણ યોગ્ય ઉદ્યોગ કર્યો છે ખરો કે ? ”

“ જ્યાં ભાગ્યની મંદતા હોય છે, ત્યાં મનુષ્યના ક્ષુદ્ર ઉદ્યોગો સર્વથા વ્યર્થ થઈ જાય છે અને તેથી મારા ઉદ્યોગો નિષ્ફળ જ નીવડ્યા છે ! ” માણેકલાલે પૂર્વ પ્રમાણેની નિરાશા જ દર્શાવી,

“ ભાગ્યની મંદતા કિંવા પ્રબળતાનો લક્ષ્મીના લાભ સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ છે જ નહિ; સંસારનાં સર્વ કાર્યો કેવળ ઉદ્યોગ અને ઉદ્યોગના યોગે જ સિદ્ધ થાય છે; ભાગ્યદેવી આવીને મનુષ્યના હસ્તે કોઈ કાર્ય કરાવતી નથી. મનુષ્યનું કર્યું ન થઈ શકતું હોય અને મનુષ્યની શક્તિથી આસાધ્ય હોય એવું આ સંસારમાંનું કયું કાર્ય છે, તે કૃપા કરીને મને બતાવશો ? ” ભાગીરથીએ ઉદ્યોગની મહત્તાનું વર્ણી પણ દૈવતાથી પ્રતિપાદન કર્યું.

આવા પ્રકારના વાર્તાલાપમાં માર્ગ ક્યાં કપાઈ ગયો, એની એ બન્નેમાંથી કોઈને પણ શુદ્ધિ રહી નહિ. અચાનક જ્યારે ગાડી ઊભી રહી ગઈ અને કાચમેંને ઊતરીને ગાડીનો દરવાજો ઊઘાડ્યો, ત્યારે જ તેમના જાણવામાં આવ્યું કે, ગાડી બંગલાના કમ્પાઉન્ડમાં આવીને ઊભી રહી હતી. લક્ષ્મણ શેઠના આવવાની વાટ જોતોજ ઊભો હતો; કારણ કે, શારદા ગૃહમાં ન હોવાથી શેઠ આવીને સૂઈ ન જાય ત્યાં સૂઈ શેઠની સેવામાં હાજર રહેવા-માટેની શારદા તેને બલામણુ આપતી ગઈ હતી. માણેકલાલ સાથે ભાગીરથીને પણ ગાડીમાંથી ઊતરતી જોઈને લક્ષ્મણે કાંઈક આશ્ચર્યથી પૂછ્યું કે; “ભાગીરથીયા ! આપ અત્યારે શેઠની સાથે ક્યાંથી ?” પણ ભાગીરથી એનું કાંઈ ઉત્તર આપે તે પૂર્વે માણેકલાલે જ તેના પ્રશ્નનું ઉત્તર આપતાં જણાવ્યું કે;—“એ તો હું મેળાવડામાંથી હરિદાસભાઈની તખ્તીયતના સમાચાર પૂછવા એમને ઘેર ગયો હતો અને હરિદાસભાઈની પ્રકૃતિ બચંકર થઈ ગયેલી હોવાથી તેમની આજ્ઞા ચતાં વિલનો કાચો ખરડો તૈયાર કરાવવામાટે એઓ મારી સાથે અહીં આવ્યાં છે. અમે ઉપર જઈએ છીએ, માટે તું તારાં શેઠાણીને પણ ઉપર મોકલી આપ !” આ છેલ્લી આજ્ઞા માણેકલાલે લક્ષ્મણને એવા હેતુથી આપી હતી કે, શારદાની ગેરહાજરીની વાતને તો જાણે તે જાણતોજ નહોતો એમ જ લક્ષ્મણને દર્શાવવું. અર્થાત્ તેની આ આજ્ઞા સાંભળતાં લક્ષ્મણે કહ્યું કે;—“મારાં શેઠાણી તો તેમનાં માતૃશ્રી પાસે ગયાં છે અને તેઓ તથા ઈન્દુ પ્રભાત પર્યન્ત ત્યાંજ રહેવાનાં છે. આપના ગયા પછી ભાગીરથીયા આવ્યાં હતાં અને તેમને આ વાર્તા મેં જણાવી પણ હતી.”

“ પણ મને તો એમણે એવું કાંઈ જણાવ્યું જ નથી ! ”
માણેકલાલે અક્ષરે અક્ષર અસત્ય વાદ કર્યો.

“ તમે જોયું તો ખરું કે, એમની પ્રકૃતિ કેટલી બધી બગડી ગઈ છે અને એમનું જીવન ઘડી પણપર આવીને અટક્યું છે તે ! તે વખતે પણ હું આપને ખોલાવવામાટે જ આવી હતી; પણ જ્યારે આપ પોતે જ પધાર્યા; ત્યારે મારા અહીં આવવાની વાત કહેવાનું પણ મને ભાન રહ્યું નહિ. જુઓ તો ખરા, મારી સ્મરણશક્તિ પણ દિવસે દિવસે કેવી અને કેટલી બધી મંદ થતી જાય છે ! ”
ભાગીરથીએ પણ અસત્યવિજય નાટકની ભૂમિકા પૂર્ણ અભિનય-સાહત બજવી બતાવો.

માણેકલાલ તથા ભાગીરથીને આ પ્રપંચ અથવા સાંગામલ્યમારી કરવાની એટલામાટે આવશ્યકતા જણાઈ હતી કે, લક્ષ્મણ અથવા ગૃહના અન્ય કોઈ મનુષ્યદ્વારા મધ્યનિશાના સમયમાં ભાગીરથીના માણેકલાલ સાથેના આગમનની વાર્તા શારદાના જાણવામાં આવી જાય, તો પણ શારદાને શંકાશીલ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત ન થાય. પાપના માર્ગમાં વિચરતાં સ્ત્રી અને પુરુષનાં અંતઃકરણો ડગલે ને પગલે કેટલાં અને કેવાં શંકાશીલ તથા ભયભીત રહ્યાં કરે છે, એનું આ એક પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ જ કહી શકાય.

ભાગીરથીને લઈને માણેકલાલ પોતાના શયનમંદિરમાં આવી પહોંચ્યો અને કોઠ પાટલૂન આદિ ઉતારીને એક ઇજ્જતમાં પડી વિચારમાં નિમગ્ન થયો. ભાગીરથી તેની સમક્ષ ટેબલ પાસેની એક કુરસીપર બેસી ગઈ અને વિચારમગ્ન માણેકલાલના મુખમંડળમાં થતાં પરિવર્તનોનું એક ધ્યાનથી અવલોકન કરવા લાગી. કેટલી ક્વાર પછી માણેકલાલ ભાગીરથીને ઉદ્દેશીને ગંભીર સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે:—

“ ભાગીરથી, તારા અભિપ્રાય પ્રમાણે મનુષ્યની શક્તિથી અ-સાધ્ય હોય એવું આ સંસારમાંનું કોઈ પણ કાર્ય છે જ નહિ અને

તારા એ અભિપ્રાયને સત્ય તરીકે જ સ્વીકારી લઇએ, તોપણ તે કાર્યને સિદ્ધ કરવામાટે અમુક સાધનની આવશ્યકતા તો હોય છે જ; એટલે કે, સાધન વિના કોઇ પણ મનુષ્ય પોતાના કોઇ પણ કાર્યને કદાપિ આ સંસારમાં સિદ્ધ કરી શકતું નથી, એવો મારો અભિપ્રાય છે. મારો પાસે અત્યારે એવું એક પણ સાધન નથી કે જેના યોગે હું મારા કાર્યની સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી શકું ! ”

ભાગીરથીએ પણ તેવા જ ગંભીર ભાવથી એનું પ્રત્યુત્તર આપ્યું કે;—“ તમારી આ માન્યતાને હું સ્વીકારું છું, અને તેથી પ્રથમ એ સાધનને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ દર્શાવું છું, તે જોઇ લ્યો-એ તો હવે તમે સારી રીતે જાણી ચૂક્યા છો કે, સંસારનાં સર્વ સુખોને આપનારી જો કોઇ પણ દેવી હોય તો તે શારદાદેવી પણ નથી અને પાર્વતીદેવી પણ નથી, કિન્તુ કેવળ એક લક્ષ્મીદેવી જ છે ! અને એટલામાટે સર્વથી પ્રથમ લક્ષ્મીદેવીની પ્રાપ્તિનો જ તમારે ઉદ્દેશ કરવાનો છે. હવે જો તમારી ઇચ્છા હોય તો એ ઉદ્દેશગત આરંભની દિશા પણ તમને બતાવી દેવામાટે આ તમારી ચરણકિંકરી તૈયાર છે ! ”

“ જો એવા કોઇપણ યોગ્ય ઉપાયને બતાવવાની તારામાં શક્તિ હોય, તો તે ઉપાયને વ્યવહારમાં યોજવામાટે આ તારો આભારી સેવક માણેકલાલ પણ એક પગે તૈયાર છે ! ” માણેકલાલે તે ઉપાયને જાણવામાટેની માર્મિક આતુરતા દર્શાવી.

“ તમારો શ્વસુર ગોવિન્દલાલ એક મહાધનાઢય ઝંકર છે અને તે કોટિપતિના નામથી ઈંગ્લેંડ, અમેરિકા, ચીન તથા જાપાન આદિ દૂર દૂરના દેશોમાં પણ વિખ્યાત છે, એ તો તમે સારીરીતે જાણો જ છો તેમજ તે પુત્રહીન છે અને અત્યાર સુધી બીજા કોઇના નામનું તેણે મૃત્યુપત્ર કરીને પોતાની સંપત્તિના ઉત્તરાધિકારી તરીકે

કાઠને નિયત પણુ નથી કર્યો તેમજ કાઠ ખીજ સંબંધિ જનના પુત્રને પોતાનો દત્તકપુત્ર પણુ નથી કરી લીધો. અર્થાત્ અત્યારસૂધીની સર્વ પરિસ્થિતિ અનુકૂળ હોવાથી જો એ પરિસ્થિતિનો યોગ્ય લાભ સમય વીતી જવા પૂર્વેજ લઘ લેવામાં આવે, તો ગોવિન્દલાલને બદલે તમેજ કોટિપતિ બની શકો તેમ છે અને તેમ થતાં તમારા ભંડારમાં લક્ષ્મીદેવીના આગમન તથા નૃત્યનો આરંભ થવાથી તમારી આ સર્વ ચિંતા તથા આપત્તિ ટળી જશે અને તમારા આજના અવતારમાં મહત્ત પરિવર્તન થઈ જશે, એ નવેસરથી જણાવવાની આવશ્યકતા હોય એવી મારી ધારણા નથી.” ભાગીરથીએ લક્ષ્મીદેવીની પ્રાપ્તિના ઉપાયની સૂચનાનો પ્રથમ અંશ દર્શાવ્યો.

પરંતુ એ સૂચનાનો લક્ષ્યાર્થ માણેકલાલના સમજવામાં ન આવવાથી તેણે આશ્ચર્ય દર્શાવીને પૂછ્યું કે:—“ લંકામાં સુવર્ણના રાશિ હોવા છતાં તે આપણા ઉપયોગમાં આવી શકે એમ છે ખરું કે ? ગોવિન્દલાલની સંપત્તિ મારા અધિકારમાં આવે અને હું કોટિપતિ થઈ જાઉં, એવી આશા રાખવી સર્વથા વ્યર્થ છે; આ આશા આકાશકુસુમ અથવા વંધ્યાપુત્ર સમાન છે ! ”

“ એક પુરુષાર્થ અથવા ઉદ્યોગ એવા પ્રકારનો પણુ છે કે જો પાપ પુણ્યના વિચારને હૃદયમાં સ્થાન આપ્યા વિના કેવળ ઐહિક ભોગવિલાસની વાસનાને જ પ્રબળતાથી ચિત્તમાં ધારણુ કરીને અત્યંત નિર્ભયતાથી તેની વ્યવહારમાં યોજના કરવામાં આવે, તો તે પુરુષાર્થ અથવા ઉદ્યોગના પરિણામે એક પળમાત્રમાં જ ગોવિન્દલાલની સર્વ સંપત્તિ તમારા અધિકારમાં આવી જાય અને તમેજ કોટિપતિ થઈ જાઓ, એ મરણની ઘટના પ્રમાણે જ નિઃસંશય વાર્તા છે.” ભાગીરથીએ હવે પોતાના બાષણમાં કિંચિત્ ભીષણતાની છટા દેશાવવા માંડી.

“ ગોવિન્દલાલની સંપત્તિને મારા અધિકારમાં કરી લેવાનો એવો કયો છે પુરુષાર્થજન્ય ઉપાય ? ” માણેકલાલે ઉત્કંઠાથી પૂછ્યું.

“ જો કોઇપણ પ્રકારે ગોવિન્દલાલનો સત્વર સ્વર્ગવાસ થઇ જાય, તો તેની સર્વ સંપત્તિ તમારી થાય; ગોવિન્દલાલનો સ્વર્ગવાસ એજ તેની સંપત્તિના સ્વતંત્ર સ્વામી થવામાટેનો છે એક માત્ર ઉપાય ! ” ભાગીરથીએ કહ્યું.

“ જીવન તથા મરણની ઘટના વિધિના હસ્તમાં છે ? ” માણેકલાલે જણાવ્યું.

“ જીવનનો અધિકાર કદાચિત્ત વિધિના હસ્તમાં હોય તો તે એક જૂદી વાત છે; પરંતુ મરણના અધિકારને જો મનુષ્ય ધારેતો અવશ્ય પોતાના હસ્તમાં ધારી શકે છે; પોતાના ભાગ્યોદયના માર્ગ-માંના કંટકને જડમૂળથી જાખેડી નાખી તે માર્ગને નિમેષ માત્રમાં સુધારી શકે છે ! ” ભાગીરથીએ એ વિષયમાં પણ માણેકલાલનો પ્રતિવાદ જ કરી બતાવ્યો.

“ તારા બોલવાના માર્મિક અર્થને હું અઘાપિ સમજી શકતો નથી; માટે જે આશય હોય તે સ્પષ્ટતાથી સમજાવ.” માણેકલાલે કહ્યું.

“ મારા કથનનો સ્પષ્ટ આશય એ જ છે કે, યમરાજ જે ગોવિન્દલાલના પ્રાણહરણમાં વિલંબ કરતો હોય, તો તમે જ યમરાજના સ્વરૂપને ધારણ કરી કોઇ પણ ઉપાયે તેની પ્રાણજ્યોતિને સત્વર જ સદાને માટે જુઝાવો; સીધી રીતે ન લાવી શકાય તો આડી રીતે પણ તેની અતુલ સંપત્તિને પોતાના અધિકારમાં લાવો; વધારે વિચાર ન કરતાં આ નિશ્ચયને સત્વર જ વ્યવહારમાં ચોજાવતાવો ! ” ભાગીરથીએ ગોવિન્દલાલનો વધ કરી નાખવામાટેની માણે-

• કલાલને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પ્રેરણા કરી.

માણેકલાલે ભાગીરથીના એ ઉપદેશને સાંભળી તો લીધો, પરંતુ જેવી રીતે ભૂમિકંપના પરિણામે ગગનચુંબિત આગારો અને દૃઢતમ તથા અચલ ગિરિવરો પણ કંપાયમાન થઇ જાય છે, તેવી રીતે તેના એ ઉપદેશથી માણેકલાલના સર્વોગમાં કંપનો આવિર્ભાવ થઇ ગયો અને તે ભાગીરથીને ધૃણાપૂર્ણ તથા ભયયુક્ત દૃષ્ટિથી નિહાળવા લાગ્યો. તેને આવી રીતે કંપાયમાન તથા ભયભીત થએલો જોઇને ભાગીરથીએ તેના હસ્તને પોતાના હસ્તમાં ઝાલી લીધો અને કહ્યું કે:—“ માણેકલાલ, ભય તથા કંપને ધારણ કરવાનો આ સમય નથી; કેવળ સાહસને જ હૃદયમાં આશ્રય આપો અને બાહુના બળથી તમારા ભાગ્યની પરીક્ષા કરો ! ”

“ ભાગીરથી, શું મારા તુમ્હ સ્વાર્થ અને આ ક્ષણભંગુર સંસારના અલ્પકાલીન ધનવિલાસમાટે હું એક ધર્માત્મા પુરુષની હત્યા કરીને રૌરવ નરકનો અધિકારી થાઉં ? સ્વાર્થની સિદ્ધિમાટે પરમાર્થની ભાવનાને ભૂલી જાઉં ? આ પુરુષાર્થને મારા નમસ્કાર છે, આવા પુરુષાર્થના યોગે ધનાઢય થવા કરતાં પોતાની જીવન જ્યોતિને જ સદાને માટે ખુઝાવી નાખવી, એમાં જ મનુષ્યનો ખરેખરો ઉદ્ધાર છે ! ” માણેકલાલે પોતાની પાપભીરુતાનો યોગ્ય પરિચય કરાવ્યો.

“ જો તમારી આવી જ ભાવનાઓ હોય તો પછી મારે એમ જ કહેવું પડે છે કે, તમે આ સંસારને યોગ્ય નથી અને સંસાર તમારામાટે યોગ્ય નથી ! ” ભાગીરથીએ ઉપાલંબોની વૃષ્ટિનો આરંભ કરીને કહ્યું: “ જો આવા જ વિચારો હોય, તો આ મોહમયી મુંઝાપુરીને ત્યાગીને કોઇ તીર્થસ્થાનમાં ચાલ્યા જાઓ, ભિક્ષાવૃત્તિ કરો, મોકોના તિરસ્કારને પાત્ર થાઓ, ધનાઢય જનોના લતાપ્રહારોને ખમો અને પોતાના કંગાલ જીવનને ગમે તેમ કરીને પૂરું કરો ! જો

તમારી સંસારમાં રહેવાની અને એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ તરીકેના જીવનને વીતાડવાની ઇચ્છા હોય, તો યોગ્ય અને અયોગ્ય, ઉચિત અને અનુચિત અથવા તો પાપ અને પુણ્યના વિચારને સર્વથા ત્યાગી દો; અને પ્રપંચ તથા છળકપટના શસ્ત્રને જ પ્રેમપૂર્વક પોતાના હસ્તમાં ધારી લ્યો ! પ્રપંચ તથા છળકપટની સહાયતા વિના એક નિમેષ માત્રને માટે પણ તમારાથી આ સંસારમાં રહી શકાય તેમ નથી. બયબોત ન થાઓ, આ સંસાર પરાપૂર્વથી એવી જ રીતે વર્તતો આવ્યો છે અને તેથી આ સંસાર જ આપણને એવા વર્તનનું શિક્ષણ આપીને આપણને એ વર્તનના માર્ગમાં પ્રેર્યા કરે છે. વિલંબ માત્ર તમારી આંખોના ઊધડવાનો જ છે. જે વેળાયે તમે એવિશે શાંતિથી વિચાર કરશો અને સંસારની અલક્ષ્ય રૂપથી વહન કરતી ધારાને પકડી પાડશો, તે વેળાયે તમારી આ બંધ આંખો પોતાની મેજે જ ઊધડી જશે. અત્યારે મુંઝમુંમાં જે જે પુરુષોને તમે ક્રાંતિપતિ અને લક્ષાધીશના અવતારમાં નિહાળી રહ્યા છો, તે સર્વનાં ગૃહોમાં શું કલ્પવૃક્ષો ઊગેલાં છે ? શું લક્ષ્મીદેવી તેમની આજ્ઞાધારિણી દાસી અથવા દારા છે ? શું તેમના પિતા, પિતામહો અને પ્રપિતામહો પોતાના જન્મની સાથેજ દ્રવ્ય તથા ભૂમિને ગાંસડીમાં બાંધીને લેતા આવ્યા હતા ? નહિ, એમ કદાપિ બન્યું પણ નથી અને બનવાનું પણ નથી. એ ધનાઢ્યોમાંના અધિકાંશ પુરુષો કેવળ પ્રપંચથી ખીજીની સંપત્તિઓને પચાવીને, ગરીબોની ગર્દનપર નિર્દયતાથી તીવ્ર છુરીઓ ચલાવીને તથા નરહત્યા જેવાં કૃત્યાને વ્યવહારમાં ચોજાવતાવીને જ ક્રાંતિપતિ તથા લક્ષાધીશ થએલા છે ! એ ધનાઢ્ય પુરુષોના બંડારમાં જે ધન છે, તે આવા પુરુષાર્થના પરિણામે જ આવેલું છે અને મોટા મોટા જમીનદાર તથા જગીરદારોના અધિકારમાં જે ભૂમિ છે, તે કૃષિકારો પાસેથી બળાત્કારે જ છીનવી લેવાયેલી

છે ! વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં એટલે કે, એ ધનાઢ્યોની અધિકાંશ સંખ્યા પાપમાર્ગગામિની હોવા છતાં પણ સમાજમાં તેમની આટલી સીમા પર્યન્ત માનમર્યાદા જળવાય છે, તેનું મુખ્ય કારણ તેમની સંપત્તિ તથા તેમનો વૈભવ જ છે ! લક્ષ્મીદેવીમાં પાપની પ્રતિમાને ધર્મના આવરણમાં છુપાવી દેવાની અલૌકિક શક્તિ રહેલી હોવાથી ધનના યોગે તેમનાં સર્વ કુકૃત્યો અને પાપાચરણો ઢંકાઈ જાય છે અને લોકો તેમને ધિક્કારવાને બદલે માન આપવા જ મંડી જાય છે ! પરંતુ વાસ્તવિકતાથી જોતાં લોકો તેમનો નહિ, કિન્તુ તેમની લક્ષ્મીનો જ આદર કરે છે; કારણ કે, એક મનુષ્ય તરીકે તો ધનાઢ્ય અને નિર્ધન જનમાં કશો પણ ભેદ હોતો જ નથી; જે ભેદ હોય છે તે કેવળ ધનાઢ્યતા તથા નિર્ધનતાનો જ હોય છે. એક નિર્ધન મનુષ્યનું શરીર પણ ધનાઢ્ય જનના શરીર પ્રમાણે જ અસ્થિ, માંસ તથા ચર્મ આદિનું બનેલું હોય છે અને મનુષ્ય તરીકેના નિર્ધન જનના અધિકારો પણ ધનાઢ્ય જનના અધિકારો પ્રમાણેના જ હોય છે; પરંતુ ધનાઢ્ય અને નિર્ધનમાં એટલો અંતરાય છે કે, ધનાઢ્ય જનો ટટ્ટીની આડમાં રહીને શિકાર કરવાની વિદ્યામાં પ્રવીણ હોય છે અને નિર્ધન જનો એ કળાથી સર્વથા અજ્ઞ હોવાથી દુઃખની ગહન ગર્તામાં ગબડી પડે છે ! ધનાઢ્યોનાં કુકૃત્યો કળાપૂર્વક થતાં હોવાથી બહુધા કોઇના જોવામાં આવી શકતાં નથી અને કદાચિત્ તે કોઇના જોવા કે જાણવામાં આવી જાય છે, તોપણ તેમની ધનસત્તાના બચથી તેમનાં તે કુકૃત્યોને પ્રકાશમાં લાવવાનું કોઇથી પણ સાહસ કરી શકાતું નથી ! છતાં ધારો કે કોઇ સાહસી મનુષ્ય તેવું સાહસ કરી બેસે છે, તોપણ તે ધનહીન હોવાથી પ્રતિષ્ઠાહીન મનાય છે, અને તેથી તેના કથનમાં કોઇનો વિશ્વાસ બંધાતો નથી અને તેના કથનને લોકોની લેશમાત્ર પણ પુષ્ટિ મળી શકતી નથી. ”

માણેકલાલ ભાગીરથીની વિલક્ષણ કોટિઓના શ્રવણથી ચક્રિત થઇ ગયો, અને તેનામાં એ ઉક્તિના ખંડનનું સામર્થ્ય ન હોવાથી ખોદ્યો કે:—“ ભાગીરથી, તારી આ સર્વ ઉક્તિઓ યથાર્થ છે; છતાં પાપના અવલંબનથી દ્રવ્યનું સંપાદન કરવું, એ મને તો અન્યાય યુક્ત જ જણાય છે અને એ અન્યાયના માર્ગમાં વિચરવાની કોણ જાણે શા કારણથી મારી ઇચ્છા નથી જ થતી ! ”

એના ઉત્તરમાં પુનઃ ભાગીરથી બાપણ કરવા લાગી કે:—માણેકલાલ, તમે ખડુ જ બોળા છો; હાથીના દાંત ખાવાના ખીજા હોય છે અને દેખાડવાના ખીજા હોય છે ! જે પરમાત્માએ એક મનુષ્યને વિપુલ ધનભંડાર આપ્યો છે કે જેના યોગે તે ઉત્કૃષ્ટ ભોજનો આરોગી શકે છે, ઉત્કૃષ્ટ વસ્ત્રાલંકારોને ધારી શકે છે, આનંદથી મધુર નિદ્રાનો આસ્વાદ લઇ શકે છે, ઉચ્ચ આસને વિરાજીને અધમાધમ કૃત્યો કરી શકે છે અને સર્વને પોતાના ચરણતળે ચગદી શકે છે, છતાં તેને તેનાં એ અયોગ્ય કૃત્યો વિશે કોઇ કાંઇ પૂછી શકતું નથી; અરે એટલુંજ નહિ, પણ તેને આંખ ઉઘાડીને જોવા સુદ્ધાનું પણ કોઇથી સાહસ કરી નથી શકાતું ! અને અન્યજનને તેજ પરમાત્માએ સાધારણ અન્ન, વસ્ત્ર તથા પર્ણકુટ્ટી આપવામાં પણ સંપૂર્ણ કૃપણતા દર્શાવી છે, એટલે એથી પરમાત્માને તમારાથી અન્યાયશીલ સિદ્ધ કરી શકાય એમ છે ખરું કે ? શું કોઇએ એમ સાંભળ્યું છે અથવા કોઇ છાતી ઠોકીને એમ કહી શકે છે કે, પરમાત્માએ ધનાઢ્ય જનોને એવી સદર પરવાનગી આપી દીધી છે કે; તમે લલના, લક્ષ્મી અને ધરાને લઇને આનંદમાં પોતાના જીવનને વીતાડો અને દીનજનો બલે નિરંતર તમારા કલ્યાણમાટે પરિશ્રમ કરી કરીને જ મરી જાય ? તેમજ પરમાત્માએ નિર્ધન જનોને એવી આજ્ઞા આપેલી છે ખરી કે, તમે સદા ગધાવૈતઙ્ કરીને જ રોટલાનો કકડો ખાતા રહો;

તેરોટલાનો સૂકો કે લૂખો કકડો ન મળે તો એકાદશીવતનું જ પાલન કરતા રહો; શરદી, ગરમી અને ઉષ્ણતાના કષ્ટને વસ્ત્રહીન અવસ્થામાં રહીને સહન કર્યા કરો; શાટયાં દૂટયાં વસ્ત્રોથી શરીરલજ્જનનું રક્ષણ કરો; રક્તના પાનથી તૃષાને શમાવો; ન્હાની ન્હાની ધાસની ઝૂપડી-ઓમાં રહીને જ પોતાના જીવનને વીતાડો અને પોતાની કમાણીના સ્વર્ણ-અંશને ધનાઢયજનોનાં ચરણોમાં સમર્પિને પોતે કંગાલના કંગાલ જ બન્યા રહો ? નહિ, પરમાત્માએ કોઇને પણ આવી આજ્ઞા આપેલી જ નથી અને તે એવી આજ્ઞા કદાપિ કોઇને આપવાનો પણ નથી; એટલામાટે પરમાત્મા કદાપિ અન્યાયશીલ સિદ્ધ થઇ શકતો નથી. અર્થાત્ સંસારમાં જે પુરુષો બુદ્ધિમાન છે અને જેમણે બુદ્ધિના બળથી કૌટિલ્યકળાનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરેલો છે, તે બુદ્ધિમાન પુરુષો બુદ્ધિહીન જનોને છળ, બળ તથા કળાથી ઠગીને પોતે સંસારમાં જ સ્વર્ગના આનંદનો ઉપભોગ લીધા કરે છે અને બુદ્ધિહીનતાના ચોગે અન્ય જનો સંસારમાં નરકયાતનાનો સાક્ષાત્કાર કરતા દેખાય છે. જે તમે શોધક બુદ્ધિથી નેત્રોને ઉઘાડીને જોશો, તો તમને એવાં અનેક ઉદાહરણો મળી આવશે કે જે બળવાન હોય છે તે નિર્બળને દબાવીને તેના સર્વસ્વનું હરણ કરી લે છે અને આવી રીતે શતાવધિ નિરપરાધી જનોની હત્યા કરીને તે ધનાઢય બની જાય છે ! સર્વ ધનાઢય પુરુષો પ્રથમ આવી રીતે જ ધનાઢય થએલા છે અને જ્યારે તે અત્યાચારીઓ અનર્થ તથા પાપની કમાણી કરીને સંપૂર્ણ ધનવાન થઇ ગયા ત્યારે તેમણે આત્મરક્ષાના એક ઉપાય તરીકે સર્વત્ર એવી વાર્તાનો વિસ્તાર કરી તથા કરાવી દીધો કે, ‘ અન્યને કષ્ટ આપવું તે એક મહાભયંકર પાપ છે અને કોઇના ધનનું અન્યાયથી અપહરણ કરવું એ બીજણ અન્યાય છે, ઇત્યાદિ !’ એવી રીતે પરધનના અપહારકો પોતે આનંદમાં જીવન વીતાડવા લાગ્યા અને બિ-

ચારા ભોળા ભોકા તેમના વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને નાના પ્રકારના સંકટોને ભોગવવા લાગ્યા ! સારાંશકે, આ વિષયમાં વિશેષ વાદવિવાદની આવશ્યકતા છે જ નહિ. જે તમારે સંસારમાં સુખી થઇને રહેવું હોય, તો સંસારની દૃષ્ટિથીજ કાર્ય કરો; કારણકે, સંસારના ધર્મનું અવલંબન કર્યા વિના સુખનો તથા જીવનનો લેશમાત્ર પણ આનન્દોપભોગ ભોગવી શકાય તેમ નથી. અદ્યાપિ મારા ઉપદેશનું તમારા મનમાં કાંઇ પણ પરિણામ ન થયું હોય, તો પછી જેવી તમારી ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણેજ વર્તો. મારો તો એવોજ અભિપ્રાય છે કે, ધર્મ અને ન્યાયનાં સ્વાંગો કેવળ સ્વાર્થ પરાયણ ધનાઢ્ય જનોનાં જ ઉત્પન્ન કરેલાં છે અને તેનું કારણ એજ છે કે, તેમના પોતાના આનંદમાં કોઇ વિદ્વદ્ આવવા ન પામે અને અન્યાય તથા પાપના ભયથી અન્ય જનો સદા કંપતા અને ભયભીત થતા રહે ! ”

“ હું તારી સર્વ વાર્તાઓને સ્વીકારીને તે પ્રમાણે વર્તવાની પણ મારી ઇચ્છા દર્શાવું છું, છતાં જે એમ કહેવામાં આવે છે કે, ખૂન ખૂનીના શિરપર ચઢેલું જ રહે છે અને અપરાધ માથાપર ચઢીને એલે છે, તે જ સત્ય હોય, તો તો માફ એ પાપકૃત્ય અવશ્ય પ્રકાશમાં આવી જશે અને જે તેમ થયું તો મારે પણ કૂતરાના મોતે જ ફાંસીને લાકડે લટકીને મરવું પડશે, એ વિશેષ તો કાંઇ વિચાર કર્યો છે ખરો કે ? ખૂન અને કસ્તૂરી છુપાં રહી શકતાં જ નથી ! ” માણેકલાલે પીગળવા છતાં વળી પાછો એક નવીન સંશય દર્શાવ્યો.

“ આ માન્યતાને સત્ય તરીકે સ્વીકારી લેવામાં પણ તમારો બંધકર પ્રમાદ થાય છે; ” ભાગીરથીએ તેની એ માન્યતાનું પણ બુદ્ધિવાદથી ખંડન કરવા માંડયું; “ કારણકે, સૈન્યમાં અનેક સૈનિકો હોય છે અને તેમાંના એક એક સૈનિકના હસ્તથી કેટલા પુરુષોનો

વધ થયો હશે એની સંખ્યા તમારાથી કિંવા કોઇથી પણ ગણાવી શકાય તેમ છે ખરું કે ? જે ખૂન ખૂનીના માથાપર જ ચઢી બેસતું હોય, તો તો એ સૈનિકોનાં જીવન ટકી જ ન શકે અને તેઓ પીડા થી પીલાઇને જ મરી જાય; પણ વસ્તુસ્થિતિ એથી સર્વથા ભિન્ન હોવાથી એ જ સિદ્ધાંત સિદ્ધ થાય છે કે, સ્વાર્થનિપુણ ધનાઢ્ય જનોએ પ્રચારેલી પાપવિષયક કાલ્પનિક બીલ્લિથી વિના કારણ અન્ય જનો ભયભીત થઇ જાય છે અને પોતાના સ્વાર્થને સિદ્ધ કરતાં અચકાય છે. કાર્ય કરવાનું કૌશલ્ય તો એ જ છે કે, ‘ સર્પ પણ મરી જાય અને લાકડી પણ ન ટૂટે ! ’ પાપ કરવું હોય તો તેમાં કળાની આવશ્યકતા છે અને પાપને પણ એક કળાના સ્વરૂપમાં લોકો સમક્ષ રજૂ કરવું, એમાં જ પુરુષની બુદ્ધિનું ગૌરવ છે ! બુદ્ધિમત્તા તથા કૌશલ્યથી કરાયલું પાપ કદાપિ લોકોના જાણવામાં આવી શકતું નથી.” આ પ્રમાણે કહીને પોતાના કથનની અધિક પુષ્ટિમાટે ભાગીરથી કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રમાણો આપતી કહેવા લાગી કે;—

“ દુર્યોધને લીધી ધરાને પાંડવોને છેતરી;
નૃળરાજ્યનો નૃપ થયો પુષ્કર દૂતમાં છળને ભરી;
ધન રાજ્ય લીધાં મૃળરાજે આપ્ત જનને સંહરી;
ઔરંગજેબે બૂમિ બાંધવરક્તથી ભીની કરી;
એ રક્તપાત જ મહત્તાની પ્રાપ્તિનો સદુપાય છે;
રવિ અસ્ત પામે તો જ નભમાં ઉદય વિધુનો થાય છે ! ”

કલિકૌટિલયના પ્રભાવથી પ્રાતઃસ્મરણીયા દેવી દમયંતી જેવી સાધ્વી સ્ત્રીના વર્તન વિશે પુણ્યશ્લોક નૃળરાજ જેવા પુરુષના હૃદયમાં પણ શંકાપિશાચિકાનો સંચાર થયો હતો; મારના પ્રભાવથી અશોક જેવો ધર્મશીલ સમ્રાટ પણ બાંધવહત્યા જેવા અમાનુષી કૃત્યમાં પ્રવૃત્ત થયો હતો, શયતાન અથવા પિશ્ચાયના પાસંગથી અતિ-

શય પાપભીરુ તથા સરળચિત્ત વિદ્યાર્થી ફોર્સ્ટ કેવળ ૨૪ વર્ષના ક્ષણભંગુર સંસારસુખમાટે પોતાના આત્માનો વિક્રય કરીને સદાને માટે પિશાચના દાસત્વને સ્વીકારી અચલ નરકવાસનો અધિકારી થયો હતો અને સાક્ષાત્ માયારૂપિણી લેડી મેકમેથના બ્રમાવ્યાધી મેકમેથ જેવો પુરુષ પણ પાપના માર્ગમાં ખેંચાઈ ગયો હતો; તો પછી ભાગીરથી જેવી એક પ્રખળા પિશાચનન્દિનીના આવા ઉપદેશથી જો માણેકલાલ જેવા એક ક્ષુદ્ર મનુષ્યનું ચિત્ત ચક્રોળે ચઢી જાય, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું. ખટ્ટકલાલ ખારવટિયાએ માણેકલાલને દીવાળું ફૂંકીને માગનારાને રડાવવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, દીવાળાની જાહેજલાલીના જલ્દસામાં પણ કેવળ અસત્યના વિજયનો રંગજ તેના જોવામાં આવ્યો હતો અને તેવામાં ભાગીરથી જેવી પ્રખળા અને બુદ્ધિમતી અખળાનો પણ તેને એવાજ પ્રકારનો ગુરુમંત્ર મળ્યો અને તેથી માણેકલાલનો એક પ્રકારે નિશ્ચય જ થઈ ગયો કે; “ પાપનો આશ્રય લીધા વિના હવે મારો કોઈપણ પ્રકાર ઉદ્ધાર છે જ નહિ ! ” હૃદયમાં આવા પ્રકારનો નિશ્ચય થવાથી તે ભાગીરથીને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે:—

“ દેવી ભાગીરથી, તારો ઉપદેશ અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે;—

“ આ ભાગ્ય જ્યાં પલટાય કે દુનિયા બધી પલટાય છે;
દાતા અને ભીખારી, ભીખારી તવંગર થાય છે;
જે બાગમાં બુલબુલ વસે ત્યાં ધૂવડો દેખાય છે;
ધારે મયૂરો મૈત્ર કાગો ખૂબ રાગો ગાય છે;
જ્યાં રંગ આ બદલાય છે લજ્જા બધી લોપાય છે;
આ કાળ પાપીને સુધા, ધર્મિષ્ઠને વિષ પાય છે ! ”

“ દુનિયાના નીચ, નાદાન અને હયવાનખસ્લત લોકો માર-તાની આગળ દોડે છે અને ભાગતાની પાછળ પથરા લઈને ધાય છે!

ધૂર્ત તથા ઠગને માલમલીદા ખવડાવી પુષ્ટ બનાવે છે અને જે પોતાની આખરથી હરી સીધો ચાલવાની કોશિશ કરે છે તેના રસ્તામાં કાંટા બિછાવે છે ! તેને બળાત્કારે પ્રપંચ પાપ અને અસત્યના આડા માર્ગમાં ખેંચી લાવે છે !! સદ્ગોડિયાને ઘણીખરી રકમ આપવા છતાં તેમણે બાકીના થોડા લેણામાટે કોર્ટમાં દરિયાદ કરવાની ધમકી બતાવી છે અને રેસના લેણદારોને અડધાં નાણાં ભરી આપવા છતાં અને બાકીનાં નાણાં થોડા દિવસમાં ભરી આપવાનો વાયદો કરવા છતાં તેમણે મને ડિફેન્ડર ઠરાવી મારી આખરને ઝાંખ લગાવી છે. આજકાલ રેસગ્રાઉન્ડપર જોડીઓને લાંચ આપી કેટલાક પાપાત્માઓ સારા ઘોડાને પાછળ રાખી મરીયલ ઘોડાને આગળ લાવે છે, ઘોળે દિવસે લોકોને લૂટવાનો ધંધો ચલાવે છે, અને પોક મૂકાવે છે, છતાં તેમને લોકો માનપાનથી વધાવે છે અને મારા જેવા એક સીધા રમનારને થોડી રકમમાટે ડિફેન્ડર ઠરાવે છે !”

માણેકલાલે પણ હવે સંસારના કેવળ કૃષ્ણ પક્ષનું જ અવલોકન કરવા માંડ્યું.

તેના ચિત્તની એ ચંચળતાનો લાભ લઈને ભાગીરથીએ તેના એ વિચાર કિંવા અભિપ્રાયને અધિક દૃઢ કરવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું કે:-

“ માણેકલાલ, એ સર્વ ઘટનાઓ કેવળ એ સિદ્ધાન્તનું જ સમર્થન કરી બતાવે છે કે આપાદેવી આ સંસારનાશકટને માત્ર અસત્ય અને અસત્યના ચક્રથી જ ચલાવે છે !”

“ સત્ય છે, મારી ઉદ્ધારક દેવી ! તારા સર્વ વચનો સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્રનાં વચનો સમાન સત્ય છે !” માણેકલાલ ઉત્તેજિત થઈને બોલવા લાગ્યો: “ ઓ સંસારના કેવળ અસત્ય, પાપ અને પ્રપંચના આધારે ચાલતા વ્યવહાર ! તેં અંતે આ રંગ બતાવ્યો કે છેવટે મારામાટે આત્મહત્યા કરીને અકાળ મરણને વશ થવાનો જ પ્રસંગ

આબ્યો ! કંબૂસ કરોડપતિઓની તીજેરીઓમાં કરોડોની દોલત ન-
કામી પડીને કટાય છે અને જેમને નાણાંની સખ્ત જરૂરત છે તેમનાં
ઘરોમાં નિત્ય એકાદશીવ્રત ઊજવાય છે ! દુનિયાની બધી દોલત સ-
ર્વને સરખે ભાગે વહેંચી આપવી જોઈએ, એ સોશિયલિસ્ટોનો
સિદ્ધાંત આજે મને અક્ષરે અક્ષર સત્ય તથા તાત્પર્યયુક્ત દેખાય
છે. પણ કાયદો એ સિદ્ધાન્તને અમલમાં આવતો અટકાવે છે, કંબૂ-
સોને કરોડપતિ અને ભલાઓને ભીખારી બનાવે છે ! ભગવાન પણ
ભાંગ પીને સૂઝ ગયો છે, ગરીબોની ફરીયાદને સાંભળવાના તેના સ્વા-
ભાવિક ધર્મનો સર્વથા લોપ થયો છે !

‘ કાઠ ગરીબોની અહીં ફરિયાદ સાંભળતો વથી;
ખાવા ગરીબોને ખરાબર રોટલો મળતો નથી;
ફહેવત ખરી છે આંસુ સારેથી દિવસ વળતો નથી;
પાખંડઝતુના કાળમાંહી ધર્મતરુ ફળતો નથી;
પાખંડપાતક છળ કપટનો વિજય પૂરો થાય છે;
પાખંડપાલક પુરુષ આ પૃથ્વી વિશે પૂજ્ય છે ! ”

ભાગીરથીએ પૂછ્યું કે;—“ ત્યારે છેવટનો શો નિર્ધાર છે ? ”

“ કેવળ તારા ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાનો જ મારો દઢ વિચાર
છે ! ” માણેકલાલે ઉત્તર આપ્યું; “ સંસાર અધર્મને ચાહે છે, તો
હું પણ મારી પાખંડનીકાને અધર્મની સરિતામાં ચલાવીશ; આ વિ-
શ્વના ધનભંડારમાંનો મારો પોતાનો જે ભાગ છે તેને કાયદો નથી
અપાવતો, તો હું મારા પોતાના જ બાહુબળથી કપ્પળમાં લાવીશ !

‘ આ પાપ પુણ્ય તથા નરક ને સ્વર્ગ મિથ્યાવાદ છે;
કોણે નિહાળ્યું સ્વર્ગ નજરે, વ્યર્થ એ ઉન્માદ છે;
વૈભવ વિલાસો સ્વર્ગ છે ને નરક ચિત્તવિષાદ છે;
સુખ ભોગવો કાઠ ઉપાયે એજ જીવનસ્વાદ છે;

પાપાલ લોકોને કંઈ ઠગ્યાજીથી કે ખૂનથી;
ધનવાન મોટો થાઉં હું ઈચ્છાવસુ* કારનથી+!”

એક ધર્માત્મા અને ઇશ્વરના માર્ગમાં ચાલનારા પુરુષને પાપાત્મા બનાવીને શયતાન અથવા પિશાચના માર્ગમાં વાળવાથી પિશાચના હૃદયમાં જેટલો આનંદ અને ઉત્સાહ થાય છે, તેથી પણ અધિક આનંદ માણેકલાલના અંતઃકરણને પાપમાર્ગમાં વાળવાના કાર્યમાં વિજય મળવાથી પિશાચનન્દિની ભાગીરથીને થયો અને તેથી તે પોતાના આનંદને માર્મિકતાથી વ્યક્ત કરતી કહેવા લાગી કે: “ માણેકલાલ, હવે આ સંસારમાં રહેવામાટેની યોગ્યતાનો તમારામાં આ વિભાવ થયો છે અને એ જોઈને મને અતિશય આનંદ થાય છે.

* ઈચ્છાવસુ કુબેરનું એક નામ છે. એ કુબેર દેવોનો કોષાધ્યક્ષ હોવાથી અત્યંત ધનાઢય છે, એવો પુરાણોમાં જ્ઞેય કરાયેલો છે અને તેથીજ ન્યારે પણ કોઈનો અત્યંત ધનાઢય તરીકે પારચય કરાવવો હોય, ત્યારે તેને પ્રતિકુબેર કહેવામાં આવે છે. એ કુબેર દેવોનો કોષાધ્યક્ષ હોવા ઉપરાંત ઉત્તરદિશાનો દિક્ષાલ અને ચક્ષુ તથા કિન્નરોનો રાજા પણ છે. પુરાણોમાં એને ત્રિપાદ અને અષ્ટદંત તરીકે એટલે કે, વિદ્રૂપ તરીકે ઓળખાવેલો છે.

+ કારન મૂસા પયગંબરનો ભ્રાતા હોઈને અતિશય ધનલોભી હતો. તેણે મૂસા પાસેથી કીમિયો શીખીને ધનના ચાળીસ ભંડારો ભર્યા હતા. મૂસાએ તેને ઈસ્લામ ધર્મની આજ્ઞા પ્રમાણે તે ધનનો ચાળીસમો ભાગ ધર્મના કાર્યમાટે આપવાનો ઉપદેશ આપવાથી તેના હૃદયમાં મૂસાવિશેના મત્સરનો જ્વલવ થયો અને તેથી તેણે એક સ્ત્રીદ્વારા પ્રપંચથી તેના પર વ્યભિચારનો આરોપ મૂકવાનો યત્ન કર્યો: પરંતુ તેનો એ યત્ન નિષ્ફળ થયો અને મૂસાએ તેના સર્વ ધનભંડારો સાફત તેને પૃથ્વીમાં દાટી દીધા.

વાર ત્યારે આ કાર્યને ક્યારે પાર પાડવાનો અથવા તો આ વિચારને ક્યારે વ્યવહારમાં પ્રત્યક્ષ યોજવાનો કર્યો છે નિર્ધાર ?”

“હું મારા મનમાં કેટલાક સમયથી એ વિશેનો જ વિચાર કર્યા કરું છું કે, ગોવિન્દલાલની હત્યામાટેનાં એવાં અનુકૂળ સમય તથા સ્થાન ક્યાં છે કે જે સમય તથા સ્થાનનો ઉપયોગ કરવાથી આપણા કાર્યની નિર્વિદ્ધ સિદ્ધિ પણ થઈ જાય અને તે સાથે એ એ હત્યાનું રહસ્ય કોઈના જાણવામાં પણ ન આવે; છતાં અઘાપિ હું એ વિશેના કોઈ પણ પ્રકારના નિશ્ચયપર આવી શક્યો નથી.” માણેકલાલે ઉત્તર આપ્યું.

“તમે જ્યારે મારી ઇચ્છાને આધીન થયા છો અને મારા આજ્ઞાના ઉપદેશને પણ સર્વાંશે સ્વીકારી ચૂક્યા છો, એટલે હવે તમને તમારા પ્રત્યેક કાર્યમાં મારાથી આપી શકાય તેટલી સર્વ સહાયતા આપવી અને જેના થોગે તમારું કલ્યાણ થવાનો સંભવ હોય, તે માર્ગમાં જવામાટેની તમને સર્વ સામગ્રી મેળવી આપવી, એ મારો પરમ ધર્મ જ થઈ ગયો છે; કારણ કે, તમે મારા પ્રેમભાજન હોવાથી તમારા કલ્યાણમાં જ મારું કલ્યાણ સમાયલું છે અને જે તમારી સ્વાર્થસિદ્ધિ તે જ મારી સ્વાર્થસિદ્ધિ થએલી છે. આ કારણથી ગોવિન્દલાલની હત્યામાટેનાં અનુકૂળ સમય તથા સ્થાન આદિ સાધનો હું તમને મેળવી આપીશ અને તે પણ માત્ર ચાર છ દિવસના જ કાલાવધિમાં. એથી અર્થાત્ હવે એ વિશેની તમારે લેશ માત્ર પણ ચિન્તા રાખવી નહિ; આ ચિન્તાનો ભાર હવે મારા શિરપર છે.” ભાગીરથીએ ઉદ્ધારતાથી એ પ્રમાણે માણેકલાલને આશ્વાસન આપી તેની ચિંતાના ભારને પોતાના શિરપર ઉપાડી લઇને રાત્રિનો અધિકાંશ વીતી ગએલો હોવાથી ભાગીરથીએ કહ્યું કે;—“પ્રિયતમ, લગભગ સાડા ત્રણ વાગવા આવ્યા છે માટે હવે આપણે થોડો સમય વિત્રાંતિમાં

વીતાડીએ તો સારું, કારણ કે, પ્રભાત થવા પૂર્વે તો મારે આ સ્થાનમાંથી પ્રસ્થાન કરી જવું પડશે ! ”

શારદા તથા ઇન્દુની અનુપસ્થિતિ હોવાથી ભાગીરથીને માણે-કલાથ સાથે સ્વચ્છંદ વિહાર કરવાનો યોગ્ય પ્રસંગ મળ્યો અને લગભગ પાંચ વાગ્યા સૂધીનો સમય ત્યાં આનંદમાં વીતાડીને તે પિશાચનન્દિનીએ પ્રભાતના પ્રકાશનો વિસ્તાર થવા પૂર્વેજ ક્રોધના જાણવામાં ન આવી શકે તેવી રીતે અભિસારિકા પ્રમાણે માણેકલાલના આગારમાંથી પોતાના ગૃહપ્રતિ જવાને પ્રયાણ કર્યું. ગુપ્ત રીતે જવાનું હોવાથી તેણે માણેકલાલની ગાડી ન જોડાવી, કિન્તુ ભાડાની ગાડીઓના સ્ટેન્ડ પર્યંત તે પગે ચાલતી ગઈ અને ત્યાંથી ભાડાની એક વિક્ટોરિયા કરી લઈને કાલિકાદેવી જવામાટે રવાના થઈ ગઈ.

સમસ્ત રાત્રિનું જગરણ હોવાથી ભાગીરથીના ગયા પછી માણેકલાલ તત્કાળ નિદ્રાવશ થઈ ગયો અને તેથી સવારમાં નવ વાગે શારદા ઇન્દુને લઈને જ્યારે પાછી ઘેર આવી તે વેળાએ પણ માણેકલાલ ઘેર નિદ્રામાં જ પડ્યો હતો. તે આટલા સમય પર્યંત ક્રોધ વાર પણ ઉંઘતો ન હોવાથી લક્ષમણને બોલાવીને શારદાએ પૂછ્યું કે:—“ લક્ષમણ, આજે એક પ્રહર જેટલો દિવસ ચઢી ગયો છે, તોય હજી, શેઠ શય્યામાંથી ઉઠ્યા નથી, એનું શું કારણ છે વાર ? એમની પ્રકૃતિમાં કાંઈ વિકૃતિ તો નથી થઈ ને ? ”

“ નહિ, તેવું કાંઈ પણ નથી. એ તો રાતે ભાગીરથીના વિલનો કાચો ખરડો તૈયાર કરાવવામાટે અહીં આવ્યાં હતાં અને તે ખરડાને તૈયાર કરતાં સવારમાં સાડા પાંચ વાગ્યા સૂધી જગરણ કરવું પડ્યું હતું તેથીજ શેઠ અત્યાર સૂધી નિદ્રામાં પડેલા છે. ભાગીરથીના અહીંથી ઠેઠ સાડા પાંચ વાગે ગયાં હતાં અને તે વેળાએ હું નીચે જગતો જ પડ્યો હતો; પણ મેં તમને બોલાવ્યાં નહોતાં.”

“ ભાગીરથીયા વિલનો કાચો ખરડો લખાવવામાટે રાતોરાત આવ્યાં હતાં અને ઠેઠ પ્રભાત પર્યન્ત અહીં રોકાયાં હતાં, એનું શું કારણ હશે વાર ? ” શારદાએ કાંઈક શંકાશીલતાથી લક્ષ્મણને પૂછ્યું.

“ ભાગીરથીયા તથા શેઠ બન્ને કહેતાં હતાં કે, હરિદાસ શેઠ બહુ જ બચંકર સ્થિતિમાં છે અને તેઓ આ સંસારને કંઈ ઘડીયે સદાનેમાટે ત્યાગી જશે, એનો કશો પણ નિશ્ચય કરી શકાતો નથી, કારણકે, રાતે શેઠ પોતે મેળાવડામાંથી પરભાર્યા હરિદાસશેઠની તબીયતના સમાચાર પૂછવાને ગયા હતા અને ત્યાંથી ભાગીરથીયા તેમની સાથે જ આપણી ગાડીમાં અહીં આવ્યાં હતાં. ” લક્ષ્મણે ઉત્તર આપ્યું.

શારદાની શંકાનું નિવારણ થઈ ગયું અને તે ભાગીરથી પ્રતિ અનુકંપા દર્શાવતી કહેવા લાગી કે:—“ અરેરે, જે આવી જ કાંઈ અશુભ ઘટના બની જશે, તો બિચારાં ભાગીરથીયાના શિરપર મહાદુઃખદ વૈધવ્યને ભોગવવાનો પ્રસંગ આવી પડશે ! બિચારા હરિદાસ શેઠે પુત્રનું મુખ તો નજ જોયું, પણ જે પુત્ર તુલ્ય એક પુત્રી છે તેના લગ્નસમારંભને જોવાના અને તેના સંતાનને રમાડવાના આનંદનો પણ તેઓ સાક્ષાત્કાર ન કરી શક્યા, એથી મારા હૃદયમાં અતિશય શોક થાય થાય છે. પરંતુ મરણની ઘટના અનિવાર્ય હોવાથી કોઈનો શો ઉપાય ચાલી શકે ? અસ્તુ ઈન્દુના પિતા જ્યોત થાય એટલે જમ્મા પછી તેમને લઈને હું પણ આજે હરિદાસ શેઠને મળી આવીશ અને ભાગીરથીયા તથા ગુલાબને આશ્વાસન આપી આવીશ.”

સૂર્યનારાયણ વિશ્વપ્રકાશક હોવા છતાં પણ જેવી રીતે વિભાવરીના બીષણ અંધકારને કદાપિ નિહાળી શકતો નથી, તેવી જ રીતે જે મનુષ્યોનાં હૃદય અનુકંપાયુક્ત અને દેવતુલ્ય હોય છે, તે મનુષ્યો

પિશાચવૃત્તિનાં મનુષ્યોની પિશાચવૃત્તિને કદાપિ જોઇ કિંવા અનુભવી શકતાં નથી, એ આ વિશ્વનો એક સર્વકાળવ્યાપક તથા સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત જ છે. શારદા દેવી હોવાથી સર્વ સ્ત્રીઓને દેવી સમાન જ માનતી હતી અને તેથી ભાગીરથી દેવી નહિ, પણ એક મહાભયંકર પાપીયસી પિશાચનન્દિની હતી, એની શારદાને સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના નહોતી. કેટલીકવાર જેમ કંડપર્યન્ત ઠાંસીને પીધેલું અમૃત હલાહલનું પરિણામ નિપજાવે છે, તેજ પ્રમાણે કેટલીકવાર મનુષ્યમાંના અતિરેકને પ્રાપ્ત થએલા દૈવી સ્વભાવ તેમજ પૈશાચિક ભાવવિષયક અતિશય અજ્ઞાનના યોગે દૈવી સ્વભાવનાં મનુષ્યોની પણ અત્યંત હાનિ થાય છે; કારણ કે, તેઓ પૈશાચિક ભાવથી સર્વથા અજ્ઞ હોવાથી પિશાચ-રૂપ મનુષ્યોના પાખંડજાળમાં સહજ સપડાઇ જાય છે. ભાગીરથી પિશાચનન્દિની હોવાથી દેવી શારદાના સર્વનાશમાટેના જાળનો ધીમે ધીમે વિસ્તાર કરી રહી હતી; પરન્તુ શારદા તેના એ પ્રપંચથી સર્વથા અજ્ઞ હોવાથી ભાગીરથીના પ્રપંચજાળમાં તે ક્યારે સપડાઇ જશે તથા તેના કેવા પ્રકારે સર્વનાશ થઇ જશે, એ વિશેની કશી પણ કલ્પના અત્યારે કરી શકાતી નહોતી. આ કારણથી વ્યવહારમાં યોજવામાટે નહિ, કિન્તુ આત્મરક્ષામાટે વિશ્વમાં વ્યાપેલી પૈશાચિક વૃત્તિને જાણી રાખવાની પણ આવશ્યકતા તો છે જ, એની તો કાષ્ઠથી ના પણ પાડી શકાય તેમ છે જ નહિ.

પ્રકરણ ૬ ું

ગોવિન્દલાલની હત્યા !

જેને અત્યારે આર્યાવર્તમાં મોહમયી નગરીના ઉપનામથી ઓળ-

ખવામાં આવે છે, તે આપણી અલ્પખેલી મુંબઈ નગરીમાં ભારતવર્ષનાં અન્ય નગરો કરતાં માનવવસતિનું પ્રમાણ વિશેષ હોવાથી તથા રાત્રિના સમયમાં જાગ્રત યતાં નાટક, સિનેમેટોગ્રાફ્સ તથા એવાં જ અન્ય મનોરંજક સાધનોની ત્યાં વિપુલતા હોવાથી મુંબઈના લોકો દિવસે વ્યાપારવ્યવસાયમાં અને રાત્રે મનોરંજનના ઉપભોગમાં નિમગ્ન રહ્યા કરે છે; એથી મુંબઈમાં દિવસે કે રાત્રિના સમયમાં જનશ્લ્થ્યતાનો સર્વથા અભાવ રહેતો હોવાથી ચોવીસે કલાક જાગતી એ મુંબઈ નગરીને કેટલાક લોકો ગાંધર્વ નગરના નામથી પણ ઓળખે છે. રાત્રિના સમયમાં પણ મુંબઈના બહુધા સર્વ ભાગોમાં લોકોના ગમના-ગમનનો વ્યવસાય બહુધા ન્યૂન કે અધિક પ્રમાણમાં ચાલુ રહેતો હોવાથી મુંબઈનું એ નામ જો કે સાર્થક છે; છતાં પ્રત્યેક નિયમનો જેમ એક અપવાદ હોય છે, તદ્વત્ મુંબઈના ‘કોટ’ નામથી ઓળખાતા વ્યાપારના અગ્રસ્થાનરૂપ લત્તામાં તો નિશાના આરંભ સાથે જ માર્ગોમાં જયશ્લ્થ્યતાનો પણ આરંભ થવા માંડે છે અને રાતે નવ કે દશ વાગતાંમાં તો ત્યાં જનશ્લ્થ્યતાજન્ય ભીપણ નિઃસ્તબ્ધતા તથા ગંભીર શાંતિનો સંપૂર્ણ અધિકાર થઈ જાય છે. ‘કોટ’ના જનકોલાહલનો સર્વ આધાર કેવળ કોટમાંની ઑફિસોમાંના મનુષ્યોપર જ રહેલો હોવાથી શનિવારે સાંજે ચાર વાગતાંમાં જ ઑફિસો બંધ થતાં શનિવારે તો વળી કોટમાં એક પ્રહર જેટલો દિવસ અવશિષ્ટ હોય છે, ત્યારથી જ નિર્જનતાના વિસ્તારનો આરંભ થવા માંડે છે. આજે શનિવારના સૂર્યનો અસ્ત થઈ ચૂક્યો હતો અને નિશાનો આરંભ થએલો હતો. કોટના જૂદા જૂદા ભાગોમાં મનુષ્યોની સાધારણ આવજાવ દેખાતી હતી અને તે જનાર આવનારમાં પણ મોટી સંખ્યા ઑફિસોમાંના હમાલો તેમજ પટાવાળાની જ હતી. વિક્ટોરીયા, મોટર અને

દ્રામની ધમાલ પણ ઓછી થવા માંડી હતી અને તેથી અત્યંત કોલાહલમય કોટમાં અત્યારે અરણ્યસમાન નિઃશબ્દતાનો ક્ષણે ક્ષણે વિસ્તાર વધતો જતો હતો.

ગોવિન્દલાલ પ્રત્યેક શનિવારે ઐકના મિજનેસ્ટ્રાઇમની સમાપ્તિ થયા પછી ઐકની ઇમારતના ભૂગર્ભમાંના 'ટ્રેજરી હોલ'માં મોડી રાત સૂધી પોતાના હાથે જ કરવાનાં કેટલાંક કામોની સમાપ્તિ કરવામાટે બેસી રહેતો હતો અને જ્યારે તે કામોની સમાપ્તિ થઇ જાય, ત્યારેજ તે ધેર જતો હતો. કેટલીકવાર તો તે આખી રાત પણ એ ભોંયરામાંજ વીતાડી દેતો હતો અને તેથી શનિવારની રાતે સુભદ્રા તેના આવવાની વાટ ન જોતાં દૂધ પૂરી કે એવી જ ખીજ ખાઇ વસ્તુઓ તેના માટે ઐકમાં જ મોકલીને નિદ્રાવશ થઇ જતી હતી. ઓફિસવર્કવાળાઓ તથા અન્ય સાધારણ લોકો શનિવારની જે સુવર્ણ નિશા (Golden night)નો અનેક મનોરંજનના ઉપભોગોમાં વ્યય કરતા હતા, તેજ ગોહડન નાછડતો ગોવિન્દલાલ પોતાના જવાબદારી ભરેલા કાર્યમાં વ્યય કરતો હતો. કાર્યની ચિંતાનો આનંદ તથા મનોરંજનનાં સાધનો સાથે કોઇ પણ પ્રકારનો સંબંધ હોતો નથી, એમ જે કહેવામાં આવે છે, તે નિયમ ગોવિન્દલાલના સંબંધમાં અક્ષરે અક્ષર સત્ય સિદ્ધ થએલો દેખાતો હતો. ખરેખર અંત તથા કાર્ય ચિન્તા તો આવા પ્રકારની જ હોવી જોઇએ.

ઐકમાંના કલાર્કો ઇત્યાદિના ચાલ્યા જવા પછી ગોવિન્દલાલ ઐકમાંની પોતાની ઓફિસમાંથી ઊઠીને ભોંયરામાંના ટ્રેજરી હોલમાં આવીને બેઠો હતો. એ ટ્રેજરી હોલમાં રોકડનાણાં, નોટો, ગીનીઓ, શેરો, ડિવેન્ચરો તથા ખીજાં જોખમ ભરેલાં દસ્તાવેજો તેમજ ઓચરિયાં રાખવામાટેની જૂદી જૂદી તીજેરીઓ હારબંધ ગોઠવેલી

હતી અને તે તીજેરીઓના મધ્યમાં એક વિશાળ ઑશિસ ટેમલ, એક રૉકિંગ ચેઅર, એક ઇન્ચેઅર, એક કોચ, તથા એક રિવોલ્વિંગ પુક્સ્ટૅટ્ આદિ ફર્નીચર, ગોઠવીને લગભગ ઑશિસ જેવીજ વ્યવસ્થા ગોવિન્દલાલે કરાવી હતી. અત્યારે ગોવિન્દલાલ રૉકિંગ ચેઅરમાં ખેસી ટેમલપર પડેલાં કેટલાંક ઓચરિયાંને તપાસવાના કાર્યમાં નિમગ્ન થએલો હતો અને નિશાના અંધકારનો ભોંયરામાંની ઇલેક્ટ્રિક લાઇટના યોગે લોપ થએલો હોવાથી ગોવિન્દલાલના મુખમંડળમાં વ્યાપેલી ચિન્તાની છટાનો સરળતાથી સાક્ષાત્કાર થઇ શકતો હતો. કેટલીકવાર પછી ટેમલપર પડેલા ફ્રેન્ચટાઇમપીસમાં તેણે જોયું અને સાડાં આઠ વાગેલા જોઇને આજસ મરડીને પોતાની કુરસીમાંથી ઉઠી ટ્રેજરીહોલમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યો. ફરતાં ફરતાં તેના મુખમાંથી નિમ્ન લિખિત ઉદ્ગારો નીકળતા સંભળાવા લાગ્યા;—

“ મજે છે ઐકરોને સ્વર્ગનો આરામ દુનિયામાં;
મલીદો ખાય ખર્ચે કાંકરા સમ દામ દુનિયામાં;
જતાં જ્યાં પામતા તે માનને અકરામ દુનિયામાં;
મજાને મોજ કરવી તેમનું છે કામ દુનિયામાં;
લવારી લોક લૂલી એ કરે અફસોસ લલકારી;
નથી એ જાણતા ધન પારકું છે સર્પની ભારી !”

આ પ્રમાણે ઉદ્ગારો કાઢીને તેણે ટેમલની બાજુમાં જ ભોંતમાં ખેસાડેલા ઇલેક્ટ્રિક બેલના બટનને દબાવ્યું અને તેનો ધ્વનિ ઉપરના ભાગમાં પહોંચતાં ત્યાંથી એક પટાવાળો તરત ટ્રેજરીહોલમાં આવી પહોંચ્યો. પટાવાળાએ ગોવિન્દલાલને ઉદ્દેશીને નમ્રતાથી પૂછ્યું કે;—

“ શી આગ છે, શેઠજી ! ”

“ બરાબર નવ વાગે લાગીરથીબાઇ નામનાં એક બાઇ મને

મળવામાટે આવનાર છે; જો તેઓ આવે, તો તેમને મારી પાસે અહીં લઈ આવજો અને તેઓ અહીં બેસે એટલે ચાહે તથા પાન આદિ વખતસર લાવવાની વ્યવસ્થા કરજો.” ગોવિન્દલાલે આજ્ઞા આપી.

“ આપ પણ ચાહે પીવાના હો કે કેમ ?” પટાવાળાએ પૂછ્યું.

“ હા, માફ શરીર પણ આજે મને કાંઈક સુસ્ત થએલું જણાય છે, એટલે મારામાટે પણ ચાહે લાવજો; ” ગોવિન્દલાલે ઉત્તર આપ્યું.

પટાવાળો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને ગોવિન્દલાલ વળી પાછો કુરસીપર બેસીને લખવાના કાર્યમાં નિમગ્ન થયો. અડધા કલાકનો ટાઇમ તો જોતજોતાંમાં ચાલ્યો ગયો અને નવ ને પાંચ મિનિટ પટાવાળો ભાગીરથીને લઈને પાછો ગોવિન્દલાલ પાસે આવી પહોંચ્યો. ગોવિન્દલાલે પોતાના કાર્યને છોડી દઈને ભાગીરથીને આવકાર આપતાં કહ્યું કે:—“ આવો, ભાગીરથી બહેન, આવો; આ ઇશ્યુ રમાં બેસો અને જે કાંઈ વાન કહેવાની હોય, તે આનંદથી કહો.”

“ મારી ચિઠ્ઠી તો સાંજે આપને મળેલી હોવીજ નહિએ. ” ભાગીરથીએ ઇશ્યુરમાં બેસીને પ્રથમ વાક્ય ઉચ્ચાર્યું.

“ જ હા, તમારી ચિઠ્ઠી મને મળી હતી અને તે ચિઠ્ઠીની પાછળ મેં તમને મને અહીં આવીને મળવાતું લખી જણાવ્યું હતું.” ગોવિન્દલાલે કહ્યું.

“ પણ તે ચિઠ્ઠી અહીંથી આવતાં નોકરે રસ્તામાં ક્યાંક ખોઈ નાખવાથી આપનો તે જવાબ મારા જણવામાં આવી શક્યો નહોતો; છતાં શનિવારની રાત્રે આપ બહુધા ઐકમાં જ મળી શકો છો, એ વાર્તા મારા જણવામાં હોવાથી હું સાહસ કરીને જ અહીં આવવામાટે નીકળી. અસ્તુ; અત્યારે આપના કાર્યમાં બાધા નાખવા.

૧૦૨ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃગજળ

માટે આશા છે કે, મને આપ ક્ષમા આપશો.” ભાગીરથીએ વિવેકનો આડંબર દર્શાવ્યો.

“પરંતુ ભાગીરથી બહેન, ખાસ રાત્રિના સમયમાં મને મળવામાટે આવવાનું શું કારણ છે, તે કૃપા કરીને જણાવશો?” ગોવિન્દલાલે અકારણ વાર્તાલાપમાં સમય વીતાડવાનું યોગ્ય ન ધારીને અગત્યનો પ્રશ્ન રજૂ કર્યો.

એના ઉત્તરમાં ભાગીરથી ગંભીર મુદ્રા કરીને કહેવા લાગી કે:-
“ગોવિન્દલાલભાઈ, મારા પતિ આજે ઘણા દિવસથી માંદ છે, એ તો આપ સારી રીતે જાણોજ છો, એટલે એ વિશેના અધિક વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. હાલમાં તેમની બીમારીએ વળી પાછો ભયંકર ઊછાળ્યો કર્યો છે અને ડોક્ટરોના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેમના જીવવાની બહુજ થોડી આશા હોવાથી તેમણે વિલ્ કરીને પોતાની સર્વ સ્થાવર તથા જંગમ મિલ્કત મારા નામપર ચલાવી દીધી છે.”

“હરિદાસભાઈએ પોતાના જીવતાંજ આ વ્યવસ્થા કરી નાખી, એ બહુજ સાંઝું કર્યું છે. જેઓ મોતને માથાપર આવી ઊભેલું જોવા છતાં જીવવાની ખોટી આશા રાખીને આવી વ્યવસ્થા નથી કરી જતા તેમનાં ખાયડી હોકરાંના પાછળથી ધુરા હાલ થાય છે, અનેક તકરારો ઊભી થતાં કજીયા કોર્ટમાં જાય છે અને તેનું પરિણામ એ થાય છે કે, છેવટે કજીયાદલાલ, સૅલિસિટર્સ તથા ખેરિસ્ટરોનાંજ ધર ભરાય છે; જેઓ ખરા હકદાર હોય છે તેઓ બીખારી બનીને રઝળતાં થઈ જાય છે અને પારકા પૈસાદાર થાય છે. અસ્તુ; એથી વિશેષ બીજું શું કહેવાનું છે ? ” ગોવિન્દલાલે હરિદાસની પ્રશંસા કરીને વળી પાછો અન્ય પ્રશ્ન રજૂ કર્યો.

પરન્તુ ભાગીરથી આ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવા જતી હતી એટલામાં પટાવાળો ચાહે તથા પાન લઇને આવી પહોંચ્યો અને તેથી થોડા વખતને માટે તેમના એ વાર્તાલાપમાં ભંગ પડી ગયો. ભાગીરથી તથા ગોવિન્દલાલે ચાહે પી લીધી ત્યાં સૂધી પટાવાળો ત્યાં જ બેસે હતો; તે પાન આપી ખાલી કપ્પૂ લઇને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો એટલે ભાગીરથીએ ગોવિન્દલાલને સંબોધીને કહ્યું કે:—

“ મારે આપને જે બીજી વાર્તા જણાવવાની છે તે એ કે, આપની ઐકમાં અમારા જે પચીસ હજાર રૂપિયા અમુક મુદતને માટે રાખવામાં આવ્યા છે તે મુદત આ મહિનાની આખેરીએ પૂરી થતી હોવાથી એ નાણાં ઉપાડીને બીજી ઐકમાં મૂકવાનો મારો વિચાર છે; કારણ કે, બીજી નવી ઐકો આપની ઐક કરતાં વાજ બમણું આપે છે. ”

“ પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાની મિલકતની ગમે તે પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવાને સ્વતંત્ર છે અને તેથી તમને તમારાં નાણાં બીજી ઐકમાં મૂકતાં અટકાવવાનો કોઇને કશો પણ અધિકાર નથી. છતાં પણ એક શુભેચ્છક તરીકે એટલું તો મારે તમને જણાવવુંજ જોઇએ કે, સંભાળજો; ક્યાંક એવું ન થાય કે વધારે વ્યાજનો લોભ અસલ મૂડીને જ તાણી જાય અને દીકરો લેવા જતાં ધણી ન ખોવાય ? ” ગોવિન્દલાલે અતિ લોભના પક્ષનું ખંડન કરતાં કહ્યું.

ભાગીરથીએ તેના એ કથનનના પ્રતિવાદમાં જણાવ્યું કે:—“ જે ઐકોના શેરોના ભાવમાં રોજ વધારો થતો જાય છે; જે ઐકોની ચાપણ કરોડોની કહેવાય છે; જે ઐકોનો કાર્યભાર પ્રામાણિક તથા અનુભવી ઐકરોના હાથે ચાલે છે અને જે ઐકોની મજબૂતીનાં વર્તમાનપત્રોમાં નિરંતર ગાન ગવાય છે; તે ઐકો નહારી અને માત્ર આપની

ઐક્ય સારી, એમ માની લેવામાં આપનો પ્રમાદ થાય છે. ”

“ પ્રમાદ તો ખરેખર તે લોકોનો જ છે કે, જેઓ કેવળ બાહ્ય આડંબરથી લેભાય છે; લાલચમાં લપટાય છે અને છેવટે આજકાલના હિન્દુસ્તાનમાંના કેટલાક જેન્દલમેન સોફર્સ અથવા શરીફ બદમાશોના હન્દમાં ફસાઇ ભરે બજારે અને ખરે બપોરે ઠગાય છે, લૂટાય છે અને કંગાળ બની પોતાની મૂર્ખતાનાં રાજિયાં ગાય છે !” ગોવિન્દલાલે ભાગીરથીના પ્રતિવાદનોમાર્મિકતાથી પ્રતિવાદ કરવા માંડ્યો.

“ ત્યારે શું એ વધારે વ્યાજ આપનારી ઐક્ય પ્રામાણિક નથી?” ભાગીરથીએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

એના ઉત્તરમાં ગોવિન્દલાલે જણાવ્યું કે:—“ આજકાલના કેટલાક લેભાગૂ ઐક્યોમાં પ્રામાણિકતાનો અંશ માત્ર પણ નથી. આજકાલના કેટલાક ઐક્યો એકની ટોપી ખીજને માથે અને ખીજની ટોપી ત્રીજને માથે પહેરાવે છે, પોતાની તીજોરીને તર બનાવે છે, ખોટા હીસાબ તૈયાર કરી શેરહોલ્ડરોને નફા તથા ડિપોઝિટરોને સારા મોટા વ્યાજ આપી લલચાવે છે; ડાયરેક્ટરોને પોતાનાં હથિયાર અથવા રમકડાં બનાવે છે અને કેટલાંક વર્તમાનપત્રોના ત્રીજા પાટિયા રિપોર્ટરો તથા તંત્રીઓની મુઠીને ગરમ કરી અમુક વર્તમાનપત્રોમાં પોતાની ઐક્યની બનાવટી જાહેરલાલીનાં અક્ષરે અક્ષર ખોટાં બહુગાં પૂંકાવે છે; ગમડે સાંસુધી એવી રીતે પોતાના ગાડાને ગમડાવે છે અને જ્યારે અટકી જવાનો વખત આવે છે ત્યારે પોતાનું તગાઈ તાળું કરી લીધેલું હોવાથી ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ડાયરેક્ટર, શેરહોલ્ડર તથા ડિપોઝિટર આદિ સર્વને એક સાથે જ લાંબો ચાશળ ઝાઢાડી પોક મૂકાવે છે; હસાવાને બદલે ખેર ખેર જેવડાં આંસુથી રડાવે છે ! ”

“ ધારી હ્યો કે, કદાચિત્ આપના કહેવા પ્રમાણેની જ પરિસ્થિતિ હોય, તોપણ આજે તેમની જ જાહેરાતલાલી છે અને આપની બેંક દિવસે દિવસે રોજગારમાં ઉતરતી ચાલી છે.” ભાગીરથીએ કિંચિત્ હાસ્ય કરીને એ શબ્દો ઉચાર્યા.

તેના એ શબ્દોને સાંભળી ગોવિન્દલાલના મુખમંડળમાં એક પ્રકારની ગહન ગંભીરતાની છટા વ્યાપી ગઈ અને તે ગંભીર સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે:—“ કીર્તિને કલંકિત કરનારી એ ચાર દિવસની જાહેરાતલાલી કરતાં મરણ પછી પણ મારા નામને કીર્તિના સ્વરૂપમાં અમર કરનારી પ્રતિષ્ઠા તેમ જ મારા બાપદાદાની તથા મારી પોતાની આખર મને વધારે બહાલી છે ! ”

“ આપ કહો છો તે સત્ય છે; પરંતુ મારો એવો અભિપ્રાય છે કે ગમે તે જોખમે પણ જો હવે આપ લોકોને વધારે લાભ નહિ આપો, તો બેંકને બંધ કરવાનો સમય સત્તર આવશે; કારણ કે, અત્યારે સખ્ત રસાકસીનો કાળ ચાલે છે. ” ભાગીરથીએ યેન કેન પ્રકારેણ પોતાના પક્ષના સમર્થનને ચાલૂજ રાખ્યું.

ગોવિન્દલાલે તેના આ ઉદ્દગારને સાંભળી એક જાતની બે પરવાઈ દેખાડનારૂં વિકટ હાસ્ય કર્યું અને કહ્યું કે “ ભાગીરથી બહેન, આતો માત્ર રસાકસીનો કાળ ચાલે છે, પણ જે પુરુષો સત્ય નિષ્ઠાવાળા છે, તેઓ તો કોડીવગરના કંગાળ થવા છતાં પણ પોતાની પ્રામાણિકતાની પ્રતિજ્ઞાને છેવટ સૂધી પાળે છે; કારણ કે:—

“ ઘર જે પડી બળી જાય છે પાછું તરત બંધાય છે;
ને ખોટ આજે જાય તો કાલે નફો પણ થાય છે;
પાછી મળે છે વસ્તુ તે જે હાથથી ખોવાય છે;
ઘટભાલિકા ભવની દિવસ ને રાત આવે જાય છે;

૧૦૬ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃગજળ

પણ આખરમાં જો જરા પણ દાગ લાગી જાય છે;
મરવા છતાં તે ખોટનો ખાડો નહીં પૂરાય છે!”

“પરંતુ;” ભાગીરથી પુનઃ તેનો પ્રતિવાદ કરતી કહેવા લાગી:—

“લોભિષ્ઠ લોકોને લગારે લાભ જ્યાં દેખાય છે;
ત્યાં લાભના લોભે લળીને લાડુ લેવા ધાય છે;
પાણી ઢળે નીચાણમાં તેવા સ્વભાવે લોક છે;
હ્યો લાભ આપી લાભ એ વ્યવહારમાંનો ન્યાય છે!”

આટલી વાર સૂધી ગોવિન્દલાલ ભાગીરથીના ઉદ્દગારોને એક સાધારણ અળખાના ઉદ્દગાર તરીકે ગણીને તેનાં યોગ્ય ઉત્તરો આપતો રહ્યો હતો; પરંતુ ભાગીરથીને ઉપદેશ આપવાની સીમાપર્યન્ત આગળ વધી ગએલી જોઈને હવે તેના મનમાં કોપનો કાંધક આવિર્ભાવ થયો અને તેથી નેત્રોને આરક્ત કરીને તે તિરસ્કારદર્શક સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે:—“મારે લોકોને એવો અયોગ્ય લાભ આપવો પણ નથી અને અયોગ્ય લાભ લોકો પાસેથી લેવો પણ નથી. ધારી હ્યો કે, આ રસાકસી, પ્રતિસ્પર્ધા કિંવા કોમ્પિટિશનના કાળમાં સત્યનિષ્ઠાવાન પુરુષના વ્યાપારમાં અલ્પકાળને માટે ઘટાડો થશે, તોપણ જ્યારે યોગસ ઍન્કોનાં ભોપાળાં પ્રકાશમાં આવશે, તે વેળાયે, સાચાની કીમત અંકાશે અને તે વેળાયે સત્યના માર્ગમાં ચાલનારા ઍન્કોનો રોજગાર આજના કરતાં હજારગણો વધેલો દેખાશે.”

“સર્વ વિષયોમાં કેવળ ભવિષ્યપર આધાર રાખવો, એ આ જાસૂ દેવવાદીઓનું કર્મ છે.” ભાગીરથી બોલી.

“આવી અસત્યવાદિની કર્મપ્રવૃત્તિને મારા પ્રભુમ છે; કારણ કે સત્યનિષ્ઠા જ અમારો પરમ ધર્મ છે.” ગોવિન્દલાલે તેના વિચારોપ્રતિ ઘૂણા દર્શાવી.

“ત્યારે મારી રકમ તૈયાર કરી રાખજો.” ભાગીરથીએ પોતાનો અંતિમ નિશ્ચય જણાવ્યો.

“જ્યાં લાખોની રકમ પણ માત્રમાંજ ચૂકવી અપાય છે, ત્યાં તમારી પચીસ હજારની રકમ શી ખિસાતમાં છે ? જ્યારે તમારી ધંધા હોય, ત્યારે તમારી અમાનત રકમ વ્યાજ સાથે મારી ઍન્ક-માંથી ઉપાડી જજો અને જ્યાં ગમે ત્યાં મૂકજો.” ગોવિન્દલાલે વ્યવહારની ચોખ્ખવટને દર્શાવનારો સીધો જવાબ આપ્યો.

ભાગીરથી કુરસીમાંથી ઉઠીને ઊભી થઇ અને ગોવિન્દલાલને ઉદ્દેશી “અત્યારે આપને મેં આટલો બધો પરિશ્રમ આપ્યો છે અને આપના કાર્યમાં બાધા કરી છે, તેની ક્ષમા કરશો અને બની શકે તો જરા એમને જોવામાટે આવતી કાલે ઘેર પધારશો; કારણ કે, તમારા ભાઇ હવે આ સંસારને ક્યારે ત્યાગી જશે, એનો કશો પણ નિશ્ચય નથી ;” એ પ્રમાણેના શબ્દો ઉચ્ચારીને જવામાટે તૈયાર થઇ ગઇ.

“આવતી કાલે અવશ્ય હું હરિદાસભાઇને મળવા આવવા-માટેનો પ્રયત્ન કરીશ; તેમને મારા પ્રણામ કહેશો.” ગોવિન્દલાલે પણ સમ્યક્તા દર્શાવી.

ભાગીરથી ચાલવા લાગી અને ગોવિન્દલાલ પાછો પોતાના કાર્યમાં નિમગ્ન થયો. ભાગીરથી પથ્થરની નિઃસરણીપરથી એકદમ ઉપર જવાને બદલે નિઃસરણી પાસેની એક વિશાળ તીજેરી પાસે આવીને અટકી ગઇ અને તીજેરી તથા ભીંતની વચ્ચેની અંધારા-વાળી ખાલી જગ્યામાં જાણે કોઇ વસ્તુને શોધતી હોયતી તેવી રીતે દષ્ટિપાત કરવા લાગી. તેની ઇચ્છિત વસ્તુ તેના જોવામાં આવી અને તેથી નિઃસરણીપર ચઢીને ભોંયરામાં આવવાનાં બારણાંને તેણે

૧૦૮ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃગજળ

અંદરથી વાસી લીધાં ખારણાં બંધ થનાં જ માથાથી પગ સૂધી કાળા રંગના વસ્ત્રમાં છુપાયેલો એક મનુષ્યનો આકાર તીજેરીની પાછળના ભાગમાંથી નીકળી આવીને ભાગીરથી સમક્ષ નિઃસરણી-પર આવીને ઊભો રહ્યો. ભાગીરથીએ તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:—

“હવે વિલંબના અવલંબનની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે, આ સ્થાનમાં ગોવિન્દલાલ અસહાય તથા નિરાધાર છે; માત્ર એના ગળાપર તમારી છરી ફરી જાય એટલી જ વાર છે અને આવતી કાલે ભાગ્યોદયની શુભ ઘટિકા તમારામાટે તૈયાર છે. આગળ વધો; ઇલેક્ટ્રિક લાઇટને સ્વચ્છ દાખીને બુઝાવો, ગોવિન્દલાલના ગળાપર હિંમતથી છુરી ચલાવો અને ત્યાર પછી સત્વર અહીં આવો. હું તમને અહીંથી તમો કોઇના જોવામાં ન આવો તેવી રીતે છટકાવીશ; મારા જીવના જોખમને વેદીને પણ તમારા પ્રાણને બચાવીશ.”

“ભાગીરથી, છુરી મારી કમરમાં તૈયાર છે; પણ છુરી ચઢાવ્યા વિના જ ગોવિન્દલાલના જીવનનો અંત આવી જાય, એવી બીજી એક યુક્તિ મારા મસ્તિષ્કમાં અત્યારે જ સ્ફુરી આવી છે અને જો તે યુક્તિ સિદ્ધ થઇ જાય, તો એમ જ સમજવાનું છે કે, આપણું મહાપ્રબળ ભાવિ છે !” તે કૃષ્ણવસ્ત્રધારી પુરુષે અતિશય મંઃ સ્વરથી કહ્યું.

“એવી વળી શી યુક્તિ તમારા મસ્તિષ્કમાં સ્ફુરી આવી છે? અને તો એમજ જણાય છે કે, વળી પાછી ધર્મભાવનાએ તમારી દૃઢતાને ચળાવી છે.” ભાગીરથીએ કહ્યું.

“ નહિ, તેમ નથી; ભાગીરથી ! મુંબઇમાં આ ઇલેક્ટ્રિક લાઇટ નહોતી, તે વેળાએ ઇલેક્ટ્રિક લાઇટને બદલે સર્વત્ર ગેસલાઇટનો જ

ઉપયોગ કરાતો હતો અને અત્યારે પણ કદાચિત્ કોઇવાર ઇલેક્ટ્રિક કરંટ આવતો અટકી જાય છે તે વેળાએ અંધકારમાં બેસવાનો સમય ન આવે એટલામાટે અનેક ગૃહો તથા ઑફિસો આદિમાં ગૅસનાં પાઇપ્સ પણ કાયમ રાખવામાં આવ્યાં છે. આ બૅન્કમાં પણ તે ગૅસ પાઇપ્સ કાયમ હોવાથી જો આ ભોંયરાનાં બધાં બારણાં બંધ હોય અને ગૅસને એકદમ ખોલી દેવામાં આવે, તો તેના યોગે ગુંગળાઇને અદ્ય સમયમાં જ ગોવિન્દલાલ સ્વર્ગવાસી થઇ જાય, એમાં ક્લેશ માત્ર પણ શંકા નથી. તેમજ એ ઉપાયને યોજવામાં બીજા એક મોટામાં મોટો લાભ એ સમાયલો છે કે, એવી રીતે નિપજેલું ગોવિન્દલાલનું મરણ તે ગૅસના અકસ્માતથી નિપજેલા મરણ તરીકે ગણાશે અને તેથી પોલિસખાતાને ગોવિન્દલાલના ખૂનની શંકા ન રહેવાથી તે એ બાબતમાં વધારે તપાસ પણ કરશે નહિ.” કૃષ્ણવસ્ત્રધારી પુરુષે નવીન યુક્તિનો પૂર્વ પ્રભાણેજ મંદ સ્વરથી સ્ફોટ કરી બતાવ્યો.

“ આ ભોંયરામાંનાં માત્ર આ દરવાજા વગરનાં બીજાં બધાં બારીબારણાં બંધ છે, એ મેં સારી રીતે જોઇ લીધું છે; કારણકે ગોવિન્દલાલ પાસે હું જ્યારે બેઠી હતી ત્યારે બહુજ ગરમી થતી હતી અને તેથી મારે તેમના ટેબલપરના ઇલેક્ટ્રિક ફૂનને ચલાવવો પડ્યો હતો. અર્થાત્ જો આ દરવાજા બંધ થઇ જાય, તો ગૅસ બીજા કોઇ દારમાંથી બહાર જઈ શકે તેમ નથી.” ભાગીરથીએ કહ્યું.

“ આ કદપના મારા મસ્તિષ્કમાં અહીં આવ્યા પૂર્વે જ આવેલી હોવાથી હું ગૅસ પાઇપને લીક કરવામાટેના ઓળરને પણ મારી સાથે લેતો આવ્યો છું અને તેથી એ કાર્ય માત્ર બેથી ત્રણ મિનિટમાં જ મારાથી સિદ્ધ કરી શકાશે. ” તે કૃષ્ણવસ્ત્રધારી પુરુષે

પોતા પાસેના સાધનની વાર્તા જણાવી.

“ જો તમારી પાસે તે સાધન તૈયાર હોય, તો પછી તેના ઉપયોગમાં વિલંબ કરવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી; કારણકે, આવા કાર્યમાં વિલંબ કરવાથી ઘણીક વાર પરિણામ બહુ જ અનિષ્ટ આવી જાય છે.” ભાગીરથીએ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“ મારો પણ એવો જ અભિપ્રાય છે; ” તે કૃષ્ણવસ્ત્રધારી મનુષ્યે કહેવા માંડ્યું; “ કિન્તુ ભાગીરથી, જે વેળાયે પટાવાળો ચાહે લેવા-માટે બહાર ગયો હતો, તે વેળાયે તેની ગેરહાજરીનો લાભ લઇને મેં આ ભોંયરામાં પ્રવેશ કર્યો હતો, પરન્તુ હવે જતી વેળાયે હું તેના જોવામાં આવ્યા વિના જ અહીંથી નીકળી જઇ શકું, એ વિશેની કોઇ યુક્તિને આપણે પ્રથમ યોજવી જોઇએ; કારણકે, મુંબઇની ડિટકિટવ પોલીસ ઘણી જ ચાકાક હોવાથી ગોવિન્દલાલના અકસ્માતથી નિપ-જેલા મરણની પૂર્વે કોઇ મનુષ્ય ગુપ્ત રીતે અહીં આવ્યો હતો, એટલી વાત પણ જો તેના જાણવામાં આવશે, તો તે મને શોધવામાટે આકાશ તથા પાતાળને એક કરી નાખશે અને આપણે નિરન્તર અકારણ ચિન્તામાં જ વેળા વીતાડવી પડશે.”

“ તમારી આ શંકા સત્ય છે; ” ભાગીરથીએ તે ગુપ્ત પુરુષના અભિપ્રાયને પુષ્ટિ આપતાં કહ્યું; “ પટાવાળાને દૂર કરવાની એક યુક્તિ મારા મસ્તિકમાં આવી છે અને તે એ કે, અત્યારે અહીંથી નજીક-માંની ઘણી ખરી દુકાનો બંધ થએલી હોવાથી પટાવાળાને એક મીણબત્તી લાવવા તથા મારા માટે એક વિક્ટોરિયા લઇ આવવાના નિમિત્તથી હું રવાના કરૂં છું અને તેને આવતા ઓછામાં ઓછો પંદરથી વીસ મિનિટનો ટાઇમ વીતી જશે; અને એટલામાં તો તમારાથી તમારા કાર્યની સમાપ્તિ કરીને અહીંથી નીકળી જઇ શકાશે.”

“ ત્યારે તું જઇને તેને દૂર કર અને તેના જવાની મને ખબર આપ એટલે હું મારા કાર્યની પૂર્ણાહુતિ કરી નાખું. ” તે પુરુષે કહ્યું.

“ બહુ સાઈ; ” કહીને ભાગીરથી દરવાજે ખોલીને બહાર આવી અને ત્યાં એક બાંકડાપર ખેડેલા પટાવાળાને તેણે કહ્યું કે; “ પટાવાળા, અત્યારે લગભગ સાડાદશ વાગવા આવેલા છે અને અમારા માળાના દાદરપર રાતે બહુ જ અંધાઈ રહ્યા કરે છે, માટે મને એક મીણુબત્તી લાવી આપ અને વળતાં એક ખાલી વિક્ટોરિયા પણ લેતો આવજો; મારે કાલબાદેવી જવાનું છે. ”

ગોવિન્દલાલે પોતે જ જે અખળાનો આટલો બધો સત્કાર કર્યો હતો, તે અખળાની આજ્ઞાનું પટાવાળાથી ઉક્ષંધન કરી શકાયું નહિ અને તેથી તે મીણુબત્તી તથા વિક્ટોરિયા લાવવામાટે ત્યાંથી ચાલતો થયો; પણ જતાં જતાં તેણે ભાગીરથીને કહ્યું કે; “ બાપ સાહેબ, જો શેઠ મને ખોલાવે, તો હું તમારા કામમાટે બહાર ગએલો છું, એટલું તેમને જણાવી દેજો. ”

“ એની તારે ચિન્તા ન કરવી; લે આ મીણુબત્તીમાટે પૈસા. ” એમ કહીને ભાગીરથીએ પોતાના પોલકાના ખીસામાંથી એક એઆની કાદીને તેના હાથમાં આપી અને પટાવાળો ત્યાંથી ચાલતો થઇ ગયો. પટાવાળો બેંકના ડ્રૉમ્પાઉન્ડમાંથી બહાર નીકળી ગયો એટલે ભાગીરથીએ ભોંયરાના દરવાજા પાસે જઇને તેના સાથીને તેના જવા વિશેની સૂચના આપી દીધી. સૂચના મળતાં જ તે કૃષ્ણવસ્ત્રધારી પુરુષે ત્યાં તીજેરીની પાછળના ગેસ પાઇપમાં છિદ્ર પાડવાના કાર્યનો આરંભ કરી દીધો અને તેના તે કાર્યની પાંચ મિનિટમાં જ પરિસમાપ્તિ થઇ ગઇ. ગેસ પાઇપમાં છિદ્ર પડતાં જ તેમાંથી ગેસ બહાર આવવા માંડી અને તેનો તીવ્ર ગંધ તે પુરુષ તથા ભાગીરથીની નાસિકામાં

પહોંચ્યો. તે પુરુષે ભાગીરથીને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:—“હવે આપણે અહીંથી સત્વર નીકળી જવું જોઈએ; નહિ તો આપણા જીવનું પણ જોખમ થઈ જશે અને આપણા બેદેલા ખાડામાં આપણે જ પડવું પડશે.”

“તમે ચાલતા થઈ જાઓ; હું દરવાજા બંધ કરીને બહાર પટા વાળાની વાટ જોતી બેસું છું; તે ગાડી લઈને આવશે એટલે ગાડીમાં બેસીને ઘેર જઈશ અને આવતી કાલે તમને તમારા બંગલામાં મળીશ.” ભાગીરથીએ કહ્યું: તે બંને બહાર આવ્યાં અને તે કૃષ્ણવસ્ત્રધારી પુરુષ ત્યાંથી જવાની તૈયારીમાં હતો એવામાં ભાગીરથીએ પૂછ્યું કે: “પણ આપણો આજનો પ્રયોગ કદાચિત્ નિષ્ફળ થઈ જાય અને ગોવિન્દલાલ જીવતો બચી જાય, તો પછી શું કરીશું?”

“તો પછી બીજી વાર આપણી છુરીની ધારાને તેના રક્તથી તૃપ્ત કરીશું.” આટલું કિતર આપીને તે કૃષ્ણવસ્ત્રધારી પુરુષ અતિ-શય વેગથી ઐકના કોમ્પાઉન્ડમાંથી બહાર નીકળી ગયો; તે કોમ્પાઉન્ડ-માંથી બહાર નીકળ્યો અને પટાવાળો વિક્ટોરિયા લઈને આવતો તેને રહામો મળ્યો; પરંતુ તે શુભ પુરુષ કોઈના પણ સંશયનો હેતુ થયા વિના જ પોતાની ધારણા પ્રમાણે ત્યાંથી છટકી ગયો.

તે શુભ પુરુષને વિદાય કર્યા પછી ભાગીરથીના મનમાં વળી એક વિચાર આવ્યો અને તે એ કે: “કદાચિત્ ગેસના દુર્ગંધથી મુંઝાઈને ગોવિન્દલાલ ઇલેક્ટ્રિક બેલનું બટન દાબશે, તો પટાવાળો અંદર જવામાં દરવાજા બંધાડશે અને તેમ થતાં ગેસને બહાર નીકળવાનો માર્ગ મળતાં ગોવિન્દલાલ જીવતો બચી જશે; તો કરેલી મેહનત માટીમાં મળી જશે.” આવા વિચારથી ઇલેક્ટ્રિક બેલની દારીને તેણે એક ઝટકા સાથે તોડી નાખી અને ભોંયરાના દરવાજાને બહારથી સાંકળ ચઢાવી દીધી; કારણકે, તે દરવાજા એવો તો મજ-

“ * આપણા ખોદેલા ખાડમાં આપણે જ પડવું પડશે. ”

પૃ: ૧૧૨

ખુત અને ફિટ હતો કે, કદાચિત્ બહાર નીકળવામાટે ગોવિન્દલાલ દરવાજા પાસે આવીને દરવાજાને હથમચાવે, તો પણ તે જરા પણ હીલે અને તેનો અવાજ બહાર ખેડેલા પટાવાળાના સાંભળવામાં આવે, એ સર્વથા અશક્ય તથા અસંભવનીય જ હતું. ભાગીરથીએ પોતાના એ કાર્યની સમાપ્તિ કરતાંની સાથે જ પટાવાળાને કોમ્પાઉન્ડમાં પ્રવેશ કરતો જોયો. પટાવાળો ત્યાં આવ્યો એટલે તેના પરિશ્રમના બદલામાં તેને એક રૂપિયો આપી ભાગીરથી તરત વિક્ટોરિયામાં બેસી ગઇ અને પોતાને ઘેર જવામાટે વિદાય થઇ ગઇ. પટાવાળો પાછો સ્વ-સ્થતાથી બાંકડાપર બેસી રહ્યો.

રાત્રિના તૃતીય પ્રહરનો અંત થયો અને રાત્રિઆઠ ટાવરના ક્લોકમાં ત્રણના ટકોરા સંભળાયા, છતાં અઘાપિ ગોવિન્દલાલ ભોંયરામાંના ટ્રેન્જરી હાલમાંથી બહાર ન આવ્યો. તેમજ તેણે ધલેકિટૂક બેલ વગાડીને પટાવાળાને પણ અંદર ન બોલાવ્યો; એથી પટાવાળાના મનમાં કદાચિત્ શેઠ ભોંયરામાંજ નિદ્રાવશ થઇ ગયા હશે, એવો સંશય આવ્યો. પોતાના એ સંશયની નિવૃત્તિ કરવામાટે ભોંયરામાં જવાનો વિચાર કરીને પટાવાળો ભોંયરાના દરવાજા પાસે ગયો, તો ત્યાં તેણે દરવાજાપર સાંકળ ચઢાવેલી જોઇ. તેણે પોતે દરવાજાને સાંકળ ચઢાવી નહોતી, છતાં આમ કેમ થયું, એનો વિચાર કરવાને બદલે સાંકળ ઊઘાડીને તેણે દરવાજાને પણ ઊઘાડી નાખ્યો. દરવાજા ઊઘડતાંજ તેમાંથી ગંસનો અતિશય ધૂણાકારક દુર્ગંધ ભોંયરામાંથી બહાર આવવા માંડ્યો છતાં એ શાનો દુર્ગંધ હશે એની કલ્પના ન કરી શકવાથી તે નાકને રૂબાલથી દબાવીને દરવાજામાં પેડો; એટલું જ નહિ, પણ દરવાજાને પાછો અંદરથી વાસી લીધો અને ભોંયરામાં જવાને આગળ વધ્યો; એટલામાં એક વસ્તુ મનુષ્યના શરીર જેવી વસ્તુ-તેના પગમાં આવવાથી તે એકદમ જમીનપર પછડાઇ પડ્યો અને

જિઠવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો તેટલા સમયમાં તો ગેસનો તેનાં નાક તથા મોઢામાં એટલો બધો પ્રવેશ થઇ ગયો કે, ત્યાંથી જિઠવાની તેની આશા પૂર્ણ થઇ શકીજ નહિ.

બેંકના દરવાજાપર રાતે પહેરો ભરનાર સૈંટ્રી બાર વાગે ભોંયરાના દરવાજાપર આવ્યો હતો અને તે વેળાયે પટ્ટાવાળો ત્યાં બેઠેલો હતો એટલે તેની સાથે વાતચીત કરીને તે ચાલ્યો ગયો હતો, પણ જ્યારે તે પાછો સાડાત્રણ વાગે ત્યાં આવ્યો તે વેળાયે પટ્ટાવાળાને ત્યાં ન જોવાથી તે કદાચિત્ ભોંયરામાં શેઠની પાસે ગયો હશે, એમ ધારીને ભોંયરાના દરવાજા પાસે આવ્યો. દરવાજો બંધ હતો, પણ ધક્કો મારવાથી તે તટાજી બિઘડી ગયો અને પૂર્વ પ્રમાણેજ અંદરથી ગેસ બહાર આવવાથી ત્યાં દુર્ગંધનો વિસ્તાર થઇ ગયો. તે સૈંટ્રી ગેસના દુર્ગંધને ઝાળખતો હોવાથી અવશ્ય ભોંયરામાંનો કોઇ ગેસ પાછપૂટ્ટેલો હોવો જોઇએ અને જો તેને ટૂટ્યાને વધારે વખત થયો હશે, તો અંદર જે કોઇ પણ હશે, તેના જીવનું જોખમ થએલું હોવું જ જોઇએ, એવો તેનો નિશ્ચય થવાથી તેણે તરત ગેસ કંપનીની ઓફિસમાં ટેલીફોન કરી દાંધો અને એક કલાકમાં ગેસ કંપનીના ચાર માણસો ત્યાં આવી લાગ્યા. દરવાજામાંથી ગેસ બહાર આવ્યાજ કરતી હતી અને આવતી ગેસની સ્લામે ભોંયરામાં જવું તે મૃત્યુના મુખમાં જવા બરાબર હોવાથી પ્રથમ તો તેમણે ગેસવાઇપના ભોંયરામાં જતા કનેક્શનને બહારના બાગમાંથી તોડી નાખ્યું અને તેથી ભોંયરામાંના પાછપૂ બહારથી આવતી ગેસ અટકી ગઇ. જેટલી ગેસ ભોંયરામાં ફેલાયેલી હતી તેટલી ગેસને પણ બહાર નીકળી જતાં લગભગ દોઢથી બે કલાકનો ટાઇમ વીતી ગયો અને તેથી સૂર્યોદય થવા સાથે ભોંયરામાં જવામાં હવે કોઇ ભય જેવું નથી એવો જ્યારે ગેસ કંપનીના માણસોનો નિશ્ચય થયો, ત્યારે જ તેમણે તે સૈંટ્રીને લઇને

ભોંયરામાં પ્રવેશ કર્યો. ભોંયરાની નિઃસરણીપરથી નીચે ઊતરતાં જ જે ભયંકર દશ્ય તેમના જોવામાં આવ્યું તેથી તેઓ દિગ્મુદ્ધ ધમને ત્યાંજ ઊભા રહી ગયા. ગોવિન્દલાલ તથા તેના પટાવાળાનાં ત્યાં પડેલાં મૃત શરીરોને જોઈને તેમના હૃદયમાં ભયાનક કંપનો આર્થિ-ભાવ થયો. તેઓ ત્યાંથીજ પાછા વળીને બહાર નીકળી આવ્યા અને ટેલીફોનથી તેમણે પોલીસને આ અકસ્માતની ખબર આપી દીધી.

પ્રકરણ ૭ મું

સૂર્યનો અસ્ત અને ચંદ્રનો ઉદય !

જે રાત્રિયે ગોવિન્દલાલના જીવનનો ઐકતા ટ્રેજરી હાલમાં અકાળ અંત થયો, તે રાત્રિયે અમુક કારણ દર્શાવીને શારદા તથા ઇન્દુને માણેકલાલે ગોવિન્દલાલને ઘેર સુભદ્રા પાસે મોકલ્યા હતાં અને તેઓ ત્યાંથી બીજે દિવસે આવવાનાં હતાં. રાત્રે ગોવિન્દલાલ માટે સાડાસાત વાગે આવવાનું ઐકમાં મોકલ્યા પછી સુભદ્રા, શારદા તથા ઇન્દુએ સાથેજ ભોજન કર્યું હતું અને ત્યારપછી ઇન્દુને સૂવાડી દઈને સુભદ્રા તથા શારદા ગોવિન્દલાલના આવવાની વાટ જોતી વાતોમાં પોતાના સમયને વીતાડતી લગભગ બે વાગ્યા સુધી જાગતી બેઠી હતી. બે વાગ્યા છતાં પણ જ્યારે ગોવિન્દલાલનું આગમન ન થયું, ત્યારે પછી ‘તેઓ કોઈ અગત્યના કાર્ય-માટે રોકાઈ ગયા હશે અને કદાચિત્ ત્યાંજ નિદ્રાવશ થયા હશે;’ એમ ધારીને સુભદ્રાએ શારદાને સૂઈ જવાનો આગ્રહ કર્યો અને તે પોતે પણ પલંગપર જઈને પડી રહી. શારદા તો થોડીવાર પછી નિદ્રાવશ થઈ ગઈ, પરંતુ કોણ જાણે શા કારણથી સુભદ્રાને અચા-

નક તેના મનમાં ઉદ્ભવે તો આવિર્ભાવ થવાથી અરુણોદય થતાં સૂધી નિદ્રા ન આવી તે નજ આવી. તેણે લગભગ ચાર કલાકનો સમય શય્યામાં પડી રહીને પાસાં બદલવામાંજ વીતાડી દીધો. કેટલીકવાર જ્યારે કાંઈપણ અનિષ્ટ થવાનું હોય છે ત્યારે તેની પૂર્વ સૂચનારૂપ અકારણ ચિન્તાનો મનુષ્યના મનમાં ઉદ્ભવ થાય છે અને તેના યોગે ચિન્તાનું કોઈ બાહ્ય કારણ ન હોવા છતાં પણ મનમાં સંતાપ થયા કરે છે; છતાં મનુષ્ય ભાવિજ્ઞાનથી શૂન્ય હોવાને લીધે તે આવનારી આપત્તિનો સાક્ષાત્કાર કરવાને અસમર્થ હોય છે; એવો નિઃસર્ગનો નિયમજ છે અને એ નિયમ એક રીતે જેમ હાનિકારક છે તેમ લાભકારક પણ છે; કારણકે, ભાવિ આપત્તિના અજ્ઞાનથી તે આપત્તિનું નિવારણ કરી શકાતું નથી, એ હાનિકારક છે; તેમજ કેટલીક આપત્તિઓ એવી હોય છે કે તેમને જાણવા છતાં પણ આવતી અટકાવવાની ક્ષુદ્ર માનવમાં શક્તિ હોતી જ નહિ; એટલે એવી આપત્તિનું જે પૂર્વજ્ઞાન થઈ જાય, તો આવતી કાલે યનારી હાનિ આજેજ થવાનો સંભવ હોવાથી કેટલીકવાર એ અજ્ઞાન પણ લાભકારક થઈ પડે છે અને તેથીજ અંગ્રેજી ભાષામાં “અજ્ઞાન એક આશીર્વાદ છે!” એવા આશયની એક કિંવદંતીનો પ્રચાર થએલો છે.

અરુણોદય થતાં સુભદ્રા શય્યામાંથી જડી તે વેળાએ શારદા પણ શય્યામાં જગતીજ પડેલી હતી એટલે તેણે પણ શય્યાનો ત્યાગ કર્યો અને ઈન્દુ તો ક્યારનોય જગીને રમતો બેઠો હતો એટલે દંતધાવન અને સ્નાન આદિ પ્રાતર્વિધિથી મુક્ત થઈને સુભદ્રાએ ચાહે તૈયાર કરી નાખી. સુભદ્રા, શારદા તથા ઈન્દુ ચાહે પીતાં હતાં એટલામાં ટેલીફોનની ધંટડી વાગી અને તેથી સુભદ્રા ટેલીફોન પર ગઈ. ટેલીફોન ગોવિન્દલાલની ઐકમાંથી કરાયો હતો અને

પોલીસ કમીશનર પોતેજ ત્યાંના ટેલીફોન પર ઉભો રહીને વાર્તાલાપ કરતો હતો. શારદાએ પ્રશ્ન કર્યો કે :—“તમે કોણ છો અને ક્યાંથી ટેલીફોન કરો છો ?” એટલે તેના એ પ્રશ્નનું એવું ઉત્તર મળ્યું કે :—“હું પોલીસ કમીશનર છું, તમારી ઐકમાથી ટેલીફોન કરું છું અને ટેલીફોન કરવાનું કારણ એ છે કે, ગઇ રાતે ઐકના ટ્રેજરી હાલમાં એક ભયંકર અકસ્માત થએલો છે, ગોવિન્દલાલ શેઠના સંબંધમાં બહુજ મોટો ખનાવ બન્યો છે અને તેટલામાટે આ વેળાએ આ સ્થાનમાં તમારી તથા તમારાં સગાંવહાલાંની હાજરીની ખાસ આવશ્યકતા છે.” એના ઉત્તરમાં સુભદ્રાએ “હું હમણાંજ ત્યાં આવું છું;” એમ જણાવ્યું તો ખરું, પરંતુ “ગોવિન્દલાલ શેઠના સંબંધમાં બહુજ મોટો ખનાવ બન્યો છે” એ શબ્દો સાંભળવાથી તેની છાતીમાં એક પ્રકારનો ધાસ્કો પડી ગયો. તેણે આ વાર્તા શારદાને કહેતાં શારદા પણ ગહન વિચારમાં પડી ગઇ. સુભદ્રાએ નોંધરતે ગાડી જોડાવવાનો હુકમ આપીને ઐકમાં જવામાટે વસ્ત્રો પહેરવા માંડ્યાં એટલે શારદાએ તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે :—“માતા, મારા મનમાં એવી શંકા આવે છે કે, મારા પિતાશ્રીના સંબંધમાં અવશ્ય કોઇ મહા-ભયંકર ઘટના થએલી હોવી જોઇએ અને જો તેવું કાંઇ બન્યું હશે, તો તમારાથી ત્યાં જોઇએ તેટલું ધૈર્ય લાગ્યે જ રાખી શકાશે. તમારા ઘરમાં કોઇ અન્ય પુરુષ નથી અને તેટલામાટે મારો એવો પ્રસ્તાવ છે કે, અહીંથી ગાડીમાં બેસી આવજો મારે ઘેર ચાલીએ અને ત્યાંથી ઇન્દુના પિતાને સાથે લઇને પછીજ ઐકમાં જઇએ. આવી વેળાએ પોતાના અંગના કોઇપણ પુરુષની ઉપસ્થિતિની અધિક આવશ્યકતા હોય છે, એ વિશે તમને વધારે સમજવાની કહેવાની અગત્ય નથી.” સુભદ્રાને પણ શારદાનો એ ઉપદેશ યોગ્ય જણાયો અને તેથી સુભદ્રા, શારદા તથા ઇન્દુ ગાડીમાં બેસીને માણેકલાલના વાલુકેશ્વ-

રપરના બંગલાના કૉમ્પાઉન્ડમાં આવી પહોંચ્યાં. સુભદ્રાને ગાડીમાંજ બેસી રહેવાનું કહીને શારદા એકદમ માણેકલાલ પાસે ગઇ. માણેકલાલ અત્યારે લાયબ્રેરી હાલમાં ચાહે પીતો બેઠો હતો. શારદાએ આવતાંની સાથેજ પતિને ઉદ્દેશીને કહેવા માંડ્યું કે:-“ પ્રાણેશ, સત્વર ઉઠો અને અમારી સાથે ચાલવાને તૈયાર થાઓ; ગઇ રાત્રે બેઠામાં કાંઇક ભયંકર ઘટના થયેલી છે અને મારા પિતાશ્રીના પ્રાણની હાનિ થયેલી હોવી જોઇએ, એવી મારા મનમાં શંકા છે. બેઠામાંથી પોલીસ કમીશનરે ટેલીફોન કરીને મારાં માતૃશ્રીને બેઠામાં બોલાવ્યાં છે; પણ મારા ઉપદેશથી આપને ત્યાં સાથે લઇ જવામાટે મારાં માતૃશ્રી પોતેજ અત્યારે અહીં આવ્યાં છે.” શારદાના મુખમાંથી નીકળેલા આ શબ્દો સાંભળનાં માણેકલાલની મુખમુદ્રામાં એક પ્રકારના ગંભીર શોકની છાયા છવાઇ ગઇ અને વિશેષ પ્રશ્નોત્તરનો આ સમય ન હોવાથી તે ઉપર જઈ બહાર જવાનાં વસ્ત્રોને ધારણ કરીને તરત પાછો નીચે આવી લાગ્યો. શારદાએ લક્ષ્મણને ઇન્દુને સંભાળવાની બલામણુ કરી ઇન્દુને ઘેર રાખ્યો અને ત્યારપછી શારદા તથા માણેકલાલ ગાડીમાં બેઠાં. કોચમેનને પૂગ વેગથી ઘોડાને ચલાવીને ગાડીને બેઠાં લઇ જવાની આજ્ઞા અપાઇ.

સુભદ્રાની ગાડી જે વેળાએ બેઠના કૉમ્પાઉન્ડ પાસે આવી પહોંચી તે વેળાએ સવારમાં સાડા આઠ વાગ્યા હતા, કૉમ્પાઉન્ડના દરવાજામાં લોકોની સારી જેવી ભીડ જામેલી હતી અને તેથી પોલીસે જ્યારે લોકોને દૂર ખસેડ્યા ત્યારેજ ગાડીનો કૉમ્પાઉન્ડમાં પ્રવેશ થઇ શક્યો. કૉમ્પાઉન્ડમાં આવ્યા પછી એક બીપણ દશ્ય માણેકલાલ, શારદા તથા સુભદ્રાના જોવામાં આવ્યું. બેઠના ઓટલાપર એક ખાળૂએ બે મનુષ્યોની બે લાશોને કપડાંથી ઢાંકીને ગખવામાં આવી હતી અને પાસેજ ગોડવેલા એક ટેબલની આસપાસની

પાંચ છ કુરસીઓપર પોલીસ કમીશનર, પોલીસના બીજા બે અમલદારો, તથા કોરોનર આદિ બેઠા હતા અને પોલીસના ત્રણ ચાર સિપાઈઓ તથા ગેસ્ટ કંપનીના માણસો પણ ત્યાં પાસેજ ઉભેલા હતા. મુબદ્દા ગાડીમાંથી ઊતરવા જતી હતી પણ તેને ઊતરવાની ના પાડા માણેકલાલ એકલોજ ગાડીમાંથી નીચે ઊતર્યો અને જ્યાં પોલીસ કમીશનર આદિ સરકારી અધિકારીઓ બેઠા હતા, ત્યાં આવી સિદ્ધાચાર પ્રમાણે ગુડમોર્નિંગનો વિધિ પૂરો કરીને એક કુ-સીપર બેઠો. બેઠા પછી તેણે પોલીસ કમીશનરને કહેશીને પૂછ્યું કે:-“ માન્યવર મહાશય, આ બેંકના માલિક મહાશય ગોવિન્દલાલશેઠનાં ધર્મપત્નીને ટેલીફોન કરીને શામાટે બોલાવવામાં આવ્યાં છે અને શો અકસ્માત થયો છે, તે કૃપા કરીને જણાવશો, તો મોરો આભાર થશે. ”

“આપનો ગોવિન્દલાલ સાથે શો સંબંધ છે ?” પોલીસ કમીશનરે માણેકલાલને પ્રશ્ન કર્યો.

“હું ગોવિન્દલાલ શેઠનો જમામી છું અને મારાં સાસુના પ્રતિનિધિ તરીકેજ આપની સાથે આ અકસ્માતના વિષયમાં અત્યારે વાર્તાલાપ કરવાને આવ્યો છું.” માણેકલાલે ગભીર તથા પ્રભાવદર્શક સ્વરથી ઉત્તર આપ્યું.

“આપ જ્યારે ગોવિન્દલાલ શેઠના આટલા નિકટના સંબંધી છો અને ગોવિન્દલાલ શેઠને કોમ બંધુ કે પુત્ર છેજ નહિ, એટલે આપની સાથે આ વિષયનો વાર્તાલાપ કરવામાં પ્રેમપૂર્ણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી. આજે રાતે ત્રણ કે સાડાત્રણ વાગે બેંકનો સંદ્રો તપાસ કરવામાટે આ ટ્રેઝરી હોલના દરવાજા પાસે આવ્યો અને ત્યાં તેણે ગોવિન્દલાલના પટાવાળાને ન જોવાથી ટ્રેઝરી હોલના દરવાજાને તપાસવામાટે દરવાજાને ઊઘાડ્યો, તો અંદરથી એકદમ ગેસ્ટ નીકળવા માંડી અને તેનો દુર્ગંધ ઊડવા માંડ્યો. સંદ્રોને શક પડવાથી તેણે

ટેલીફોનથી આ બાબતની મને ખબર આપી તેમજ ગૅસ કંપનીને પણ ખબર આપી દીધી. હું મારા બીજા અધિકારીઓ સાથે અહીં આવ્યો તે વેળાએ ગૅસ કંપનીના માણસો પણ અહીં આવી પહોંચ્યા હતા. બોંયરામાં ગૅસનો ઘણોજ ભરાવ હોવાથી જ્યાંસૂધી તેમાંની ગૅસ ડિસ્પર્સ ન થઈ જાય-વિખરાઈ ન જાય-ત્યાંસૂધી બોંયરામાં જવાનું કામ અશક્ય હોવાથી પ્રથમ તો ગૅસના કનેક્શનને બહારથી કાપી નાખવામાં આવ્યું એટલે અંદર નવી ગૅસ જતી અટકી ગઈ અને અંદરની ગૅસ જ્યારે બહાર નીકળી ગઈ, ત્યાર પછી અંદર પ્રવેશ કરવામાં આવ્યો અને અંદર જતાં આ ઝંકના નામાંકિત માલિક ગોવિન્દલાલ શેઠ તથા તેમના પટ્ટાવાળાનાં શરીરો નિર્જીવ થઈને પડેલાં મળી આવ્યાં. લાશોને ઊપડાવી બહાર રખાવી. મેં એક ટેલીફોન કૉરોનરને કર્યો અને એક ટેલીફોન ગોવિન્દલાલ શેઠનાં વાઘડને કરીને તેમને અહીં આવવાની સચના આપી; કારણકે, અકસ્માતનું પરિણામ ભયંકર થએલું હોવાથી તેમની લાજરીની અહીં ખાસ અગત્ય છે, એ તો તમે પણ જાણી શકો તેમ છે. હું ઘાઈ છું કે, તેઓ પણ ગાડીમાં આવેલાંજ છે; પરંતુ તમને તેઓ સાથે લેતાં આવ્યાં એ બહુજ સાઈં કર્યું; કારણકે, આવા પ્રસંગે તેમને ધૈર્ય આપવામાટે પોતાના અંગના કોઈ પુરુષની વિશેષ આવશ્યકતા હતી. તેઓ એકલાં આવ્યાં હોત, તો બહુજ ગભરાઈ જાત અને કદાચિત્ બીજો અકસ્માત પણ બની જાત !” પોલીસ કમીશનરે સર્વ વૃત્તાંત કહી સંબળાવ્યો.

“મારાં સાસુ તથા મારાં વાઘડ બન્ને આવેલાં છે અને તેઓ ગાડીમાંજ બેઠેલાં છે, ” માણેકલાલે એમ કહીને પૂછ્યું કે:-“પણ મારા સસરા ગોવિન્દલાલ શેઠનું મરણ માત્ર ગૅસના પરિણામે જ થયું છે કે કોઈ બીજા કારણથી, એ વિશે કૉરોનર સાહેબ શા નિશ્ચયપર

આવ્યા છે, તે જણાવશો ? ”

એના ઉત્તરમાં કારોનરે જણાવ્યું કે:—“ મરનાર ગોવિન્દલાલ શેઠ તેમજ તેમના પટાવાળાના શરીરમાં તેમને કોઈએ કશી ઇજા કરી હોય તેવું એક પણ ચિન્હ નથી અને તેથી સરળતાથી એવાજ અનુમાનપર આવી શકાય છે કે, ભોંયરાનાં સધળાં બારી બારણાં બંધ હોવાથી અને અચાનક ગેસ પાઇપના મોટા છિદ્રમાંથી એકદમ ગેસ બહાર આવતાં તે ગેસવડે ગુંગળાઇ જવાથી એ બન્નેનાં મરણ થએલાં હોવાં જોઈએ; કારણ કે, ટ્રેજરી હોલમાં ઘુસીને ચોરી કરવાનો કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો હોય, એવાં પણ કોઈ જાતનાં ચિન્હો જોવામાં આવતાં નથી; નહિ તો કદાચિત્ એવા અનુમાનપર પણ આવી શકાય કે, તેમનાં મરણો ખીજા કોઈએ નિપજાવ્યાં હશે. છતાં તમારા મનમાં જો કોઈપણ પ્રકારની શંકા હોય, તો જણાવો એટલે અમે લાશોની હજી પણ વધારે બારીકીથી તપાસ કરીએ અને પોલીસ પણ આ બાબતમાં ખીજી જો યોગ્ય હોય તે તપાસ ચલાવે ”

“મારા સસરા ગોવિન્દલાલ શેઠ એવા તો ભજા અને ઉદાર મહાત્મા પુરુષ હતા કે, તેમનો કોઈ શત્રુ નો હતો જ નહિ એટલે કોઈ શત્રુએ તેમના ઘાતનો પ્રયત્ન કર્યો હોય, એવી તો મારી માન્યતા છે જ નહિ; તેમજ કોઈ બદમાશ ચોરી કરવાના ઉદ્દેશથી આસપાસ સંદ્રાઓનો પહેરો હોવા છતાં પોતાના જીવને જોખમનાં નાખીને ટ્રેજરી હોલમાં જાય, એ પણ સર્વથા અશક્યજ છે. આ બે મરણો કેવળ અકસ્માતથીજ થયાં છે, એ નિઃસંશય વાત્તા હોવાથી લાશોને વધારે ચૂંચવાની કે ખીજી તપાસ ચલાવવાની આવશ્યકતા હોય, એવી મારી ધારણાતો નવાજ; છતાં મારાં સાક્ષત્ જો કોઈ શંકા હોય, તો હું તેમને પૂછું છું અને તેમનું ઉત્તર તમને કહી સંબળાવું છું. ”

આ પ્રમાણે કહીને માણેકલાલ ત્યાંથી ઉઠીને કૉમ્પાઉન્ડમાં એક બાજુએ ઊભેલી ગાડી પાસે આવ્યો. ગોવિન્દલાલના મરણની વાર્તા સુભદ્રાના જાણવામાં આવી ચુકેલી હોવાથી તે શારદાના ખભાપર માથું રાખી આંસુ વર્ષાવતી અને શોક કરતી બેઠી હતી; શારદાનાં નેત્રામાંથી પણ અશ્રુધારાનું વહન તો થતું હતું, છતાં તે હૃદયને દૃઢ કરીને વારંવાર સુભદ્રાને આશ્વાસન પણ આપ્યા કરતી હતી. માણેકલાલે સુભદ્રાની આવી અવસ્થાને જોઈને તેને શાંત કરવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું કે:—

“માતૃત્રી, આપ સુસ્ત, ભણેલાં ગણેલાં અને વિચારશીલ હોવા છતાં આપત્તિના કાળમાં આટલાં બધાં અધીર તથા શોકાતુર થઈ જાઓ છો, એ ચોક્કસ નથી. આપણા ધૈર્યની પરીક્ષા આવા સમય-માંજ થાય છે. જીવન તથા મરણની ઘટના વિધિને આધીન હોવાથી જે વિષયમાં મનુષ્યનો કોઈ ઉપાય જ ચાલી શકે નથી, તે વિષયની આટલી સીમાપર્યન્ત અનુશોચના કરવી, એ આપણું અજ્ઞાન જ છે, જે બનવાનું હતું તે બની ગયું છે અને તેથી હવે તો સ્વર્ગવાસીના આત્માને જેનાથી શાંતિ મળવાનો સંભવ હોય, તે જ કાર્ય આપણે કરવાનું છે.” આ પ્રમાણે આશ્વાસન આપીને માણેકલાલે ગોવિન્દલાલના મરણની અકસ્માત ઘટના કેવી રીતે બની હતી, તેનો સવિસ્તર વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો અને તે સાથે જો તેનો ધર્મમાં કોઈ સંશય હોય તો તે જણાવવાનું પણ કહ્યું. એ વેળાએ પોલીસ કમીશનર પણ માણેકલાલની પાછળ જ વિભો હતો.

સુભદ્રાએ રડતાં રડતાં કિતર આપ્યું કે:—મારો કોઈમાં કોઈ-પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ; હવે કૃપા કરીને એવી વ્યવસ્થા કરો કે જેથી મારા ધર્મશીલ શિરચ્છત્ર પતિના શબને કોઈ પણ પ્રકારનું કષ્ટ ન થાય અને તેમની સ્મશાનયાત્રાનો વિધિ નિર્વિઘ્ન

સમાપ્ત થઇ જાય. મારાં ભાગ્ય ફૂટી ગયાં તેથીજ મારા સૌભાગ્યાલં-
કારનું અદાળ અને અકસ્માત્ મરણ નિપજ્યું છે; એમાં મારા
ભાવિતોજ દોષ છે; અન્ય કોઇનો કશો પણ દોષ છે જ નહિ.”

“ ત્યારે ગોવિન્દલાલ શેઠના શખને ઘેર લઇ જઇને ત્યાંથી
સ્મશાનયાત્રાની તૈયારી કરીએ કે અહીંથીજ શખને ખારોખાર
સ્મશાનમાં લઇ જવાનો યત્ન આદરીએ ? કારણ કે જ્યાંથી શખને
લઇ જવાનું હોય, ત્યાં આવવામાટે સંબંધિજનો તથા ન્યાતીલાને
બોલાવવા તો પડશે જ એટલે કહો તો અહીં બોલાવીએ અને કહો
તો ઘેર બોલાવીએ. ” માણેકલાલે પૂ.જ્યું.

“ આ બંન્ને ત્રિધિ આપણા ઘરના આંગણેજ થાય, તો વધારે
સાફ. ” સુભદ્રાએ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“ વાર ત્યારે આપ શારદાને સાથે લઇને ઘેર જાઓ અને
સંબંધિજનો તથા ન્યાતીલાને આ ખામતના સમાચાર મોકલી
આપો. હું થોડીવારમાંજ ભાડાની મોટર મગાવી મારા પૂજ્ય શ્વશુ-
રના શખને તેમાં રાખીને ઘેર લઇ આવું છું એટલે સ્મશાનયાત્રાની
તૈયારી આપની કમંઠા પ્રમાણે ત્યાંથીજ કરવામાં આવશે. ” માણેક-
લાલે સુભદ્રાને ઘેર જવાની સૂચના આપી.

સુભદ્રા તથા શારદાની ગાડી ત્યાંથી ચાલવાની તૈયારીમાં
હતી એટલામાં અચાનક ભાડાની એક વિક્ટોરિયામાં બેસીને ભા-
ગીરથી ત્યાં આવી પહોંચી અને માણેકલાલને સુભદ્રાની ગાડી પાસે
ઉભેલો જોઇ ત્યાં આવી માણેકલાલને સાવ અચ્ચળી થઇને પૂછવા
લાગી કે:-“માણેકલાલ, ગત રાત્રિયે માન્યવર ગોવિન્દલાલને ઐકમાં
કોઇ અકસ્માત્ થવાની વાર્તા મને લક્ષ્મણે જણાવી તે ખરી છે
કે કેમ ? હું તમને મળવામાટે તમારે ઘેર ગઇ હતી, પણ તમે
સુભદ્રા ખડેન તથા મારાં શારદા ખડેન સાથે આ કારણથી ઐકમાં

ગયા છે, એવા ખબર સાંભળીને વિક્ટોરિયાવાળાને ખમણું ભાડું આપી ઘોડાને એકદમ દોડાવતી અદો આવી પહોંચી છું. અકસ્માતથી કાંઈ વધારે હાનિ તો થઈ નથીને ?”

“અફસોસ કે એ અકસ્માતના યોગે ગોવિન્દલાલ શેઠનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો છે અને સંધ્યા થતાં સૂધીમાં તો તેમની નિર્જીવ કાયાપણ ચિતાનો ભક્ષ થઈને બસ્મીભૂત થઈ જશે. !” માણેકલાલે નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું અને એ વાક્ય ઉચ્ચારતાં તેનાં નેત્રોમાંથી ચાર આંસુ પણ ખરી પડ્યાં.

“હાય; મારાં ભાગ્ય ફૂટી ગયાં; મારા સૌભાગ્યનો સંહાર થયો; મારા પતિ પરશોકવાસી થયા !” સુભદ્રાએ ફાટી જતી છાતીથી એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“અને હું પિતાની છાયાને ખોઈને નમાપી થઈ; પિતાની સેવા કરી આ પુત્રીજન્મને સફળ કરવાનું ભાગ્ય પણ મને પ્રાપ્ત ન થયું ! હાય ! !” શારદાએ અત્યંત નિરાશાને દર્શાવનારા ગંભીર સ્વરથી રડતાં રડતાં આ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કર્યો.

ભાગીરથીના અંતરમાં તો આ અશુભ સમાચારના શ્રવણથી આનંદનો મહાસાગર ઉછળવા લાગ્યો અને તે આનંદની કિચિત્ છટા તેનાં મુખમંડળ તથા નેત્રોમાં પણ દેખાવા લાગી; પરંતુ સુભદ્રા, શારદા તથા માણેકલાલ શોકમગ્ન હોવાથી તેની એ આનંદછટાનું નિરીક્ષણ કરી શક્યાં નહિ. ચાલાક ભાગીરથીએ તત્કાળ એક નદી પ્રમાણે કૃત્રિમ શોકની છટાને પોતાના મુખમંડળ તથા સ્વરમાં લાવીને અત્યંત અનુકંપાદર્શક સ્વરથી કહેવા માંડ્યું કે:—“સુભદ્રા બહેન, ગોવિન્દલાલ શેઠ જેવા એક અત્યંત ધર્મશીલ તથા આદર્શ પુરુષના આવી રીતે અકસ્માત નીપજેલા મરણથી તેમજ તમને તારણના આવા વસન્તકાળમાં પ્રાપ્ત થએલા મહા-

દુઃખદ વૈધવ્યથી શત્રુના મનમાં પણ કરુણા તથા અનુકંપા આવી જવાનો સંભવ છે; તોપણ મિત્રોનાં હૃદય શોકથી ફાટી જાય, એ તો એક સ્વાભાવિક ઘટનાજ કહી શકાય. તમારા દુઃખને જોઈને મારી છાતી ફાટી જાય છે, પરંતુ જ્યાં આપણે ઉપાયજ નથી, ત્યાં કેવળ શોક દર્શાવ્યા વિના બીજું શું કરી શકાય ? હવે તો ઇશ્વરનાં ચરણોમાં લીન થઈને સ્વર્ગવાસીના આત્માનું શાશ્વત કલ્યાણ ઇચ્છવું, એજ આપણું એક માત્ર કર્તવ્ય કર્મ છે. ”

ભાગીરથીના બાપણની સમાપ્તિ-યતાં માણેકલાલે ભાગીરથીને સંબોધીને કહ્યું કે:-“ શ્રીમતી, શારદા અને તેનાં માતૃશ્રી ઘેર જવાનાં છે, એટલે જો તમારી ઇચ્છા હોય, તો તમે પણ તેમની સાથે જાઓ; કારણ કે, અત્યારે સુભદ્રામાતૃશ્રી પાસે એમને આશ્વાસન આવવામાટે તમારા જેવી એક પ્રૌઢ તથા બુદ્ધિમતી સન્નારીની ઉપસ્થિતિની આવશ્યકતા છે. ”

“ભલે હું એમની સાથે જવાને તૈયાર છું. ” એમ કહીને ભાગીરથી પણ ગાડીમાં બેસી ગઈ અને કોચમેને આજ્ઞા મળતાં ઘોડાને ચલાવા દીધો.

ગાડી ત્યાંથી નીકળી ગયા પછી પોલીસ કમીશનર તથા માણેકલાલ પાછા કોરોનર પાસે આવ્યા અને ત્યાં માણેકલાલની ઇચ્છાને માન આપી નામ માત્રનું પંચનામું કરીને કોરોનરે ગૅસના યોગે ગોવિન્દલાલ તથા તેના પટાવાળાનાં મરણો થએલાં છે, એવા આશયનું સર્ટિફિકેટ લખી આપી બન્નેના શબને અગ્નિદાહ આપવા માટેની પરવાનગી આપી દીધી. કોરોનર, પોલીસ કમીશનર, બીજા પોલીસ અધિકારીઓ તથા ગૅસ કંપનીના માણસો આદિ પોતપોતાના કાર્યની સમાપ્તિ યતાં શોક દર્શાવીને ત્યાંથી વિદાય થઈ ગયા. તેમના ગયા પછી બેંકના એક નોકરને બોલાવી ગોવિન્દલાલના મરણમાટે

આજે ઐક્યનું કામકાજ બંધ રાખવામાં આવ્યું છે, એવા આશયનું એક પાટિયું લખાવીને કૉમ્પાઉન્ડના દરવાજાપર લટકાવી દેવાની માણેકલાએ આજા આપી દીધી અને ખેત્રણ વર્તમાનપત્રોના રિપોર્ટરો ત્યાં ક્યારનાય આવી ગએલા હોવાથી સાંઝે નીકળતા ‘ઍડ્વોકેટ ઓફ ઇન્ડિયા’ નામક અંગ્રેજી વર્તમાનમાં તથા ‘સાંઝ વર્તમાન’ નામક ગુજરાતી તેમજ ‘હિન્દુ પ્રકાશ’ નામક મરાઠી પત્રમાં એ સમાચાર છપાઇ જવાની વ્યવસ્થા થઇ ગઇ હતી એટલે મોટી મોટી ઐક્યના મેનેજિંગ ડાયરેક્ટરોને ચીઢીઓ લખીને એ સમાચાર જણાવવાની વ્યવસ્થા કરીને જે પટ્ટાવાળો મરી ગયો હતો, તેનાં સગાંવહાલાંને ખોલાવી શખ તેમને સોંપી દેવાનું ત્યાંના સેન્ડીઓને જણાવી ભાડાની એકે મોટર મગાવી તેમાં એ ગોવિન્દલાલના શખને સંભાળથી રખાવી પોતે ડ્રાઇવરની બાજુમાં બેસીને માણેકલાલ ગોવિન્દલાલના પેડરોડપરના બંગલામાં જવાને રવાના થયો.

બંગલાના વરેન્ડામાં ગોવિન્દલાલના શખને વ્યવસ્થાપૂર્વક રખાવીને ગોવિન્દલાલના જે કેટલાક સ્નેહિજનોના ગૃહમાં તથા ઓશિસમાં ટેલીફોનની સગવડ હતી, તેમને માણેકલાલે ટેલીફોનથી ગોવિન્દલાલના અકસ્માતથી થએલા મરણના સમાચાર આપી દીધા અને ‘સ્મશાનયાત્રાનો સમય મધ્યાહ્ન પછી ત્રણ વાગ્યાનો રાખવામાં આવ્યો છે,’ એમ પણ જણાવી દીધું. અગિયાર વાગે ઐક્યના દરવાજા-પરનું પાટિયું વાંચવામાં આવતાં અને ઐક્યના દરવાજાને બંધ જોતાની સાથેજ કોટના લત્તામાં તો ગોવિન્દલાલના મરણની વાર્તા વાયુ પ્રમાણે પ્રસરી ગઇ અને તેથી બીજી ઐક્યને પણ નામાંકિત ગોવિન્દલાલના માનમાટે બંધ રાખવામાં આવી; એટલું જ નહિ, પણ ઘણીખરી ઐક્યના ચાલકો તથા અન્યાન્ય લાગતા વળગતાઓ ગોવિન્દલાલની સ્મશાનયાત્રામાં ભાગ લેવામાટે અને તેના તરફની

પોતાની માનની લાગણીને છેલ્લીવાર પ્રદર્શિત કરવામાટે ગોવિન્દ-લાલના અંગલામાં આવી પહોંચ્યા. યુરોપીયન, એંગ્લો ઇન્ડિયન જ્યુ, પોર્ટુગીઝ, મુસલમાન તથા એવીજ બીજી જાતિઓના અનેકનેક સભ્ય ગૃહસ્થો ગોવિન્દલાલની સ્મશાનયાત્રામાં અવશ્ય આવશેજ, એ માણેકલાલ પ્રથમથી જ જાણતો હોવાથી કોમ્પાઉન્ડમાં કુરસીઓ નખાવીને તેણે તેમના બેસવામાટેના સર્વ વ્યવસ્થા તેમના આવ્યા પૂર્વેજ કરાવી રાંખી હતી. બે વાગતાં સૂધીમાં તે ન્યાતીલા તથા અન્યાન્ય ગૃહસ્થોની ત્યાં એટલી બધી ભીડ જમી ગઇ કે કોમ્પાઉન્ડમાં કોમા રહેવાની જગ્યા મળવાની પણ મારામાર થઇ પડી. બહારનો રસ્તો ઘોડાગાડીઓ તથા મોટરોથી ઉભરાઇ જવા લાગ્યો અને અંગલાના અંદરના ભાગમાં મુભદ્રા તથા શારદા પાસે ન્યાતની તથા અન્ય સ્ત્રીઓનો એટલી બધી સંખ્યા વધી ગઇ કે, કેટલીક સ્ત્રીઓને અંગલાના પાછગના ભાગમાં આવેલા બીજા વરેન્ડામાં બેસવાની ફરજ પડી. એ સ્ત્રીઓના સમાજમાં કેટલીક યુરોપીયન, પોર્ટુગીઝ તથા પારસી લેડીઝ પણ દેખાતી હતો. ગોવિન્દલાલની કીર્તિ કેટલી પ્રખર હતી અને તેના વિશે લોકોના મનમાં માનની કેટલી બધી લાગણી હતી, એનું તેના મરણપ્રસંગે એકત્ર થએલી આ વિશાળ લોકસંખ્યાથી સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાતું હતું. સાધારણ નિયમ એવો હોય છે કે, જ્યારે કાજનું કૃતરૂં મરી જાય છે ત્યારે તેને દફનાવવામાટે કબ્રસ્તાનમાં આખા શહેરના લોકો એકઠા થાય છે, પરંતુ જ્યારે કાજ પોતે જન્મતનથીન થાય છે, ત્યારે તેના જનાજની સાથે કૃતરૂં પણ નથી આવતું. પરંતુ અહીં તેથી વિપરીત નિયમનોજ સાક્ષાત્કાર થતો હતો; ગોવિન્દલાલ પોતેજ સ્વર્ગવાસી થએલો હોવા છતાં ઓછામાં ઓછાં પાંચસો સ્ત્રીપુરુષો તેની સ્મશાનયાત્રામાં ભાગ લેવામાટે આવ્યાં હતાં;

એટલુંજ નહિ, પણ તે સર્વનાં નેત્રામાંથી ન્યૂન કે અધિક પ્રમાણમાં અશ્રુનો પાત પણ થયા કરતો હતો; અર્થાત ગોવિન્દલાલના મનુષ્ય વિશેનો તેમનો શોક ઔપચારિક નહિ, કિન્તુ સર્વથા સત્યજ હતો.

લગભગ પોણાત્રણવાગે સ્મશાનયાત્રાની સર્વ તૈયારીઓ થઇ ગઇ અને પાંચ સો રૂપિયાની કીમતની જરીકામની રાતા રંગની શાલથી આચ્છાદિત ગોવિન્દલાલના શબને ત્યાંથી ઉપાડવામાં આવ્યું. ગોવિન્દલાલ પોતે પુત્રહીન હોવાથી અને એવી સ્થિતિમાં જન્માતા પુત્રના સ્થાને મનાતો હોવાથી પુત્ર તરીકે દોણી માણેકલાલે ઉપાડી હતી. ગોવિન્દલાલના સ્મરણાર્થ તેના શબદલનના સ્થાનમાં એક સમાધિસ્તંભ બંધાવવાનો સુબદ્રાનો મનોભાવ હોવાથી તેના મૃત શરીરને સોનાપુર નામક સ્મશાનભૂમિમાં નહિ, કિન્તુ વાલુકેશ્વરના સમુદ્રતીરપ્રાંતમાં જ અગ્નિદાહ આપવાની વ્યવસ્થા કરાયેલી હતી અને તેથી શબને ત્યાંજ લઇ જવામાં આવ્યું. વાલુકેશ્વરના સમુદ્ર-તીરપ્રાંતમાં ખડકાયેલી ચંદનકાષ્ઠની ચિતાપર જ્યારે શબને પધરાવવામાં આવ્યું, તે વેળાએ પણ ઘણાક યુરોપીયન, પોર્ટુગીઝ તથા પારસી આદિ ભિન્ન જાતિના સભ્ય પુરખો ત્યાં ગોવિન્દલાલના મૃત શરીરને અંતિમ નમન કરવામાટે વિદ્યમાત હતા. માણેકલાલના હસ્તે ગોવિન્દલાલના શબને અગ્નિનો સ્પર્શ થતાં અને ચિતા પ્રજ્વળતાં તે સર્વ જનો ધીમે ધીમે ચાલતા થઇ ગયા અને કેવળ ગોવિન્દલાલના જ્ઞાતિબાંધવો તથા અન્ય હિન્દુઓ જ ત્યાં બાકી રહ્યા. તેમની સંખ્યા પણ બસેંથી ઉપરની હતી.

ગોવિન્દલાલના જીવનકાળમાં માણેકલાલ સાથે ગોવિન્દલાલનો સંપૂર્ણ અણખનાવ હોવાની વાર્તા તેના જ્ઞાતિબાંધવોના જણવામાં હોવાથી અણખનાવ હોવા છતાં પણ આજે માણેકલાલે ગોવિન્દલાલ તથા તેની વિધવા પ્રતિ જે અપૂર્વ લાગણી બતાવી હતી, તેને જોઇને

સધળા ન્યાતીલા આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા હતા. સર્વના મુખમાંથી એવાજ આશયના ઉદ્ગારો નીકળતા હતા કે:—“ આજે જો આ પ્રસંગે માણેકલાલભાઇ આટલી જાગણીથી છાતી ઠોકીને ઊભા ન રહ્યા હોત, તો બિચારી અનાથ સુભદ્રાનો પણ ગભ-નટના કારણથી સ્વર્ગ-વાસ થઇ જત; એટલુંજ નહિ, પણ માન્યવર ગોવિન્દલાલના મૃત શરીરને કોરોનર ચૂંથ્યા વિના કદાપિ અગ્નિદાહ કરવાની આજ્ઞા આપત નહિ અને માણેકલાલ વિના સ્વર્ગીય ગોવિન્દલાલની સ્મશાનયાત્રાનો આવો ઉત્કૃષ્ટ પ્રબંધ થવો પણ અશકય થઇ પડ્યો હોત ! ”

સૂર્યના અસ્તાચલગમનની વેળાએ ગોવિન્દલાલનું મૃતશરીર ભસ્મી-ભૂત થઇ ગયું, તે હતો નહતો થઇ ગયો અને તેથી સ્મશાનિયાઓએ ત્યાંજ ગરમ પાણીની ગોઠવણ કરાયલી હોવાથી સ્નાનના કાર્યનો આરંભ કરી દીધો. તેઓ પાછા ગોવિન્દલાલના ખંગલાના દરવાજા સૂધી આવ્યા અને ત્યાં માણેકલાલથી જૂદા પડીને પોતપોતાના સ્થાને ચાલ્યા ગયા. માણેકલાલ ખંગલામાં ગયો અને જોયું તો સર્વ સ્ત્રીઓ સમુદ્રમાં સ્નાન કરી સ્નાનના કાર્યથી પરવારીને બેઠી હતી. સ્મશા-નિયાના આવ્યાપછી સ્ત્રીઓએ પણ જવા માંડ્યું અને તેથી છવટે ખંગલામાં માણેકલાલ, સુભદ્રા, શારદા તથા ભાગીરથી એ ચાર વ્યક્તિઓજ અવશિષ્ટ રહી.

સુભદ્રાએ પોતાનાં નેત્રોમાંથી શ્રાવણ ભાદ્રપદની વૃષ્ટિ વર્ષાવીને માણેકલાલને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:—“ માણેકલાલભાઇ, મને સંતાન ન હોવા છતાં કેવળ મારા દેવ તુલ્ય પતિના સમાગમમાંજ હું સંસારમાં સ્વગના સુખને અનુભવતી હતી અને મને પોતાને અત્યંત ભાગ્ય-શાલિની માનતી હતી; પરંતુ આજે નિર્દય, દૂર તથા હૃદયહીન કાજે મારા તે શિરચ્છવના અસ્તિત્વને હરીને મારા એટલા સુખનો પણ સર્વથા નાશ કરી નાખ્યો છે. આ પુરન્દરમન્દિર તુલ્ય આગાર કેવળ

કાન્તના સમાગમથીજ નંદનવન સમાન બાસતો હતો; એટલે હવે તો આ આગા અને સ્મશાન સમાનજ બાસશે; એટલુંજ નહિ, પણ આ પ્રાસાદાની પ્રયેક વસ્તુ મને ખાવાજ ધાશે! આ વિશાળ આગારમાં હું એકલી મારા દિવસે કેવી રીતે ચીતાડી સકીશ, એનો જ મને વિચાર થયા કરે છે; હવે તો હથ્થર સત્વર મારા આ દુઃખમય જીવનનો પણ અંત લાવી નાખ, તો મારાપર તેનો અતિગમ આગાર થાય! મારું જીવન મને હવે સર્વથા સત્વહીન તથા નિર્થકજ દેખાય છે! આવા મારરૂપ જીવનને ધારણ કરવા કરતાં તો મરણને આધીન થમ જવું, એ જ મારા જેવી અજાગિના અજાણામાટે અધિક શ્રેયસ્કર છે!”

સુમદ્રાના આવા નિઃશ્વાજનક ઉદ્ગારે સાંભળી માણેકલાલે તેને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું કે:—“ માતૃશ્રી, આત્મા બધી નિગશને ધારણ કરવાનું કાંઈ પણ કાગળ નથી; કારણ કે, ‘નામ તેનો નાશ અવશ્ય થાય છે’ એ નિર્સર્ગનો નિયમ હોવાથી કાંઈ અમર થયું નથી અને થવાનું પણ નથી. છતાં પતિના આવા પ્રકારના અકસ્માત પરલોકવાનથી આપ જેવાં એક સાવિત્રીસ્વરૂપા ધર્મપત્નીના હૃદયમાં અમલ આધાન થાય, એ સર્વથા સ્વાભાવિક હોવાથી જો આપ આ વિશાળ બચનમા એકલાં ન જ રહી શકો તેમ હોય, તો આપની પુત્રી શારદા તથા અમારા ઇન્દુને હાલ તરત મંગળા હોય ત્યાં સુધી અહીં આપની પાસે જ રાખો. હું પણ દિવસમાં બે વાર અહીં આવીશ અને તેથી આશા છે કે, સમયના જવા સાથે આપના શોકમાં ન્યૂનતા થતી જશે ”

“ શારદા તથા ઇન્દુને અહીં રાખવાની ઉદારતા બતાવો છો, એમાટે હું તમારે આભાર માનું છું; પણ મારે એવો વિચાર છે કે, તમે પોતે પણ આજથી અહીં આ બંમલામાં જ રહો; કારણ કે, હવે જમાઈ મળ્યું કે પુત્ર ગળ્યું તે તમે જ છો; તમે, શારદા

તથા ઈન્દુ વિના હવે આ સંસારમાં માઈ પોતાનું ખીજું કોઈ પણ નથી. હવે જે મારી સંભળ તમે રાખશો, તો પરમાત્માનું ભજન કરવામાટે હું ચાર દિવસ વધારે જીવીશ; અને નહિ તો આ અધમ જીવનનો સત્વર અંત આવી જશે ! ”

માણેકલાલથી સુભદ્રાની આ ઇચ્છાનો અનાદર કરી ન શકાયો અને તેથી તેણે શારદા તથા ઈન્દુ સહિત સુભદ્રા સાથે રહેવાની વાતોનો સ્વીકાર કરી લીધો. આ વેળાએ ભાગીરથી ઘેર જવામાટે જીડી; તે જ્યારે ખંગલામાંથી બહાર નીકળી તે વેળાએ માણેકલાલ કુંભાઉડના દરવાજામાં એકલોજ ઊભેલો હોવાથી અને આસપાસમાં ખીજું કોઈ માણુપ ન હોવાથી ભાગીરથીએ માણેકલાલને સંબોધીને કહ્યું કે:—“ માણેકલાલ, આ સંસારનાં આવી રીતે જ કોટિપતિ અથવા લક્ષ્મીપુત્ર યદ્ય શકાય છે; જ્યારે આકાશમંડળમાં સૂર્યનો અરત યદ્ય જાય છે, ત્યારે જ નિશાનાથ ચંદ્રનો ઉદય થાય છે ! આજે ગોવિન્દલાલના અરત સાથે તમારા ઉદયનો આરંભ થયો છે. ” ભાગીરથી આના ઉત્તરની પ્રતીક્ષા ન કરતાં ત્યાંથી સૌદામિની પ્રમાણે અદ્યય થઈ ગઈ.

પ્રકરણ ૮ મું

ડૉક્ટર સર વલ્લભદાસ વિજ્ઞાપતી

ડૉક્ટર સર વલ્લભદાસ વિજ્ઞાપતીને વાંચકો જૂની તો નહિ જ મળ્યા હોય; કારણકે, તે શ્રીમાન્ મદાશયે ‘ તાજમલાલ ’ હોટેલમાંના હોવાળાની જહોજલાલીને દર્શાવનારા મેળાવડામાં અધ્યક્ષ તરીકે જે અસૌકિક બ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, તે અદ્ય સમયમાં વાંચકોના

સ્મૃતિપટમાંથી ભૂંસાઇ જાય તેવું તો નહોતું જ. એ ડૉક્ટર મહાશય વિલાયતના ઉપનામથી ઓળખાતા હતા, તેનું કારણ એ હતું કે, તેઓ પ્રત્યેક વિલાયતી વસ્તુને સ્વર્ગની વસ્તુ માનતા હતા, આ કારણથી વિલાયતી વસ્તુ તથા વિલાયતી નીતિરીતિનીજ તે શ્રીમાન એક નિઠારથી ઉપાસના કરતા હતા અને ગામડીનું નામ સાંભળતાંજ તેમના નાકમાં એકવીસ આંટીઓ પડી જતી હતી. વિલાયતીના આવા અનન્ય ઉપાસક હોવા છતાં તેમનો જન્મ ગામડી ભારત-વર્ષમાંના ગામડી માતાપિતાના ગૃહમાં થએલો હોવાથી દૃઢ ન હોવા છતાં પણ કેવળ પ્રકાશમાં આવવાની લાલસાથી ગામડીઓમાંયે તેમને ગાઢ સંબંધ રાખવો પડતો હતો; કારણ કે, ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર ગામડીઓજ ભરેલા હોવાથી જો તેઓ ગામડીઓ સાથેના પોતાના સંબંધને તોડી નાખે, તો તેમનો પ્રકાશમાં આવવામાટેનો માર્ગ સર્વથા બંધ થઇ જવાનો જ સંભવ હતો. પ્રકાશમાં આવવાની અનિવાર્ય આકાંક્ષાના કારણથી તેમણે એટલી બધી ઉદારવૃત્તિનો સ્વીકાર કરી લીધો હતો કે, કોઇ સાધારણમાં સાધારણ મીટીંગમાં, અરે સત્યનારાયણની કથાના પ્રસંગે પણ જો તેમને અધ્યક્ષ તરીકે આવીને વિરાજવામાટેનું આમંત્રણ મોકલવામાં આવે, તો તે આમંત્રણનો પણ તેઓ અતિશય આનંદથી અંગીકાર કરી લેતા હતા અને પ્રકાશમાં આવવાના એક પણ પ્રસંગને પોતાના હાથમાંથી નીકળી ન જવા દેવાની પૂરી સંજાળ રાખતા હતા. ડૉક્ટર સર વલ્લભદાસ વિલાયતીને પોતાની આ ઉદારતાના યોગે જેમ પ્રકાશમાં આવવાનો તથા પોતાના ડૉક્ટર તરીકેના ધંધામાં આગળ વધવાનો લાભ મળ્યા કરતો હતો તે જ પ્રમાણે આજકાલના મીટીંગ, મેળાવડા, કોન્ફરન્સ તથા સભા ઇત્યાદિની વિપુલતાના કાળમાં પ્રવર્તતા હિન્દુસ્તાનનાં લોકો-આસ કરીને મુંબઇના લોકો-ને તેમની એ ઉદારતાથી

એ લાભ મળતો હતો કે, જ્યારે પણ એવી કોઇ મીટીંગ કે એવા કોઇ મેળાવડામાં વિરાજવામાટે જીજ્ઞે કોઇ યોગ્ય અધ્યક્ષ ન મળી શકે, તો સર વલ્લભદાસ વિલાયતી તો તેવા મેળાવડામાં વિરાજવામાટે તૈયારજ હતા અને તેથી લોકોના મનમાં અધ્યક્ષને મેળવવાની ચિન્તા રહેતી જ નહોતી. આ સોકોને સહજમાં મળતો કાંઈ જોવો તેવો અથવા સાધારણ લાભ તો ન જ કહી શકાય. ડૉક્ટર મહાશય સરની પદવીએ ચટ્યા પછી અનેક મીલોના ડાયરેક્ટર, ઍકોના ડાયરેક્ટર તથા કેટલાંક એવાં ખાતાના પેટ્રોન આદિ થએલા હોવાથી તેમજ મુખ્ય નગરીમાં નિત્ય પાંચ પંદર મીટીંગ કે મેળાવડાની પંચાત ચાલ્યા કરતી હોવાથી સર વલ્લભદાસ વિલાયતીને ચોવીસ કલાકમાં રાતે ચાર કલાક શાંતિથી ઊંઘવાની પણ ભાગ્યે જ કુરસદ મળી શકતી હતી અને તેથી પ્રત્યેક વાર્તામાં 'મને આમ કન્વાની કુરસદ નથી' અને 'તેમ કરવાની કુરસદ નથી' એવા શબ્દોને ઉચ્ચારવાનો તેમને એક પ્રકારનો એવો તો અસાધ્ય રોગ લાગૂ પડી ગયો હતો કે, તેઓ પોતે નામાંકિત ડૉક્ટર હોવા છતાં પણ એ રોગના નિવારણનો તેમની પાસે એક પણ ઉપચાર હતો નહિ. અધૂરામાં પૂરું એ રોગ તેમને પોતાને જ લાગૂ પડીને અટક્યો નહોતો, કિન્તુ તેનો એપ તેમની પત્ની ડીમલા તથા તેમના કુળદીપક ચંપકલાલને પણ ભયંકરતાથી લાગેલા હોવાથી કેટલીકવાર તો એ રોગના યોગે ડૉક્ટર મહાશયનો શ્વાસ નાસિકામાં આવીને જ અટકતો હતો.

ડૉક્ટર સર વલ્લભદાસ વિલાયતીનો ળંગણો આબૂલનાથની ટુકરીના મોખરે જ આવેલો હતો. એ વિશાળ ળંગણનો નીચેનો આગલો ભાગ ડિસ્પેન્સરી (દવાખાના) તરીકે રખાયલો હતો અને નીચેનો પાછલો ભાગ તથા ઉપરનો સર્વ ભાગ તેમના તથા તેમના

કુટુંબના નિવાસભાટે વપરાતો હતો. ડૉક્ટર સર વિલાયતી આજે પ્રમાણમાં આઠ વાગ્યાની એક મીટીંગમાં અધ્યક્ષ તરીકેના પોતાના કાર્યની સમાપ્તિ કરીને સાડાનવ વાગે પાછા બંગલામાં પધાર્યા હતા અને કેટલાક દર્દીઓને દવાનાં પ્રિસ્ક્રિપ્શનો ઊનાવળથી લખી આપ્યા પછી પોતાના પ્રાઇવેટ રૂમમાં આવીને પુનઃ એક મીટીંગમાં જવાનું હોવાથી 'કુરસદ' વિશે તેઓ પોતાના મનસાથે કેટલાક અલૌકિક અને હર્બર્ટ સ્પેન્સરની કુદિને પણ હચમચાવી નાખે તેવા વિચક્ષણ વિચારો કરતા બેઠા હતા. તેઓ પોતાના મનસાથે કહેવા લાગ્યા કે:-

“શાન્તિ, વિશ્રાન્તિ, નિવૃત્તિ, નીરાંત, આરામ અને રેસ્ટ, એ મધી આળસુ અને ડલ જૂના જમાનાની વાતો હતી કે જ્યારે લોકોને ખાધ પીને માળા ફેગવવા વિના બાજી રોજગાર નહોતો અને સંન્યાસ ઉપરાંત બાજી વિકાર નહોતો. આ તો પ્રવૃત્તિ અને 'એકિટ વિટી'નો કાળ છે, નવા જમાનાનો બધો નવો જ તાળ છે. નૈપોલિયન બોનાપાર્ટે જેમ પોતાની ઉક્ષરભાંથી 'અશક્ય'—Impossible-શબ્દને સદાને માટે દેશવટો આપ્યો હતો, તેજ પ્રમાણે અત્યારના કાળમાં કુરસદ, અવકાશ અને લીજર ઇ.વાદિ શબ્દોનો શબ્દકોષમાંથી એકદમ બહિષ્કાર થવાની સખ્ત નિમેષિટી છે; કારણ કે, આજકાલ માન જોવા 'ગ્રિજ બોર્ડ' લોકોને મરવાની કુરસદ પણ નથી મળી શકતી, તો પછી આવા શબ્દો અસ્તિત્વમાં હોવા જ શામાટે જોઈએ? વાઇસરૉયની કાઉન્સિલમાં આ વિશેનો ખાસ ઠરાવ પાસ થવો જોઈએ; જે શબ્દો હિન્દુસ્તાનના ગામડી લોકોને આળસુ તથા ઠોઠ બનાવનારા છે, તેમનો અવશ્ય વિનાશ થવો જોઈએ.....”

તેઓ આવા પ્રકારના વિચારના પ્રવાહમાં આગળ તણાતા જતા હતા એટલામાં અચાનક તેમનો પટાવાળો તેમના પ્રાઇવેટ-

રૂમમાં આવી લાગ્યો અને તેના ઉચ્ચારેલા શબ્દોથી ડૉક્ટર મહાશયનો એ વિચારપ્રવાહ થોડીવારને માટે ત્યાં જ અટકી ગયો. પટવાળાએ કહ્યું કે:—“ સાહેબ, ગઈ કાલે વાલુકેશ્વર આપ જે દર્દીને જોવામાટે ગયા હતા તે દર્દી તરફના કોઈ ગૃહસ્થ આવ્યા છે અને તેઓ આપને મળવા માગે છે.”

ડૉક્ટર મહાશયે પટવાળાના મુખમાંથી ‘સર સાહેબ’ને બદલે કેવળ ‘સાહેબ’ સંબોધન નીકળેલું સાંભળને આંખો કાઢીને કહ્યું કે:— “ મિસ્ટર હુંમ્લી ! તું જાણતો નથી કે હવે હું ‘સર’ થયો છું ? હું ‘સર’ હોવા છતાં તું મને ‘સાહેબ’ ‘સાહેબ’ કહીને બોલાવે છે. અંથી મારા ‘સર’ તરફના પોજીશનમાં વેરી ગ્રેડ વાંધો આવે છે ! ”

એ પટવાળો પોતે ન્યાતનો કડવો કણ્ઠમાં અથવા પટીદાર હતો, પણ સર વિલાયતને ત્યાં પટવાળાની નોકરીમાં જોડાય પછી તેને પણ વિલાયતીનો એવી રોગ લાગૂ પડેલો હોવાથી તેણે જેમ ગામડી પોશાકનો ત્યાગ કર્યો હતો તે જ પ્રમાણે પોતાના મૂળ ગામડી ‘બેજાબાઈ’ નામને ત્યાગીને તેને બદલે ‘મિસ્ટર હુંમ્લી’ એવું વિલાયતી નામ પણ ધારણ કરી લઈ લેવાનું. મિસ્ટર હુંમ્લી પોતાની ભમરડા જેવડી બૂલને બરાબર જોઈ શક્યો અને તેથી ક્ષમા માગતો કહેવા લાગ્યો કે: “ માફ કરજો અનન્યા ! હવેથી આપ શ્રીમાનને હું ‘સર’ના સંબોધનથી જ બોલાવીશ.”

“ નેચરમાફન્ડ ! પેલા જેન્ટલમેનને અંદર મોટલ અંત સાથે સાથે બાહ્યને કોરી લાવવાનું પણ કહી દેજે; કારણકે, આજે સરીરમાં જરા સુસ્તી હોવાથી કોરી પાનાની ખાસ અગત્ય છે.” સર વિલાયતીએ ક્ષમા આપવાની ઉદારતા દર્શાવવા સાથે એ પ્રમાણેનો હુકમ કરીવ્યો.

“ જેવો હુકમ, સર ! ” કહીને હુંમ્લી ત્યાંથી વિદાય થયો.

૧૩૬ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃગજળ

અને ત્યારપછી થોડીવારમાં જ એક કચ્છી ગૃહસ્થ સર વિલાયતીના પ્રાઇવેટ રૂમમાં આવ્યો. તેને આવકાર આપતાં ડૉક્ટરે કહ્યું કે:—

“વેલકમ્ ! મિસ્ટર ધારસિંહભાઈ ! દર્દીના શા સમાચાર છે ?”

“ડૉક્ટર સાહેબ !.....”

ધારસિંહ આગળ બોલવા જતો હતો, પણ તેને આટલેથી જ અટકાવીને સઃ વિલાયતીએ બોલવા માંડ્યું કે:—“મિસ્ટર ધારસિંહ ! લેદ્દ મી રિમાઇન્ડર યુ કે હું હવે સર થયો છું અને તેથી તમો મને કેવળ ડૉક્ટર સાહેબને બદલે ડૉક્ટર સર વિલાયતી કહીને બોલાવવા-માટે બંધાયલા છો, એ તમારે ભૂલી જવું જોઈતું નથી. વાર ત્યારે હવે જે હકીકત કહેવાની હોય, તે બહુ જ ટુંકાણમાં, આઠ મીન વેરી સીધી, કહી સંભળાવો; કારણકે, દર્દીઓનાં માણસો ઉપરાસાપરી આવતાં જાય છે અને મને બિલ્કુલ પુરુસદ ન હોવાથી મારા અર્જન્ડ કા માં ખલલ થાય છે; અર્થાત મારા કહેવાનો સાર એ જ છે કે, લાંબો અલવાલ સામળવાની આત્યારે મને પુરુસદ નથી.”

“પણ દર્દીના હાલત ઘણી જ ખરાબ છે; તે મરવાની અણીપર આવી લાગ્યો છે અને તેથી આપને હું ત્યાં લઇ જવામાટે જ આત્યારે અહીં આવ્યો છું.” ધારસિંહે સ્નાનના સમાચાર સંભળાવ્યા.

ધારસિંહના મુખમાંથી નીકળેલા આ શબ્દોને સાંભળી સર વિલાયતી મદદાશ્રય ન દર્શાવતા એક વ્યાખ્યાનના સ્વરૂપમાં ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યા કે:—“વન્ડર, આશ્ચર્ય અને અજ્ઞયથી કે આ વીસમી સદીમાં દર્દીઓને આ રીતે મરી જવાની અને મોત મહારાજને લોકોના જીવ લેવામાટે સ્વર્ગમાંથી ઠંઠ મૃત્યુલોકમાં આવવાની આટલી બધી પુરુસદ કેવી રીતે મળી શકે છે ! મને આનો વારંતાર વિચાર થવા કરે છે. શું સ્વર્ગમાં અઘાપિ ધસૂની વીસમી સદીનો આરંભ નથી થયો ? રૂટરના તાર આખી દુનિયાની ખબર લાવે છે અને

કેવળ સ્વર્ગના સમાચાર લાવવામાં જ કેમ પાછી પાની ખતાવે છે, તે સમજી શકાતું નથી. ઇદ ઇન્ અ ગ્રેટ પિટી ! (" It is a great pity ! "). વેલ મિસ્ટર ધારસિંહ, અત્યારે દર્દીને જોવા- માટે તમારી સાથે આવવાની મને કુરસદ નથી; માટે હાલ તરત હું જે મિસ્તર આપું છું તે દર્દીને પીવડાવો અને મોત જો જિતાવળ કરતું હોય, તો તેને માફ નામ આપી સાંજે સાડાસાત વાગતાં સુધી અટકાવો ! ”

સર વિલાયતીના આ વ્યાખ્યાનનું શ્રવણ કરીને ધારસિંહ તો બિચારો દિગ્મૂઢ જોવો જ બની ગયો. તેણે આશ્ચર્ય દર્શાવીને કહ્યું કે:—“ સર સાહેબ, મોતને તે વળી અટકાવાતું હશે ? બધાંને વાયદો કરાય છે, પણ મોતને એક પણ માત્રનો પણ વાયદો કરી શકાતો નથી. ”

સર વિલાયતી વિલક્ષણ હાસ્ય કરીને એના કિતરમાં જણાવવા લાગ્યા કે:—“ માઇ ડીયર ફ્રેન્ડ ! આ વીસમી સદીની વિલાયતી દવા મોતને પણ આવતું અટકાવે છે; કારણ કે, જો મરવા પડેલા માણસમાંથી સ્પિરિટ-આત્મા-નીકળી જાય છે, તો તેની જગ્યાએ વિલાયતી દવામાંનો રેક્ટીફાઇડ અથવા પુરૂ સ્પિરિટ નાખી દેવાથી પડેલી ખોટનો ખાડો ચુટકી બગ્ગવતામાં પૂરાજી જાય છે ! ”

“ છતાં અગ્નયણી છે કે, આ વીસમી સદીમાં દુનિયામાં મોતનું પ્રમાણ દિવસે દિવસે વધતું જ જાય છે. ” ધારસિંહે કહ્યું

“ કારણ કે, હજી હિન્દુસ્તાનમાં ધર્મમોળા, પ્રેમલા, આચારિયા અને વિચારિયા લોકોની સંખ્યા મોટી છે અને તેઓ બધા જાટવૈ-દ્યોતી ટ્રીડમેન્ટમાં રહી ગાંધીને ત્યાંનો કચરો દવા તરીકે ખાય છે. ” આ પ્રમાણે ધારસિંહના કથનનો પ્રતિવાદ કરીને સર વિલાયતીએ જણાવ્યું કે:—“ વાફ ત્યારે હવે દવા લઇને ચાલતા થાઓ; કારણ

કે, અત્યારે મને હવે વધારે વાત કરવાની પણ કુસદ નથી. ”

ધારસિંહ એક ‘કચ્છી માડૂ’ હોવાથી હવે પેતાના ક્રોધને રોકી ન શક્યો અને તેથી બ્રુકટીને વફ કરીને બોલ્યો કે:—“ સર સાહેબ, આપે જોટલો સમય આ નકામા બાણ્યમાં વાતાડ્યો, તેટલા સમયમાં તો આપણને મોટરગાડીએ વાલુકેશ્વર પહોંચાડી પણ દીધા હોત ! ”

સર વિજાયતી પણ કાંઈ આવા શબ્દોને સાંભળીને મૂંઝવણિને સ્વીકારી એસી રહે તેવા ન હોતા એટલે તેઓ પણ ચક્ષમાવાળી આંખોને ધારસિંહની આંખો સાથે અથડાવીને કહેવા લાગ્યા કે:—
“ અરે તમારી મોટરકાર તો સોનાપુરમાં પણ પહોંચાડી દે, પણ તેથી શું ? મિસ્ટર ધારસિંહ અત્યારવા સંજ સૂધીમાં મારે કેટલાં બધાં કામો કરવાનાં છે, કેટલી બધી સભાઓમાં તથા પ્રાઈવેટ મીટીંગમાં હાજરી આપવાની છે અને કેટલાં બધાં ડોક્યુમેન્ટો પર બિજાડાં ચાતરવાનાં છે, એની તમારા આજસુ અને હલ મગજમાં કશી કલ્પના જ નથી. જુઓ ડાયરીમાં આજન તારીખના પાનામાં મારાં આજનાં નોંધાયેલાં કામકાજોનું પ્રોગ્રામ જરા ધ્યાનથી સંભાળો:—” આમ કહી ડાયરીને ખોલી સર વિજાયતીએ નીચે પ્રમાણે પોતાનાં કામકાજોના પ્રોગ્રામના વાંચનને આરંભ કર્યો:—

“ આજથી નવ ઝે. એમ્. એટલે કે સવારમાં આજથી નવ સૂધી સોનાપુરમાં ડાહૂઆ તથા મોકાલીઆમાટે એક નવી લાયબ્રેરી ખુલ્લી મૂકવાના મેગાવડો, પ્રમુખ સર વલ્લભદાસ વિલયતી. આ લાયબ્રેરી ખુલ્લી મૂકીને અત્યારે જ હું સોનાપુરમાંથી ચાલ્યો આવું છું. એ પછી સાડા અગિયારથી સાડાબાર-આ નાઇનમાં એ. એમ્. અને પી. એમ્. બંનેનું મિકસ્ટર થાય છે-” ધિ આપ્ટીયલ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા ’ને ફડયામાં લઈ જવાનો વિચાર ચલાવવામાટે બેંકના ડાયરેક્ટરોની પ્રાઈવેટ મીટીંગ; ચેઅરમેન સર વલ્લભદાસ વિજાયતી.

“આદ મિસ ગુલાબ, તમે ચાલો થએટરના સ્ટેજ પર ક્યાંથી ? * ”

પૃષ્ઠ ૨૩૬

એકથી ત્રણ પી. એમ્ એટલે કે, બપોરે બાર વાગી ગયા પછી ચીરાખજારના ફવાનાં વધી પડેલા મેથેરીયાના જન્તુ અને તેટલા-માટે ફવાઓને પૂરાતી નાખવા સરકાર માખાપને અરજી કરવામાટે ચીરાખજારિયાઓની મોટી સભા; અધ્યક્ષ સર વલ્લભદાસ વિજ્ઞાયતી. સાડાત્રણથી પાંચ; ખૂનના એક ભયંર કેસમાં જ્યુરીના ફોર્મૅન્ તરફે હાઇકોર્ટમાં હાજરી; જ્યુરીના ફોર્મૅન્ સર વલ્લભદાસ વિજ્ઞાયતી. સવાપાંચથી છ; 'ધિ હરિકેન્ ઇન્ડ્યુન્સ કંપની' એટલે કે, 'વૅટોળિયા વીમા કંપની'નાં આચરિયાંપર જિલાડાં ચાતરવાની કડાકૂટ, ડાયરેક્ટર સર વલ્લભદાસ વિજ્ઞાયતી. સાડા છ થી આડ; ત્રિધવા-પુનર્લગ્નની આવશ્યકતા વિશે એક સપ્રમાણ ભાષણ; ભાષણકાર સર વલ્લભદાસ વિજ્ઞાયતી. રાતે નવથી અગિયાર: શ્રી સરસ્વતી વિનાદ નાટક સમાજના માલિકને ત્યાં સત્યનારાયણની કથા અને મંગાતનો જલસો, પ્રેસીડેન્ટ સર વલ્લભદાસ વિજ્ઞાયતી. ” આ પ્રમાણેનું પ્રોગ્રામ વચ્ચે સંજળાવીને સર વિજ્ઞાયતીએ ધારસંદને કહ્યું કે:—

“ આ પ્રોગ્રામથી તમે જાણી શકશો કે, રાતે આઠથી નવ વચ્ચેનો ટાકમ ખાત્રી છે; એટલે તે વખતે હું આશ: પણ ત્યાં આવવાથી ડિનરનો વખત નહિ મળે; પરન્તુ ચિન્તા નહિ, ત્યાંથી સત્યનારાયણની કથામાં જવાનું હોવાથી આજની રાત સત્યનારાયણના પ્રસાદપર જ નિભાવી લેશો ! ”

“ વાડ ત્યારે સર, પ્રિસ્કીપ્શન તો જલ્દી લખી આપો. ” ધારસિંહે કંટાળો બતાવીને કહ્યું.

“ જોહ્ન યસ, વેરી વિત્રિંગ્લી ! ” એમ કહીને સર વિજ્ઞાયતીએ પ્રિસ્કીપ્શન લખવાનો આરંભ કર્યો.

પરન્તુ હજી તો પ્રિસ્કીપ્શન આરંભ પછી લખાયું નહોતું એટલામાં સર વિજ્ઞાયતીનો કુળદીપક ચંપકલાલ ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

૧૪૦ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃગજળ

ચંપકલાલ અત્યારે પગમાં લૅંગ્ બૂદ, સ્ટૉકિંગ્સ, ગોઠણ સૂધીની પાટલૂન, શૉર્ટ ક્રાટ, અને નાઇટ કૅપ્ આદિ શરીરાચ્છાદનનાં વિલાયતી સાધનોને ધારીને વિલાયતી સ્વરૂપમાં જ પોતાના વિલાયતી પિતા પાસે આવ્યો હતો. ચોપડીઓ રાખવાની ચામડાની પાકીટને તેણે ગળામાં લટકાવેલી હોવાથી તે સ્કૂલમાં જવાની તૈયારી કરીને આવ્યો હોય, એમ સ્પષ્ટ જણાતું હતું. તેણે આવતાં જ પોતાના પિતાને સંબોધીને કહ્યું કે:-

“વેલ પપ્પા, આઘ ઍમ્ ગોઠીંગ્ ટુ સ્કૂલ; આજે દશમા તારીખ છે તેથી મેદરઆની કરીને શીના રૂપિયા આપશો કે?”

સર વિલાયતીના ધ્યાનનો ભંગ થયો અને તેઓ પોતાના પુત્રને ઉત્તર આપતા કહેવા લાગ્યા કે: “તને ખમર નથી કે, આપણાં બન્નાં બિલ્સ દરેક મહિનાની પંદરમી તારીખે જ ચૂકવાય છે? શીના રૂપિયા પાંચ દિવસ વહેંચા આપી વ્યાજની ખોટ શામાટે ખમરી? કારણ કે, આજકાલ એવી તો સખત નાણાબીડ ચાલે છે કે પાંચ રૂપિયાનું પાંચ દિવસમાં દશ આના જેટલું વ્યાજ પેદા કરી શકાય છે. પણ હા; પેસો જાય હજી કોશી ન લાગ્યો, તેને જરા મોલાવ.”

“એકસ્ક્યૂજ મો પપ્પા!” ચંપકલાલે વિલાયતી વિનય બતાવીને કહેવા માંડ્યું: “જાને મોલાવવાની હાલ તરત મને પુરસદ નથી; કારણ કે, મારાં આજનાં કામોનું પ્રોગ્રામ નક્કી થઇ ગયું છે. સાંભજો:—” આમ કહીને જેવી રીતે સર વિલાયતીએ પોતાનાં કામકાજોનું પ્રોગ્રામ ધારસિંહને વાંચી સંમળાવ્યું હતું; તે જ પ્રમાણે ચંપકલાલે કાચગી મઠીને પોતાનાં કામોનું પ્રોગ્રામ પોતાના પિતાને નીચે પ્રમાણે વાંચી સંમળાવ્યું:—

“અગિયારથી દોઢ, સ્કૂલ ટાઇમ; દોઢથી અઢી, રેસેસ એટલે

કે ટિફિન, ચાહે અને નાયવું ફૂદવું; અઢીથી પાંચ, પાછી ક્લાસની માથાફટ; પાંચથી છ, ફુદબોલ અને બોલબેદની રમત; છથી સાત, સ્કૂલ ડિમેન્ટિંગ ક્લબની સભા, પ્રમુખ મિસ્ટર ચંપકલાલ વલ્લભદાસ વિલાયતી. ”

પોતાના પુત્રના આવા પ્રકારના ઉતરથી સર વિલાયતીના મનમાં તેણે કરેલી અવગાના યોગે પ્રથમારંભે જ થોડો ઘણો ક્રોધ ફેલાયો હતો, તે તો શમાઈ ગયો, એટલું જ નહિ પણ તે ક્રોધના સ્થાનમાં એક પ્રકારની વિલક્ષણ પ્રસન્નતાની છટા વિલસતી દેખાવા લાગી. પોતાની એ પ્રસન્નતાને વાણીદારા વ્યક્ત કરતા સર વિલાયતી બોલ્યા કે:—“ વેલ માઈ કાર્પાઈડ લેમ્પ ! તે પણ તારી લાઈટનો બ્લાઈટ ચમકાટ બતાવવા માંડ્યો ખરો. પણ આ મિસ્ટર ચંપકલાલ વલ્લભદાસ વિલાયતી લખવાથી ‘સર’ શબ્દ આવી શકે નથી, એટલા માટે આ ગામડી ફેશનને ફાંસીને લાકડે લટકાવીને વિલાયત ફેશનથી આ પ્રમાણે નામ લખાવજે—માસ્ટર્ સર વલ્લભદાસ વિલાયતી; કારણ કે, જો ‘સર’ શબ્દ ન આવે, તો એથી આપણી સાત પેઢોના પોજીશનમાં વાંધો આવે, સમજ્યો ?”

“ પરંતુ ‘માસ્ટર્ સર વલ્લભદાસ વિલાયતી’ લખવાથી માઈ પોતાનું નામ ન આવે અને તેથી મારા પોતાના પોજીશનમાં વાંધો આવે તેનું કેમ ? દરેક માણસે પોતે જ પોતાનું પોજીશન જાળવવું જોઈએ, એજ આજકાલની એટીકેટ છે ! ” ચંપકલાલે પોતાના વ્યાજખી વાંધાને રજૂ કરી બતાવ્યો.

ખ્રિસ્તીખ્રિસ્ત લખતાં લખતાં સર વિલાયતી પોતાના પુત્ર સાથે પોજીશન તથા એટીકેટના વાદવિવાદમાં ચઢી ગયા અને તે વાદવિવાદનો વિસ્તાર વધતો ગયો એટલે હવે બિચારા ધારસિંહના ધૈર્યનો અંત આવ્યો અને તેથી તેણે જરા કંટાળો બતાવીને કહ્યું કે:—“ સર

સાહેબ, મને કૃપા કરીને પ્રિસ્કોપ્શન લખી આપો એટલે હું દવા લઇને મારે રસ્તે પડી જાઉં. પછીથી તમારે જે વાદવિવાદ કરવો હોય, તે આપો દિવસ કર્યા કરજો; કારણ કે, દર્દી મરતા પડે એ હોવાથી મને પણ આ તમારી નકામી વાતો સાંભળના જિભા રહેવાની કુરસદ નથી.”

“વેદ અ લિદલ પ્લીજ !” સર વિલાયતીએ બેદ-કારીથી કહ્યું અને ત્યાર પછી તે અંપકલાલને દિદેશીને કરવા લાગ્યા કે : “માઘ ડીયર સન અંપકલાલ ! આમ ધારવામાં તારી બચાવ જૂલ થાય છે; કારણ કે, કાગ જેવી રીતે સદા જ્ઞાના નામથી જ વેચાય છે, તેજ પ્રમાણે દીકરો કાધરના નામથી જ ઝાળખાય છે. જે તું આ ગામઠી રીત પ્રમાણે જ પોતાનું નામ લખાવીશ, તો તને આ સર વલ્લભનાસ વિલાયતીના કુળદીપક તરીકે કે ઇ પણ ઝાળખવાનું નથી, તને આંધ્ર પણ વિલાયતી માન મળવાનું નથી !”

પિતાની આજ્ઞાને મસ્તકે ચઢાવીને અંકલાલે પોતાનો પરાજય સ્વીકાર્યો અને કહ્યું કે :—“વાર ત્યારે કાધર, દવે નામ પણ વિલાયતી ફેશનથી લખાવીશું; વિલાયતીના અટ-થી ઝાળખાઈએ છીએ, તો ફાન્યાને પૂન વિલાયતી બની જતાશું ! કારણ કે :—

“શુદ્ધ પ્રમાણે મોટું બ્રહ્મ ને વિલાયતી મંજનથી ધાય;
વિલાયતી આ કોફીનાં જિનાં પાણી પીનાય;
વિલાયતી ડીનર વિલાયતી ફેશનથી લેવાય;
વિલાયતી વસ્ત્રો વિલાયતી ફેશનથી પહેરાય;

દમામ આ બધો વિલાયતી થયો;

તમામ ગામઠી રિવાજ દેશથી ગયો !

વિલાયતી ભાષા વિલાયતી એટાથી બોલાય;

વિલાયતી લગ્નો વિલાયતી કારટમાં તોડાય;

વિલાયતી ઝંઘામાં ગોટાળા વિલાયતી થાય;
ને ધોળે દિવસે દીવાળાં પછુ વિલાયતી રૂંકાય!

દમામ આ બધો વિલાયતી થયો;
તમામ ગામડી રિવાજ દેશથી ગયો!

પુત્રના કથનને પુષ્ટિ આપવાના ઉદ્દેશથી સર વિલાયતીએ તે કવિતાને આગળ વધારીને લલકારા અને તે આ પ્રમાણે: -

“ જ્યાં જોઇએ ત્યાં રંગ બધા આ વિલાયતી દેખાય;
વિલાયતી સાડામાં બિસ્કી વિલાયતી સેવાય;
ધાન્ય ધરા ને પાણી તેમજ જે આ કાળી કાય;
ચાર વરતુ એ જોઇ ગામડી છાતી ફાટી જાય!
દમામ આ બધો વિલાયતી થયો;
તમામ ગામડી રિવાજ દેશથી ગયો!”

કવિતાની મહાત્મિ સાથે ઘડિયાતમાં સાડાદશનો એક ટકોરો થયો અને તે સાંમગત જ ચંપકલાલ રકૂતમાં જવા નો ગચ્છતી કરી ગયો. સર વિલાયતીએ પ્રિસ્કોપ્શન લખવાના અપૂર્ણ કામને પૂરું કરીને તે પ્રિસ્કોપ્શન ધાર્મિકતાના કાયમાં આપી દીધું. ધાર્મિક ભુક્તિનો આસ લઇને ત્યથી ડિરેક્ટરીમાં આવી ડૉક્ટર સર પાસેથી દવા લઇને ચાલતા થઇ ગયો તે પાછો બીજાર સર વિલાયતીના જોવામાંજ ન આવ્યો.

આપણી પ્રસ્તુત નવલકથામાં આગળ જતાં એક અગત્યની બુદ્ધિ બજવનાર ડૉક્ટર સર વલ્લભદાસ વિલાયતીનો આ તે માત્ર કિંચિત્ પરિચય છે; કારણ કે; એ શ્રીમાનૂની કેટલી બધી અચંકરતાઓનો પરિચય તે પાઠકને હવે પછીજ થવાનો છે. સર વિલાયતી ચંપકલાલ સાથેના વાદવિવાદ તથા પ્રિસ્કોપ્શન લખવાના કાર્યથી નિવૃત્ત થયા પછી તત્કાળ પાછા પામડીને માથાપર પધરાવે

વીને ત્યાંથી ઉઠ્યા અને બહાર જવામાટે તૈયાર થયા; કારણ કે, સાડા અગિયાર વાગે તો તેમને ‘ધિ આઘડીયલ ઝંક ઓર ઇન્ડિયા’ ને ફડયામાં લઈ જવામાટેનો વિચાર ચલાવવા મળનારી સભામાં હાજરી આપવાની હતી. પરંતુ તેઓ જેવા દરવાજામાં આવ્યા કે દરવાજામાં જ ભાગીરથી તેમને રહામી મળી અને તેણે તે અમુક એક અગત્યના કાર્યમાટે આવેલી હતી એમ જણાવવાથી સર વિલાયતી તેને સાથે લઈને પાછા પોતાના પ્રાધવેદ રૂમમાં ચાલ્યા ગયા; કારણ કે, હજી પોણા અગિયાર થએલા હોવાથી અને મોટરમાં જતાં દશથી બાર મિનિટમાં સભામાં પહોંચાય તેમ હોવાથી અद्याપિ સર વિલાયતીને અડધા કલાકની કુરસદ તો હતી જ.

પ્રકરણ ૯ મું યમરાજનો સહોદર !

“કેમ ભાગીરથીઆઈ, આજે આ વેળાએ ખાસ તમારે પોતે જ અહીં આવવાનો પરિશ્રમ લેવો પડ્યો, તેનું શું કારણ છે ? મિસ ગુલામ પ્રભાતમાં સાત વાગ્યામાં જ અહીંથી દવા તો લઈ ગયાં હતાં અને હું ઘાંઘું કે, તે દવાનો એકાદ ડોઝ તમોએ મિસ્ટર હરિદાસને પાચો પણ હશે જ. અત્યારે તેમની પ્રકૃતિ કેવી છે ? ” ડોક્ટર સર વલ્લભદાસ વિલાયતીએ ભાગીરથીને પ્રાધવેદ રૂમમાં આવતાંની સાથે જ એ પ્રમાણેના ત્રણ ચાર પ્રશ્નો એક સાથે જ પૂછી નાખ્યા અને ત્યાર પછી તેઓ પોતાની કુરસીપર બેસી ગયા.

ભાગીરથીએ તેના ટેબલની અડોઅડ પડેલા કાચપર બેસીને ડોક્ટરના એ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે:—“ડોક્ટર સર વિલાયતી

અત્યારે હું આપની પાસે દવા લેવા આવી નથી, પરંતુ આપની સાથે એક ગંભીર વિષયની મંત્રણા કરવામાટે જ આવી છું. મારા પતિને જૂના ડૉક્ટરને છોડીને આજે પન્દર દિવસથી આપની ટ્રોટમેન્ટમાં મેં રાખ્યા છે, તેનું એક જૂદું જ કારણ છે અને તે કારણને દર્શાવ્યા પૂર્વે હું આપના મુખથી એ જાણવા માગું છું કે, મારા પતિ આપના ઉપચારના પરિણામે અલ્પ સમયમાં કે પછી કાંઈક દીર્ઘ સમય પછી પણ પૂર્વવત્ સંપૂર્ણ આરોગ્યને પ્રાપ્ત કરી શકશે કે કેમ? તેમનો રોગ સાધ્ય છે, કષ્ટસાધ્ય છે કે સર્વથા અસાધ્ય છે, એ જાણી લેવાની મારી પરમ આકાંક્ષા છે અને મારી એ આકાંક્ષાને તૃપ્ત કરવામાટે જ મેં અત્યારે આપના અમૂલ્ય સમયનો ભોગ લીધો છે, તેની મને ક્ષમા આપશો. ”

સર વિલાયતી આનું હવે શું ઉત્તર આપવું, એ વિશેના ગહન વિચારમાં પડી ગયા, છતાં ઉત્તર આપ્યા વિના ચાલી શકે તેમ ન હોવાથી એ ત્રણ મિનિટ પછી તેઓ કહેવા લાગ્યા કે:—“ ભાગી. રથીબાઈ, મિસ્ટર હુરિદાસનો રોગ એવા પ્રકારનો છે કે, જે દવાનો ટેકો મળતો રહે, તો તેઓ આવી જ અવસ્થામાં કદાચિત્ પાંચ સાત વર્ષ જેટલો કાળ પણ કાઢી નાખે; અને નહિ તો કોઈવાર અચાનક આપણને કલ્પના પણ ન હોય ને તેઓ સદાની શાન્ત નિદ્રામાં સૂઈ જાય ! અરે દવાનો ટેકો હોવા છતાં પણ કદાચિત્ તેઓ કાળને વશ થાય, તો તેમ થવું પણ સર્વથા શક્ય છે. એટલામાટે મારા ઉપચારના પરિણામે અલ્પ સમયમાં કે દીર્ઘ સમય પછી પણ મિસ્ટર હુરિદાસ પૂર્વવત્ સંપૂર્ણ આરોગ્યને પ્રાપ્ત કરી શકશે જ, એમ તો મારાથી નિશ્ચયપૂર્વક કદાપિ કહી શકાય તેમ નથી. જે તમારી ઇચ્છા હોય, તો મારી દવા લેઓ અથવા તો કોઈ બીજા સારા ડૉક્ટરના હાથમાં આ કેસ સોંપો. મારાથી કરાશે તેટલા ઉપ-

ચાર કરીશ; છતાં જીવન આપવાની શક્તિ મારામાં નથી. અમારું વૈદ્યત્વ અથવા ડૉક્ટરપણું એટલુંજ કે, રોગને ઝાળખવો અને વેદનાનો નિગ્રહ કરવો, કાંઈ આયુષ્યના સ્વામી અમો નથી. ”

“ કાળના મુખમાં જવાની તૈયારીપર આવી પહોંચેલા મનુષ્યને નવીન જીવન આપવાની શક્તિ વૈદ્ય, હકીમ કે ડૉક્ટરમાં હોતી નથી, એ હું સારી રીતે જાણું છું; કારણ કે, જે એમ ન હોય તો વૈદ્યનાં મરે નહિ અને જોષીનાં રાંડે નહિ ! આપે મારા પતિના રોગની અસાધ્યતા વિશે જે સત્ય અભિપ્રાય જણાવી દીધો છે, તે આપના સત્યવાદમાટે હું આપને અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપું છું. તેઓ હવે પૂર્વવત્ આરોગ્યને પ્રાપ્ત કરી શકશે અથવા જીવશે, એવી મારા હૃદયમાં લેશ માત્ર પણ આશા છે જ નહિ; એટલું જ નહિ, પણ દવાથી તેમની વેદના પણ ઓછી થતી નથી અને તેઓ વધારે અને વધારે પીડાયા કરે છે, એ હવે મારાથી જોઈ શકાતું નથી, તેમજ વળી ઘરમાં જ્યાં એક મનુષ્ય માંડુ યામ એટલે પછી તેની સેવા શુશ્રૂષા કરતાં કરતાં ઘરનાં બીજાં માણસો પણ અડધાં માંદાં થઈ જાય છે અને છેવટે તેમને એ લાંબી માંદગીનો કંટાળો આવી જાય છે, એ વાર્તા આપને નવેસરથી જણાવવાની આવશ્યકતા હોય, એવી મારી ધારણા નથી. અર્થાત્ હું હવે મારા પતિની સારવાર કરતાં ઉજગરા કરી કરીને એટલી બધી કંટાળી ગઈ છું કે, પારંવાર મનમાં એમ જ થયા કરે છે કે, કાં તો ઇશ્વર મારા પતિને આ દુઃખમાંથી સદાને માટે સત્વર મુક્ત કરી દે અને કાં તો મારા જીવનને હરી લે, તો બહુજ સાફ થાય ! મુઠ આ રોગની હોળી તે કેટલાક કાળપર્યન્ત સહી શકાય ? માફ તો જાણે દીકરો પણ મારી ગુલાબ જેવી ગુલાબનો અવતાર પણ બગડી ગયો છે; એ બિચારી કુંવારી દીકરીને પણ પોતાના જીવનનો કંટાળો આવી

ગયો છે; કારણ કે, તેના પિતાની આવી માંદગીથી તેના લગ્નનો અવસર લંબાય છે અને તેથી તારુણ્યમાં આવેલી બાળા અંતરમાંની અસહ્ય પીડાથી અકળાય છે ! હવે આ વેદનાથી મુક્ત થવાનો શો ઉપાય કરવો, એનો મને તો આત્યારે એક પણ માર્ગ દેખાતો નથી, ” ભાગીરથીએ પોતાના હૃદયમાંના અમુક પ્રકારના ગુમ આશયની પૂર્વસૂચનારૂપ આ ઉદ્દગારો કાઢ્યા અને ત્યારપછી તે ગંભીરતાથી સર વિદ્યાયતીના મુખમંડળમાં ઉદ્ભવતાં ચિન્હોનું અવલોકન કરવા લાગી.

જમાનાના આધેસા અને કાળાં ધોળાં કરવાની કળામાં પ્રથમ પંક્તિયે પંકાતા સર વિદ્યાયતી ભાગીરથીના આશયને જો કે બહુ અંશે તો જાણી જ ગયા હતા, છતાં જાણે પોતે કાંઈ પણ ન સમજ્યા હોયતી ! એવા ભાવની છટાને પોતાના મુખમંડળમાં લાવીને તેઓ ભાગીરથીને ઉદ્દેશીને બોલ્યા કે:—“ શ્રીમતી ! અઘાપિ આપના આશયને હું બરાબર સમજી શક્યો નથી; કારણ કે, હું એક અત્યંત સરળ સ્વભાવનો મનુષ્ય હોવાથી આવા પ્રકારના સંદિગ્ધ કથનના રહસ્યને સમજવાની મારામાં તીવ્ર શક્તિ ન હોય તો તે સ્વાભાવિક જ છે. એટલામાટે મારી આપને નમ્ર પ્રાર્થના છે કે, આપનો જે કાંઈ પણ આશય હોય, તે સંદિગ્ધતાને ત્યાગીને મને સરળતા તથા સ્પષ્ટતાથી જ જણાવો કે જેથી વિનાકારણ વેળાને વ્યય ન થાય અને સત્વર કાંઈ પણ પ્રકારના એક નિશ્ચયપર આવી શકાય. ”

ડૉક્ટર વિદ્યાયતીના હાવભાવ તથા આવા પ્રકારના ઉત્તરથી ચાલાક ભાગીરથી તરકાળ પાંખી ગઈ કે, વિદ્યાયતી ચાલાકીમાં તેનાથી માંજ્યા જાય તેવા તો નહોતા જ; છતાં લક્ષ્મીના લોભથી ડૉક્ટર વિદ્યાયતી કાંઈ પણ ઝતિનું ગમે તેવું ભયાનક કુકર્મ કરતાં

અચકાય તેવા ગૃહસ્થ નહોતા, એ રહસ્યને ભાગીરથી સારી રીતે જાણતી હોવાથી; એટલું જ નહિ, પણ એવાં ત્રણ ચાર ભયંકર કૃત્યો ડૉક્ટર વિલાયતીના હાથે થઇ ગએલાં અને આખાદ પાર પડી ગએલાં તેના જાણવામાં હોવાથી તે પોતાના મનમાં એવા નિશ્ચયપર આવી લાગી કે: “ મારો આશય સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પણ જો હું ડૉક્ટર વિલાયતીને જણાવી દઈશ, તોપણ તેથી કાંઈ પણ હાનિ થવાનો સંભવ નથી. જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ આવી છે, તો પછી વિનાકારણ વાતને યોગીને ચીકણી શામાટે કરવી અને સમયનો ભોગ શામાટે આપવો ? ” આવો વિચાર કરવા છતાં પણ એકદમ ખુદ્દા શબ્દોમાં પોતાના આંતરિક આશયને વ્યક્ત કરવાની તેની હિંમત ચાલી શકી નહિ અને તેથી વળી પણ તે કિંચિત્ વક્તાને સ્વીકારીને કહેવા લાગી કે:—“ ડૉક્ટર સાહેબ, એ તો આપ સારી રીતે જાણો છો કે, વૈદ્ય યમરાજનો અંધુ મનાય છે અને તેથી વૈદ્યમાં ઇશ્વર સમાન જીવનને આપવાની શક્તિ ન હોય, તોય તેનામાં પોતાના જ્યેષ્ઠ બ્રાતા યમરાજ સમાન કોઈપણ મનુષ્યના જીવનને હરી લેવાની સંપૂર્ણ શક્તિ તો અવશ્ય રહેલી હોય છે જ અને કેટલીકવાર વૈદ્ય, હકીમ કિંવા ડૉક્ટરને પોતાની તે શક્તિને, ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ પરિસ્થિતિ કિંવા સંયોગ અનુસાર, વ્યવહારમાં યોજવી પડે છે. ”

“ તમારું કથન સત્ય છે; પરંતુ ભેદ માત્ર એટલોજ કે, આ સસારમાંનું કોઈપણ મનુષ્ય-પુરુષ કિંવા સ્ત્રી-જો ઇચ્છે તો કોઈના પણ જીવનને હરી લેવાનું કાર્ય સરળતાથી કરી શકે છે; કિન્તુ તેવા સાધારણ પુરુષ કિંવા સ્ત્રીની તે હત્યાકૃતિ બહુધા સત્વર પ્રકાશમાં આવી જાય છે અને તેથી તેની પોતાની પણ હત્યા થઇ જાય છે; પણ વૈદ્ય, હકીમ કિંવા ડૉક્ટર એ કાર્ય અતિશય દક્ષતાથી કરતા

હોવાથી તેમની એ કૃતિ અન્ય કાઇના જાણવામાં આવી શકતી નથી અને તેથી પછીથી અન્ય મનુષ્યના જીવનની હાનિનો બહુજ આછો સંભવ રહે છે.” સર વિલાયતીએ ભાગીરથીના કથનને માર્મિકતાથી પુષ્ટિ આપીને કહ્યું.

“અને એટલામાટેજ ને સ્ત્રી કિંવા પુરુષ વિચારશીલ હોય છે, તે આવા કાર્યમાં આપ જેવા કુશળ ડૉક્ટરની સહાયતાથી જ આગળ વધે છે. જે એક સાધારણ સ્ત્રી કિંવા પુરુષ અને આપ જેવા સર્વજ્ઞસંપન્ન વિષવિધાયક ડૉક્ટરમાં કાંઈ ભેદ જ ન હોય, તો આપને લોકો આવા પ્રસંગે હજારો રૂપિયાની ગંજાવર રકમો ધર બેઠાં આપવાને આવે પણ ખરા કે ? આવી મોટી કીમત આપની નહિ, પણ આપની વિદ્યા તથા દક્ષતાની જ આપવામાં આવે છે.” આવી રીતે સર વિલાયતીની વિષવિધાયકતાની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરીને ભાગીરથીએ વધારામાં જણાવ્યું કે : “અમદાવાદના શેઠ સારંગધરને સાંત લાખનો મોટો વારસો મળવાનો હતો, પરંતુ જે તેનો પ્રતિસ્પર્ધી અથવા પ્રતિપક્ષી વિનયવલ્લભ જીવતો રહે, તો કદાચિત્ વારસાના એ ભાગ તેના ભાગમાં જાય એવો સંભવ હોવાથી અને વિનયવલ્લભના ડૉક્ટર આપ હોવાથી સારંગધરે આપને રૂપિયા એક લાખની રકમ આપીને પોતાના ધનપ્રાપ્તિના માર્ગમાંના તે કાંટાનો સદાને માટે નાશ કરાવી નાખ્યો હતો, એ આપની દક્ષતાની કૃતિનું સ્મરણ અઘાપિ મારા મસ્તિષ્કમાં અવિચળ છે અને આપની એ દક્ષતાની સારંગધરની પત્ની અઘાપિ મુક્તકંઠે વારંવાર મારી આગળ પ્રશંસા કર્યા કરે છે.”

“હવે વાત મળી; અત્યારસૂધી હું એ વિશેના જ વિચારમાં હતો કે, મારી આ કળાનો ભેદ તમારા જાણવામાં ક્યાંથી અને કેવી રીતે આવી શક્યો; પણ હવે સ્પષ્ટ જણાય છે કે, આ ભેદ, તમારો

સારંગધરની પત્ની અલકનન્દાસાથે મૈત્રીસંબંધ હોવાથી, અલકનન્દાના મુખથી તમારા જાણવામાં આવ્યો છે અને તેણે જ તમને આવા કાર્યમાં મારી યોગ્ય સહાયતા લેવાની બલામણુ કરેલી હોવી જોઈએ, એવું સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાય છે. અત્યારસૂધી તો મારે એવોજ અભિપ્રાય હતો કે, જે આવા કોઈ પણ કાર્યની વાર્તા તમે કાઢશો, તો હું આવા કાર્યમાં હાય નાખવાની યોગ્યતા ના જ પાડી દઈશ; પરંતુ અલકનન્દાના નામનો ઉચ્ચાર સાંભળતાંજ મારે તે અભિપ્રાય બદલાઈ ગયો છે અને તેથી જો મને મારા પરિશ્રમનો યોગ્ય પુરસ્કાર મળવાનો સંભવ હશે, તો પછી તમારા કોઈ પણ પ્રકારના કાર્યને શાંતિથી પાર પાડી આપવામાટે હું નિરંતર તૈયાર છું, એમજ તમારે સમજી રાખવાનું છે; કારણ કે, એકવાર કદાચિત સારંગધરની બલામણુનો અનાદર કરી શકાય, પણ શ્રીમતી અલકનન્દાના વચનના અનાદરની તો ધારણા પણ ન કરી શકાય.” સર વિલાયતી પણ હવે સંદિગ્ધતાને ત્યાગીને સરળતાના પ્રદેશમાં આવી ગયા.

“ પરંતુ બ્યવહારમાં પાછળથી કોઈ પણ પ્રકારનો વિવાદ ઉપસ્થિત ન થાય એટલામાટે આ પરિશ્રમનો આપને મારે શો પુરસ્કાર આપવો પડશે, એ વિશેનો નિર્ણય અત્યારે જ થઈ જવો જોઈએ; કારણ કે, જે મારા ઇચ્છિત કાર્યની નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિ થઈ જાય, તો પણ સારંગધરથી પેઠે મને કાંઈ સાત લાખનો વારસો મળવાનો નથી તેમજ મારા પતિનું અસ્તિત્વ હોય, તોય મારી સંપત્તિમાંથી કોઈ ભાગ પડાવે તેમ પણ નથી; છતાં આ કાર્ય એક બાવિ લાખની આશાથી કરાય છે, એટલે અત્યારે તો આપને સાધારણ પુરસ્કાર મળશે અને બવિપ્પમાં જે મારી ધારણા પાર પડશે, તો તે વેળાયે હું આપની ધનતૃષ્ણાને સંપૂર્ણતાથી તૃપ્ત કરવાનો

પ્રયત્ન કરીશ. જો આ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા આપને માન્ય હોય અને મારા વચનમાં આપનો વિશ્વાસ બંધાતો હોય, તો જ આ કાર્યમાં હાથ નાખજો અને નહિતો ચોખ્ખી ના પાડી દેજો; કારણ કે, આપ ના પાડશો, તો તેથી મને કાંઈ પણ માફું લાગવાનું નથી.” ભાગીરથીએ વ્યવહારની ચોખવટ કરી લેવામાટેનો યોગ્ય પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો.

“ આ કાર્યના પુરસ્કાર તરીકે તમારો મને કેટલી રકમ આપવાનો મનોભાવ છે, તે કૃપા કરીને જણાવશો ? ” સર વિલાયતી તત્કાળ મુદ્દાની વાતપર આવીને બોલ્યા.

“ આ કાર્યના પુરસ્કાર તરીકે એકન્દર પાંચ હજારની રકમથી વધારે રકમ આપવાની શક્તિ મારામાં નથી. એમાંથી રૂપિયા બે હજાર આપને અત્યારે જ મળશે અને બાકીના ત્રણ હજાર કાર્યની સમાપ્તિ પછી આપવામાં આવશે.” ભાગીરથીએ વિલાયતીના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં રકમનું નામ પણ જણાવી દીધું.

પાંચ હજારની રકમનું નામ સાંભળીને સર વિલાયતી ગંભીર વિચારમાં પડી ગયા; એટલુંજ નહિ, પણ તેમના મુખમંડળમાં કંઈક અપ્રસન્નતાનાં ચિન્હો પણ દેખાવા લાગ્યાં. કેટલીકવાર પછી તેમણે મૌનનો ભંગ કર્યો અને કહેવા માંડ્યું કે : “ ભાગીરથીઆઈ, આવા ભયંકર કાર્યમાં પાંચ કે દશ હજારની તુરંત રકમની આશાથી હાથ નાખવો, એને હું એક પ્રકારની મૂર્ખતા જ માનું છું; છતાં અત્યારે આનાથી વધારે રકમ આપવાની તમારી શક્તિ નથી, એ વાત પણ કાંઈ મારી જાણ બહાર તો નથીજ. આ કારણથી ધારી લ્યો કે, હાલ તરત હું આટલી રકમ જ સ્વીકારી લઉં, તોપણ બવિધ્યમાં મને બીજી સારી રકમ મળશે, એવી આશા તો મારે રાખવીજ નોંધજો અને એટલામાટે હું જાણવા માગું છું કે, તમે

૧૫૨ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃગજળ

જે ભાવિ લાભની આશાથી આ કાર્ય કરવાને તૈયાર થયાં હો, તે તમારી આશા લગભગ ફેટલીક મુદતમાં ફળીશૂત થવાનો સંભવ છે?”

“જે સર્વ વ્યવસ્થા મારી ઇચ્છા પ્રમાણેજ થઇ જાય, તો માત્ર એક વર્ષના કાલાવધિમાંજ આ ભાગીરથી વિશાળ સંપત્તિની અધિકારિણી થાય, એ નિઃસંશય વાર્તા છે.” ભાગીરથીએ જણાવ્યું.

“જે એમજ હોય, તો ચોરી ભાગે મોંઘી નથી હોતી એ ન્યાયને અનુસરીને જે પાંચ હજાર મને તમે અત્યારે આપવાનાં છો, તે આપી દો અને બીજા પચાસ હજારનો જાણે તમેએ મારી પાસેથી પચાસ હજારની રકમ ઉછીની લીધી હોય તેવા પ્રકારનો ત્રણ વર્ષની મુદતનો કાયદાસરનો એક દસ્તાવેજ લખી આપો. જે તમારી ધારણા તમારા કથન પ્રમાણે એક વર્ષના કાલાવધિમાં જ પાર પડી જાય, તો ત્રણ વર્ષ પૂરાં થતાં સુધીમાં મને તે રકમ આપીને તમારો દસ્તાવેજ પાછો લઇ લેજો. જે તમે ધનાઢયા થવા છતાં પણ મારી એ રકમ આપવામાં કૃપણતા બતાવશે, તોજ હું એ દસ્તાવેજનો તમારી વિરુદ્ધ ઉપયોગ કરીશ; પરન્તુ દુર્ભાગ્યયોગે જે તમારી ધારણા સફળ નહિ થાય, તો હું એ દસ્તાવેજનો તમારી વિરુદ્ધ કદાપિ ઉપયોગ કરીશ નહિ અને પાંચ હજારથી સંતોષ માનીશ. આ દસ્તાવેજ કરી આપ્યા વિના મારાથી આવા બંયંબર કાર્યમાં હાથ નાખી શકાય તેમ નથી અને તેમાટે હું ઘણોજ દિલગીર છું.” ડૉક્ટર વિલાયતીએ ભાગીરથીને બરાબર સકંજમાં સપડાવવાની યુક્તિને પ્રસારવાનો પ્રારંભ કરી દીધો.

“પચાસ હજારનો નહિ, પણ પચીસ હજારનો તેવો દસ્તાવેજ કરી આપવાને હું આ પળેજ તૈયાર છું, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ પચીસ હજારની રકમ, જે કોઇ કારણથી મારી ભાવિલાભ વિષયક આશા સફળ ન થાય, તોપણ ત્રણ વર્ષની મુદતમાં આપને

જરી આપવાને હું બંધાયત્રી રહીશ!" ભાગીરથીએ પોતાનો અભિ-
પ્રાય દર્શાવ્યો.

" પચીસ હજારની રકમ બહુજ ઝોછી છે. " વિલાયતીએ કહ્યું.

" તો પછી આ સાદું નક્કી થાય તેમ છે જ નહિ. " ભાગી-
રથીએ નિસ્પૃહતા બતાવી અને ત્યારપછી ઊઠવાની એણે કરીને
કહ્યું કે: " ડોક્ટર સાહેબ, આપના અમૂલ્ય સમયનો ભોગ લેવામાટે
હું આપની ક્ષમા માગું છું અને હવે જવામાટેની આજ્ઞા ધરિયું છું. "

હવે વધારે તાણવાથી ટૂટી જવાનો સંભવ હોવાથી અને ત્રીસ
હજારના શિકારને હાથમાંથી છટકી જવા દેવાનું સર વિલાયતીને
યોગ્ય ન જણાવાથી તેઓ ભાગીરથીને સંબોધીને સંન્યતાથી કહેવા
લાગ્યા કે: " ભાગીરથીબાઈ, આવાં સાટાં કાંઈ આટલી બધી ઊતા-
વગથી નક્કી થતાં નથી; માટે દશ મિનિટ રોકાઓ અને જે કાર્ય-
માટે આવ્યાં છો તે કાર્ય સંપૂર્ણ કરીનેજ પાછાં જાઓ. ધડિયાલમાં સાડા
અગિયાર અને પાંચ મિનિટનો ટાઇમ થએલો છે અને સાડા અગિયારે
તો મારે એક મીટીંગમાં હાજરી આપવાની છે એટલે અત્યારે જો
કે તમારી સાથેના વાર્તાલાપમાં વધારે વખત વીતાડવાની મને બિલ્કુ-
લ કુરસદ નથી, છતાં ટેલીફોન કરીને હું આજની તે મીટીંગને આવતી
કાલપર મુક્તવી રખાવું છું, જરા બેસો, હું ટેલીફોન કરીને હમણાં
જ અહીં પાછો આવું છું. "

સર વિલાયતી આમ કહીને બહારના રૂમમાં ટેલીફોન કર-
વાને ચાલ્યા ગયા અને ત્યાંથી સાત કે આઠ મિનિટ પછી પાછા
આવીને ભાગીરથીને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા કે: "શ્રીમતી ભાગીરથી
તમે જ્યારે અલકનન્દાની બલામણુ લઇને તેમજ મારામાં વિશ્વાસ
રાખીને આવી ચલાવીને મારે ઘેર આવ્યાં છો; એટલે હું તમારા

વચનનો અનાદર કરી શકતો નથી. તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું પચીસ હજારના દસ્તાવેજને જ કબૂલ રાખીશ, તોપણ મારી એટલી પ્રાર્થનાને તો અવશ્ય સ્વીકારશો કે જે બવિધ્યમાં તમને ધણોજ સારો લાભ થાય, તો મને કાંઈક વધારે રકમ તમારી પ્રસન્નતાથી જ આપશો અને શ્રીમતી અલકનન્દા મારી સાથે જેવા પ્રકારનો ખીજો પણ કેટલોક સંબંધ રાખે છે, તેવો સંબંધ તમે પણ રાખશો !”

‘જે બવિધ્યમાં મને મારી ધારણા કરતાં પણ અધિક લાભ થએલો દેખાશે, તો અવશ્ય હું આપને વિશેષ પ્રમાણમાં સંતુષ્ટ કરીશ.” ભાગીરથીએ રીતસરની વાતને તત્કાળ સ્વીકારી લીધી અને ત્યારપછી પૂછ્યું કે:—“પણ ડૉક્ટર સાહેબ, અલકનન્દા આપની સાથે ખીજો શો સંબંધ ધરાવે છે, તે જે અડચણ ન હોય, તો કૃપા કરીને જણાવશો ?”

“તે સંબંધની વાર્તા શ્રીમતી અલકનન્દાને પૂછતાં તેમના મુખથીજ તમારા જાણવામાં આવી જશે, એટલે મારે તે જણાવવાની આવશ્યકતા નથી.” સર વિલાયતીએ માર્મિકતાથી પોતાના આંતરિક આશયનો સ્ફોટ કરી દીધો.

આવી માર્મિકતાને પણ ન સમજી શકે એટલી બધી ભાગીરથી બોળી અથવા નાદાન તો નહોતીજ; તે સર વિલાયતીના વિકારપૂર્તિના આશયને તત્કાળ સમજી ગઈ, તોપણ જાણે કાંઈ જ ન સમજી હોયની ! તેવા ભાવને દર્શાવતી કહેવા લાગી કે:—“વાર ત્યારે હું અલકનન્દાને એ વિશે પૂછીશ અને તેની અતુમતિ હશે, તો આપની સાથે તેના જેવો સંબંધ રાખવામાં મને કાંઈપણ પ્રકારનો વાંધો આવે તેમ નથી.”

“તમારી આ ઉદારતામાટે હું તમને ધન્યવાદ આપું છું અને તમારો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું;” સર વિલાયતીએ

આમાર માન્યો અને ત્યારપછી જણાવ્યું કે:—“ત્યારે આવતી કાલે આ વેળાયેજ તમે અહીં પધારજો, પાંચ હજારની રકમ સાથે લાવજો અને હું મારા સૉલિસિટરને બોલાવી દસ્તાવેજ લખાવીને તૈયાર રાખીશ તેનાપર હસ્તાક્ષર કરી આપજો એટલે આવતી કાલથીજ હું આપના ઇચ્છિત કાર્યનો આરંભ કરી દઇશ અને ઇશ્વરની કૃપા હશે તો પંદરથી વીસ દિવસમાં તો તમે મિસ્ટર હરિદાસની સેવાશુશ્રૂષાના કંટાળાથી સદાનેમાટે મુક્ત થઇ જશો !”

“ આપની આજ્ઞા પ્રમાણે આવતી કાલે સવારમાં દશ કે સાડા દશ વાગે હું રૂપિયા પાંચ હજાર લઇને અહીં આવીશ; માટે એ વિશે નિશ્ચિન્ત રહેશો અને કાર્યની સફળતાની સર્વ તૈયારીઓ કરી રાખજો.”

“ મારા કાર્યમાં હું નિષ્ણાત છું અને નિષ્ણાત રહીશ, એ વિશેની તમારે લેશ માત્ર પણ ચિન્તા ન રાખવી.” વિલાયતીએ આશ્વાસન આપ્યું.

“ ત્યારે હવે મને જવામાટેની આજ્ઞા છે ? ” ભાગીરથીએ જવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

“જરા ચાહે તથા પાન લઇને પછી સિધાવો.” આમ કહીને સર વિલાયતીએ કૉલબેલ વગાડીને બોયને બોલાવ્યો અને ચાહે તથા પાન લાવવાનો તેને હુકમ કરાવ્યો. થોડોવારમાંજ બોય ધરાનીની દુકાનેથી ચાહે તથા પાનવાળાને ત્યાંથી પાન લઇને પાછો આવ્યો. તે ચાહે ધરાનીની દુકાનની હતી એ રહસ્ય ભાગીરથીના જાણવામાં ન હોવાથી તેણે ચાહે પી લીધી અને પાનને મુખમાં પધરાવીને જવામાટે સર વિલાયતીની બીજીવાર રજા લીધી. સર વિલાયતી કૉમ્પાઉન્ડના દરવાજા સૂધી તેને વળાવવામાટે બહાર આવ્યા અને તેની ગાડીના મયા પછી પાછા બંગલામાં પધાર્યા.

* * * * *

રાત્રેજ સૌલિસિટરને મળીને સર વિલાયતીએ દસ્તાવેજ તૈયાર કરી રખાવ્યો હતો એટલે બીજો દિવસે ભાગીરથી જ્યારે સર વિલાયતીના બંગલામાં આવી તે વેળાએ સૌલિસિટર પણ દસ્તાવેજ સાથે ત્યાં તેના આવવાની વાટ જોતો બેઠો હતો. ભાગીરથીએ પાંચ હજાર રૂપિયાની પાંચ નોટો ડોક્ટરના હાથમાં આપી દીધી અને ત્યારપછી સૌલિસિટર પાસે દસ્તાવેજ વંચાવી તેમાં કાંઈ વાંધા બરેલું લખાણ ન જણાતાં આનંદથી તેનાપર પોતાના હસ્તાક્ષર કરી આપ્યા. સૌલિસિટર તેના કાર્યની સમાપ્તિ થતાં ત્યાંથી ચાલતો થઈ ગયો અને તેના જવા પછી ભાગીરથીએ પણ જવાની ઇચ્છા દર્શાવી; પણ સર વિલાયતીએ તેને જરા થોભવાનું કહીને પોતાના વિશ્વાળ ટેબલના એક ખાનામાંથી દવાની બરેલી ચાર આઉંસની એક બોટલને બહાર કાઢી અને તે બોટલ ભાગીરથીને બતાવીને કહ્યું કે:-

“મિસ્ટર હરિદાસભાઈ ગઈ કાલે જે મિક્સચર આપવામાં આવ્યું હતું, તે તો આજે સવારમાં પૂરું થઈ ગયું હશે; એટલે હવે આજે અત્યારથી તેમને આ દવા આપવાની શરૂઆત કરજો. આ દવાનો સ્વાદ અત્યંત મધુર તથા સ્વચ્છ હોવાથી મિસ્ટર હરિદાસને આજ સૂષીમાં તેમણે લીધેલી બીજી બધી દવાઓ કરતાં આ દવા વધારે પસંદ પડશે, એવો મારો નિશ્ચય છે. પરંતુ ખરી રીતે આ ઔષધિ નહિ, કિન્તુ એક પ્રકારનું મધુર હલાહલ છે એટલે એના યોગે તેમના શરીરમાં ધીમેધીમે વિનાશક પરિણામ થતું જશે અને અલ્પ સમયમાં જ મિસ્ટર હરિદાસ વ્યાધિજન્ય બચકર વેદનાથી તેમજ તેમનો પરિવાર તેમની સેવાશુશ્રૂષાની પીડાથી સદાને માટે મુક્ત થઈ જશે!”

“જો તેમ થશે, તો આ ભાગીરથી આજન્મ આપના આ-
ભારના ભારથી દબાયલી અને દબાયલી જ રહેશે.” ભાગીરથીએ તે
ઝાટકને પોતાના હાથમાં લઇને એ પ્રમાણે આભાર માન્યો અને
ત્યારપછી કાંઈક વિચાર આવવાથી પુછ્યું કે: “પણ તેમને આ
નવી દવા સાથે ખાનપાનની શી શી વસ્તુઓ આપવાની છે વાર ?”

“બહુજ સારો અને પ્રાસંગિક પ્રશ્ન પૂછ્યો. અત્યારે તેમને
વિપુલ પ્રમાણમાં લીસો મેવો આપવામાં આવે છે, તે આજથી
બિલકુલ બંધ કરજો તેમજ લીંચુ કે દહી જેવા ખાટા પદાર્થો પણ
તેમને આપશો નહિ; કારણકે, એવી ખાટી વસ્તુઓના સેવનથી
વિષતું જોઇએ તેટલા પ્રમાણમાં અને સત્ત્વર પરિણામ થઇ શકતું
નથી. બીજી ગમે તે વસ્તુ તેમને આપવામાં આવે, તો તેથી આપણા
પ્રચ્છિત પરિણામમાં કાંઈ પણ બાધા આવવાનો સંભવ નથી.” સર
વિલાયતીએ બલામણુ કરી દીધી.

“ એથી અધિક બીજી કાંઈ સૂચના આપવાની છે ? ” ભા-
ગીરથીએ પૂછ્યું.

“ નહિ; અત્યારે બીજી કશી સૂચના આપવાની નથી; માત્ર
આજ પછી દવા લેવામાટે તમે પોતે જ આવજો અથવા તો
મિસ ગુલાબને મોકલાવજો; કારણકે, આ દવા વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્ય
વિના બીજા કોઈને આપી શકાય તેવી નથી. હું પરમ દિવસે તમારે
ઘેર આવીશ અને દવાનું પરિણામ કેટલા પ્રમાણમાં થયું છે, તે
તપાસીને તમને જણાવીશ. પરંતુ આ પ્રપંચની વાર્તા આપણા એ
વિના કોઈ પણ તૃતીય વ્યક્તિનાં શ્રવણોમાં ન પડવી જોઈએ, એ
વિશેની સંપૂર્ણ સાવધાનતા રાખજો.” સર વિલાયતીએ બીજી પણ
આપવા યોગ્ય સૂચના આપી દીધી.

“ એ વિશેની આપે લેશ માત્ર પણ ચિન્તા રાખવી નહિ.

૧૫૮ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃગજળ

હું આવતી કાલે આપને મળીશ; કારણ કે, દવા લેવામાટે હું પોતે જ આવવાની છું.” એમ કહીને ભાગીરથી ત્યાંથી ઘેર જવામાટે પ્રસ્થાન કરી ગઇ.

તેના પ્રયાણ પછી સર વિલાયતી પણ આજના મળેલા દ્રવ્ય-લાભથી તેમજ ભાવિ દ્રવ્યલાભની આશાથી પુલકિત થતા મોટરમાં બેસીને પાંચ હજારની રકમને ઐકમાંના પોતાના ખાતામાં જમે કરાવવામાટે કોટમાં જવાને રવાના થઇ ગયા.

આજકાલના હિન્દુસ્તાનમાં કેટલાક વૈદ્યો, હકીમો અને ડૉક્ટરો આવા પ્રકારના પાપમય વ્યવસાયથી પણ લક્ષાધીશ થયા છે, થાય છે અને કદાચિત્ થતા રહેશે. ડૉક્ટર વલ્લભદાસ વિલાયતી એક દેશી રજવાડામાં પોતાના આવા પ્રકારના કૌશલ્યને દર્શાવીને તેમજ કેટલાંક ધનાઢ્ય કુટુંબોમાં આવાં કાર્યો કરીનેજ લક્ષાધીશ બની સરની પદવી મેળવવાને શક્તિમાન થયા હતા અને અત્યાર-સુધી એવાં પાપકર્મોમાં તેમના પાસા સવળા જ પડતા હોવાથી એવાં કર્મો તેમનામાટે હવે ગાજર મૂળા સમાન જ થઇ ગયાં હતાં; એટલે કે; ધર્મ કિંવા નરકવાસની ભીતિ તેમના મનમાંથી સદાને માટે પ્રયાણ કરી ગઇ હતી અને કેવળ પાપ અને પાપ જ તેમને સ્વર્ગના ઉત્કૃષ્ટ સાધન તરીકે દેખાયા કરતું હતું ! સંસ્કૃતભાષામાં વૈદ્ય વિષે એક એવી ઉક્તિ છે કે;—

“ વૈદ્યરાજ નમસ્તુભ્યં યમરાજ સહોદર !

યમસ્તુ હરતિ પ્રાણાન્વૈદ્યઃ પ્રાણાન્ધનાનિ ચ ” ॥

એટલે કે, “ હે યમરાજના સહોદર વૈદ્યરાજ ! તમને નમસ્કાર છે; કારણ કે, યમ તો માત્ર પ્રાણને જ હરે છે. પરંતુ વૈદ્ય તો પ્રાણ તથા ધન ઉભયનું હરણ કરી જાય છે ! ” અને આ ઉક્તિ આપણા ડૉક્ટર સર વલ્લભદાસ વિલાયતીના સંબંધમાં અક્ષરે અક્ષર

સત્ય સિદ્ધ થતી હતી; એ નવેસરથી જણાવવાની આવશ્યકતા હોય, એવી અમારી ધારણા નથી.

આ સ્થાનમાં પાઠકોના હૃદયમાં ખીજ ને એક શંકા ઉદ્ભવવાનો સંભવ છે, તે એ કે, જે પિશાચનન્દિની ભાગીરથીએ પોતાના પૈશાચિક ઉપદેશના બળથી માણેકલાલ જેવા એક ધર્મશીલ તથા મૃદુ હૃદયના પુરુષને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે નરહત્યા જેવા ભયાનક પૈશાચિક કાણ্ডના માર્ગમાં પ્રવૃત્ત કર્યો હતો; તે ભાગીરથી શું પોતાના રુઝુશય્યા કિંવા મૃત્યુશય્યામાં પડેલા સર્વથા પરાધીન તથા વિવશ પતિને પરલોકના માર્ગનો પ્રવાસી બનાવી દેવાને સમર્થ નહોતી ? હતીજ; કારણ કે, ભાગીરથી જેવી પિશાચિકાને ધારે, તો આ તો તેના વામહસ્તનું જ કર્તવ્ય કહી શકાય. જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ આવી હતી, તો પછી આવા એક સાધારણ કાર્યમાટે ડૉક્ટર સર વલ્લભદાસ વિલાયતીને પોતાનો ભેદ જણાવી દેવા ઉપરાંત પાંચ હજારની રકમ આપવાની તથા પચીસ હજારનો દસ્તાવેજ કરી આપવાની મૂર્ખતા તેણે શા કારણથી કરી હશે, એ પ્રમેય તો ખરેખર ન સમજી શકાય તેવુંજ છે. પ્રિય પાઠકો, તમારી આ શંકા સત્ય છે; પરંતુ ભાગીરથીએ દીર્ઘ વિચાર કરીને જ એ કાર્યમાં ડૉક્ટર સર વલ્લભદાસ વિલાયતીની સહાયતા લેવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતું; તેની પાસે એમ કરવાનાં અનેક કારણો હતાં અને તે કારણોનો આગળ જતાં તેના પોતાના મુખથી જ સ્ફોટ થવાનો હોવાથી આ સ્થળે તેમના અપ્રાસંગિક સ્ફોટ કિંવા વિવેચનનો પ્રયત્ન નથી કરાયો. ઘણીકવાર ચાલાકમાં ચાલાક વ્યક્તિના હસ્તે પણ કોઈ ભયંકર પ્રમાદ થઈ જાય છે; પરંતુ આ યોજનામાં તો ભાગીરથીએ રંચ માત્ર પણ પ્રમાદ કર્યો નહોતો, એવો તે કારણોને જણ્યા પછી અમારી પેઠે પાઠકોનો પણ નિશ્ચય થઈ જશે, એવો અમારો દૃઢ

૧૬૦ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃગજળ.

વિશ્વાસ છે અને તે વેળાયેજ ભાગીરથીની ભયંકરતા તેના સત્ય તથા સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં વાંચકોના જોવા તથા જાણવામાં આવશે.

અરે પણ ભાગીરથીની આ કેવી અને કેટલી સીમા પર્યંતની કરતા ! પોતાના સૌભાગ્યહેતુ પ્રાણેશ્વર પતિને તેની અમળતા તથા અસહાયતાનો લાભ લઇને વિષપ્રયોગથી બળાત્કારે પરલોકવાસી કરવામાટેના તેના ધૂણાકારક ઉદ્યોગને જોઇને કોના મનમાં સખેદ આશ્ચર્ય ન થાય વાર ? કેટલીકવાર સ્વૈરિણી કિંવા વ્યભિચારિણી વનિતાની કૃતદ્વન અસિસાથે તુલના કરવામાં આવે છે, તે કાંઈ અસત્ય તો નથીજ. ભાગીરથીના આ પૈશાચિક પ્રયત્નને જોઇને એવી હૃદયહીન, ઇન્દ્રિયલોલુપ અને કૃતદ્વન કામિનીઓના સંબંધમાં લખાયેલી અને તેમના સત્ય સ્વભાવને દર્શાવનારી નિમ્ન કવિતાનું સ્વાભાવિકજ અમરણ યમ આવે છે:—

“ નખી રૂંગી નદીનું પૂર અસિ પરહસ્ત જનનારી;
નરો નપવંશના વ્યભિચારિણી ને સ્વૈરિણી નારી;
નથી વિશ્વાસભાજન વસ્તુઓ એ કોઇએ ધારી;
નથી થઈ કોઇની કે કોઇની છે એ ન થાનારી !”

*

*

*

ધરો જો નારમાં વિશ્વાસ એ છે સખત નાદાની;
જગતમાં નાર ને તદ્વાર સહુએ બેવશ માની;
નિહાજે બાહુમાં બળ ત્યાં સુધી સાથે વસે છે તે;
ગઈ પરહસ્ત તો સંહારવા સ્હામી ધસે છે તે !”

પ્રકરણ ૧૦ મું પુણ્યા અને પાપીયસી

ગત પ્રકરણમાં વર્ણવેલી ઘટનાને બહુધા ત્રણ માસનો કાલા-
વધિ થઇ ગયો હતો અને તેટલા સમયમાં આપણી નવલકથામાંનાં
કેટલાંક મુખ્ય પાત્રોના જીવનમાં સંસારની પરિવર્તનશીલતાના
નિયમ અનુસાર કેટલાંક વિલક્ષણ પરિવર્તનો થઇ ગયાં હતાં. એમાંનું
પ્રથમ પરિવર્તન સાધ્વી સુભદ્રાના જીવનમાં થયું હતું. ગોવિન્દલા-
લના અકાળ સ્વર્ગવાસથી સૌભાગ્યવતી સુભદ્રાના સૌભાગ્યસૂર્યનો
સદાને માટે અસ્ત થતાં તેને તારુણ્યના વસન્તકાળમાં જ અમલ
દુઃખદાયક વૈધવ્યની પ્રાપ્તિ થઇ હતી અને તેથી તે સાધ્વીને, શ્રદ્ધમાં
સંસારસુખવિલાસનાં સર્વ સાધનો સમુપસ્થિત છતાં પણ, સ્વામીના
સમાગમ તથા સ્નેહવિનાનો આ સંસાર સર્વથા રસહીન તથા
સારહીન જ ભાસવા લાગ્યો હતો. ખરેખર નવયૌવનના વસન્ત ઋતુમાં
એક સ્વરૂપસુંદરી, ધનવતી અને રસિકા રમણીને સંસારસુખસંહારક
વૈધવ્યની પ્રાપ્તિ થાય, એ એક આર્યા અખળાનું અત્યંત પ્રબળ
દુર્ભાગ્ય જ કહી શકાય; કારણ કે, વૈધવ્યપ્રાપ્તિ જેવું એક આર્યા
અખળાનું અન્ય કોઇપણ સખળ દુર્ભાગ્ય હોઇ શકતું જ નથી. તેમાં
પણ જે આર્યા અખળા પોતાના પાતિવ્રત્ય તથા નારીધર્મને
અચળતા તથા દૃઢતાથી પાળનારી, ધર્મના માર્ગને ન ચૂકનારી
તથા સ્વપ્નમાં પણ પોતાના હૃદયમાં વિકારવાસનાને સ્થાન ન
આપનારી પવિત્રતાની પ્રતિમા હોય છે અને જે તેના શિરપર મહદ્-
દુર્ભાગ્યના યોગે સંતાનહીન દશામાં જ અચાનક વૈધવ્યનો કુપ્રસંગ
આવી પડે છે; એટલે તે સાધ્વી આર્યા મહિલાને તો પોતાનું જીવન

૧૬૨ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણુહારક મૃગજળ

મરણ કરતાં પણ અધિક ભયંકર ભાસ્યા કરે છે. ગોવિન્દલાલના સ્વર્ગ-
વાસથી ધર્મપરાયણા મુબદ્રાની પણ એવીજ ભયાનક અવસ્થા થઇ
પડી હતી. પતિની છાયા વિનાનું જીવન તેને હલાહલ તુલ્ય ભાસતું
હતું અને તેથી જ દિવસે તેનો ચૂડો ભંગાયો તે દિવસથી જ તેણે
વિકારોત્પાદક આહારવિહાર, સુખવિલાસ તથા શૃંગાર આદિનો સર્વથા
ત્યાગ કરીને સર્વ પ્રકારે એક સંન્યાસિનીના વ્રતનો સ્વીકાર કરી
લીધો હતો. માત્ર જીવનને ટકાવવામાટે તે જીવનના કે બાજરાનો
રાટલો, પાણી જેવી છાશ અને બાજનું શાક આદિ ક્ષુદ્ર ભક્ષ્ય
વસ્તુઓનો જ આહાર કરતી હતી, શરીરપર કેવળ એક જ શ્વેત
વસ્ત્રને ધારતી હતી અને ભોંયપર ચટાઇ પાથરી પાટલાનું ઓસીકું
રાખીને રાતે નિદ્રાવશ થતી હતી. દિવસે તેને આશ્વાસન આપવા-
માટે કેટલીક સ્ત્રીઓ આવતી હતી, એટલે સહ્યતાને જાળવવામાટે
તે તેમની સાથે અમુક પ્રકારનો વાર્તાલાપ કરતી હતી અને બાકીનો
સર્વ સમય તે પરમાત્માના ધ્યાન તથા સ્તુતિગાનમાં વીતાડીને
પોતાના સ્વર્ગીય સ્વામીના આત્માને શાન્ત શાન્તિ આપવામાટેની
પરમાત્માનાં ચરણોમાં અનન્ય ભાવથી અર્ચન કર્યા કરતી હતી.
તેના હૃદયમાં નિરાશાનો જે કે અસહ્ય આઘાત થયો હતો, પરંતુ
શારદા તથા ઇન્દુ નિરંતર તેનાં ચક્ષુ સમક્ષ રહેતાં હોવાથી અને
શારદા તેની ઓરમાન દીકરી હોવા છતાં સગી દીકરી કરતાં પણ
તેની વધારે સંભાળ રાખતી હોવાથી તેના હૃદયમાં કાંઈક સંતોષ
થતો હતો અને તે સંતોષના યોગે તેની અસહ્ય આઘાતજન્ય યત્ર-
જ્ઞામાં કાંઈક ન્યૂનતા થતી અનુભવાતી હતી. કપિંજલા, રતનબાઇ,
બાગીરથી તથા ગુલાબ આદિ શારદા તથા માણેકલાલની પરિ-
ચિત અબજાઓ વારંવાર મુબદ્રાને આશ્વાસન આપવામાટે તથા
તના હૃદયની જવાબાને ઉપદેશસુધાના સિંચનથી ખુલાવવામાટે ત્યાં

આવતી હતી; પરન્તુ તેમાંની કપિંજલા તથા રતનબાઈનો સહવાસ સુભદ્રાને જોટલો ગમતો હતો, તેટલો ભાગીરથી તથા ગુલાબનો સહવાસ ગમતો નહોતો; કારણ કે, કપિંજલા તથા રતનબાઈના વાર્તાલાપમાં શુદ્ધ ભાવના તથા ધર્મશીલતાની જ અધિકતા રહ્યા કરતી હતી અને ભાગીરથી તથા ગુલાબની વાણીમાં સ્વાભાવિક જ તેમનાં અંતઃકરણમાં અદૃષ્ટપ્રહર વસી રહેલી આંતરિક વિકારવાસનાની છટા આવ્યા કરતી હતી.

ગોવિન્દલાલના અકસ્માત પરલોકવાસથી તેની સાધ્વી ધર્મપત્ની સુભદ્રાના જીવનમાં બ્યારે આવા પ્રકારનું પીડાકારક પરિવર્તન થયું હતું, ત્યારે તે જ ઘટનાના પરિણામે આપણી નવલકથાના નાયક માણેકલાલના જીવનમાં સર્વથા સુખકારક અને આનંદવર્ધક પરિણામ થએલું જોવામાં આવતું હતું. ગોવિન્દલાલ નિઃસંતાન અવસ્થામાં જ સ્વર્ગવાસી થએલો હોવાથી અને સતી સુભદ્રાનો શારદામાં અતિશય વાતસલ્યભાવ હોવાથી તેણે પોતાના પરલોકવાસી પતિની સર્વ સ્થાવર તથા જંગમ સંપત્તિનો ઉત્તરાધિકારી માણેકલાલને જ બનાવ્યો હતો; એટલું જ નહિ, પણ સુભદ્રાની અગાધ કૃપાના પ્રતાપે આજે માણેકલાલ સ્વર્ગીય ગોવિન્દલાલની પ્રતિષ્ઠિત ઝૂંકના કર્તાહર્તા ભાગ્યવિધાતા સ્વામી થવાના ભાગ્યને પણ પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો. તેના જીવનમાં આવા પ્રકારનું વિલક્ષણ પરિણામ થવાથી તેની ધન વિષયક સર્વ ચિન્તાઓનો ક્ષોપ થઈ ગયો હતો અને આજે તે મુંબઈમાં કોર્ટપતિ માણેકલાલના નામથી ઓળખાતો હતો.

પરન્તુ શારદાના જીવનમાં એ ઘટનાથી કાંઈ પણ પરિવર્તન થયું હતું કે કેમ ? નહિ; કારણ કે, શારદા સુખ કિંવા દુઃખને સમાન દૃષ્ટિથી અનુભવનારી હોવાથી તેને, પોતાના પરમકૃપાળુ અને ધર્માવતાર પિતાના જીવન સાથે સરખાવતાં, આ અચાનક પ્રાપ્ત

થએલી જડ સંપત્તિ સર્વથા તુચ્છ જ દેખાતી હતી અને સુભદ્રાની શોચનીય સ્થિતિનો જ્યારે પણ તેના મનમાં વિચાર આવતો હતો, ત્યારે તેના અનુકંપાશીલ અંતઃકરણમાં આનંદને સ્થળે અસહ્ય શોકની છાયા જ વ્યાપી જતી હતી. માત્ર પોતાના શિરચ્છત્ર પતિની સારી સ્થિતિને જોઈને એક આર્યપત્નીના અંતઃકરણમાં જેટલો સ્વાભાવિક સંતોષ થવો જોઈએ, તેટલોજ સંતોષ શારદાના અંતઃકરણમાં થતો હતો અને તેમ થવું સર્વથા નૈસર્ગિક હતું.

આજે એક મહિનાથી બયંકર ભાગીરથીના જીવનનું પણ પરિવર્તન થઈ ગયું હતું અને તે એ કે, અદ્વિતીય વિધવિધાયક ડોક્ટર સર વલ્લભદાસ વિલાયતીના બુદ્ધિકૌશલ્યના પરિણામે કોઈ પણ પ્રકારની અધિક યંત્રણા ભોગવ્યા વિના શેઠ હરિદાસનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો હતો અને તેથી પિશાચનન્દિની ભાગીરથીને પોતાના ચિરવાંચિત વૈધવ્યની અથવા અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો સંપૂર્ણ અંધનમુક્તિ કિંવા સ્વછંદતાની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી હતી. અર્થાત્ સુભદ્રા પણ વિધવા હતી અને ભાગીરથી પણ વિધવા હતી; પરંતુ એ ઉભય વિધવાઓના વર્તનમાં આકાશ અને અવની જેટલો અંતરાય રહેલો હતો. સુભદ્રાએ પતિનો પરલોકવાસ થતાં જ વૈરાગ્યવૃત્તિને સ્વીકારી હતી અને ભાગીરથીએ પતિના પરલોકવાસથી આનંદપુલકિત થઈને સર્વ પ્રકારે પોતાની વિકારવૃત્તિને વધારી હતી. સુભદ્રાએ વિધવા થતાં જ કેશકલાપને કપાવી સૌન્દર્યને ધટાડવાની એટલા સાથે ગૃહના દ્વારમાંથી એક વર્ષ પર્ચિન્ત બહાર ન નીકળવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને એકાંતવાસને સ્વીકાર્યો હતો, ત્યારે ભાગીરથીએ વિધવા થતાં જ પોતાના સૌન્દર્યને વધારવાના ઉદ્દેશથી પોતાના ટુંકા કેશકલાપને બીજા કૃત્રિમ કેશોના મિશ્રણથી પુષ્ટ બનાવી વિશાળ અંખોડો વાળવાની એટલાસાથે અબધ નગરીમાં સ્વચ્છંદ ભ્રમણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને વેશ્યા સમાન

સ્વૈરભાવને સ્વીકારી લીધો હતો અને તેથી તે સુભદ્રા પાસે પણ વારંવાર આવ્યા કરતી હતી,

આજે ગોવિન્દલાલના તૃતીય માસિક શ્રાદ્ધનો દિવસ હતો અને તેથી રતનબાઈ, કપિંજલા, સુનન્દા, ભાગીરથી તથા ગુલામને પણ જમવામાટે બોલાવવામાં આવી હતી. બપોરે બાર વાગતાંમાં બ્રાહ્મણોના ભોજનકાર્યની સમાપ્તિ થતાં અને અન્ય સ્ત્રીપુરુષો પણ ભોજનકાર્યથી નિવૃત્ત થતાં માણેકલાલ તથા કેટલાક નિમંત્રિત શ્રાવિષ્ઠુઓ ત્યાંથી વિદાય થઈ ગયા; કારણકે, જ્યારથી ઐકના ચાલનનો ભાર માણેકલાલના શિરપર આવી પડ્યો હતો, ત્યારથી માણેકલાલને દિવસનો ઘણોક સમય ઐકના કાર્યમાં જ વીતાડવો પડતો હતો અને આખા દિવસની મગજમારી થવાથી સાંજે વહેલો જ ઘેર આવી ભોજન કરીને તે નિદ્રાવશ થતો હોવાથી ભાગીરથીને ભેટવાનો પ્રસંગ પણ તેને ભાગ્યે જ મળી શકતો હતો. આ કારણથી ભાગીરથીના અંતઃકરણમાં એક પ્રકારની ધર્ષાના અનળની જવાળા તો બળતી જ હતી, એવામાં આજે એક એવી ઘટના બની કે, જેથી તેની તે જવાળામાં ધૂત હોમાયું અને તેથી તે ધર્ષાએ પ્રચંડ પ્રતિહિંસાના ભીષણ સ્વરૂપને ધારી લીધું.

માણેકલાલ તથા અન્ય પુરુષોના આજ્યા જવા પછી સુભદ્રા, શારદા, કપિંજલા, રતનબાઈ, સુનન્દા, ભાગીરથી અને ગુલામ તેમજ એ ચાર બીજી સ્ત્રીઓ બંગલાના ઉપરના ભાગમાંના સુસજ્જિત ટ્રાઇંગરૂમમાં વાર્તાલાપ કરતી બેઠી હતી. એમાંની કોઈ અબળા કુર્સીપર, કોઈ કોચપર તો કોઈ હાંડોળાપર બેઠી હતી, પરંતુ સુભદ્રા તો ભૂમિપરના ગાલીચાપર જ બેઠેલી હતી અને શારદા તેની પાસે જ એક ટેબલને અડેલીને બેઠી હતી. વાર્તાલાપના પ્રવાહમાં વહીને ભાગીરથીએ સુભદ્રાને અચાનક એક એવો પ્રશ્ન કર્યો કે:—

“ સુભદ્રા બહેન, જ્યારથી તમારા પતિ ગોવિન્દલાલ શેઠને સ્વર્ગવાસ થયો છે, ત્યારથી તમેએ ઉત્તમ આહારવિહાર અને ઉપ-ભોગનો સર્વ વસ્તુઓને ત્યાગી એકવસ્ત્રધારિણી સંન્યાસિની થઇને મહાદુઃખદ એકાંતવાસને સ્વીકારી લીધો છે, એનું કારણ શું છે, તે હું સમજી શકતી નથી. મૃત પતિ પાછળ આટલો બધો શોક કરવાથી અને ઇશ્વરે સુખનાં સર્વ સાધનો આપેલાં છતાં પોતાના જીવનને અઠારણ દુઃખમાં નાખવાથી મૃત પતિ સજીવન થઇને પાછા આ સંસારમાં આવી જશે? શું ધર્મશાસ્ત્રોની એવી આજ્ઞા છે કે મરેલાની પાછળ ખૂરી ખૂરીને મરી જવું કિંવા સંસારનાં સુખોથી સર્વથા વંચિત થવું?”

ભાગીરથીના આ વિલક્ષણ પ્રશ્નને સાંભળતાં સાધ્વો સુભદ્રાના અંતઃકરણમાં ભાગીરથી પ્રતિ એક પ્રકારની ધૂણા યવા લાગી, છતાં પોતાના તે બાવને પ્રકટ યવા ન દેતાં સુભદ્રા અતિશય મૃદુ તથા મધુર વાણીથી કહેવા લાગી કે: “ ભાગીરથી બહેન, તમે મારા કરતાં વયમાં મોટાં છો; એટલું જ નહિ. પણ બહેલાં ગણેલાં તથા અનુભવી છો; છતાં આજે તમારા શ્રીમુખમાંથી આવા ઉદ્વેગારો નીકળતા જોઇને મને સખેદ આશ્ચર્ય થાય છે. મારા મનમાં આજે એજ શંકા યવા કરે છે કે, વિધવા શબ્દના સત્ય અર્થને તમે જાણો છો ખરાં કે કેમ? કારણ કે, જે વિધવા શબ્દના અર્થને તમે જાણતાં હોત, તો આજે તમારા મુખમાંથી આવા ઉદ્વેગારો કદાપિ નીકળી શકત નહિ. દુર્ભાગ્યવશાત્ તમે પણ વિધવા થએલાં છો અને તેથી મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે વૈધવ્યધર્મના યથાર્થ પાલનમાટે વિધવા શબ્દના સત્ય અર્થને જાણવાની તમને પણ અતિશય આવશ્યકતા છે. ”

“ સુભદ્રા બહેન, દુર્ભાગ્યની પ્રબળતાથી મારાં પૂજ્ય સાસુ, મારાં બહેન સુનન્દા, આ ભાગીરથી બહેન અને હું પોતે તેમજ જે તમેને પણ સાથે ગણી લઇએ, તો અત્યારે અહીં આપણે છ વિધ-

વાઓ છીએ અને અચાનક વિધવા શબ્દના અર્થનો તથા વૈધવ્ય-ધર્મનો વિષય ઉપસ્થિત થયો છે, તો આશા છે કે, એ શબ્દના અર્થનું અમને જ્ઞાન કરાવશે! કે જેથી અમને પણ અમારા વૈધવ્ય-ધર્મના પાલનનો સત્ય માર્ગ દેખાય અને અમારા અજ્ઞાનાન્ધકારથી આવૃત્ત હૃદયમંદિરમાં જ્ઞાનદીપકનો પ્રકાશ પ્રકટી નીકળે ! ” કપિંજલાએ પોતાની યોગ્ય જિજ્ઞાસાને મધુર શબ્દોથી વ્યક્ત કરી બતાવી.

“ કપિંજલા બહેન, હું જો કે વિદુષી અથવા પંડિતા નથી, તોપણ મારા સ્વર્ગવાસો સ્વામીના સમાગમથી મને જે કાંઈ પણ વિદ્યા તથા ધર્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયેલી છે, તેથી મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે, જેનો ધવ એટલે કે પતિ વિગત થયેલો છે તે સ્ત્રી વિધવા કહેવાય છે તેમજ ધવ શબ્દ વસન ટિંવા વસ્ત્રના અર્થને પણ દર્શાવનારો હોવાથી જે સ્ત્રીના વસ્ત્રનો લોપ થયેલો છે તે વિધવા, એવો વિધવા શબ્દનો એક ખીજો અર્થ પણ થાય છે; અને ગતભર્તૃકા નારીના સંબંધમાં વિધવા શબ્દના એ ઉભય અર્થો યથાર્થ જ જણાય છે; કારણ કે, નારીની લજ્જાને રક્ષનારું સત્ય વસ્ત્ર કેવળ પતિ જ હોવાથી પતિનો પરલોકવાસ થતાં અન્ય વસ્ત્રોને ધારણ કરવા છતાં પણ વસ્તુતઃ નારી નગ્ન જ થઈ જાય છે અને તે કારણથી જેવી રીતે એક વસ્ત્રવિહીના નગ્ન નારીથી જનસમુદાય સમક્ષ આવી શકાતું નથી તેજ પ્રમાણે એક ધર્મશીલા વિધવા પણ જન-સમાજને પોતાના મુખનું દર્શન કરાવે, તો તેનું તે કૃત્ય અવશ્ય અધર્મયુક્ત અને નિન્દ્ય જ મનાય છે. ” સુભદ્રાએ વિધવા શબ્દના અર્થની વ્યાખ્યા કરી સંભળાવી.

“ ત્યારે આપણામાં જે પતિના પરલોકવાસ પછી ઝોઝામાં ઝોઝા એક વર્ષ જેટલા કાળપર્યન્ત વિધવાને ખૂણો પાળવો પડે છે, તેનું કારણ પણ આ જ હોવું જોઈએ, એવું સ્પષ્ટ અનુમાન કરી

શકાય છે. ” રતનબાઈએ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“ આપણા આર્યાવર્તમાંની ઉચ્ચ આર્યજાતિઓમાં વિધવાઓમાટે અવશ્ય એ કારણથી જ પતિના નિધન પછી એક વર્ષ પર્યન્ત એકાન્તવાસમાં રહેવાની રૂઢિ પ્રચારમાં આવી છે; કારણ કે, એક વર્ષના સતત અખંડ એકાન્તવાસના યોગે તેમ જ કઠિન વૈધવ્ય-પ્રતના પાલનથી વિધવા વનિતાની વિકારવૃત્તિઓ વિશેષ પ્રમાણમાં શાંત થવાનો સંભવ હોય છે અને તેથી વિધવાઓમાટે વૈધવ્ય-ધર્મને પાળવાનો ભાવિ માર્ગ અત્યંત સરળ તથા સુગમ થઈ પડે છે. મારો તો વળી એવો જ અભિપ્રાય છે કે, આ એક વર્ષના એકાન્ત-વાસ કરતાં પણ આર્ય વિધવાઓ જે બની શકે તો પતિના પરલોક-વાસ પછી મરણ પર્યન્ત એકાન્તવાસમાં રહીને પરમાત્માના ભજનમાં જ પોતાના આયુષ્યનો વ્યય કરે, તો તે માર્ગ તેમના માટે અધિક કલ્યાણકારક થવાનો સંભવ છે. છતાં ધારો કે, એટલી સીમા પર્યન્તના કઠિન નિયમનું આ કાળમાં પાલન ન કરી શકાય, તો પણ વિધવાઓએ કામોદીપક શૃંગાર તથા આહારવિહારને ત્યાગી જેમ અને તેમ અન્ય જનોના ખુલ્લું અદ્વય સમાગમમાં આવવાનો પ્રયત્ન તો કરવોજ જોઈએ; કારણ કે, જે કામવાર સંગનો દોષ લાગી જાય છે, તો તેથી વિધવાના જીવનની ધૂળધાણી થઈ જાય છે. આ કારણથી જ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયના બાસઠમા તથા ત્રેસઠમા શ્લોકમાં કહેલું છે કે: ” આ પ્રમાણે કહીને સુભદ્રાએ ગંભીર સ્વરથી ગીતાના નિમ્ન શ્લોકોનો ઉચ્ચાર કર્યો;—

‘ ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે ।

સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ॥

સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ ’ ॥

-ઐટલે કે, વિષયોના ચિન્તનથી મનુષ્યને વિષયોમાં સંગ થાય છે, સંગથી કામનો ઉદ્ભવ થાય છે, કામના યોગે ક્રોધ ઉદ્ભવે છે, ક્રોધથી સંમોહ થાય છે, સંમોહના પરિણામે સ્મૃતિનો વિભ્રમ થઈ જાય છે, સ્મૃતિના ભ્રમથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે અને બુદ્ધિનો નાશ થતાં તેનો પોતાનો પણ સર્વ પ્રકારે નાશ થઈ જાય છે.”

સુભદ્રાના આવા પવિત્ર વિચારો ભાગીરથીને લેશ માત્ર પણ રુચ્યા નહિ અને તેથી તે સુભદ્રાના કયનનો માર્મિક પ્રતિવાદ કરતી કહેવા લાગી કે:—“સુભદ્રા બહેન, તમારા આ ઉદ્ગારો ઉપર ઉપરથી તો સાંભળનારને અત્યંત મનોહર તથા આકર્ષક દેખાય તેવાજ છે; પરંતુ જે સૂક્ષ્મ વિચાર કરવામાં આવે, તો તમારી આ ભાવનાઓ વ્યવહાર અથવા કૃતિમાં યોગ્ય શકાય તેવી તો નથીજ. ધર્મ અવશ્ય એક ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થ છે, પણ જે ધર્મ વ્યવહારમાં યોજવા યોગ્ય નથી હોતો, તે ધર્મનું પ્રત્યક્ષ કાંઈપણ પરિણામ થઈ શકતું નથી. કેવળ ઉત્તમ ખાનપાન તથા શૃંગારવિલાસની વસ્તુઓને ત્યાગીને એકાન્તવાસને સ્વીકારવાથી જ વિધવાના મનોવિકારોનો ક્ષય થઈ જાય છે અને તેઓ સતી સાધ્વીના પદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એવી જે તમારી માન્યતા હોય, તો તે માન્યતા પ્રમાદમૂલક છે, એવો જ મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે. કારણ કે, જે તેમ નહોત, તો કેશવપત્ન કરાવનારી, વૈધવ્યધર્મને અખંડ પાળનારી તથા એકાન્તવાસમાં જ જીવનને વીતાડનારી શતાવધિ વિધવાઓના હસ્તે આજ કાલ જે અસંખ્ય બ્રૂણહત્યાઓ થતી જેવામાં આવ્યા કરે છે, તે કદાપિ આપણા જેવામાં આવત નહિ. આ કારણથી મારી ધારણા પ્રમાણે તો વૈધવ્યપાલનના આ બાહ્ય આડંબરમાં મનોવિકારને શમાવવાની લેશ માત્ર પણ શક્તિ છે જ નહિ. મનુષ્યનું મન અત્યંત બલયુક્ત, પ્રમાથિ અને દૃઢ હોવાથી વાયુ પ્રમાણે મનનો

નિઘ્રહ મહાકુબ્જ છે અને તેમાં પણ સ્ત્રીનું મન તો વળી અત્યંત ચંચળ હોવાથી તે ક્યારે અને કઈ વેળાએ વિકારને વશ થઈ જશે, એનો કશો પણ નિશ્ચય કરી શકાતો જ નથી. આ કારણથી આપણે તો બા ! વિધવા થવા છતાં ધર્મનો આવો આડંબર રાખતાં જ નથી; કારણ કે, અત્યારે આડંબર રાખીએ અને ધારો કે ભવિષ્યમાં ક્યાંક ભપસી જઈએ, તો હાસ્યને પાત્ર થવાનો પ્રસંગ આવે, તેના કરતાં તો આવા આડંબરને છોટા રાખીએ, એજ વધારે સાફ છે.”

“ભાગીરથી બહેન, જે તમારી એવી ધારણા હોય કે મનનો નિઘ્રહ નથી જ કરી શકાતો, તો તો મારે એમ કહેવું જ જોઈએ, કે એ તમારી ધારણા જ પ્રમાદમૂલક છે;” સુભદ્રાએ શાંતિથી ભાગીરથીના પ્રતિવાદના ખંડનનો આરંભ કર્યો; “કારણ કે, જે એમ જ હોત, તો આપણી આ પવિત્ર અને પરમ પુણીત ભરતભૂમિમાં ભીષ્મ જેવા અખંડ બ્રહ્મચારી પુરુષો તથા ગામી જેવી અખંડિતા બ્રહ્મચારિણી સન્નારીઓનું અસ્તિત્વ હોત જ નહિ અને તેમનાં આદર્શ જીવનચરિત્રો આપણને પ્રાપ્ત પણ ન થયાં હોત. વિકારશાંતિનો આધાર મનઃસંયમ કિંવા મનોનિઘ્રહ પર રહેલો છે ખરો, પરંતુ મનોનિઘ્રહ કાંઈ વંધ્યાપુત્રવત્ કિંવા આકાશકુસુમ સમાન અશક્ય ધરના નથી.”

“મનોનિઘ્રહ આવી એક સુખસાધ્ય કિંવા સહજ વસ્તુ હોય, તો પછી આજે ભારતવર્ષમાં આદર્શ વિધવા તેમજ સતી સન્નારીઓની સંખ્યા અધિક જેવામાં નથી આવતી તેનું શું કારણ છે વાડ ?” આટલીવાર સૂંધી મૌનાવલંબિની થઈને એકેલી ભાગીરથી-નન્દિની ગુલાબે એક નવીન પ્રશ્ન રજૂ કર્યો.

ગુલાબ જેવી એક નવયૌવના અને અસ્વાહિતા બાળાના મુખમાંથી આવો પ્રશ્ન નીકળેલો જોઈને કેવળ સુભદ્રાજ નહિ, પણ

એક ભાગીરથી વિના અન્ય સર્વ અળખાઓ આશ્ચર્યચકિત થઇ ગઇ અને તેથી તેઓ ઘડીભર તો કાંઇ પણ ખોટ્યા ચાટ્યા વિના ગુલાબના ગુલાબી ગાલવાળા મુખગંડળને એક ધ્યાનથી જોઇ રહી. સુભદ્રાના મનમાં એ માતા અને પુત્રી વિશે પ્રથમથી જ અભદ્ર અભિપ્રાય તો હતોજ એટલે આજના પ્રસંગથી તેનો તે અભિપ્રાય અધિક દઢતાને પ્રાપ્ત થયો. છતાં પણ પોતાના ક્રોધનો સંયમ કરીને સુભદ્રાએ શાંતિથી ગુલાબના પ્રશ્નનું ઉત્તર આપતાં જણાવ્યું કે:-

“ગુલાબ બહેન, તમારો પ્રશ્ન પ્રશ્નોના પ્રકારમાં આવી શકે તો જ નથી; કારણકે, પ્રથમ તો તમારો પ્રશ્ન પ્રમાણહીન છે એટલે કે, ભારતવર્ષમાં આજકાલ સર્વત્ર કેવળ વ્યભિચારિણી વનિતાઓ જ વસે છે, એની તમે પોતે ગણના કરી નથી તેમજ સર્વ સ્ત્રીઓને વ્યભિચારિણી તરીકે વ્યક્ત કરવાનો તમારી પાસે કોઇપણ સખળ આધારનો અભાવ છે. છતાં વાદાર્થ આપણે માની લઇએ કે, આજે ભારતવર્ષમાં આદર્શ વિધવા તથા સતી સન્નારીઓની સંખ્યા અતિ અલ્પ છે અને લંપટ વિધવા તથા વ્યભિચારિણી વનિતાઓની સંખ્યા અત્યંત અધિક છે; તો એનું ઉત્તર એ છે કે, આ સૃષ્ટિમાં જેવી રીતે કંકર તથા પથ્થર વિપુલ પ્રમાણમાં મળી આવે છે અને હીરા તથા માણિક્ય આદિ રત્નો બહુ જ અલ્પ પ્રમાણમાં નિપજે છે; તેમજ સમુદ્રમાં શક્તિઓ અનંત હોય છે, પરંતુ મોતીને આપનારી શક્તિઓ વિરલ જોવામાં આવે છે; તેજ પ્રમાણે સંસારમાં જે શંખિની સ્ત્રીઓની સંખ્યા અધિક હોય અને આદર્શ વિધવા તથા સતી સુંદરીઓની સંખ્યા અલ્પ હોય, તોય તેથી આશ્ચર્યચકિત થવાનું કાંઇ પણ પ્રયોજન નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ સંસારમાં અસતી અળખાઓ હોવાથી જ સતીઓની મહત્તા સિદ્ધ થાય છે અને વ્યભિચારિણીઓના અસ્તિત્વના પ્રતાપે જ બ્રહ્મચારિણીઓ પૂજ્ય

છે. આ સંસારમાં શુભ અને અશુભ ઉભય પ્રકારના પદાર્થો રહેલા છે, પણ આપણને પરમાત્માએ જ્ઞાન આપેલું હોવાથી અશુભ વસ્તુને ત્યાગીને શુભ વસ્તુનો સ્વીકાર કરવો, એજ આપણો ધર્મ છે. જે વિકારને વશ થઈને આપણે પશુવૃત્તિને સ્વીકારી લઈએ, તો પછી પશુમાં અને આપણામાં ભેદ શો રહ્યો વા? કારણકે, આહાર, નિદ્રા ભય અને મૈથુન એ ચાર ક્રિયાઓમાં તો મનુષ્ય તથા પશુની સમાનતા જ હોય છે; મનુષ્યમાં જે પશુ કરતાં કોઈ પણ વસ્તુની વિશેષતા હોય તો તે કેવળ જ્ઞાનનીજ વિશેષતા છે અને તેથી જે કોઈ મનુષ્ય પોતાના તે જ્ઞાનનો સારાસારના વિચારમાં ઉપયોગ ન કરે, તો તે મનુષ્ય હોવા છતાં પણ પશુ જ છે; એમજ આપણે માનવું જાઈએ. ”

“સતી શબ્દની વ્યાખ્યા શી છે વા?” ભાગીરથીએ પૂછ્યું.

“જે સ્ત્રી ઉત્તમચરિત્રા, સાધ્વી અને પતિવ્રતા હોય છે; તેમ જ જે નારીના અંતઃકરણમાં ગમે તેવા સુંદર, રતિપતિતુલ્ય પર-પુરુષને જેવા છતાં વિકારનો રંચ માત્ર પણ સંચાર થતો નથી, તે સ્ત્રી આ સંસારમાં સતીના નામથી ઓળખાય છે અને તેવી સતીના દર્શન માત્રથી જ સાધારણ જીવોનું કલ્યાણ થઈ જાય છે; સતી સ્ત્રી ઉભય કુળને તારે છે અને તેથી જ આજે સકળ સંસારના લોકો પ્રાતઃકાળમાં સીતા, સાવિત્રી તથા દમયંતી આદિ સતી સાધ્વીઓનાં પવિત્ર નામો તથા કામોને પ્રેમપૂર્વક સંભારે છે. ” મુખદ્રાએ સતી શબ્દની વ્યાખ્યા કરવા સાથે સતીના માહાત્મ્યનું પણ દિગ્દર્શન કરાવી દીધું.

“ કાયિક, વાચિક અને માનસિક વિકારો પણ સંસારમાંની અન્ય વસ્તુઓ પ્રમાણે પરમાત્માના જ ઉત્પન્ન કરેલા હોવાથી એ સ્વાભાવિક કિંવા નૈસર્ગિક વિકારને વશ થવામાં આટલો બધો દાવ

હોય, એમ મારી બુદ્ધિ તો સ્વીકારી શકતી નથી; કારણકે, જો એ વિકારને વશ થવાના વ્યાપારનો સર્વથા અવરોધ થશે, તો તેની સાથે આ વિશ્વની ઉત્પત્તિનો પણ અંત આવી જશે. અર્થાત્ અમુક મનોવિકારને આટલી સીમાપર્યન્ત બહિષ્કાર આપવો, એ તો કોઈ પણ પ્રકારે યોગ્ય નથી અને નથીજ.” ભાગીરથીએ પોતાના સ્વીકારેલા પક્ષના સમર્થનનો પ્રયત્ન કરીને કહ્યું.

“જે જે વસ્તુઓ પરમાત્માની ઉત્પન્ન કરેલી છે, તે સર્વ વસ્તુઓનો એક સરખી રીતે માનવજાતિએ સ્વીકાર કરવોજ જોઈએ, એવા જ નિયમને જો તમે સ્વીકારતાં હો, તો પછી તમને હું એમ પૂછવા માગું છું કે, તમારા દેહમાંના મલ, મૂત્ર અને પુરિષ આદિ પદાર્થો પણ પરમાત્માના જ ઉત્પન્ન કરેલા હોવા છતાં તમે તેમનો તિરસ્કાર પૂર્વક ત્યાગ શામાટે કરો છો વાઃ ? તે પદાર્થોના ખાન-પાનમાં ઉપયોગ શામાટે નથી કરતાં ? તમારા હસ્તે પરમાત્માની કૃતિનો આવો ભયંકર અનાદર શા કારણથી કરાય છે ? મારા આ પ્રશ્નનું સમર્પક ઉત્તર આપો અને ત્યારપછી જ આ ચર્ચાને આગળ લંબાવો,” સુભદ્રાએ ભાગીરથીના મુખને બંધ કરી નાખનારો પ્રશ્ન રજૂ કરી દીધો અને ત્યારપછી તે તેના મુખનું તિરસ્કારપૂર્વક અવલોકન કરવા લાગી.

સુભદ્રાના એ પ્રશ્નનું સમર્પક ઉત્તર આપી શકાય તેટલી બુદ્ધિ ભાગીરથીમાં ન હોવાથી તેણે ચાલતા વિષયથી દૂર જઈને કહ્યું કે:-“ત્યારે મનુ મહારાજે પોતાની મનુસ્મૃતિમાં જે એમ કહ્યું છે કે, ‘મદ્યપાન, માંસભક્ષણ તથા મૈથુન આદિમાં કાંઈ પણ દોષ છે જ નહિ; કારણ કે, એ પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ જ છે;’ તે અસત્ય છે કે શું ? મનુના એ વાક્યમાં કશી સત્યતા છે ખરી કે નહિ ?”

ભાગીરથીને હવે સીમાનું ઉલ્લંઘન કરતી જોઈને સુભદ્રા પોતાના

૧૭૪ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણુદારક મૃગજળ.

કોપને વધારે વાર પોતાના અધિકારમાં રાખી શકી નહિ અને તેથી તેની કટુ શબ્દ ઉચ્ચારવાની ઇચ્છા ન છતાં પણ તેના મુખમાંથી એવાં વાક્યો નીકળી પડ્યાં કે: “ ભાગીરથી બહેન, મનુનું વચન સત્ય હોય કે અસત્ય હોય, એ વિશેનો નિર્ણય કોઈ સારા શાસ્ત્રવેત્તા પાસેથી કરાવી લેજો; પણ જ્યારે તે ત્યારે તમે સ્વચ્છંદતા તથા સ્વૈરાચારના પક્ષનું સમર્થન કર્યા કરો છો અને એક ઉચ્ચજાતિની આર્ય અખળા, અરે આર્ય વિધવા તથા આર્યમાતાએ કદાપિ મનમાં પણ લાવવા ન જોઈએ તેવા વિચારોને અશ્લીલતાથી ભદ્ર નારીઓ સમક્ષ મુખવડે વાણીદારા વ્યક્ત કરી બતાવે છો; તો શું તમારો આ વૈધવ્યવેષને ત્યાગી સુધારકો પ્રમાણે વિધવાપુનર્લગ્ન કરી પુનઃ સૌભાગ્યવતીના વેષને ધારણ કરવાનો વિચાર છે ? અથવા તો વ્યભિચારના માર્ગમાં સ્વચ્છંદતાથી વિચરવાનો નિર્ધાર છે ? જો એમ જ હોય, તો આજથી કૃપા કરીને મારી આ પર્ણકુટીમાં કદાપિ ન આવશો અને શુદ્ધ બાવથી આવો, તો ભવિષ્યમાં કદાપિ આવા વિકારજનક વિવાદને જિજ્ઞાસુ ન લાવશો. મને મારા વિધવાજીવનના કલ્યાણ-માટેનો જે માર્ગ યોગ્ય જણાયો છે, તેનો મેં સ્વીકાર કરી લીધો છે અને તમને જે માર્ગ યોગ્ય જણાય તેને તમે સ્વીકારી લ્યો; પણ અન્યની પવિત્રતાને બ્રષ્ટતાની ગત્તામાં ગમડાવવાનો પાપમય પ્રયત્ન ન કરો. આવા પ્રકારની ચર્ચાથી મારી શાંતિનો ભંગ થતો હોવાથી મારા મનમાં આવી ચર્ચા અપ્રસન્નતા તથા ખેદને ઉપજાવે છે અને તે અપ્રસન્નતા જ આજે મારા મુખમાંથી આટલી સીમાપર્યન્તના કટુ શબ્દોને બહાર કઢાવે છે. જો મારા આ બોલવાથી તમને મારું લાગતું હોય તો ક્ષમા કરજો અને હવે મારી આગળ આવી ચર્ચા ચલાવતાં જરા વિચાર કરજો.”

“ ભાગીરથી બહેન, મારાં માતૃશ્રીની આ સત્ય તથા સ્પષ્ટો-

“* પરંતુ મારી ભાર્યા શારદા કલ્પદિની થઈ લાય, એ વાતોને માનવાની
મારી મનોદેવતા મને સ્પષ્ટ ના પાડે છે. ”

પૃષ્ઠ ૨૭૪

કિતી ક્રોધવશ થશે નહિ; કારણ કે, તમારા જેવી એક પ્રાઠ વયની સખ્ય આર્યે નારીના મુખમાં આવા શબ્દો શોભતા નથી તે તો નથી જ; એટલું જ નહિ, પણ તમારા આવા વિચારોનું વિષ જે તમારી આ અવિવાહિતા કન્યા ગુલાબનાં શ્રવણોમાં સતત રેડાતું રહેશે, તો તેનું અનિષ્ટ પરિણામ થતાં આ બિચારી નિર્દોષ કુમારિકાનું જીવન ભ્રષ્ટ થઈ જશે, એનો પણ તમારે વિચાર રાખવો જ જોઈએ. હું તમારી પુત્રી જેવડી હોવાથી જે કે તમને ઉપદેશ આપવાની મારી યોગ્યતા નથી, તોપણ સત્યના સમર્થનમાટે મારે પણ ઇચ્છા ન હોવા છતાં આટલો ઉપદેશ આપવો પડે છે અને આશા છે કે, મારી એ ધૃષ્ટતાની તમે મને ઉદારતાથી ક્ષમા આપશો.” શારદાના મનમાં પણ ભાગીરથી તથા ગુલાબના ઉદ્દગારોથી કોપનો ઉદ્ભવ થએલો હોવાથી તે પણ પોતાની જિજ્ઞાસે રોકી શકી નહિ અને તેથી સ્વાભાવિક જ તેના વદનમાંથી આ વાક્યો બહાર નીકળી પડ્યાં.

ભાગીરથીના ચરણની જવાબા મસ્તક પર્યન્ત પહોંચી ગઈ અને અપમાનજન્ય કોપના અગ્નિથી તેની કાયા ભસ્મીભૂત થવા લાગી, છતાં એ ઝેરના ઘૂટકાને ગળામાં ગિતારીજઘને તેણે શાંત ભાવથી સુભદ્રાને સંબોધીને કહ્યું કે: “સુભદ્રા બહેન, આજની ચર્ચા ચલાવવામાં મારો કોઈ પણ પ્રકારનો અશુભ કિંવા અભદ્ર હેતુ હતો જ નહિ; છતાં મારી એ ચર્ચાથી આજે જે તમારા અંતઃકરણમાં કાંઈ પણ અપ્રસન્નતાનો આઘાત થયો હોય, તો તેમાટે કૃપા કરીને મને ક્ષમા આપશો. આપણી જ્ઞાતિમાં તમારાં જેવાં અમૂલ્ય સ્ત્રીરત્નો અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એ અમારામાટે અભિમાનનો વિષય હોવાથી તમારી ધર્મશીલતામાટે હું તમને અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ જ આપું છું. હવેથી તમારા સમક્ષ બૂલે ચૂકે પણ હું આવા પ્રકારની ચર્ચા કર-

૧૭૬ આજકાલનું હિંદુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃગજળ

વાની નથી, એ નિશ્ચયપૂર્વક જાણશો. ”

“ પરમાત્મા તમને તથા તમારી કુમારિકા કન્યાને સદ્બુદ્ધિ આપે. અને તમારાં ચારિત્ર્ય શુદ્ધ થાઓ ! ” સુભદ્રાએ શુભ વાસના દર્શાવી.

ભાગીરથી તથા ગુલાબ જવામાટે ઉડી અને કૉમ્પાઉન્ડના દરવાજામાંથી નીકળતાં જ એક ખાલી વિક્ટોરિયા મળી જવાથી તેઓ તે વિક્ટોરિયામાં ચઢી બેઠી. વિક્ટોરિયા ચાલતી થયા પછી ગુલાબે પોતાની માતાને સંબોધીને કહ્યું કે: “ મા, આ તો સુભદ્રાએ આજે સાધુતાનો એવો દંભ બતાવ્યો કે આપણને તેની આગળ માથું નમાવવાનો જ પ્રસંગ આવ્યો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ શારદાની સાધુતા પણ હવે દિવસે દિવસે વધતી જાય છે; પિતાની સંપત્તિની ઉત્તરાધિકારિણી થવાથી એનો ગર્વ આકાશમાં ચઢી ગયેલો દેખાય છે. મને તો એવું થઈ ગયું કે, જાણે રાંડને અત્યારે જ એક તમારો બેચી કાઢું, પણ વાત વધી જવાના ભયથી મેં તે સાહસ ન કર્યું. ”

“ ગુલાબ, તેં તારા તમોગુણની છટા ન દેખાડી, એ બહુજ સાઈ કર્યું; કારણ કે, આટલા દિવસ તો માત્ર મારા મનમાં શારદાના સર્વનાશનો જ વિચાર રમ્યા કરતો હતો; કારણ કે, જ્યાં સુધી શારદાનો નાશ ન થાય, ત્યાં સુધી તારા માટે આણેકલાલની પ્રાણેશ્વરી થવાનો કોઈ પણ નથી ઉપાય. પરંતુ આજે હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, પ્રથમ હું સાધુડી સુભદ્રાના સતીત્વનો સંહાર કરીશ. તેનાં વચનો તેના મુખમાં આપીશ અને ત્યાર પછી શારદાનો સર્વનાશ કરી તને ગોવિન્દલાલની સંપત્તિની ઉપભોક્ત્રી બનાવીશ, ત્યારેજ મારા જન્મની સફળતા થએલી માનીશ. સુભદ્રા તથા શારદા પુણ્ય પ્રમદાઓ છે, તો આપણે મા અને દીકરી પાપીયસી પ્રમદાઓ છીએ,

એટલે હવે આપણે જીવાનું છે કે, આ પુણ્યા અને પાપીયસીના યુદ્ધમાં કોનો વિજય થાય છે અને પરાજય કોના પક્ષમાં જાય છે! ”

“ મારી મહામાયારૂપિણી માતા જે ઇચ્છશે તે કરી શકશે, એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. ” ગુલાબે માતાની પ્રશંસા કરી.

ભાગીરથીએ કહ્યું કે: “ હવે સુભદ્રા છે, શારદા છે અને તે માતીકરીનો સર્વનાશ છે! ”

પ્રકરણ ૧૧ મું

હરામખોર હળવદિયો

“ યતા રોગ અને જગતા શત્રુને તો તાત્કાળ નિર્મૂળ કરી નાખવાનો અથવા તો જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ જ બુદ્ધિમત્તા છે; કારણ કે, જે રોગને કિંવા શત્રુને સંપૂર્ણ બળવાન થવાનો યોગ્ય અવકાશ મળી જાય છે, તો પછી તેમના દમનનું કાર્ય સર્વથા અશક્ય તથા અસંભવનીય જ થઈ પડે છે. સુભદ્રા અને શારદા આપણા ભાવિ સ્વચ્છંદભોગવિલાસ તથા આનંદવિહારમાં વિદ્ન કિંવા કંટક સમાન થઈ પડવાનો સંપૂર્ણ સંભવ હોવાથી આપણા ભીષણ શત્રુના રથાનને સંભાળનારી છે અને તેથી તેમના તાત્કાલિક સર્વનાશની દૃઢ વાસનાને મેં પ્રયત્નતાથી મારા અંતઃકરણમાં ધારી છે! ગુલાબ, આજે સુભદ્રા તથા શારદાએ આપણું અપમાન નથી કર્યું, કિંતુ તેમના પોતાના નાશને જ બોલાવ્યો છે; આ ભાગીરથી સર્પિણીના શરીરપર પદાઘાત કરવાનો કૃવિચાર કેવળ તેમના ભાવિ નાશના કારણથી જ તેમના મનમાં આવ્યો છે! પરંતુ આ કાળસર્પિણીના પ્રાણહારક દંશની જ્યારે તેમને બચકર બાધા થશે, ત્યારે જ તેમના જાણવામાં આવશે કે

નિદ્રાધીન નાગિનીને પદાધાતવડે જગાડવાનું આવું અનિષ્ટ પરિણામ થાય છે; સર્પિણીના નિવાસસ્થાનમાં હસ્તનો પ્રવેશ કરવાથી જીવન અને મરણનો મહાભયાનક પ્રશ્ન ઉપરિચિત થઇ જાય છે!!”

ગૃહમાં આવ્યા પછી કોચપર બેસીને કોપાનળની ગગનગામિની જવાળાને મુખદ્વારા બહાર કાઢતી ભાગીરથીએ પોતાની પુત્રી ગુલાબને સંબોધીને આવા પ્રકારના ભયંકર ઉદ્દગાર કાઢ્યા અને ત્યારપછી તે મૌનનું અવલંબન કરીને ગંભીર વિચારમાં તલ્લીન થઇ ગઇ. ગુલાબના હૃદયમાં અઘાપિ તેની માતા જેટલી ક્રૂરતા તથા નીચતાનો આવર્ભાવ થએલો ન હોવાથી તે ભાગીરથીના આજના અંડિકા અથવા ભૈરવી સમાન ઉચ્ચ સ્વરૂપનું અવલોકન કરીને આશ્ચર્યચકિત થઇ ગઇ અને તેથી નિર્નિમેષ નેત્રાથી પોતાની જનનના વદનનું નિરીક્ષણ કરતી મૌનને ધારીને કુરસીમાં બેસી રહી. તેના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ. દશેક મિનિટ પછી અચાનક પોતાની વિચારનિદ્રામાંથી જાગૃત થઇને ભાગીરથીએ ગુલાબને આજ્ઞા કરી કે: “ગુલાબ, પેલા જે હળવદિયા બ્રાહ્મણને આપણે ભલામણ કરીને માણેકલાલને ત્યાં ધન્ડુને ભણાવવામાટે માર્સ્ટર તરીકે રખાવી આપ્યો છે, તેને જરા બોલાવ જોઇએ.”

“જો ઘેર હશે તો હમણાંજ બોલાવી લાવું છું અને નહિ તો તેની માને તે આવે ત્યારે અહીં મોકલવાનો સંદેશો કહેતી આવું છું.” એમ કહીને ગુલાબ તત્કાળ ત્યાંથી ચાલી ગઇ અને ભાગીરથી પાછી વિચારના વ્યવસાયને આધીન થઇ.

લગભગ પંદર મિનિટ પછી ગુલાબ એક લાંબા કદના, શ્યામ-વર્ણ, ચૂંચી આંખોવાળા અને જેને જોતાંજ કોઇ સબ્ય સ્ત્રી કિંવા પુરુષના મનમાં ધૂણાનો ઉદ્ભવ થાય તેવા બહુધા એકવીસથી બીસ વર્ષના વયના તરુણને પોતાની સાથે લઇને ભાગીરથી સમક્ષ આવીને

ઊભી રહી. તે તરુણના માથાપર જૂની સડી ગએલી સાધકલ કૅપ, ત્રણ ફેકાણેથી ફાટી ગએલો જનનો ધોળો કોટ, ચાર થીંગડાંવાળું ધોતિયું અને તળિયાં વગરનાં હેમ્પ શ્વજ આદિ વેશને જોતાં તે કોઈ કંગાલ માણસ હોવો જોઈએ, એવું તત્કાળ અનુમાન કરી શકાતું હતું. તે આવીને એકદમ કુરસીપર ન બેસતાં ભાગીરથીના કોચની સહામે પડેલી એક કુરસી આગળ ઉભો રહી ગયો અને ભાગીરથીની આજ્ઞાની આતુરતાથી વાટ જોવા લાગ્યો. ભાગીરથીએ તેને આવી રીતે ઊભેલો જોઈને કુરસીપર બેસવાનો સંકેત કર્યો અને ત્યાર પછી વાર્તાલાપનો આરંભ કરતાં પૂછ્યું કે:—“કેમ મારટર, માણેકલાલ શેઠના પુત્રને ભણાવવા જતાં કાંઈ તકલીફ તો નથી થતી ને? પગાર ખરાખર મળ્યા કરે છે ખરાને?”

“આપની ભલામણથી એ ટ્યુશન મને મળ્યું છે, એટલે પછી તકલીફ તો હોય જ શાની? વળી માણેકલાલ શેઠ એટલા બધા ભત્રા અને ઉદાર છે કે, જ્યારે હું ઇન્દુને ભણાવવામાટે તેમને ત્યાં રહ્યો ત્યારે તેમણે મને દશ રૂપિયાનો પગાર આપવા કહ્યું હતું, પણ મહિનો પૂરો થતાં પંદર રૂપિયા આપ્યા અને વળી એવી આશા પણ આપી કે ‘જો તમો ઇન્દુને ખંતથી ભણાવશો, તો હું તમને બીજી પણ સહાયતા કરીશ; એટલું જ નહિ, પણ જો તમારી ઇચ્છા હશે, તો કોઈ સારી નોકરી પણ અપાવીશ.’ આવું સ્થાન મેં જોઈ આપવામાટે હું આપ શ્રીમતીનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું,” તે તરુણે ભાગીરથી પ્રાત પોતાની કૃતજ્ઞતા દર્શાવીને કહ્યું.

“તને પાંચ રૂપિયા વધારે મળ્યા અને ભવિષ્યમાં બીજો પણ સારો લાભ તને મળવાનો છે, એ જાણીને મને સંતોષ થાય છે. પરંતુ તું આવા એક બીખારી જેવા અવતારમાં માણેકલાલ જેવા કોટિપાત ઐકરના મહાલયમાં તેના પુત્રને ભણાવવામાટે જાય છે,

એથી મને અત્યંત શોક થાય છે; કારણ કે, ‘એક નૂર આદમી હજાર નૂર કપડા, લાખ નૂર ટાપટીપ કોટિ નૂર નખરા !’ એ સિદ્ધાન્તને તું સર્વથા ભૂલી ગયો હોય, એમ જ જણાય છે. એક તો પરમાત્માએ તને જોઈએ તેવું રૂપ પણ આપ્યું નથી અને તેમાં વળી તું આવા કંગાલના વેષમાં ર્યા કરે છે, એટલે એથી તારો દેખાવ અધિક ધૂણાકારક થઈ જાય છે, એનો વિચાર કરીને તારે કપડાં લતાંની તો બની શકે તેટલી ટાપટીપ રાખવી જ જોઈએ; કારણ કે, મોટાં ઘરની સ્ત્રીઓ આજકાલ બાહ્ય આડંબરથી જ પ્રસન્ન થાય છે. ” ભાગીરથાએ ઈન્દુના માર્શરને ટાપટીપ રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો.

એના ઉત્તરમાં માર્શર સાહેબે જણાવ્યું કે: “શ્રીમતી, એ તો આપ જણો જ છો કે, મારી પાસે એટલા પૈસા નથી કે જે મારાથી આજકાલની ફેશન પ્રમાણેનાં વસ્ત્રો આદિમાં ખર્ચા શકાય અને એ કારણથી જ લાચારીથી મારે આવી કંગાલીયતમાં રહેવું પડે છે. જો પૈસાની જોગવાઈ થાય, તો બધી ટાપટીપ કરી શકાય.”

“બળદેવ, તારા મુખમાંથી ‘મારી પાસે એટલા પૈસા નથી’ આ શબ્દો નીકળેલા સાંભળીને મને અતિશય ખેદ થાય છે; કારણ કે, તારો બાપ હવેલીમાં નોકરી કરીને મહિને પાંત્રીસ રૂપિયાનો પગાર લાવે છે અને તે ઉપરાંત વેણુવો પાસેથી તેને મહિને બીજા પણ પંદર વીસ રૂપિયા મળ્યા કરે છે એટલે તમારા ઘરનો ખર્ચ તો તેથી જ ચાલ્યા કરે છે; એટલું જ નહિ, પણ તમારો બ્રાહ્મણનો અવતાર હોવાથી આજે ન્યાતમાં જન્મવા જવાનું છે, કાલે ચોરા-શીમાં નોતડું છે તો પરમ દિવસે કોઈ ગૃહસ્થને ત્યાં ભોજન લેવાનું છે, આવા પ્રસંગો તમને વારંવાર મળતા રહે છે, દક્ષિણા મળે છે અને વસ્ત્ર આદિનાં દાન પણ વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થયાં કરે છે;

એટલે મારી ધારણા પ્રમાણે તો તારા બાપની કમાણીમાંથી પણ દર મહિને તમારા ઘરમાં પંદર વીસ રૂપિયાનો બચાવ જ થતો હોવો જોઈએ: કારણ કે, ઘરનું ભાડું અને તું, તારી મા તથા તારી બાપડી એ ચાર જણની પંદર દિવસની ખોરાકી ઉપરાંત બીજો કશોય તમારા ઘરનો ખર્ચ છેજ નહિ. આવી રીતે ઘરની તો તને ચિંતા જ નથી, તો પછી તને જે ટ્યૂશન આપવાથી જે પ્રતિભાસ પચીસ રૂપિયાની આવક થાય છે, તે ક્યાં ચાલી થાય છે, એ હું સમજી શકતી નથી.” ભાગીરથીએ બળદેવની, તેના બાપની અને તેમની બ્રાહ્મણ તરીકેની આવકનો તેમજ તેમના ઘરખર્ચનો બધો હિસાબ ગણી બતાવ્યો.

બંધો બળદેવ ભાગીરથીના એ બાપણને કુરસીમાં નીચી મુંડી કરીને સાંભળતો બેઠો હતો અને વારંવાર આડી આંખથી ગુલાબના મુખમંડળને જોયા કરતો હતો. ભાગીરથીના આ બાપણનું શું ઉત્તર આપવું એ વિશેનો હજી તો તે વિચાર જ કરતો હતો એટલામાં તો ગુલાબ હસતી હસતી કહેવા લાગી કે: “ મા, આ બળદેવ પ્રતિભાસ પોતાની પચીસ રૂપિયાની આવકને પોતાને લાગેલાં દુર્વ્યસનોમાં જ ઉડાવે છે, પણ એને ખબર નથી કે, જુગાર, નાટક ચેટક અને રખડવાના ધંધામાં તો કેટલીક વાર લક્ષાધિપતિઓની તીજેરીનાં તળિયાં પણ દેખાઈ આવે છે ! હજી તો બળદેવની બાપડી ગમ્મ કાલે જ બજારો કરતી હતી કે, આ તેના વરજી ઘરમાં એક પાઈ પણ આપતા નથી, નાટકવાળા અને લુચ્ચા લકંગા જુગારીઓની સોબતમાં રાતે બજાં વાગ્યા સૂધી મુંબઘના નદારા લતાઓમાં ભટક્યા કરે છે અને જ્યારે બાપ, મા કે બાપડી કાંઈ ઉપદેશ આપે છે એટલે આ શ્રીમાન્ તેમને ગાળો ભાંડવાને કે ગારવાને જ તૈયાર થઈ જાય છે ! જ્યાં આવો પ્રકાર ચાલતો હોય,

ત્યાં આવી કે પછી આના કરતાં પણ વધારે નઠારી કંગાલીયત રહ્યા કરે; એ સ્વાભાવિક જ છે. ”

“ ગુલામ, હજી તને આ સંસારનો સંપૂર્ણ અનુભવ નથી તેમ જ વળી તું ભોળા છે, એટલે આ રાજમાન રાજેશ્રીના સત્ય સ્વરૂપને ઓળખવાની તારામાં શક્તિ નથી. ” ભાગીરથીએ એમ કહીને બળદેવની સર્વગુણસંપન્નતાનો પ્રકાશ કરતાં કહેવા માંડ્યું કે: “ આ શ્રી શ્રીયુક્ત મહાશય કેવળ જીગાર રમવામાં, નાટકવાળા તથા લુચ્ચા લક્ષંગા લોકોની સાથે રખડવામાં અને મા. બાપ કે બાયડીને મારવાના કામમાં જ નિષ્ણાત છે, એમ નથી; દિનતુ અઘાપિ ત્રિધાર્થીની અવસ્થામાં હોવા છતાં જેનું ખાવું તેનું જ હીકરું ફાડવું, ચોરી કરવી, ટ્રેનમાં વગર ટિકિટ મુસાફરી કરવાની હિંમત ચલાવવી, જેનું લેવું તેનું દેવું નહિ અને મનમાં વિકારનો ઉદ્ભવ થાય તે વેળાએ એન તથા બાયડીમાં ગાયના ગોધા પ્રમાણે કશાપણ ભેદ માનવો નહિ ઇત્યાદિ અન્ય પણ અનેક પ્રકારનાં વીરતાનાં કૃત્યોમાં આ શ્રીમાન્ મહાશય અત્યંત નિષ્ણાત હોવાથી એમની એ સર્વગુણસંપન્નતાની પ્રસાદી જે જે સબ્ય તથા પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીપુરુષોને મળેલી છે, તેઓ તો એમને ‘ હરમખોર હળવદિયા ’ ના નામથીજ ઓળખે છે. મૅટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં જે કે આ મહાત્મા ચાર વાર નાપાસ થયા છે, પરન્તુ હરમખોરીની પરીક્ષામાં આ મૃત્તિએ અથ્ર અને સંપૂર્ણ વિજય મેળવેલો હોવાથી મૅટ્રિકમાં નાપાસ થવાનો એમના મનમાં લેશ માત્ર પણ શોક કે સંતાપ થતો જ નથી ! ”

“ જે એમ જ હોય, તો તો આ શ્રીમાન્ બળદેવજીનું ચારિત્ર્ય આદર્શ અને અલૌકિક જ કહી શકાય ! ” ગુલામે મધુર વિનોદ કર્યો.

હવે બળદેવ મૌનનું અવલંબન કરી શક્યો નહિ અને તેથી તે ઊતરી ગએલા મુખથી કહેવા લાગ્યો કે: “ શ્રીમતી, ત્યારે આજે અત્યારે આપે મને કેવળ મારા શિરપર આવા ઉપાલંબોની વૃષ્ટિ વર્ષાવવામાટે જ બોલાવ્યો છે કે શું? આપે મારાપર એકવાર ઉપકાર કરીને ઉપકારના ભારથી મને દબાવ્યો છે, એટલે મારાથી વધારે બોલી શકાતું નથી; છતાં મારી આજે આટલી સીમા પર્યન્ત નિર્ભરતા કરે છે, એ એટલા આપને શોભા તો નથી જ આપતી ! ”

ભાગીરથીનો તેને ઉસ્કેરવાનો ઉદ્દેશ હતો તે સિદ્ધ થયો; કારણ કે, બળદેવ અલ્પ પ્રમાણમાં પણ ઉસ્કેરાયો તો ખરો જ અને તેથી હવે અમુક પ્રકારના વાર્તાલાપનો યોગ્ય અવસર આવેલો જોઈને ભાગીરથી તેના મનનું સાંત્વન કરતી કહેવા લાગી કે: “ બળદેવ, હું તારા શિરપર આ ઉપાલંબોની વૃષ્ટિ વર્ષાવતી નથી, કિન્તુ તારા એ સ્વાભાવિક ગુણોને અધિકતર ઉત્તેજિત તથા જન્યત કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું, એમ જ તારે સમજવાનું છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ હું તને જે માર્ગ બતાવવા ઈચ્છું છું, તે માર્ગમાં જો તું ચાલાકીથી પ્રવેશ કરીશ અને અમુક કાર્યમાં વિજય મેળવીશ તો તેના પરિણામે તને ધનની પણ એટલી બધી પ્રાપ્તિ થશે કે, તારી વ્યસનતૃષ્ણાની તૃપ્તિમાટે તને ચોરી જેવાં જેલખત્રા કરાવનારાં કૃત્યો કરવાની લેશ માત્ર પણ આવશ્યકતા રહેશે નહિ. મેં તારો માણેકલાલ જેવા કોટિપતિના ગૃહમાં તેના પુત્રના શિક્ષક તરીકે જે પ્રવેશ કરાવ્યો છે, તેમાં મારો એક બીજો જ હેતુ સમાયેલો છે અને મારો તે હેતુ હું તને બે દિવસ પછી, જો મારો તારામાં વિશ્વાસ બંધાશે, તો કહી સંભળાવીશ. વાં, તો પ્રથમ હું તારી પાસેથી એ જાણવા માગું છું કે, તારે ઘેર તે દિવસ સત્યનારાયણની કથા હતી અને તારો જે નાટકવાળો મિત્ર ગાવામાટે આવ્યો હતો,

તે જાતિનો કોણ છે, ક્યાંનો નિવાસી છે, તેનું નામ શું છે, તે કઈ નાટક મંડળીમાં નોકરી કરે છે અને સ્ત્રીની ભૂમિકા ભજવે છે કે પુરુષની ? ”

લક્ષ્મીની લાલસા મહાવિલક્ષણ હોય છે અને તેમાં પણ જે લલનાના પ્રેમવિલાસની લાલસા સાથે લક્ષ્મીની લાલસા મળેલી હોય છે, તો તે લાલસાના યોગે સાધારણ બુદ્ધિના લોકો ગમે તેવું કુકૃત્ય કરવાને તૈયાર થઈ જાય છે; તો પછી ‘હરામખોર હજવદિયા’ ના ઉપનામથી ઝોળખાતો વટેલો બળદેવ જે ભાગીરથીની આવી મીઠી મધ જેવી વાતોથી પીગળી જઈને તેની આજ્ઞાને મસ્તકપર ધારણ કરી લેવાને તત્પર થાય, તો તેમાં તો આશ્ચર્ય જ શું હોઈ શકે વાર ? ભાગીરથીના સંદિગ્ધ ભાષણના બળદેવે પોતાના મનમાં નિમેષ માત્રમાં જ અનેક અર્થ કરી લીધા અને સુંબઈના કેટલાક મોટા મોટા શેઠોનાં ઘરોમાં અમુક પ્રકારના ગોટાળા ચાલ્યા કરે છે એ વાર્તા તેના જાણવામાં હોવાથી એવા અર્થો કરવાનાં તેની પાસે કેટલાંક પ્રબળ કારણો પણ હતાં. આવા પ્રકારના મનોરાજ્યના આનંદમાં વિહરતો બળદેવ ભાગીરથીના અંતિમ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવા લાગ્યો કે:—

“ મારે ઘેર તે દિવસે મારો જે નાટકવાળો મિત્ર આવ્યો હતો, તે જાતિનો ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ છે, અમદાવાદનો નિવાસી છે, તેનું નામ વેણીશંકર છે, તે શ્રી ભારત નાટ્ય સમાજ નામક નાટકમંડળીમાં નોકરી કરે છે અને સર્વ નાટકોમાં સ્ત્રીની જ ભૂમિકા ભજવે છે; કારણકે, પુરુષ હોવા છતાં પણ તેનાથી રંગભૂમિપર પુરુષની ભૂમિકા ભજવી શકાતી નથી. એકવાર એવો બનાવ બન્યો હતો કે, ‘સીતા-સ્વયંવર’ નામક નાટકમાંના સ્વયંવરના પ્રવેશમાં સીતાને વરવાની આકાંક્ષાથી જે અનેક રાજાઓ આવે છે, તેમાંના એક રાજાની ભૂમિકા મારા એ મિત્રને આપવામાં આવી હતી અને જ્યારે તે

ધનુષ્યનો ભંગ કરવામાટે ઊભો થયો, તે વેળાએ તેની આલવાની દબ સ્ત્રી જેવીજ કાયમ રહેવાથી પ્રેક્ષકોએ તેનો ફજોતો કરી નાખ્યો હતો. તે દિવસે જ તેણે નાટક મંડળીના ડાયરેક્ટરને જણાવી દીધું કે, ‘ મને એક દાસીનો પાઠ આપશો, તો હું આનંદથી ભજવીશ; પણ પુરુષનો પાઠ મારાથી ભજવાશે નહિ; માટે જોઈએ તો નોકરીમાં રાખો અને જોઈએ તો રજા આપો ! ’ બસ તે દિવસથી પછી કોઈવાર પણ તેણે પુરુષની ભૂમિકા ભજવી જ નથી અને ભવિષ્યમાં ભજવવાનો પણ નથી. ”

“ આમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ નથી; કારણકે, બાલ્યાવસ્થાથી જ જે બાળકો દીર્ઘકાળ પર્યન્ત સ્ત્રીની ભૂમિકા જ રંગભૂમિપર ભજવતા રહે છે, તેમના અંગેઅંગમાં નિત્યતા અભ્યાસથી સ્ત્રીજાતોનો એવો તો દૃઢ સંચાર થઈ જાય છે કે પછીથી તે તેમની એક ટેવ જ બની જાય છે અને તેથી ‘ ટાઢ જાય રૂએ અને ટેવ જાય મૂએ ! ’ એ કહેવત તેમના સંબંધમાં અક્ષરે અક્ષર સત્ય સિદ્ધ થાય છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ કેટલીકવાર તો તેમની એ સ્ત્રીજાત એટલી સીમાપર્યન્ત વધી જાય છે કે તેના પરિણામે તેમના શરીરમાંનું પુરુષ-વ પણ બહુ જ ન્યૂન કિંવા સર્વથા ક્ષીણ થઈ જાય છે ! ” ભામી-રથીએ કહ્યું.

“ પરન્તુ મારા મિત્રના સંબંધમાં નાટકમાંની એ સ્ત્રીજાતનું એટલું બધું ભયંકર પરિણામ તો નથી થયું; કારણ કે, તેનામાં જો સ્ત્રીજાત હોય તો તે કેવળ બાહ્ય સ્ત્રીજાત જ છે; આંતરિક સ્ત્રીજાતનો તેનામાં અંશ માત્ર પણ નથી. ” બળદેવે પોતાના મિત્રની વકીલાત કરીને જણાવ્યું.

“ જો તેનામાં આંતરિક સ્ત્રીજાતનો આવિર્ભાવ ન થયો હોય, તો તે અત્યંત આનન્દનો વિષય છે. મેં તેના મધુર કંઠના સંગી-

તનું તો શ્રવણ કર્યું છે, પરંતુ તેની સાથે મારો જોષએ તેવો પરિચય નથી અને એટલામાટે જો તારાથી બની શકે તો આજે અથવા કાલે રાતે તું તેને અહીં લાવજે કે જોથી મારાથી તેની બુદ્ધિની કાંઈક પરીક્ષા કરી શકાય. મારે જે કાર્ય સોંપવાનું છે તે તને એકલાને જ નહિ, પણ તમો બન્નેને સાથે જ સોંપવાનું છે; કારણ કે, તેના વિના તારા એકલાથી જ તે જોખમ ભરેલા કાર્યની નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિ થવાનો સંભવ નથી.” ભાગીરથીએ વેણીશંકર નટને પોતા પાસે લઈ આવવામાટેની ઇચ્છા દર્શાવી; અને ત્યારપછી પુનઃ એક વાર્તાનું સ્મરણ થતાં તેણે બળદેવને પૂછ્યું કે:—“પણ તારો તે મિત્ર પરણેલો છે કે કુંવારો છે? અને જો પરણેલો હોય, તો તેની પત્ની અહીં છે કે નથી, એ તું જાણે છે ખરો કે?”

“તે પરણેલો નથી, કિન્તુ કુંવારો જ છે અને હજી તેનાં લગ્ન ક્યારે થશે, એનો કશો નિશ્ચય પણ નથી. વાર ત્યારે અત્યારે હું જવાની રજા લઉં છું અને આજે નાટક ન હોવાથી આજ રાતે જ આઠ વાગે હું તેને લઈને પાછો આપની પાસે આવીશ; કારણ કે, કાલના નવા નાટકમાં તેનો મુખ્ય પાત્ર હોવાથી કાલે તેનાથી આવી શકાશે નહિ.” બળદેવે ઉત્તર આપીને કુરસીપરથી ઊઠીને જવામાટેની ઇચ્છા દર્શાવી.

પરંતુ તેને થોભાવીને ભાગીરથી કહેવા લાગી કે: “જરા જોસ અને હું તને પચાસ રૂપિયા આપું છું તે લેતો જા. એ પચાસ રૂપિયાનો સારાં કપડાં સીવડાવવાના, ટોપી અને જૂટ ખરીદવાના તથા ફેશનમાં રહેવાના કામમાં જ વ્યય કરજે અને જો દિવસ પછી જ્યારે મારા મુખથી તારા ભાવિ કાર્યને જાણી લેવામાટે મારા સમક્ષ આવે, ત્યારે આવા કંગાલના અવતારમાં નહિ, પણ એક સારા ગૃહસ્થના આકારમાં જ આવજે. વળી પાછી તને જરૂર પડશે, તો એટલી જ

ખીજી રકમ પણ આપવામાં આવશે, એ વિશે તારે નિશ્ચિન્ત રહેવું.” એ પ્રમાણે કહીને ભાગીરથીએ ગુલાબને આજ્ઞા કરી કે: “ ગુલાબ તારી પેટીમાં જે નોટોનું બંડલ પડ્યું છે, તેમાંથી દશ દશની પાંચ નોટો કાઢીને બળદેવને આપ. ”

“ વાજી ! ” કહીને ગુલાબ અંદરના ઝોરડામાં જઈને પેટીમાંથી દશ દશની પાંચ નોટો કાઢી લાવી અને બહાર આવોને તે નોટો તેણે બળદેવના હાથમાં આપી દીધી.

બળદેવના ચાલ્યા જવા પછી ગુલાબે પોતાની માતાને પૂછ્યું કે: “ મા, આ પીટયા ભૂંડા ભૂખડા બળદેવડાને બોલાવીને આટલો બધો છાપરે ચઢાવ્યો, એકદમ પચાસ રૂપિયા આપી દીધા અને ખીજી રૂપિયા આપવાનો લોભ બતાવ્યો, એ બધો ચેષ્ટાનું કારણ શું છે, તે મારી સમજમાં આવી શકતું નથી. એવું તે એની પાસેથી તારે શું કામ લેવાનું છે, તે મને તો જણાવ. વળી પેલા નાટકમાં નાયનારા વેણીયાને અહીં શામાટે બોલાવ્યો છે, એ પણ એક સમસ્યા જ છે. આ સઘળો ગોરખધંધો તેં શા ઉદ્દેશથી આદર્યો છે, એની મારાથી તો મુઠ જરાય કલ્પના કરી શકતી નથી. શું આ ભેદને જાણવાનો મારો અધિકાર નથી ? ”

પુત્રીના એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં માતાએ ગંભીર મુખમુદ્રા અને ગંભીર સ્વરથી જણાવ્યું કે: “ ગુલાબ, આ સર્વ પરિશ્રમ મારે કેવળ તારા એક પ્રમાદના કારણથી જ કરવો પડે છે; કારણ કે, માણેકલાલમાં મુઘ્ધ થઈને તેં અવિચારથી તારા કૌમારનું બલિદાન ન આપ્યું હોત, તો આજે તારી માતાને તારા કલ્યાણમાટે આટલા ઊંડા પાણીમાં ઉતરવાનો પ્રસંગ કદાપિ પ્રાપ્ત થાત નહિ. હવે તો પલાળ્યું છે ત્યાં મૂંડાવવા વિના છૂટકોજ નથી; જે ભૂમિકા સ્વીકારી છે તેને સાઘો-પાન્ત કૌશલ્યપૂર્વક આ સંસારરંગભૂમિપર ભજવી બતાવ્યાવિના

ઉદ્ધાર નથી. હવે જે સ્વીકારેલા માર્ગને ત્યાગીને અન્ય માર્ગમાં જવાની આપણે ચેષ્ટા કરીશું, તો આપણામાટે અતોષ્ઠ અને તતોષ્ઠ થવાનો જ પ્રસંગ આવી લાગશે. આ ભૂંડા ભૂખડા બળ-દેવડાને કાંઈ રૂપાળો જણાતો અહીં બોલાવી મેં આટલો બધો છાપરે નથી ચઢાવ્યો, રૂપિયા પણ અકારણ આપ્યા નથી અને બીજા રૂપિયા આપવાનો લોભ પણ કારણ વિના નથી બતાવ્યો. નાટકમાં નાચનારા વેણીયાને પણ મેં મારા અમુક ઉદ્દેશની સિદ્ધિમાટે જ બોલાવ્યો છે; કારણ કે, સાધ્વી સુભદ્રા અને સદ્ભાગ્યવતી શારદાના સર્વનાશમાટે એક મહાવિલક્ષણ જાળને વિસ્તારવાનો વિચાર મારા હૃદયમાં રુપૂરી આવ્યો છે.”

“પરંતુ આ હરામખોર હજવદિયા બળદેવનું નામ એવું બદનામ થઈ ગયું છે કે જે એ હંમેશાં આપણા ઘરમાં આવશે, તો સમાજમાં આપણી આબરૂના પણ કાંકરા થઈ જશે ! એ તો માણે-કલાલ, શારદા કે સુભદ્રા ગામ બહાર વસતાં હોવાથી એ બાઈ શ્રીપાંચની કીર્તિને જાણતાં નથી એટલે એને તેમણે ઈન્દુના શિક્ષક તરીકે રાખી લીધો છે, નહિ તો એને તો કોઈ ઉંચરે પણ ન ચઢવા દે, સમજ?” ગુલામે બળદેવ પ્રતિ પોતાનો સત્તર આના તિરસ્કાર દર્શાવ્યો.

ગુલામના આ ઉદ્ગારને સાંભળીને લાગીરથીએ એક પ્રકારનો અટાહાસ કર્યો અને ત્યાર પછી કહ્યું કે:—“એ બાઈ શ્રીપાંચ જેને કોઈ ઉંચરે પણ ન ચઢવા દે તેવા હોવાથી જ એના હાથે આપણા કાયની સિદ્ધિ થવાનો સંભવ છે; કારણ કે, આપણા કાયની સિદ્ધિમાટે ધર્માત્મા અને પાપબીરુ મનુષ્યની આવશ્યકતા નથી. હવે પછી પ્રપંચની જે કાંઈ પણ રચના થવાની છે તે તારાં નેત્રો સમક્ષ જ થવાની હોવાથી અત્યારે જ તેનું દીર્ઘ વિવેચન કરી સંભળાવવાની હું આવશ્યકતા જોતી નથી; કારણ કે, જે દિવસમાં

સર્વ ભેદ પોતાની મેજેજ તારા જાણવામાં આવી જશે.”

“ત્યારે આ સર્વ પ્રપંચરચના અને પરિશ્રમ કેવળ મારા અને મારા કલ્યાણમાટે જ કરાય છે?” ગુલામે કાંઈક ગંભીરતાને ધારીને આગ્રહપૂર્વક આ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“તારા કલ્યાણમાટે નહિ, તો કેવળ મારા કલ્યાણમાટેજ શું આ પરિશ્રમ કરાય છે?” ભાગીરથીએ ઉત્તર ન આપતાં સ્હામે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“નહિ, તેમ પણ નથી; કિન્તુ આ પરિશ્રમમાં ગુલાબ તથા ભાગીરથી ઉભયના કલ્યાણનો ભેદ સમાયક્ષો દેખાય છે!” ગુલામે માર્મિક વચનના શરનું સંધાન કર્યું.

ધર્ત ભાગીરથી પુત્રીના આશયને સમજી ગઈ અને તેથી તેનું મોઢું કાંઈક ઊતરી ગયું, તો પણ મનના ભાવને મનમાં જ દબાવી રાખીને મુખમંડળમાં કૃત્રિમ હાસ્યની છટાને લાવી તેણે હસિત વદનથી કહ્યું કે:-“પુત્રીના કલ્યાણમાં માતાનો ભાગ હોવો જ જોઈએ; કારણ કે, ચોરી કાંઈ ભાગે મોંઘી હોતી નથી!”

“ખરી વાત છે; કાલે ઊડીને મારા આનંદવિલાસની કોઈ બીજી સ્ત્રી આવીને ભાગીદાર થાય, તેના કરતાં મારી સગી મા જ મારા સંસારસુખની ભાગીદાર થઈ જાય, તો તેમાં વિશેષ હાનિ જેવું કાંઈ પણ નથી!” ગુલામે બીજો પણ માર્મિક ઉપાલંબ આપ્યો અને ત્યાર પછી પૂછ્યું કે:-“અસ્તુ; પણ માતા, આજે ધણા દિવસથી તે માણેકલાલ સાથે મને મળવા નથી દીધી અને તું જ્યારે મનમાં આવે ત્યારે તેની મુલાકાત લઈ આવે છે, તો હું તારા મુખથી એ જાણવા માગું છું કે, આટલા દિવસમાં માણેકલાલે કોઈ વાર પણ તારી આગળ માફ સ્મરણ કર્યું છે ખરું કે નહિ? મારામાં તેમનો પ્રથમ જેવો પ્રેમ હતો, તેવો જ પ્રેમ અદ્યાપિ અવિચલ છે

કે તે પ્રેમમાં ન્યૂનતા થતી જાય છે ? કારણ કે, જે દષ્ટિથી દૂર હોય છે તે હૃદયથી પણ દૂર થાય છે, એ આ સૃષ્ટિમાંના એક સર્વમાન્ય ન્યાય છે ! ”

“ ગુલાબ, “ ભાગીરથીએ વિચાર કરીને મંદતાથી ગુલાબના પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવા માંડ્યું:—“ માણેકલાલ સાથેના મારા પ્રેમ-સંબંધનો ભેદ જ્યારે તારા જાણવામાં આવી જ ગયો છે એટલે તને હવે ખરી વાત જણાવી દેવામાં મને કાંઈ પણ પ્રકારનો સંકોચ થતો નથી. માણેકલાલનો જે મારી સાથે સ્નેહસંબંધ ન થયો હોત, તો પણ હું તારી માતા હોવાથી તે મારી આગળ તારા પ્રેમની વાતો કાઢત નહિ અને મારો તેની સાથે સ્નેહસંબંધ થએલો હોવાથી મને તારી પ્રતિસ્પર્ધિની ધારીને મારી આગળ તારા પ્રેમની વાત કરતાં તેના મનમાં સંકોચ થાય, એ સ્વાભાવિક જ છે; છતાં પણ વારંવાર જે ભાવથી તે તારા કુશળસમાચાર પૂછ્યા કરે છે, તે ભાવને જોતાં તારા પ્રેમની જવાબા તેના હૃદયમંદિરમાં પૂર્વ પ્રમાણે જ જાગ્રત છે, એવું સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાય છે. તું એક કુમારિકા તથા નવમૈવના નારી હોવાથી મારા કરતાં તારામાં માણેકલાલનો અધિક સ્નેહભાવ હોય, એ સ્વાભાવિક જ છે અને તેથી મને તેના તરફથી જે કાંઈ પણ સંતોષ મળે છે તે કેવળ તારા પ્રતાપથી જ મળે છે, એમ જ માનવાનું છે. એ તો ‘વાડવાંસે એરડાય પીએ’ તેવી રીતે તારા પ્રેમની આશાથી જ માણેકલાલ મને વળગી રહ્યો છે; નહિ તો મારો ભાવ તે વળી માણેકલાલ પૂછે પણ ખરો કે ? ”

શ્રીઓનો એવો સ્વભાવ જ છે કે, બહુધા તેમને ખીજના મુખથી થતી પોતાનાં રૂપ તથા ગુણની પ્રશંસા સાંભળવાથી અતિશય સંતોષ થાય છે અને તે સંતોષજન્ય હર્ષના પ્રવાહમાં તણાતાં તેઓ

અન્ય સર્વ વિષયોને ભૂલી જાય છે, સ્ત્રીઓના એ સ્વભાવ અનુસાર પોતાની માતાના સુખથી પોતાના યૌવન તથા પોતાની આકર્ષકતાની આટલી બધી પ્રશંસા સાંભળીને ગુલાબ માતાપ્રતિના પોતાના રોષને સર્વથા ભૂલી ગઈ અને આનન્દને દર્શાવતી કહેવા લાગી કે:—“ માતા, ભવિષ્યમાં આપણી ધારણા પ્રમાણે જો માણેકલાલ સાથે મારો લગ્ન-સંબંધ થતાં મને પતિસમાગમના સુખની તથા સંપત્તિભોગવિલાસની પ્રાપ્તિ થશે, તો તે સર્વની પ્રાપ્તિનું કારણ હું તને જ માનીશ અને તારા સુખના માર્ગમાં કદાપિ વિઘ્નરૂપ થઈશ નહિ.”

“ જો તું મારા સુખમાં કદાપિ વિઘ્નરૂપ નહિ થાય અને મારી આજ્ઞા પ્રમાણે જ વર્તતી રહીશ, તો તારા સુખમાં પણ કદાપિ કશી બાધા થવાની નથી, એ તારે નિશ્ચય પૂર્વક માની રાખવું.” ભાગીરથીએ ગુલાબને આશ્વાસન આપ્યું.

માતા અને પુત્રીને આ પ્રમાણેના વાર્તાલાપ ચાલતો હતો એવામાં અચાનક કપિંજલાની ભગિની સુનન્દા ત્યાં આવી લાગી અને તેથી ભાગીરથી તેને આવકાર આપતી બોલી કે: “ આવો આવો, સુનન્દા બહેન ! ભલે પધાર્યો ! ”

“ સુનન્દા બહેન, આજે કાંઈ ઘણું દિવસે ભૂલાં પડ્યાં ? ” ગુલાબે સ્નેહભાવ દર્શાવીને કહ્યું.

“ ભૂલાં શનાં પડ્યાં, ગુલાબ બહેન, હજી તો આજે જ આપણે સ્વર્ગવાસી ગોવિન્દલાલ શેઠના બંગલામાં મળ્યાં હતાં ને શું ! ” સુનન્દાએ કહ્યું.

“ ગોવિન્દલાલ શેઠના બંગલામાં મળ્યાં હતાં, એ વાત ખરી; પણ અમારી ઝૂપડીમાં તો આજે એક મહિના પછી જ તમારાં પગલાં થયાં છે. એમ તો રસ્તામાં પણ જતાં આવતાં મળી જવાય; પણ તેથી શું ? ” ભાગીરથીએ વિનય તથા વિવેકનું દર્શન કરાવ્યું.

અને ત્યાર પછી પૂછ્યું કે: “પણ સુનન્દા બહેન, આજે આપણે મળેલાં હતાં છતાં આજે જ પુનઃ અહીં પધારવાનો પરિશ્રમ શા કારણથી લેવો પડ્યો છે? કાંઈ અગત્યનું કાર્ય તો નથી ને?”

“નારે બાઈ! તેવું અગત્યનું કાર્ય તો કાંઈ પણ નથી;” એમ કહીને સુનન્દાએ પોતાના આગમનના કારણને વ્યક્ત કરતાં જણાવ્યું કે: “હું તો શ્રીધારિકાધીશના દર્શનમાટે કાલકાદેવીપર આવી હતી એટલામાં તમારું સ્મરણ થઈ આવતાં કહ્યું કે, ચાલો ત્યારે ભેળાભેળ ભાગીરથી બહેન તથા ગુલાબ બહેનને પણ મળતાં આવીએ; કારણકે, અમે આવીએ તો કોઈવાર તમે પણ અમારે ત્યાં આવો અને એક બીજાને ત્યાં આવતાં જતાં થવાથી પ્રેમનો વધારો થાય.”

“અતિશય ઉપકાર થયો; આવી માયા નિરંતર બતાવતાં રહેશે એવી અમો આશા રાખીએ છીએ અને હવે અમો પણ તમારે ત્યાં આવીશું; કારણ કે તમે જેવાર આવ્યાં અને અમો હજી તમારે ઘેર એકવાર પણ આવ્યાં નથી એટલે હવે તમારે ઘેર આવ્યા વિના અમારો છૂટકો જ નથી.” આ પ્રમાણે વિવેક દર્શાવીને ભાગીરથીએ કહ્યું કે: “પણ સુનન્દા બહેન, જોયું આજે સુભદ્રા બહેન તથા શારદા બહેનને અમો મા દીકરીનો કેવો સત્કાર કર્યો તે! શું આજકાલ કોઈને ત્યાં જઈએ ને શું ખેલીએ; કારણ કે, આજકાલ તો ગોલવાનો પણ દંડ લેવાય છે, જે ખરી વાતને જીમ્મર લાવીએ છીએ, તો આપણી છીનાળોમાં ગણના થાય છે!”

“સુભદ્રા બહેનનો સ્વભાવ અત્યંત શાંત હોવા છતાં આજે તમારા પર આટલાં બધાં શા કારણથી તપી ગયાં, તે કાંઈ સમજી શકાતું નથી; પણ બળી એવી ખરી વાતને આપણે સામાટે જીમ્મર લાવવી જોઈએ કે જેથી વળી બીજા કોઈનું મન દુઃખાય અને મામલો ખોલાચાલીપર આવી જાય! આજકાલ સાચાની દુનિયા

છે જ નહિ, એ તો તમે જાણો છો ખરાં કે નહિ ? ” સુનન્દાએ જેવો અવસર તેવાં ગીત ગાવાના તત્ત્વનું અવલંબન કરીને કહ્યું.

“ લાખ રૂપિયાની વાત તે આનું નામ ! હવે બોલવા જેવું કંઈ રહ્યું જ નવા. ” આવી રીતે વાતને ટુંકી કરીને ભાગીરથીએ ગુલામને ચાહે કરવાનું જણાવ્યું, ગુલામ ચાહે કરવામાટે રસોડામાં ચાલી ગઈ અને ત્યારપછી ભાગીરથી તથા સુનન્દા આમતેમની બીજી વાતો કરવા લાગી. તેઓ આવી રીતે વાતચીત કરતી બેઠી હતી એવામાં સાડા સાત વાગ્યા, ગુલામ ચાહે લઈને આવી અને ઘાટી લેમ્પ જળાવીને રાખી ગયા. તેઓ ચાહે પીતી હતી એટલામાં નાટકીયા વેણીશંકરને લઈને બળદેવ ત્યાં આવી લાગ્યો અને વેણીશંકરને બેઠાને સુનન્દા આશ્ચર્યચકિત તથા મોહિત થઈ ગઈ.

પ્રકરણ ૧૨ મું

પરમેશ્વરનો પ્રમાદ !

આત્યારે ભાગીરથીના ભવનમાં જે નટ વેણીશંકરનું આગમન થયું હતું, તે તેના મિત્ર બળદેવ અથવા હનુમંજોર હળવદિયાથી બાહ્ય આદર્શ તથા આકર્ષકમાં સર્વથા ભિન્ન પ્રકારનો તરુણ હતો. તેનું વય વીસથી એકવીસ વર્ષનું હતું, તેનું શરીર જેને ‘ પાતળિયા ’ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે તેવા પ્રકારનું એટલે કે પાતળું હોવા છતાં આરોગ્યમંડિત તથા સુંદર હતું; તેની ચામડી લાલિમા મિશ્રિત ગૌરવર્ણની હતી; તેનાં નયનો ક્રોધ મૃગાક્ષી, મીનાક્ષી, મદિરાક્ષી કિંવા વિશાલાક્ષીનાં નયનોને પણ લજ્જાથી અવનત કરવાની સંપૂર્ણ શક્તિ ધરાવનારાં હતાં, તેનું મસ્તક વિશાળ તથા લંબ કુંખ

કેશકલાપવડે મંડિત હોવાથી તે કેશકલાપને સંતાડવામાટે વેણીશંકરને હમેશાં પોતાના માથા કરતાં બહુજ મોટી ટોપી પહેરવી પડતી હતી તે પોતાના મુખમંડળને નિરંતર સ્વચ્છ તથા લીસું લપટ રાખવામાટે નિત્ય પ્રભાતમાં દાઢી તથા મૂછોને મુંડી નાખતો હોવાથી અને તેની ચામડી અતિશય મૃદુ હોવાથી ઘણીકવાર તેના જોનારને એવોજ ભ્રમ થઈ જતો હતો કે, કદાચિત્ દજી તેને દાઢી તથા મૂછો આવીજ નહિ હોય ! આ કારણથી સ્ત્રીના ભૂમિકા ભજવનારા અન્ય કેટલાક નટો પ્રમાણે રંગભૂમિપર રજૂ થતી વેળાયે તેના મુખ-મંડળમાં કેશની લેશ માત્ર પણ કાલિમા દેખાતી ન હોવાથી તે એક સ્વાભાવિક સ્ત્રી જેવોજ દષ્ટિગોચર થતો હતો. આવી રીતે તે શરીર-સુંદર તો હતો જ અને વળી વસ્ત્ર આદિની ટાપટીપ પણ તે ઘણીજ સારી રાખતો હોવાથી સ્ત્રી રીતે સ્ત્રીના વેષમાં તે રંગભૂમિપર મનોરંજક જણાતો હતો, તેવીજ રીતે અન્ય વેળાયે પુરુષવેષમાં પણ તેની આકર્ષકતાનું પ્રમાણ કાંઈ ઓછું થતું નહોતું. અત્યારે તેણે બહુ જ ખારીક અથવા જેને પારદર્શક કહી શકાય તેવું રેશમી કિનારનું ધોતિયું, મલમલિયા રેશમનું ખમીસ, વેસ્ટ, ચાદના સિંકનો કોટ, ચળકતા વિલાયતી શ્લજ. અને સીલસ્કિનની કીમતી કૅપ (ટોપી) આદિ વસ્ત્રો તથા જમણા હાથની અનામિકા આંગળીમાં ધમીટેશન માણિક્યની ટીટી અને ડાખાહાથના કાંડાપર ગોલ્ડન રિસ્ટ ધોત્યઆદિ અલંકારો ધારણ કરેલાં હતાં અને સ્વાભાવિક સૌન્દર્યમાં એ કૃત્રિમ સાધનજન્ય સૌન્દર્યનું સંમિશ્રણ થવાથી તેની સુંદરતા બે ધડી જોનારનાં નેત્રોને આનંદ આપે, તેવી તો અવશ્ય હતી જ. બળદેવ તથા વેણીશંકરની આ બાહ્ય વિદ્રૂપતા તથા સુંદરતાના કારણથી બળદેવને જોતાં સર્વજનોનાં મનમાં એક પ્રકારની ધૂણાનો ઉદ્ભવ થતો હતો અને વેણીશંકરને જોતાં જાણે તેને બે ધડી જોયાં જ કરીએ, એવા

પ્રકારનો ભાવ સ્વાભાવિક જ ઉદ્ભવતો હતો. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી જો ચંચલા મુનન્દા વેણીશંકરને જોઈને આશ્ચર્યચકિત તથા મોહમુગ્ધ થઈ ગઈ હોય, તો તેમાં વિશેષ આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ નહોતું.

“ આવો, આવો, વેણીશંકર ! ” ઇત્યાદિ શબ્દોથી તેનો સાધારણ સત્કાર કર્યા પછી ભાગીરથાએ તેને પૂછ્યું કે : “ તમે નાટકમાં એક નટ તરીકેનો વ્યવસાય આજે કેટલાંક વર્ષથી કરો છો અને અત્યારે તમોને પગાર શો મળે છે ? કારણ કે, આજકાલ મુંબઈમાં તમારા પાઠો ઘણા જ વખણાતા હોવાથી તમોને નાટક મંડળીના માલિકો સારો પગાર આપતા હશે, એવી મારી ધારણા છે.”

“ હું આજે બાર વર્ષથી નાટકમાં એક નટ તરીકેનો વ્યવસાય કરું છું અને પ્રથમ હું માત્ર આઠ રૂપિયાના પગારે રહ્યો હતો છતાં અત્યારે મને સાઠ રૂપિયાનો પગાર મળે છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ નાટકમંડળીના માલિકો મારું માન પણ બહુજ સારી રીતે જાળવે છે.” વેણીશંકરે ઉત્તર આપ્યું.

“ ત્યારે ‘ ભર્તૃહરિ નાટક ’માં રાણી પિંગળાની ભૂમિકા તમે જ ભજવી બતાવો છો કે નહિ ? ” મુનન્દાએ પૂછ્યું.

“ જી હા; તે ભૂમિકા આ સેવકની જ છે ! ” વેણીશંકરે વિલક્ષણ કેટાક્ષપાત સહિત ઉત્તર આપ્યું અને પૂછ્યું કે : “ પણ એ ભૂમિકાના ભજવનાર તરીકે આપ શ્રામનીએ મને કેવી રીતે ઓળખ્યો વાડ ? કદાચિત્ આપ અમારી કંપનીનું તે નાટક જોવા કોઈ વાર પધાર્યા હશે.”

“ હા; હું જો વાર ‘ ભર્તૃહરિ નાટક ’માંની તમારી એ ભૂમિકા જોઈ ગઈ છું અને જ્યારે તમને મેં પ્રથમવાર રંગભૂમિપર સ્ત્રીના અવતારમાં જોયા હતા, તે વેળાએ તો મને એવોજ ભ્રમ થઈ ગયો

હતો કે, આ અવશ્ય કોઈ અબજા જ હોવી જોઈએ; પણ આ કસમાં મારી ખાજૂતી કુરમીપર એક સોનારણુ ખાઈ ખેડાં હતાં તેમણે બ્યારે મારા ભ્રમના નિરાસ કર્યો ત્યારે જ તમે પુરુષ છો, એવો મારો નિશ્ચય થયો.” સુતન્દએ ખુલાસો કર્યો.

“અમે સોનાના ગોર હોવાથી ધણી ખરી સોનારણુ મને આજણે છે અને તેથી તે સોનારણુ મને આજખે હોય, તો તેમાં નવાઈ જેવું કંઈ નથી.” વેણીશંકરે પોતાનો સોનાના ગોર તરીકેનો પરિચય કરાવ્યો.

“ત્યારે તો યજમાનોમાંથી પણ તમને અવશ્ય મળિને પાંચ પંરની કમાની થતી જ હશે; કેમ ખરૂં કે નહિ?” ભાગીરથીએ વેણીશંકરના ખોલવાના આધાર લઈને વાર્તાલાપને આગળ લંબાવવાના ઉદ્દેશથી પૂછ્યું.

“જે એવી ખીજી કમાણી ન થતી હોય, તો કેવળ સાઠ રૂપિયાના પગારથી તમારા જેવા શૌકીન અને ખર્ચાળ નાટકવાળાનું ખૂરૂં થાય એવી મારા માન્યતા નથી; કારણ કે, તમારો સાઠ રૂપિયાનો પગાર નો ફેશનેબલ વસ્ત્રો, સેટ, લવંડર ચાલ પાણી અને ગાડીબાડામાં જ બિટી જતો હશે, એટલે ધરખર્ચનો તો ખાડો પડે જ કે નહિ?” સુતન્દએ ભાગીરથીના પ્રશ્નને માર્મિક પુષ્ટિ આપી.

“આપ ઉભય શ્રીમતીઓનું કથન સત્ય છે; કારણ કે, અંબઈ જેવી અલખેલી નગરીમાં આગકાલની સખ્યતા પ્રમાણે રહેતાં સાઠ રૂપિયાનો પગાર તો ચટણી ઘષ્ટ જાય છે; પરંતુ અહીં શ્રીમાનોની સંખ્યા અધિક હોવાથી અને મારી સંગીતકળા તથા હાર્મોનીયમ વગાડવાની કળાના યોગે શ્રીમાન વર્ગની કેટલીક સ્ત્રીઓનો મારામાં સારો સ્નેહભાવ હોવાથી પગાર ઉપરાંત ખીજી જ કંઈ કમાણી થાય.

છે, તેથી ખર્ચમાં પડતી એ ખોટનો ખાડો પૂરાઈ જાય છે. આપણે એ શ્રીમાનોના ગૃહમાંની ભાવિક સુંદરીઓના શિરપર આશીર્વાદની વૃષ્ટિ કર્યા કરીએ છીએ અને આનન્દમાં રહ્યા કરીએ છીએ !” વેણીશંકરે પ્રસંગ પ્રમાણેનું જ હસિત વદનથી ઉત્તર આપ્યું.

“ ધનાઢ્ય સ્ત્રીવર્ગમાંથીજ તમેને સારી કમાણી થતી હોવાથી હું ધારું છું કે, આપણા હિન્દુસમાજની સ્ત્રીઓ વિશે તમારો અવશ્ય સારો અભિપ્રાય હોવો જ જોઈએ.” ભાગીરથીએ ગંભીર મુદ્રાથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

એના ઉત્તરમાં ચતુર વેણીશંકરે તેવી જ ગંભીરતાની છટાથી જણાવ્યું કે: “ ધનાઢ્ય સ્ત્રીવર્ગમાંથી મને સારી કમાણી થાય છે, એટલા કારણથીજ હું આપણા હિન્દુસમાજની સ્ત્રીઓ વિશે સારો અભિપ્રાય ધરાવતો નથી; છિન્તુ આપણા હિન્દુસમાજની સ્ત્રીઓ અને તેમાં પણ ધનાઢ્ય કુટુંબની કુલકામિનીઓ સ્વાભાવિક જ ઉદાર, સ્નેહાર્દ્ર, રસિક તથા ભાવિક હોવાથી જ મારા જેવા પુરુષોનો નિર્વાહ સુખપૂર્વક ચાલ્યા કરે છે અને તેમના એ સદ્ગુણો જો તેમનામાટે આપણા હૃદયમાં સારો અભિપ્રાય કૃપા કરે તો તે સર્વથા સ્વાભાવિકજ છે. જેનામાં પોતાનો ભાવ કિંવા સ્નેહ બંધાયો હોય, તેનાં ચરણોમાં પોતાનું તનુ મન ધન આદિ સર્વસ્વ સમર્પી દેવાની એક અબળા જેટલી ઉદારતા ઉદાર કહેવાના પુરુષનાં કદાપિ હોઈ શકતીજ નથી ! ”

“ એ તો એક નિર્વિવાદ સત્ય છે કે, આજકાલના આર્યાવર્તમાં જે દેવમંદિરો, ધર્માધ્યક્ષો અને રસકળાભિજ્ઞ પુરુષો આનંદથી પોતાના અસ્તિત્વને ટકાવતા અને મોજમજ કરતા આપણા જીવામાં આવે છે, તે કેવળ આપણા હિન્દુસમાજની પ્રેમમૃત્તિ અને રસિકા રમણીઓની પ્રેમમયતા તથા ઉદારતાનું જ પરિણામ છે ! ” આટલી

વારસૂધી મૌનનું અવલંબન કરીને એકેલી નવચૌવના શુલાએ મૌનનો ભંગ કરીને અત્યંત માર્મિક ઉદ્ગાર કાઢ્યો,

“અમે પણ ધનાઢ્ય હિન્દુ અમળાઓ હોવાથી અમારા વિશે તમારા આવા ઉચ્ચ અભિપ્રાયને જોઈને અમારા અંતઃકરણમાં આનંદ થાય, એ સ્વાભાવિક જ છે!” ભાગીરથીએ એમ કહીને વિષયાંતર કરવાના ઉદ્દેશથી પૂછ્યું કે: “પણ આવતી કાલે તમારી કંપનીનું કયું નાટક થવાનું છે વાર?”

“આવતી કાલે અમારી નાટક મંડળી ‘પ્રેમપીયૂષ’ નામક નવીન નાટક પ્રથમવારજ રંગભૂમિપર રજૂ કરવાની છે અને તેની ટિકિટો પણ ખલાસ થઈ ગઈ છે.” વેણીશંકરે ઉત્તર આપ્યું.

“ટિકિટો ખલાસ થઈ ગઈ હોય, તો પછી અમારી ઇચ્છા થાય તો અમારાથી તમારું નવું નાટક જોવાને કેવી રીતે આવી શકાય?” સુનન્દાએ નાટક જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

“જો તમારી નાટક જોવાની ઇચ્છા હશે, તો હું તમારા માટે બે ચાર ટિકિટોની વ્યવસ્થા કરી આપીશ.” વેણીશંકરે કહ્યું.

સુનન્દાએ ભાગીરથીને પૂછ્યું કે: “કેમ ત્યારે ભાગીરથી બહેન, આવતી કાલે નવીન નાટક જોવાને ચાલીશું?”

એનું ઉત્તર આપતાં ભાગીરથી બગ્ન હૃદયથી કહેવા લાગી કે: “સુનન્દા બહેન, તમારું વૈધવ્ય જીર્ણ થએલું હોવાથી જો તમે નાટકમાં જાઓ, તો બહુધા કોઈ આંગળી ચીંધે તેમ નથી; પણ મને રંડાયાને તો હજી અલ્પ સમય થએલો હોવાથી હું દિવસે અમસ્તી બહાર નીકળું છું તોય કેટલીક નવરી રોડો મારી નિન્દા કર્યા કરે છે, તો પછી હું નાટક જોવાને જાઉં, એટલે તેઓ મારી કૂચળી કરવામાં બાકી જ શું રાખે વાર? આ હિન્દુસંસારમાં બહુ વિચારી વિચારીને જ પગલાં ભરવાં પડે છે અને તે કારણથી આવતી કાલે

તો મારાથી નાટક જેવા આવી શકાય તેમ છે જ નહિ: ગુલાબની ઇચ્છા હોય, તો તે બંને આવે; કારણ કે, ગુલાબમાટે એવો કશો પ્રતિબંધ નહોતો તેમ નથી.”

સુનન્દાએ ભાગીરથીના કથનનો પ્રતિવાદ ન કરતાં પોતાના પોલકાના ખીસામાંથી પાંચ રૂપિયાની નોટ કાઢીને વેણીશંકરના હાથમાં આપતાં કહ્યું કે: “ દ્યો ત્યારે મહાશય, આ પાંચ રૂપિયા અને ઑર્થેસ્ટ્રાની બે ટિકિટો વચલા નંબરની અમને આવતી કાલે સાંજ સૂઘીમાં પહોંચાડી દેજો; બે ટિકિટના ચાર રૂપિયા થશે અને એક રૂપિયો તમને ગાડી ભાડામાટે આપવામાં આવે છે. ટિકિટો કૃપા કરીને મારા બંગલે પહોંચાડશો; કારણ કે, આવતી કાલે હું અહીં આવવાની નથી. ”

વેણીશંકરે પાંચ રૂપિયાનો અસ્વીકાર કરીને સંન્યતાને દર્શાવવામાટે કહ્યું કે: “ શ્રીમતી, આ પાંચ રૂપિયા આપવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી; કારણ કે, આપ જેવાં સ્ત્રીજનો સાથે પરિચય હશે, તો કોઈવાર અમને પાંચને બદલે પચાસનો લાભ મળશે. હું પહેલી લાઘવની વચલા નંબરની ત્રણ ટિકિટો આવતી કાલે બપોર પછી ત્રણ વાગતાં સૂઘીમાં આપના બંગલે આવીને આપી જઈશ; કૃપા કરીને આપનું ઑર્થેસ આપશો ? ”

સુનન્દાએ રૂપિયા લેવામાટેનો અધિક આગ્રહ ન કર્યો અને વેણીશંકરને પોતાનું ઑર્થેસ આપી ગુલાબને ઉદ્દેશીત કહ્યું કે: “ત્યારે ગુલાબ બહેન, હું આવતી કાલે રાતે બરાબર સાડા આઠ કે પોણા નવ વાગે ગાડી લઈને અહીં આવીશ એટલે તે વેળાએ નાટકમાં જવામાટે તમે તૈયાર થઈ રહેજો. વગતાં હું તમને પાછી અહીં મૂકતી જઈશ, એટલે તમારે એકલાં નહિ આવવું ”

“ હું બરાબર સાડા આઠ વાગે તૈયાર થઈ રહીશ. ” ગુ-

લાખે કહ્યું.

એ પછી થોડીવારમાં જ સુનન્દા ત્યાંથી ઠી અને નીચે ઉ-
ભેલી પોતાની ગાડીમાં બેસીને પોતાના ગૃહપ્રતિ જવાને પ્રયાણ કરી
ગઇ. તેના જવા પછી ભાગીરથીએ વેણીશંકરને સંબોધીને કહ્યું કે:
“ વેણીશંકર, તમારી સાથે મારો વિશેષ પરિચય ન હોવા છતાં મેં
તમને મારા ગૃહમાં શા કારણથી બોલાવ્યા છે, એ વિશે તમારા
મનમાં આશ્ચર્ય વિચાર થયા કરતો હશે, એટલે હવે હું તે કારણ
તમને જણાવીશ. આટલીવાર સુનન્દાબાઈ બેઠાં હતાં એટલે મારાથી
મુદ્દાની વાત કાઢી શકાઇ નહિ; કારણ કે, હું જે કાર્ય તમારા હા-
થમાં સોંપવા માગું છું, તે એક અત્યંત કોમળ અને જોખમ ભરેલું
કાર્ય હોવાથી તે વિશેનો સળસળાટ અત્યારે આપણે જે ચાર જણ
અહીં હાજર છીએ તેમના વિના કોઇ પંચમ વ્યક્તિતા ધારે જવો
ન જ જોઇએ, એવી મારી તમને તથા બળદેવને સખત ભલામણ છે.”

“ એ વિશેની તમારે લેશ માત્ર પણ ચિન્તા રાખવી નહિ.”
વેણીશંકર બોલ્યો.

“ કદાચિત્ અમારા પ્રાણ જવાનો પ્રસંગ આવશે, તો પણ
અમારા મુખમાંથી આ ગુપ્ત વાર્તા બહાર નીકળવાની નથી, એ
વિશેનો દૃઢ નિશ્વાસ રાખશો. ” બળદેવે પણ વેણીશંકરના કથનને
પુષ્ટિ આપી.

ભાગીરથીએ પોતાની મનોગત બાવનાને દર્શાવતાં કહ્યું કે:
“ વેણીશંકર, તમે નાટકમાંના એક કુશળ નટરાજ છો, સ્વરૂપ-
સુન્દર છો અને તે સાથે તમારી બોલવાની છટા તથા વાણી પણ
અત્યંત મધુર હોવાથી જાણે એ સર્વ સાધનો દૃશ્વરે તમોને પ્રેમપિ-
પાસુ પ્રમદાઓનાં અંતઃકરણને મુગ્ધ કરવા તથા હરી લેવા-
માટે જ આપ્યાં હોયતી! એવો જ મને તો ભાસ થયા કરે છે.

છતાં આપણા ભારતવર્ષમાં ધર્મના ઉન્માદનો એટલી સીમાપર્યન્ત વિસ્તાર થયેલો છે કે, તે ધર્મોન્માદને વશ થઈને કેટલીક સાધન-સંપન્ન તથા સુંદરી વિધવાઓ તમારા જેવા પુરુષના અરે પ્રતિકા-મહેવના સૌન્દર્યમાં પણ મુગ્ધ થતી નથી; એટલું જ નહિ, પણ જે કોઈ વિધવા આવા પુરુષના પ્રેમસરોવરમાં નિમજ્જન કરતી તેમના જેવા કે જાણવામાં આવે છે, તો તેની તે ધર્મોન્માદિની વિધવાઓ ભયં ર નિર્ભરતા કરવાને તૈયાર થઈ જાય છે અને નિન્દાના યોગે તેને આત્મહત્યા કરીને મરી જવાની અણીપર લાવી મૂકે છે ! એવી જ એક આત્યન્ત ધનાઢ્ય રૂપસુંદરી પરંતુ ધર્મોન્માદિની વિધવાઓ આજે માઝે ભયંદર અપમાન કરેલું હોવાથી તેની પાસેથી મારા એ અપમાનનો સંપૂર્ણ બદલો લેવાની મારા અંતઃકરણમાં પ્રબળ વાસના જન્મી છે અને તે કાર્યમાં હું તમને જ મારા શસ્ત્ર તરીકે યોજવા છવ્હુછું. તો કહો કે, તે કાર્યની નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિના ભારને તમારાથી તમારા માથાપર ઉપાડી શકાશે ? ”

“ પરંતુ એ બદલો કેવી રીતે લેવાનો છે અને એ કાર્યની નિર્વિઘ્ન સમાપ્તિ કેવા પ્રકારે કરવાની છે, તે જ્યાં સૂધી મારા જાણવામાં ન આવે, ત્યાં સૂધી આનું મારાથી શું યથાર્થ ઉત્તર આપી શકાય ? વૈરનો બદલો અનેક પ્રકારે લેવાતો હોવાથી પ્રથમ તો તે પ્રકાર જાણવામાં આવવો જોઈએ; કારણ કે, વૈરના બિન્ન બિન્ન પ્રકારના બદલામાટે બિન્ન બિન્ન પ્રકારના લોકોની આવશ્યકતા હોય છે અને તેથી તમે જેવા પ્રકારે તમારા વૈરનો બદલો લેવા માગો છો, તે પ્રકારને અનુકૂળ થાય, તેવી મારી યોગ્યતા છે કે નહિ, એ વિશેનો વિચાર મારે અવશ્ય કરવો જ જોઈએ; કારણ કે, નહિ તો પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડવાનો જ સંભવ રહે, એ સ્વાભાવિક છે. ”

વેણીશંકરે બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતાનો પરિચય કરાવ્યો.

“તમારા બોલવાના આશયને હું સારી રીતે સમજું છું; તમારે બયમીત થવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી; અરણ્ય કે આ વૈરનો બદલો મારે ખૂન ખરાબાથી લેવાનો નથી, કિન્તુ બ્રહ્મતાથી જ લેવાનો છે અને તેમાટે તમારા જેવું અન્ય કોઈ પણ શસ્ત્ર ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે જ નહિ.” ભાગીરથીએ વેણીશંકરના બયનું નિવારણ કર્યું અને તે સાથે વધારામાં જણાવ્યું કે: “જો ખૂન ખરાબાથી આ બદલો લેવાનો હોત, તો તે કાર્ય બળદેવના હાથે કદાચિત્ પાર પડી શકત અને તેથી તમને બોલાવવાની આવશ્યકતા પણ રહેત નહિ.”

“બ્રહ્મતાથી બદલો લેવાની વાર્તા તો આજે જ મારા સાંભળવામાં આવે છે!” વેણીશંકરે કિંચિત્ આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

“વેણીશંકર, તમારા રૂપરંગ તથા વર્તનને જોતાં તમે એક વિલાસી પુરુષ છો, એમ કોઈ પણ કહી શકે તેમ છે અને વિલાસી પુરુષ હોવા છતાં બદલો લેવાના આ પ્રકારથી તમે આશ્ચર્યચકિત થાઓ છો, એ તો ખરેખર આશ્ચર્યકારક ઘટના જ કહી શકાય; કારણ કે, પવિત્ર પ્રમદાને પળમાત્રમાં જ બ્રહ્મ કરી નાખવાની કળામાં તો વિલાસી પુરુષો સ્વાભાવિક જ નિપુણ હોય છે!” ભાગીરથીએ વેણીશંકરની વિલાસિતાનો ઉલ્લેખ કરીને પોતાના ભાષણમાં આગળ વધીને જણાવ્યું કે: “વેણીશંકર, એ તો આ સૃષ્ટિનો એક નિર્મળ-જાત નિયમ જ છે કે, સુંદર સ્ત્રીને જોઈને જેવી રીતે પુરુષનું મન ચંચળ થાય છે તેજ પ્રણે સુંદર પુરુષને જોવાથી સ્ત્રીની ચિન્તવૃત્તિ પણ ચંચળા થઈ જાય છે; પરંતુ સતત સમાગમના અભાવે સ્ત્રી કિંવા પુરુષની એ મનોગત વાસના કાર્યના રૂપમાં પરણિત થઈ શકતી નથી અને જો સતત સમાગમનો યોગ મળી જાય છે, તો વિકારતૃપ્તિની લાલસા અનિવાર્ય થવાથી સ્ત્રી તથા પુરુષની એ વિ-કારવાસના તત્કાળ વ્યવહારના સ્વરૂપને ધારણ કરી શકે છે; આ

કારણથી મારો તમને તે વિધવાના સતત સમાગમમાં લાવવાનો અને તમારા સૌન્દર્યથી તેના ચિત્તને ચળાવવાનો મનોભાવ છે; કારણ કે, જો તે તમારા પ્રેમપાશમાં પડીને પોતાના વૈધવ્યધર્મથી શ્રદ્ધ થશે, તો એક કાંકરે બે પક્ષીઓ મરશે; એટલે કે, મારી આગળ તેનું મસ્તક અવનત થવાથી મારા વૈરનો બદલો વળી રહેશે અને તમારા જળમાં સોનાની ચલ્લી સપડાયા જેવું થતાં તમને ભોગવિલસ સાથે ધનની પણ ધણી જ સારી પ્રાપ્તિ થશે ! પરંતુ આ કાર્યમાં વિજયની પ્રાપ્તિનો સવ આધાર કેવળ તમારા ચાતુર્ય તથા કૌશલ્યપર જ રહેલો છે, એ નવેસરથી મારે તમને જણાવવાની આવશ્યકતા નથી. ”

અત્યારસૂધી વેણીશંકરની એવી જ ધારણા હતી કે, ભાગીરથી કિંવા ગુલાબે જ તેને પોતાના પ્રેમપુષ્પોનો રસભોગી ભ્રમર બનાવવામાટે બોલાવેલો હોવો જોઈએ અને તેથી તે તો જે સમય જતો હતો તેમાં એ બેમાંની એક અખળાના પ્રેમચૂપના પાનથી તૃપ્ત થવાની આશાના મનોરાજ્યમાં અટવાયા કરતો હતો; પરંતુ ભાગીરથીના ઉપર્યુક્ત ભાષણના શ્રવણથી તેની તે આશાનો અસ્ત થઈ ગયો અને તેથી તે એક પ્રકારના ગંભીર વિચારમાં પડી ગયો. તેને આવી રીતે વિચારમાં પડી ગએલો જોઈને ભાગીરથીએ પૂછ્યું કે : “કેમ વેણીશંકર, કાંઈ બોલતા નથી, જિવ્હાને બોલતા નથી ? મને લાગે છે કે મારા ભાષણનું શ્રવણ કરીને તમે કોઈ એક ગંભીર વિચારમાં પડી ગયા છો; કારણકે, તમારામાં આ કાર્યમાં વિજય મેળવવાની જોઈએ તેટલી શક્તિ નથી. રંગભૂમિપરની ક્ષૈણતા અહીં પણ તમારી પૂઠે પડેલા દેખાય છે અને તેથી જ વીરતાને સ્વીકારતાં તમને આટલો બધો સંકોચ થાય છે. ”

“શ્રીમતી, જો કોઈએક અનુરાગવતી અખળા પોતાની ઇચ્છા-

થીજ આપણા પ્રેમની યાચના કરવામાટે આવે અને તેની સાથે સ્નેહ-સંબંધ થાય, તો તે એક જૂદી વાત છે; અને એક પવિત્રચરિત્રા સુંદરીને આપણે બળાત્કારે મોહના માર્ગમાં વાળીને તેના યૌવનવનના વિહારી માળી થઈ જઈએ, તે એક જૂદા પ્રકારનું કામ છે. પ્રથમના પ્રસંગમાં ભય કિંવા નિરાશાનો અંશ માત્ર પણ હોતો નથી તેમ જ તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો પરિશ્રમ પણ કરવો પડતો નથી; અને દ્વિતીય પ્રકારના પ્રસંગમાં ભીતિ તથા નિરાશાનો ભંડાર ભરેલો હોય છે તેમ જ અગાધ પરિશ્રમ કરવા છતાં પણ કાર્યની સંપૂર્ણ સફળતા થશે કે નહિ, એવી ડગલેને પગલે ભીતિ રહ્યા કરે છે. અમો કેટલાંક નાટકો ભજવીએ છીએ તેમાં એવા અનેક પ્રસંગો આવે છે કે, સતી સ્ત્રીને બ્રહ્મતાના માર્ગમાં વાળવાનો અમુક પુરુષનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન હોવા છતાં તે હડીલી સતી પ્રાણ આપીને પણ પોતાના સતીત્વને બચાવે છે; એટલું જ નહિ, પણ કેટલીકવાર તો પોતાના સતીત્વને હરવા ઇચ્છનાર પુરુષના પ્રાણનો જ નાશ કરી બતાવે છે! આ સર્વ કારણોથી આ કાર્યમાં મને વિજયની પ્રાપ્તિ સાથે વિલાસ-ભોગ તથા ધનની પણ પ્રાપ્તિ થશે કે મારા શિ-પર કોઈ નવીન સંકટ આવી પડશે, એ વિશે મારા મનમાં બચંકર શંકા રહ્યા કરે છે અને તે શંકા મને આ કાર્યમાં આગળ વધવાની ના પાડે છે. હું અહીં તાત્કાલિક લાભની આશાથી આવેલો હોવાથી આ અનિશ્ચિત ભાવિ લાભની આશા મને બચંકર અને નિરાશારૂપ જ દેખાય છે.” વેણીશંકરે પોતાના આંતરિક ભાવોને યથાર્થ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરી બતાવ્યા.

વેણીશંકરની આવી ભીરુતાના સાક્ષાત્કારથી ભાગીરથીના મુખમાં હાસ્યનો આવિર્ભાવ થયો અને તેથી તે હાસ્ય કરીને કહેવા લાગી કે: “વેણી, આ કાર્યના ક્ષેત્રમાં આગળ વધતાં તમારે લેશ

માત્ર પણ ભયભીત થવાનું નથી; કારણકે, તમારે તો માત્ર તે વિધવાના ગૃહમાં નિત્ય જવા આવવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરીને દૂરથી જ તેના અંતરમાં વિકારવાસનાને જાગ્રત કરવાની શુભ યેષ્ઠાઓ કરવાની છે અને જો તે પોતાના મુખથી જ તમારા પ્રેમની યાચના કરે, તો જ પ્રેમના પંથમાં આગળ વધવાનું છે; કાંઈ બળાત્કાર કરીને તમારે પોતાના પ્રાણને ભયમાં નાખવાના નથી, તો પછી આટલા બધા ભયને ધારણ કરવાનું શું કારણ છે વા? આ કાર્યમાં તમારા સમયનો જે ભોગ અપાશે અને તમારે જે પરિશ્રમ ભોગવશે પડશે, તેના બદલામ હું તમને નાણાંની માત્રી જેવી રકમ આપીશ એટલે એ તમને મળન રો તાત્કાલિક લાભ નથી કે શું? ધનના સદાયતાથી અન્યત્ર ભોગવિલાસની પ્રાપ્તિ નથી કરી શકાતી કે શું? અર્થાત્ બીરુનાને ત્યાંજો અને નિર્ભયતાને ધારી વીરતાથી આ કાર્ય તા ક્ષેત્રમાં આગળ વધો !”

“હીક છે, આપનો જ્યારે આટલો બધો આગ્રહ છે, તો હું આ કાર્યના ક્ષેત્રમાં આગળ વધીશ અને વિજયી થવાનો યયાસાધ્ય પ્રયત્ન કરીશ; પરંતુ તે ધનાઢ્ય વિચારના સન્નમાં મારો પ્રવેશ કેવી રીતે થઈ શકશે અને તેની સાથે મારો પ્રથમ પરિચય કોણ કરાવશે?” વેણીશકરે કાંઈક ઉત્સાહનાં ગિન્દો દર્શાવ્યા.

“આ તમારા મિત્ર બળદેવના પ્રયત્નથી તે ધનાઢ્ય વિધવાના ગૃહમાં તમારો પ્રવેશ થશે અને એ જ તેના સાથે તમારો પ્રથમ પરિચય કરાવી આપશે. હવે તેના ગૃહમાં તમારો પ્રવેશ કેવી રીતે કરાવવો અને તમને તેની સાથે કેવી રીતે પરિચિત કરવા, એ વિશેનો માર્ગ હું વિચાર કરીને બળદેવને બતાવી દઢશ એટલે બળદેવ જ્યારે કહે ત્યારે તમે તેની સાથે ત્યાં જજો અને તમારા પ્રયત્નબળને વિસ્તારજો. હું એ ત્રણ દિવસ પછી તમને બોલાવીશ અને તમને થોડા

ધણા પૈસા પણ આપીશ.” ભાગીરથીએ તેના ઉત્સાહની શક્તિને મથાસાધ્ય મત્ન કરી બતાવ્યો.

“ પરન્તુ આપ કહો છો, તે વિધવાને હું ઓળખતો ન હોવાથી માગથી આ વેણીશંકરનો તેના ગૃહમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કરાવી શકાશે અને એ બન્નેના પરસ્પર પરિચયની ઘટના કેવી રીતે ઘટાવી શકાશે, એ હું સમજી શકતો નથી.” બળદેવે પોતાની મુંઝવણનો પ્રકાશ કરી બતાવ્યો.

“ તે વિધવા અન્ય કોઈ નહિ, પણ તમે જે શારદાના પુત્રને બણાવવામાટે જાઓ છો, તે શારદાની તરુણી તથા સ્વરૂપસુંદરી ઓરમાન માતા સુભદ્રાજ છે ! ” ભાગીરથીએ તે વિધવાના નામનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરી સંમળાવ્યો.

બળદેવની શંકાનું નિરસન થઈ જવાથી તે વધારે કાંઈ બોલ્યો નહિ અને આજના વાર્તાલાપ પ્રસંગની બહુધા સમાપ્તિ થએલી હોવાથી વેણીશંકરે જવાની ઇચ્છા દર્શાવી, પરન્તુ તેને આગ્રહપૂર્વક બેસવાનું કહીને ભાગીરથીએ બળદેવને ‘પિદ્-મી-અપ, આપસ તથા પાન આદિ લાવવાની આજ્ઞા કરી અને તેના હાથમાં એક રૂપિયો આપી દીધો. બળદેવના ગયા પછી ભાગીરથીએ ગુલાબને એમ કહીને બહાર મોકલી કે: “ ગુલાબ, બળદેવને આવતાં લગભગ અડધો કલાક થશે અને એટલામાં મારે વેણીશંકર સાથે જે ગુપ્ત વાર્તાલાપ કરવાનો છે તે આનંદથી કરી લેવાશે; છતાં પણ તું જરા બહારના ઓરડામાં બેસજે અને મારી આજ્ઞા વિના કોઈને અહીં આવવા દઈશ નહિ તેમજ મારા બોલાવ્યા વિના તું પોતે પણ આવીશ નહિ.”

“ જેવી આજ્ઞા, આ ચાલી ! ” એમ કહી મુખને કિચિત્ વક્ર કરીને ગુલાબ બહારના ઓરડામાં જવામાટે ચાલી ગઈ.

અંદરના ઓરડામાં હવે ભાગીરથી તથા વેણીશંકર વિના

તૃતીય કાષ્ઠપણ વ્યક્તિ રહી નહિ; એટલે એ એકાન્તનો લાભ લઇને ભાગીરથીએ વેણીશંકરને સંબોધીને કહ્યું કે:—“ વેણીશંકર, તમારા આજે અહીં આવવાથી તમને જે એક બીજો તાત્કાલિક લાભ થયો છે, તે તમારા ધ્યાનમાં છે ખરો કે કેમ ? ”

“ ના, મને એની કશી પણ કલ્પના છે જ નહિ. ” વેણીશંકરે નિષ્કપટ હૃદયથી ઉત્તર આપ્યું.

“ તમને એની કલ્પના ન હોય, તો મારી વાર્તાને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી લ્યો: ” એમ કહીને ભાગીરથી તે લાભનો સ્ફોટ કરતી કહેવા લાગી કે: “ વેણીશંકર, સુનન્દાબાઈએ ટિકિટ લાવી આવવાના નિમિત્તથી આવતી કાલે તમને પોતાના બંગલામાં બોલાવ્યા છે, તેનો કાંઈક બીજો જ હેતુ હોવો જોઈએ, એવી મારી ધારણા છે; કારણ કે, સુનન્દા એક સ્વચ્છંદ તથા સ્વતંત્ર ધનાઢ્ય વિધવા હોવા સાથે વિલાસિની વનિતા છે અને તેથી જો તમારા સૌન્દર્યમાં તેનું મન મુગ્ધ થયું હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ પણ નથી. જો મારી ધારણા સત્ય નીવડશે, તો ભોગવિલાસ સાથે લક્ષ્મીનો ભંડાર પણ તમારા માટે તૈયાર છે, વિલાસચોપટની આજીમાં તમારા પાસા પોમાર છે ! ”

“ જો એ લાભ મને આપની ધારણા પ્રમાણે મળી જાય, તો એ લાભ મળવાનો આરંભ આપના ગૃહમાં થએલો હોવાથી એ પણ આપનો જ મારાપર આભાર છે. ” વેણીશંકરે ઢળેલાં નયનોથી કટાક્ષપાત કરીને કૃતજ્ઞતા દર્શાવી.

“ આમ મુખથી આભાર માનવાની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે, વચનમાં અને કૃતિમાં બહુ જ ભેદ રહેલો હોય છે. જો વિધવા સુમદ્રાને તમારા સ્નેહના રંગથી રંગીને તેના ગર્વથી ઉન્નત થએલા મસ્તકને મારાં ચરણોમાં નમાવવાના પ્રસંગને તમે લાગી અતાવશો, તોજ હું જાણીશ કે ” માટે તમારા મનમાં ખરી લાગણી છે અને જે

વેળાયે મારો તે ઇચ્છિત અવસર મારાં નેત્રો સમક્ષ આવીને ઉભો રહેશે, તે વેળાથી મારી ગુજાબના પ્રેમરસને પીવાનો પણ તમારો આધિકાર થશે, એમાટેનું હું તમને વચન આપું છું ! ” બયંકર ભાગીરથએ વેણીશંકરને વળી એક નવીન અનિવાર્ય લોભના જળમાં સપડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“ આપની જ્યારે મારાપર આટલી બધી કૃપા છે, તો આપના કાર્યની સિદ્ધિમાટે હું મારા પ્રાણની આહુતિ આપવાને પણ તૈયાર રહીશ ! ” વેણીશંકરે લોભના જળમાં સંપૂર્ણ સપડાઈને પોતાના એ પ્રમાણેના નિશ્ચયને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

ભાગીરથએ ગુજાબને બોલાવી અને તે હજી તો અંદરના ઝોરડામાં આવતી હતી, એટલામાં તો બળદેવ પણ પિફ-મી-અપની આટલીઓ તથા બરફ લઈને આવી પહોંચ્યો. ગુજાબે ગ્લાસ કાઢી આપ્યા અને પિફ-મી-અપ પીવા પછી વેણીશંકર તથા બળદેવ ત્યાંથી વિદાય થઈ ગયા. ગુજાબે બહારના ઝોરડામાં વચલા ઝોરડાના દરવાજા પાસે જામાં રહીને ભાગીરથના વેણીશંકરમાથેના ગુપ્ત વાર્તાલાપને સાંભળી લીધો હતો એટલે વેણીશંકર તથા બળદેવના જવા પછી તે પોતાની માતાને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“ મા, આજે મારા મનમાં એક એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો છે કે મનુષ્યનો પ્રમાદ થાય છે અને અમુક વિષયમાં પરમેશ્વરનો પ્રમાદ નથી થતો કે શું ? ”

“ સર્વજ્ઞ તથા સર્વસાક્ષી પરમેશ્વરનો પ્રમાદ થવાની કદપના કરવી એ પણ એક મહાભયંકર તથા ધોરતમ પાપ છે ! ” ભાગીરથએ ઉત્તર આપ્યું.

“ તારી આ ધારણા અથવા તારૂં આ વિધાન સર્વથા પ્રમાદ-મૂલક છે; કારણ કે, ” આમ કહીને ગુજાબે પરમેશ્વરના પ્રમાદને સિદ્ધ

કરતાં જણાવ્યું કે: “ મા, તું એક કુલીન તથા ઉચ્ચ જાતિની આર્ય અમળા હોવા છતાં તને પરમેશ્વરે એક નિર્દય રાક્ષસ કરતાં પણ અધિક નિર્દય અને બયાનક હૃદય આપીને તારામાં પુરુષોને પણ સજાવનારી કરતાને આટલી સીમા પર્યન્ત બરી દીધી છે, એ શું પરમેશ્વરનો પ્રમાદ નથી ? તેમજ આ વેણીશંકરને બ્રાહ્મણકુળમાં અવતાર આપવા સાથે અલૌકિક સૌન્દર્ય આપવાની ઉદારતા ખતાવવા છતાં પરમેશ્વરે તેનામાં સદ્ગુણ તથા નીતિધર્મ આદિનાં તત્ત્વોને બદલે વ્યભિચાર આદિ નિંદ્ય ગુણોનો જ ભંડાર બરી દીધો છે, એ પણ શું પરમેશ્વરનો પ્રમાદ નથી ? ”

એના ઉત્તરમાં ભાગીરથીએ જણાવ્યું કે: “ ગુલાબ, આવાં તાર્ત્વિક વિચારોને અંતઃકરણમાં સ્થાન આપવાનો તારો અત્યારનો સમય નથી; કારણ કે, અद्याપિ તારે સંસારનાં સર્વ સુખો ભોગવવાનાં છે; એટલામાટે જ્યારે સંસારનાં સર્વ સુખોને ભોમવીને તારું મન ધરાઈ જાય અને સુખોનો કંટાળો આવવા માંડે, તે વેળાએ વૃદ્ધાવસ્થામાં આવી વિરક્તિની ઉપાસિકા થજે એટલે તેથી તારો પરત્વેક પણ સુધરશે અને આ લોકમાં તું બક્તાણીના નામથી પંકામશ ! ”

ગુલાબ વધારે બોલી નહિ; પણ એ તો આપણે સ્વીકાર્યું જ ન્નેછએ કે, પરમેશ્વરના પ્રમાદ વિશે ગુલાબના ઉદ્ગારો સત્ય જ હતા; કારણ કે, કેટલાક કવિજનોએ પણ જ્યારે પરમેશ્વરના પ્રમાદોનો પોતાની કવિતાઓમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે, તો પછી ગુલાબને તેના એ ઉદગારમાટે આપણે દૂષિત કેવી રીતે ગણી શકીએ વાર ? પરમેશ્વરે કોકિલને અલૌકિક કંઠમાધુર્ય આપવા સાથે કૃષ્ણ વર્ણ આપ્યો છે, બકને શુભ્ર તથા સુંદર શરીર આપ્યું છે તો તેથી વિપરીત તેના હૃદયને મલિન કરી નાખ્યું છે, અમૃતધારાને વર્ષાવનાર ગંદ્રમાના મુખમંડળમાં શશકલંકની સ્થાપના કરી દીધી છે; સોમલને

૨૧૦ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃગજળ

સ્વેત કરવા છતાં તેમાં પ્રાણહારક ગુણનો આરોપ કરેલો છે; અને પ્રાણહારક ઔષધિઓમાં વિષ સમાન કદુ સ્વાદનો સમાવેશ કર્યો છે; એ સર્વ પરમેશ્વરના પ્રમાદો નહિ તો ખીજું શું છે વાર ? પરંતુ એને પરમેશ્વરના પ્રમાદ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે, તોય પરમેશ્વરના એ પ્રમાદમાં પણ કેટલીક વાર સંસારના કલ્યાણનો અદ્ભુત મર્મ સમાયલો આપણા જોવા તથા અનુભવવામાં આવ્યા કરે છે અને તેથી અંતે તો એવા નિશ્ચયપર જ આવવું પડે છે કે, પરમાત્માએ આ વિશ્વની જે કાંઈ પણ વ્યવસ્થા કરી છે અને તે જે કાંઈ પણ વ્યવસ્થા કરે છે, તે યથાર્થ જ છે એટલે કે, જે કાંઈ પણ પ્રમાદ હાય, તો તે કેવળ આપણી ક્ષુદ્ર માનવજાતિનો જ છે અને એ તત્ત્વનો આ વાર્તામાં સ્થળે સ્થળે વાંચકોને સાક્ષાત્કાર થતો હોવાથી એ સર્વમાન્ય તથા નિર્વિવાદ તત્ત્વના નવીન સ્પષ્ટીકરણની આવશ્યકતા છે જ નહિ. અસ્તુ: હવે આપણે આપણી નવલકથાના અનુસંધાનમાં આગળ વધીશું.

પ્રકરણ ૧૩ મું

લેડી ઊર્મિલા

ગત પ્રકરણમાં વણુવેલી ઘટનાને ખીજે દિવસે સાર વલ્લભદાસ વિલાયતીની ધર્મપત્ની લેડી ઊર્મિલા એક અપદુરેદ ફેશનમાં રહેનારી સુધરેલા હિન્દુ સ્ત્રીને છાજતાં ફેશનેબલ વસ્ત્રાલંકાર તથા ચશ્મા બૂટ આદિ ધારણ કરીને ત્રણ વાગ્યાના શુભારે પોનાના બંગલામાંના ઉપરના ડ્રૉઇંગરૂમમાં એક રૉકિંગ ચેઅરમાં 'Malthus on The Principles of Population' નામક એક અંગ્રેજી પુસ્તકના પરિ-

શીલનયુક્ત વાંચનમાં નિમગ્ન થયેલી હતી; એવામાં અચાનક તેના અનુચરના આવવાથી તેની એ તદ્દલીનતાનો ભંગ થયો અને તેણે અનુચરને પૂછ્યું કે: “ કેમરે, શામાટે અત્યારે બોલાવ્યા વિના અહીં આવ્યો છે ? ”

“ માધ ગુરૂ લેડી, જો આપને કુરસદ હોય, તો આપના હસ્તપંડ આપની સાથે કાંઈ ખાનગી વાત કરવામાટે અત્યારે અહીં આવવા માગે છે ? ”

લેડી ઊર્મિલાએ પોતાની રિસદ વાંચમાં ટાઇમ જોઈને ઉત્તર આપ્યું કે:—“ વેરી વેલ, મારી પાસે હજી એક કલાકનો ટાઇમ છે અને તેથી તેમને અહીં આવવાની આજ્ઞા આપવામાં આવે છે. ”

“ ઑલ રાઇડ, જેવી આજ્ઞા ! ” કહીને અનુચર હુંમ્લી ત્યાંથી ચાલતો થયો; કારણ કે, એ અનુચર આપણા પૂર્વપરિચિત હુંમ્લી જ હતો.

હુંમ્લીના જવા પછી ઊર્મિલા પોતાના મનમાં વિચારવા લાગી કે: “ અત્યારે તે વળી પ્રાઇવેટ વાત તે શી કરવાની હશે !.....” તે વિચારના પ્રદેશમાં આગળ વધતી હતી, એટલામાં તો સર વિલાયતીનો ડ્રાઇંગ રૂમમાં પ્રવેશ થવાથી તેના વિચારનો પ્રવાહ એટલેથીજ અટકી ગયો. સર વિલાયતીએ આવતાંની સાથેજ વિલાયતી સભ્યતાના નિયમને અનુસરીને પૂછ્યું કે: “ હાઉ ડૂ યૂ ડૂ, લેડી ઊર્મિલા ? ”

પરંતુ એ સભ્યતાનું ઉત્તર સભ્યતાથી આપવાને બદલે લેડી ઊર્મિલાએ એક જંગલી સ્ત્રી કરતાં પણ અધિક અસભ્યતા દર્શાવીને કહ્યું કે: “ આ એટીકેટને અત્યારે ખૂટીએ ભેરવેા અને જે કાંઈ બસવું હોય તે ઇમીડિએટલી બસી નાખો; કારણ કે, આપની સાથે લાંબી લાંબી વાતો કરવા જેટલી હાલ તરત મને જરા પણ કુરસદ નથી. ”

“કેમ, એટલી બધી ઉતાવળથી ક્યાં પધારવાનું છે ?” સર વિલાયતીએ અશ્માની ફેમને સાફ કરવામાટે રમાલથી લૂછતાં એ પ્રમાણેનો સવાલ પૂછ્યો.

“ઓહ્-યૂ ઇડિયટ ! અત્યારે હું ક્યાં પધારવાની છું, એની પણ તમને ખબર નથી ?” લેડી ઊર્મિલાએ આશ્ચર્ય દર્શાવીને મુખમાંથી પુષ્પોની વૃષ્ટિ વર્ષાવવાનો આરંભ કર્યો : “આજે પાંચ વાગે ધોખી તળાવપરના ફરામજી કાવસજી ઇન્સ્ટીટ્યૂશન હોલમાં ‘પ્રજાવૃદ્ધિને અટકાવવાની આવશ્યકતા’ વિશે પેલી અમેરિકન લેડી પોલિન કેરલરનું લેક્ચર થવાનું છે અને તે બાપણ ખાસ લેડીઓમાટે હોવાથી અધ્યક્ષાના પદે મારે વિરાજવાનું છે; એ તમે નથી જાણતા કે શું ?”

“ઓહ્ આઇ બેગ યોર્ પાર્ડન ! હું તમારી ક્ષમા યાચું છું !” સર વિલાયતીએ સ્ત્રીની ક્ષમા યાચીને બોલવા માંડ્યું : “આ વાત મારા બેનમાંથી મિલકુલ જ ગેપ થઇ ગઇ હતી ! પણ હું એ જાણવા માગું છું કે, આ બધો શો ગોટાળો થવા માંડ્યો છે; તે કાંઇ સમજી શકાતું નથી. ડ્રાન્સમાં પ્રજાવૃદ્ધિનો દિવસે દિવસે બચંકર ઘટાડો થવાથી ત્યાં પ્રજાની વૃદ્ધિ કરનારાં દંપતીને સારાં સારાં તથા મોટાં મોટાં ઇનામો અપાય છે અને અમેરિકન યોન્કીંગને પ્રજાવૃદ્ધિના અવરોધની આવશ્યકતા દેખાય છે, એ તો એક સમસ્યાજી કહી શકાય !. વેરી ડિફિકલ્ટ પ્રોબ્લમ નો ડાઉટ !!”

“અમેરિકન યોન્કીઓને પ્રજાવૃદ્ધિના અવરોધની આવશ્યકતા દેખાય છે, તેનું કારણ એ છે કે, ” લેડી ઊર્મિલાએ સર વિલાયતીની શંકાના નિરસનનો પ્રારંભ કર્યો : “વારંવાર બાળકોને જન્મ આપનાથી અને સ્તનપાન કરાવવાથી ઝેરાંની જવાની, ખ્યૂટી અને શકિતનો એટલી સીમાપર્યંત નાશ થાય છે કે, ચાર બાળકોની માતા

ત્રીસ વર્ષના વયની હોવા છતાં સાઠ વર્ષની ડોશી મા જેવીજ દેખાય છે ! તેમજ વળી પોષણનાં સાધનો જગતમાં મર્યાદિત છે અને પ્રજા વધતી જાય છે, તેથી માણસોમાં ભૂખમરો તથા ભૂખમરાથી બચકર રોગો ફેલાય છે, એ કારણોથી આજના કાળમાં અમેરિકા-સને પ્રજાવૃદ્ધિનો અવરોધ કરવાની અતિશય આવશ્યકતા જણાય છે ! ”

“ પરંતુ એવી શક્તિ કોનામાં છે કે જે પ્રજાવૃદ્ધિના એ નૈસર્ગિક નિયમને અટકાવશે ? ” ડૉક્ટર સર વિલાયતીએ પોતાની ખાનગી વાતને બદલે આ વિવાદના વિષયમાં જ આગળ વધવાના વ્યવસાયને સ્વીકારી લીધો.

“ લેડી પૉલિન્ કેસલર પ્રખ્યાત ફિલોસૉફર *માલ્થસના સિદ્ધાંતને અનુસરીને પ્રજાવૃદ્ધિના અવરોધમાટેના વ્યવહારિક ઉપાયો તથા ઉપચારોને પણ બતાવશે તેમજ.....”

*ટૉમસ રોબર્ટ માલ્થસ Thomas Robert Malthus નો જન્મ ગિલ્ડફોર્ડમાં ઈ. સ. ૧૭૯૬ માં થયો હતો અને તેનો દેહાંત ઈ સ. ૧૮૩૪ માં થયો હતો. એ એક વિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી અથવા વ્યવહારશાસ્ત્રજ્ઞ હતો અને તેનો રચેલો ઉત્તમગ્રંથ ‘ An Essay on the Principles of Population ’ નામથી પ્રખ્યાત છે. તેનો એવો દૃઢ નિશ્ચય થયેલો હતો કે, વિશ્વમાં માનવ પ્રજાની એટલી બધી અતિવૃદ્ધિ થતી જાય છે કે, એ એ અતિવૃદ્ધિને અટકાવવામાં નાહ આવે, તો અમુક વર્ષ જવા પછી લોકોને ખાનપાનનાં સાધનો મળવાં પણ અશક્ય થઇ પડશે. આવા પ્રકારના નિશ્ચયપર આવીને તેણે પ્રજાની એ અતિવૃદ્ધિને અટકાવવાની જે પદ્ધતિ પોતાના ગ્રંથદ્વારા લોકો સમક્ષ રજૂ કરી તે પ્રજાની અભિવૃદ્ધિને ઈચ્છનારા જનસમાજને એક ભયંકર આઘાત સમાનજ લાગી હતી. ફ્રાન્સમાં પ્રજાની વૃદ્ધિની જે ભયંકર ન્યૂનતા થવાનો પ્રસંગ આવ્યો, તે માલ્થસના એ સિદ્ધાંતને અનુસરવાનું જ પરિણામ હતું, એમજ માનવામાં આવે છે.

લેડી ડિમિલા આગળ બોલવા જતી હતી, પણ તેને વચ્ચે જ અટકાવીને સર વિલાયતીએ કહ્યું કે: “ ખસ, હવે તમારા આ બાપણને આટલેથી જ અટકાવો; કારણ કે, આવાં નકામાં ટાહેલાં સાંભળવા જેટલી હાલ તરત મને પુરસદ નથી. ”

સર વિલાયતી તથા લેડી ડિમિલાનું આ સંબાષણ ચાલતું હતું એવામાં એ દંપતીના ‘ વડ તેવા ટેટા અને બાપ તેવા કે પછી મા તેવા બેટા ’ વાળી કહેવતને સાર્થક કરી બતાવવાની સંપૂર્ણ યોગ્યતાને ધરાવનારા ચિરંજીવી અંપકલાલ અથવા તો માર્ટર સર વલ્લભદાસ વિલાયતીનું અચાનક ત્યાં આગમન થયું અને તેણે આવતાંની સાથે જ પોતાનાં માતાપિતાને સંબોધીને બોલવાની શરૂઆત કરી કે: “વેલ ડીયર પપ્પા ઍન્ડ ડીયર મમ્મા! હું અત્યારે આપ શ્રીમાન્ તથા શ્રીમતીને એક અગત્યની વર્બલ નોટિસ આપવામાટે અહીં આવ્યો છું, માટે તે સત્વર સાંભળો હ્યો; કારણ કે, મારો જિમ્ખાનામાં જવાનો ટાઇમ થવા આવેલો હોવાથી હાલ તરત વધારે વાર ખોતી થવાની મને પુરસદ નથી ! ”

“ અત્યારે વળી વર્બલ નોટિસ તું શાની લાવ્યો છે ? ” ડિમિલાએ આશ્ચર્ય દર્શાવીને પૂછ્યું.

પોતાની માતાના મુખમાંથી ‘ તું ’ શબ્દનો ઉચ્ચાર થએલો સાંભળતાં જ વિલાયતી એટીકેટના સકંજમાં સપડાયલા અંપકલાલનો પિત્તા એકદમ ઉછળી આવ્યો અને તેથી તે માતાને ઉદ્દેશીને ગંભીર મુદ્રાથી કહેવા લાગ્યો કે: “સાયલેન્સ, મમ્મા ! તમે સારી રીતે અંગ્રેજી બણેલાં હોવાથી એ તો સારી રીતે જાણો છો કે, અંગ્રેજી એટીકેટના શાસ્ત્રમાં પોતાનાં પુત્ર તથા પુત્રીને બોલાવતી વેળાયે પણ બહુવચનદર્શક ‘યૂ’ શબ્દ અથવા સર્વનામનો જ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે અને ગુજરાતીમાં ‘યું’ બાષાંતર ‘તમે’ થાય

છે; છતાં તમે મામડી ગુજરાતી બાપાના 'તુ' શબ્દથી મને ખોલાવો છો, એથી આપણી સ્વીકૃત ઇંગ્લિશ એટીકેટનો ભંગ થાય છે અને એટીકેટના ભંગ સાથે મારા પોજીશનનું પણ નિકન્દન નીકળી જાય છે ! ”

“ મારી એ બૂલમાટે હું તમારી મારી માથું છું ! ” સર માતાએ પ્રાંજલતાથી પોતાના પ્રમાદનો સ્વીકાર કરી લીધો.

“ નેવર માઇન્ડ, ટેક કેઅર ઇન ધિ ફ્યૂચર ! ” ચંપકલાલે એ પ્રમાણેની નમ્રતાયુક્ત સૂચના આપીને પોતાની વર્ષલ નોટિસની ડિલીવરી કરતાં જણાવ્યું કે : “ મારી વર્ષલ નોટિસ એ છે કે, તમે જે કન્યા સાથે મારા લગ્નસંબંધની વ્યવસ્થા કરી છે, તેની સાથે પરણવાનો મારો જરાપણ વિચાર નથી. મારા મૈરેજની બાબતમાં તમારે માથું મારવું જ નહિ; કારણકે, હું મરતાં સુધી એચેલર એટલે કે, કાચા કુવારા રહેવાના દૃઢ નિશ્ચયપર આવી પહોંચ્યો છું !

“ પણ આમ કરવાનું કાંઈ કારણ ? ” સર વિલાયતીએ આશ્ચર્યથી આંખો ફાડીને પૂછ્યું.

“ કારણ એજ કે, લગ્નનો કાયદો માણસનો બનાવેલો છે અને હું નેચર અથવા કુદરતના કાયદાને વધારે પસન્દ કરું છું ! ” ચંપકલાલે ઉત્તર આપ્યું.

“ લગ્ન એ કુદરતનો કાયદો નથી, એ વિશેનો તમારી પાસે જો છે આધાર ? ” ઊર્મિલાએ સખ્યતા મિશ્રિત વક્તાથી પૂછ્યું.

“ કારણકે, વરધોડાના બવાડા વિના જ પશુ તથા પક્ષાઓના સંસારનો ચાલ્યા કરે છે સર્વ પ્રકારનો વ્યવહાર ! ” ચંપકલાલે શંકાનું નિવારણ કર્યું.

“ ત્યારે આ કારણથી જ તમે પણ કયો હશે પશુપાટિમાં જવાનો વિચાર ! ” સર વિલાયતીએ વક્રે ક્રિયા એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“ ડાર્વિન સ્પષ્ટતાથી જણાવે છે કે, આ મનુષ્યનું શરીર છે વાંદરાનો સુધરેલો અવતાર, તોપણી આપણે પણ શામાટે ન કરવો વાંદરાનો વ્યવહાર? લગ્નના બંધનને ન સ્વીકારવું, સ્વાતંત્ર્યને ધારવું અને ઇચ્છા પ્રમાણે સંસારસુખનો બંધનહીન ઉપભોગ લઇને બગતા હૃદયને ઠારવું, એ તત્ત્વને પાળનારી અમેરિકામાં કુંવારા પુરુષ તથા કુંવારી યુવતીઓની એક સોસાયટી સ્થપાઇ છે, તેના મેંબરોના લિસ્ટમાં મેં માઈ નામ પણ લખાવ્યું છે અને થોડા દિવસમાં અહીં પણ તે સોસાયટીની એક બેન્ય ઉઘાડવાનો મારો અવિચળ નિર્ધાર થઇ ચૂક્યો છે.”

“પણ એથી કાંઇ લાભ?” સર વિલાયતીએ ટેબલપર હાથ પછાડીને સવાલ પૂછ્યો.

અંપકલાલ સવાલનો જવાબ આપતો કહેવા લાગ્યો:—“ઘણોજ મોટો લાભ, ઘણોજ લાંબો લાભ! આજકાલ આપણા લોકોનાં બૈરાં ઘેર નવરાં બેસી નખખોદ વાળ્યાં કરે છે, પારદો નિન્દાની નકામી કૃથળી કર્યા કરે છે અને ઘણીની કમાણીપર તાગડધિન્ના કરી ખાઇપીને ખુશી મનાવે છે; અર્થાત્ આવી નવરી બૈરીઓ તેમના પોતાના બરણપોષણનો ભાર તેમના પોતાના શિરપર આવી પડવાથી કામે લાગી જશે, બાયડાની છૈયાં છોકરાંને સંભાળવાની ચિન્તા ઝાછી થશે, બૈરાંપર થતા બાયડાના અત્યાચારોનો અન્ત આવશે અને એમ થવાથી જે સ્વતંત્રતાને મેળવવામાટે આપણે આટલી બધી લડત ચલાવી રહ્યા છીએ, તે સ્વતંત્રતા હિન્દુસ્તાનનાં સ્ત્રી પુરુષોને વગર મેલનતે અને વગર માગેજ મળી જશે!” આ પ્રમાણેનું બાષણ કર્યા પછી અંપકલાલ નીચેની કવિતા રાગડો તાણીને લલકારવા લાગ્યો:—

“ભાઈ પ્રમાણે બજારમાં જઈ આઈ કમાણી કરશે;
વેંઢાડી હૈયાને ઘેરાં પેટ તેમનાં બરશે;
ધસ્કીટાટ બનીને પુરૂષો ચિન્તાને પરિહરશે;
સ્વતંત્રતાથી ભાઈ આઈ સહુ યથેચ્છ હરશે ફરશે;
ધર્મી ધણીયાણી એ એ શબ્દો બાપામાંથી ટળશે;
તે સાથે બંધન પણ સઘળાં સ્ત્રીપુરુષોનાં બળશે;
યશ કિશાયત અર્થમહો ને સ્વતંત્રતા પણ મળશે;
પ્રજા પ્રતાપી તે વેળાયે ભારતની નીકળશે !

પપ્પા, ભારતની નીકળશે ! !”

સર વિલાયતી સુધારાના વિષયમાં માત્ર એટલું સૂધી જ આગળ વધ્યા હતા, પરંતુ અમાનુષી સુધારણાના ઉપાસક યમા ન-હોતા; એટલે પોતાની પત્ની તથા પાતાના પુત્રને સુધારાના વિષયમાં અમેરિકા પર્યન્ત, એટલું જ નહિ, પણ જંગલીપણાની સીમા પર્યન્ત આગળ વધી ગએલાં જોઈને તેમના અંતઃકરણમાં સ્વાભાવિક જ ક્રોધ તથા ધૂણાનો અવિર્ભાવ થયો, છતાં તે ક્રોધ તથા ધૂણાને તેમના સત્ય સ્વરૂપમાં દર્શાવવાનું નૈતિક બળ તેમનામાં ન હોવાથી તેઓ માર્મિક ઉપાલંબના રૂપમાં ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યા કે:-

“ શાખાશ, માર્મ ડીયરેસ્ટ વાઇફ ઍન્ડ સન્ ! તમે બન્ને ધેનુ તથા ધેનુનન્દનને શાખાશ ! મેં તો મારા સુધારાની સીમાને વિલાયત સૂધી લઈ જઈને જ અટકાવી છે, પરંતુ તમેએ સુધારાને શાધી કાઢવામાટે ઠેક અમેરિકા સૂધી પોતાની જીણી નજરને લંબાવી છે, એ તમારા માલસમાટે એક ગંભીર સભા બરીને તમને ધન્યવાદ આપવાની મને અનિવાર્ય આવશ્યકતા જણાય છે; પણ આઈ ઍમ વેરી સારી કે અત્યારે મને તેમ કરવાની એટલી બધી દુરસદનથી !”

“ તમારી આ લાગણીમાટે હું તમારો ધણો અને ધણો જ આભાર માનું છું; ” અંપક્ષાત્રે એ પ્રમાણે આભાર માનીને બાબ

વિષયપર આવી જઇને જણાવ્યું કે: “ કાશર, મારે બીજી એક વાર્તા તમને એ જણાવવાની છે કે, તમે ‘ ધિ વલ્કેનો ઍક’માં જે રૂપિયા મારા નમથી રાખ્યા છે, તે ત્યાંથી ઊપાડીને મિસ્ટર માણેકલાલ-વાળી ‘ધિ મર્ચેરી ઍક’માં રાખો; કારણ કે, એ ઍક આજકાલ બહુ જ સાફ વ્યાજ આપે છે અને મિસ્ટર માણેકલાલે થોડા વખતમાં જ લોકોનો એટલો બધો વિશ્વાસ મેળવ્યો છે કે, ધણાક લોકો દાગીના, સ્થાવર મિલ્કત તથા ધરનો કીમતી સામાન વેચી વ્યાજ ઉપજાવવામાટે તેમનાં રોકડાં નાણાં કરીને એ ઍકમાંજ રાખે છે. ”

“ હું તમારાં પૂજ્ય માતૃશ્રીને એજ વાર્તા કહેવામાટે અત્યારે અહીં આવ્યો હતો, પણ વચ્ચે આ લેડી ઊર્મિલાના પ્રજ્ઞવૃદ્ધિને અટકાવવાના અને તમારા પશુવૃત્તિને સ્વીકારવાના સુધારણાવિષયક વાર્તાલાપની આપત્તિ થવાથી હું એ વાર્તા તમને તથા તમારાં મધરને સંભળાવી શક્યો નહિ; મારો પણ આજે કેટલાક દિવસથી એજ વિચાર થવા કરે છે કે, આપણાં બધાં નાણાં એ ‘ધિ મર્ચેરી ઍક’માં રાખવાં જે કે હવે મિસ્ટર માણેકલાલે લોકોનાં નાણાં પોતાની ઍકમાં રાખવાનું બિઝનેસ બંધ કર્યું છે; કારણ કે, ઍકથી હવે લોકોની ધમાલને પહોંચી વળાય તેમ નથી; છતાં હું એ ઍકનો એક ડાયરેક્ટર હોવાથી જે આપણી ઇચ્છા હશે, તો આપણાં નાણાં એ ઍકમાં ગણવામાં વાંધો આવે તેમ નથી. પરંતુ આમાટે લેડી ઊર્મિલાની અનુમતિ પણ મળવી જોઇએ; કારણ કે, કેટલીક રકમ બીજી ઍકમાં એમના નામની પણ છે. ” સર વિલાયતીએ ઍકમાં નાણાંની ઉપાડમૂક કરવા વિશેનો પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

પુત્ર તથા પતિના મતને પુષ્ટિ આપતી લેડી ઊર્મિલા કહેવા લાગી કે:—“ જે સાફ વ્યાજ મળતું હોય અને વગર મેહનતે ધરખેદાં વધારે આવક થતી હોય, તો આવી પાયાદાર તથા આબરૂદાર ઍકમાં

નાણાં શામાટે ન મૂકવાં ? આવા પોતાની મેળે જ મળતા લાભને લાત મારે એવું મૂર્ખ માનવપ્રાણિ કોણ હોય વાર ?”

પત્નીના આ હિંગાર શ્રવણોમાં પડતાંની સાથે જ સર વિલા-યતીએ કહ્યું કે : “ ઓલ રાઇદ, ત્યારે આવતી કાલે જ ખીજા ઝંકામાંથી આપણાં નાણાં મિસ્ટર માણેકલાલની ‘ધિ મર્ક્યુરી ઝંક’માં ટ્રાન્સફર થઇ જશે અને તેમ થતાં આવતા મહિનાથી વ્યાજની આ-વકમાં એટલો વધારો તો અવશ્ય થશે કે, આપણા ઘરનો અડધો પોણો ખર્ચ તે વધારાના વ્યાજમાંથી જ ખારોખાર નાઠળી જશે ! ”

“ આ વ્યવસ્થા તો જાણે આવતી કાલે થઇ જશે; પણ આ-પણા પુત્ર સંપકલાલના લગ્ન ન કરવા વિશેના વિલક્ષણ વિચારોને જાણ્યા પછી મારા હૃદયમાં જે એક આઘાત થયો છે, તે મારા કાળજીને કારીને ખાઇ જશે ! ” લેડી ઊર્મિલાએ પુત્રના વિચારો વિશે પોતાના બળાપાને દર્શાવતાં એ પ્રમાણેનો હિંગાર કાઢી બતાવ્યો.

“ મારા લગ્ન ન કરવાના અને આજન્મ નિસર્ગદત્ત નિયમને પાળવાના વિચારોથી તમારા મનમાં આટલો બધો આઘાત થએલો જોઇને મને આશ્ચર્ય થાય છે; કારણ કે, આ સુધાન્ણાના યુગમાં એક સુધરેલાં લેડી તરફથી આવા સુધરેલા વિચારને અનુમોદન ન મળે, તો તો પછી એમ જ માનવું જોઇએ કે, તમારો અશ્વ સુધા-રણાના કાળમાંથી એક દગ્ગર વર્ષ પાછળ પડી જાય છે; સુધાન્ણાનો તમારો મત્ર બાલ્ય આડંબર જ દેખાય છે ! ” સંપકલાલે માતાને થએલા આઘાતમાટે લાગણીપૂર્વક શોક દર્શાવ્યો.

“ મારા હૃદયમાં આઘાત એ કારણથી થાય છે કે, આ સુધ-રેલા યુગમાં સ્ત્રીજાતિના પરિશ્રમો તથા કોમળ કામિનની ચિન્તાના બારને ઘટાવવાના પ્રયત્નો જ સર્વ રઘવેલા દેશોમાં ચાલી રહ્યા છે અને તમારા સ્વીકારેલા આ સિદ્ધાંતથી તો નારીજાતની ચિંતાનો

ભાર અત્યાર કરતાં પણ અધિક થવાનો જ સ્પષ્ટ સંભવ જણાય છે. જો તમારા પશુવ્યવહારથી પ્રજાની વૃદ્ધિનો અટકાવ થતાં નાર જાતિની વેદના તથા ચિન્તાનો ભાર ધટી જવાનો સંભવ હોય, તો તો કદાચિત્ તમારો આજન્મ કુંવારા રહીને પશુવૃત્તિને પાળવાના સિદ્ધાન્તને માન્ય રાખી શકાય; પરંતુ આ સિદ્ધાન્તથી તો નરજાતિને સ્વતંત્રતા મળે છે અને નારીજાતિના ગળામાં બાળકોના પાલનપોષણની ચિંતાની શૃંખલા આવી પડે છે, એટલેએ એના કરતાં તો અત્યારે જન્મનો જે વ્યવહાર ચાલે છે તે જ વધારે સારો છે. વળી તમારા પશુતુલ્ય વ્યવહારથી જે પ્રજાની ઉત્પત્તિ થશે, તે પિતાના સંબોધનથી ક્યા પુરુષને બોલાવશે? કારણકે, તમારા સિદ્ધાન્ત અનુસાર પતિ તથા પત્નીએ જે શબ્દોનું તો શબ્દકોષમાં અસ્તિત્વજ રહેવાનું નથી. આનો તમે કાંઈપણ વિચાર કર્યો છે ખરો કે?" લેડી ઊર્મિલાએ પોતાના આધાતના કારણને દર્શાવતાં ન્હાનું જેવું એક વ્યાખ્યાન કરી સંભળાવ્યું.

પરંતુ એપકલાલ પણ તેનો જ આત્મજ હોવાથી તેના વ્યાખ્યાનથી કાંઈ ગાંજ્યો જાય તેવો તો નહોતો જ; એટલે તત્કાળ તેણે પોતાની માતાના સંશયના નિવારણનો પ્રયત્ન કરતાં જણાવ્યું કે: "ડીયર મધર, જેવી રીતે પ્રાચીન જંગલીપણામાંથી આજની સોસાયટીનો ઉદ્ભવ થયો છે, તેજ પ્રમાણે અમારા સિદ્ધાન્તનો પ્રચાર થતાં સોસાયટીના અત્યાગના સ્વરૂપનું સર્વથા પરિવર્તન થવા માંડશે અને જ્યાં તેમ થયું એટલે પછી પશુપક્ષીઓ પોતાના પિતાને ઓળખ્યા વિના જ પોતાના જીવનને પોતાના સમાજમાં વીતાડી શકે છે. છતાં તેમની તેમના સમાજમાં નિન્દા થતી નથી; તેજ પ્રમાણે આપણી મનુષ્યજાતિનાં સંતાનો પિતાના નામથી અજ્ઞાત હોવા છતાં બાપ સમાજમાં પોતાના જીવનને પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક વીતાડી

શકશે અને તેમના પિતા વિશેની :પૃચ્છા કરવી તે નિન્દ્ય અસંભવ-
તા જ ગણાશે. અમેરિકા આદિ કેટલાક પાશ્ચાત્ય દેશોમાં આ સિદ્ધા-
ન્તને વ્યવહારમાં યોજવાના કાર્યનો આરંભ થઇ ચૂક્યો છે અને
ત્યાંના લોકો આપણા ક્રાંતિમાં અધિક વિચારશીલ તથા વિદ્વાન્ હોવાથી
તેમણે એ સિદ્ધાન્તના પ્રચાર વિશે પોતાની લેશ માત્રપણુ વિરુદ્ધતા
દર્શાવી નથી. હું ઇચ્છું છું કે, આ વિષયમાં ભારતવર્ષ પણુ અમે-
રિકાની પ્રતિસ્પર્ધા કરવાને મમર્થ થાય !”

માતા તથા પુત્રના વિચારોની આવી એકએકથી ભિન્ન દિશાને
જોઈને સર વિજ્ઞાયતી નિઃશ્વાસ નાખીને કહેવા લાગ્યા કે: “લેડી
ઊર્મિલા, એકવાર સામાજિક સુધારણા વિષયક મારા અધ્યક્ષ તરી-
કેના બાષણમાં મેં એવા ઉદ્દગારો કાઢ્યા હતા કે, ‘આપણા આજ-
કાલના હિન્દુસ્તાનમાં ભિન્નભિન્ન ધર્મો તથા પંથોની એટલી બધી
વિપ્લવતા થઇ ગઇ છે કે, એકજ ગૃહમાં પિતા શૈવ ધર્મનો પાળ-
નારો હોય છે, માતા વૈષ્ણવી હોય છે, એક પુત્ર સ્વામીનારાયણના
ધર્મને પાળવામાં મોક્ષના સાક્ષાત્કારની આશા રાખે છે, બીજો પુત્ર
યિઝ્ઝાસાંશીકલ સોસાયટીનેજ સ્વર્ગના દ્વાર તરીકે સ્વીકારનારો હોય
છે, ત્રીજો પુત્ર આર્યસમાજિષ્ટ હોવાથી તે સર્વનું ‘સખ જૂદા ઔર
હમ સમ્યા’ કહીને બીજી શકે તેટલા પ્રમાણમાં ખંડન કર્યા કરે છે
અને કોઈ બ્રહ્મસમાજ કે પ્રાર્થનાસમાજનેજ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મપંથ તરીકે
સિદ્ધ કરી બતાવવાની એટા કર્યા કરે છે. આવી રીતે એકજ ગૃહમાં
બધાં અઢાર ધર્મ પળાતા હોય અને નિરન્તર વિચારોની ભિન્નતા
રચા કરતી હોય ત્યાં એકતાનો સંભવ હોઈ શકેજ નહિ અને
એકતા વિના ભારતવર્ષની ઉન્નતિ જો કદાપિ ન થાય, તો તે
સર્વથા સ્વાભાવિકજ છે.’ પરન્તુ તે વેળાએ મારા મનમાં એની તો
કદપના માત્ર પણુ નહોતી કે, આપણા જેવા અપદુરેદ સુધારકોના

ગૃહમાં પણ ત્રણ મેમ્બરોના ત્રણ ચોક બાર બિનબિન અભિપ્રાયો પ્રવર્તતા હશે અને મતભિન્નતાની આવી મારામારી ચાલતી હશે; પણ આજના પ્રકારને જોતાં એમજ જણાય છે કે, ‘ઘેર ઘેર માટીના ચૂલા’ એ કહેવત અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે અને તેથી ભારતવર્ષના જૂના વિચારના લોકોને નિંદીને તેમની નિર્ભરતા કરવાનો આપણા જેવા સુધારકો, કેવળ નામધારક સુધારકોને કશો પણ અધિકાર નથી. ‘આવો બાધ ! હરખા કે આપણુ બન્ને સરખા’ જેવોજ હિસાબ હોવાથી બીજાને આપણાથી શું કહી શકાય વા? પરંતુ હવે પબ્લિકમાં આપણી આ સ્થિતિને સ્વીકારીને પોતાની હીનતા દર્શાવી શકાતી નથી અને આ સ્થિતિને સહી પણ શકાતી નથી; ‘સાપે ગળી છઠ્ઠુંદરી; ખાય તો મરે ને મૂકે તો આંધળો થાય !’ એવી સુડી વચ્ચે સોપારી જેવી હાલતમાં આપણે આવી પડેલાં હોવાથી હવે તો જે વેષ લીધો છે તેને છેવટ સૂધી બજવ્યા વિના છૂટકો જ નથી ! આ રાંડયા પછીનું ડા’પણુ નકામું છે.” આ પ્રમાણેની આંતરિક નિરાશાને દર્શાવીને સર વિલાયતીએ ઘડિયાળ જોયું અને સાડાચાર વાગવા આવેલા હોવાથી લેડી ઊર્મિલાને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે; “વેલ, ત્યારે આપ હવે અધ્યક્ષાના આસનને શોભાવવા- માટે પધારો; કારણકે, મારે પણ અત્યારે ‘સિટી ઇમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટ’ની એક મીટીંગમાં જવાનું હોવાથી અત્યારે અહીં વધારે વખત વીતાડવાની મને કુરસદ નથી. પણ હા, આઠ વાગ્યાની અંદર મીટીંગમાંથી પાછાં પધારજો; કારણકે, આજે ભારત નાટ્ય સમાજના મલિકે પોતાના નવા ખેલની ચાર ટિકિટો મોકલેલી હોવાથી આપણે ભોજન કાર્યની નવ વાગ્યા પૂર્વેજ સમાપ્તિ કરીને નાટક જોવાને જવાનું છે.”

“પરંતુ એ ટિકિટો ખુદાબખ્શ આવી છે કે પૈસા જોખવાના

છે ?” લેડી ઊર્મિલાએ એક ગહન પ્રશ્ન રજૂ કર્યો.

“ નાટકની ટિકિટના અને આપણે પૈસા જોખીએ, તો તો આપણા પૈસાને ગલ્લામાં પધરાવતાં નાટકવાળાનું નખખોદ જ નીકળી જાય ! એ તો આપણી નાટક મંડળીના માલિકોપર એટલી મેહર-આની છે કે, કેવળ ખુદાબખ્શ ટિકિટો લઇને જ નાટક જોવામાટે જઈએ છીએ અને આપણી શી કે ગાડીમાડું તેમની પાસેથી વસૂલ નથી કરતાં; કારણકે, નાટકશાળાને જે ખરી શોભા મળતી હોય તો તે કેવળ આપણા જેવા નામાંકિત જેન્ટલમેન અને જેન્ટલ લેડીજના ત્યાં વિરાજવાથીજ મળે છે અને એ રહસ્યને નાટકવાળાઓ સારી રીતે જાણતા હોવાથીજ તેઓ આપણા જેવા ખુદાબખ્શ નાટક જોનારાને ઘર બેઠાંજ ટિકિટો મોકલી આપે છે. ” સર વિલાયતીએ ખુદાબખ્શ નાટક જોનારાં જેન્ટલમેન તથા જેન્ટલ લેડીજની મદત્તાનો પાડો વાંચી સંભળાવ્યો.

“ત્યારે શું આજકાલ નાટકમાં ઓર્યેસ્ટ્રા ક્લાસમાં સર્વ ખુદાબખ્શ પ્રેક્ષકો જ નાટક જોવામાટે પધારે છે ?” અંપકલાલે જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યું.

“અહીં મુંબઈ તથા કરાંચીમાં ઓર્યેસ્ટ્રામાં પૈસા આપીને નાટક જોવા આવનાર પ્રેક્ષકોની સંખ્યા સારી છે; પણ અમદાવાદ, સુરત તથા વડોદરા આદિ શહેરોમાં તો નાટકના ઓર્યેસ્ટ્રામાં સો પ્રેક્ષકો નાટક જોવાને બેઠા હોય તો પાંચ ટિકિટ બાગ્યેજ વેચાય છે એટલે નાઇન્ટીશાય વર્સેન્ટ ઓડીયન્સ ખુદાબખ્શ જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે !” સર વિલાયતીએ પુત્રની જિજ્ઞાસાને પૂર્ણ કરતાં જણાવ્યું.

“ ત્યારે તો અમદાવાદ, સુરત અને વડોદરાની નાટકશાળાઓના ઓર્યેસ્ટ્રા ક્લાસની ઓર ચેશ હોવાથી જે ઓર્યેસ્ટ્રાના દરવાજાપર ‘ ખુદાબખ્શ સ્પેશિયલ ક્લાસ ! ’ એ પ્રમાણેનું પાટિયું લટકાવ્યું હોય, તો શું ખોટું વાર ?” અંપકલાલે નાટકવાળાના બા-

બની એક નવીન કલ્પના દર્શાવી.

“હીક છે; હવે પછી ભવિષ્યમાં જો આપણી ગુજરાતી નાટક મંડળીઓનું નાટ્ય સંમેલન થશે અને તેના અધ્યક્ષપદે વિરાજવાનો મને અવસર મળશે, તો મારા આ કાર્યાધિદ લેખની કલ્પનાને અવશ્ય હું તે નાટ્ય સંમેલનમાં રજૂ કરીશ.” સર વિલાયતીએ ઉત્તર આપ્યું.

“થેંક્યૂ વેરી મચ માઇ ડીયર ફાધર !” ચંપકલાલે આભાર માન્યો.

“ઓલરાઇટ ત્યારે માઇડીયર હરખંડ, હું હવે જવાની આજા માગું છું; કારણકે, નીચલી ફાઇવ થવા આવ્યા છે.” લેડી ઊર્મિલાએ જવાની આતુરતા દર્શાવી.

“બહે સિધારો, મારાં ડાયરેક્ટ મેટર હાફ !” સર વિલાયતીએ તત્કાળ આજ્ઞા આપી દીધી; અને ત્યારપછી તેમણે ચંપકલાલને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે: “અને માર્ટર સર વલ્લભદાસ વિલાયતી, તમે મારી સાથે આવો એટલે હું સિટીઇમ્પ્રુવમેન્ટટ્રસ્ટની ઑફિસમાં જઇશ અને ત્યારપછી મેટર તમને જિમ્ખાનામાં પહોંચાડી દેશે; પણ ત્યાંથી વેળાસર પાછા પધા જો: કારણ કે, નહિ તો નાટક જોવાની તક હાથમાં નહિ આવે.”

“હું આઠ વાગ્યા પહેલાં જ પાછો આવીશ.” ચંપકલાલે કહ્યું.

લેડી ઊર્મિલા ઘોડાગાડીમાં બેસીને ઘોળી તગાવ ભણી જવાને રવાના થયાં અને સર વિલાયતી તથા ચંપકલાલ મેટરમાં બેસીને કોટ ભણી જવાને પ્રયાણ કરી ગયા ત્યારે ત્યારે આપણે પણ એક અન્ય નવીન ઘટનાના નિરીક્ષણમાટે અન્યત્ર પ્રયાણ કરીએ.

પ્રકરણ ૧૪ મું

“પ્રેમપીયૂષ”

મુંબઈમાં જ્યારે કોઈ પણ ગુજરાતી અથવા ઉર્દૂ નાટકમંડળીને નવીન નાટ્ય પ્રયોગ રંગભૂમિપર રજૂ થવાનો હોય છે, ત્યારે તે નાટકની ટિકિટો બહુધા આઠ દશ દિવસ પૂર્વે જ વેચાઈ જાય છે, અને નવીન નાટકની રાત્રે નાટકશાળામાં પ્રેક્ષકો ઉપરાસાપરી દૂરી પડતા જ જોવામાં આવે છે. મુંબઈના પ્રેક્ષકોના આ નિયમ પ્રમાણે ભારત નાટ્ય સમાજના આજના “પ્રેમપીયૂષ” નાટકના પ્રયોગની વેળાયે કોટમાંની નવીન ‘નોવેલ્ટી’ નાટકશાળાના બાહ્ય ભાગમાં તથા કોમ્પાઉન્ડમાં પ્રેક્ષકોનો પ્રચંડ સમુદાય એકત્ર થએલો હોવાથી જાણે ત્યાં એક મેટો મેજો ભરાયો હોયની ! તે પ્રમાણેનો જ ભાસ થતો હતો. સર્વ વર્ગોની ટિકિટો ખલાસ થઈ ગએલી હોવાથી આવા નવીન નાટકના પ્રસંગે આગળથી ચાર આના તથા આઠ આનાવાળી સંખ્યાબંધ ટિકિટો ખરીદી રાખીને ટિકિટો વેચવાનો ખાસ ધંધો કરનાર બદામ પિસ્તાવાળાઓ ચાર આનાની ટિકિટના આઠ આના તથા આઠ આનાની ટિકિટના બાર આના કે રૂપિયો લઈને વેચતી જોવામાં આવતા હતા. અધૂરામાં પૂરું એ નવીન નાટક એક કહેવાતા વિદ્વાન અથવા સાક્ષર ધારાશાસ્ત્રીની લેખિનીથી લખાયેલું હોવાથી અને તે ધારાશાસ્ત્રી વિલાયતનો પ્રવાસ કરી આવેલા હોવાથી તેમણે પોતાના એ નાટકમાં યુરોપમાં ચાલતા ‘Free Love’ અથવા તો ‘મુક્ત પ્રેમ’ નું સંપૂર્ણ સમર્થન કર્યાની વાર્તા અગાઉથી લોકોના જાણવામાં આવી ગઈ હતી અને એ કારણથી આવના નાટકમાં નિતના સાધારણ પ્રેક્ષકો ઉપરાંત સુધરેલાં કુટુંબોની પણ

સારી સંખ્યામાં પધરામણી થઇ હતી. ઓર્થેસ્ટ્રામાં આપણાં પરિચિત પાત્રોમાંની વિધવા સુનન્દા, કુમારિકા ગુલાબ, ડૉક્ટર સર વલ્લભદાસ વિલાયતી, લેડી ઊર્મિલા, ચંપકલાલ અને બળદેવ અથવા હુરામખોર હજીવદિયો દત્તાદિ મૂર્તિઓ વિરાજેલી દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. સ્ટેન્ડર્ડ સવા નવ વાગ્યા અને નાટકની પહેલી ઘંટડીનો અવાજ સંભળાયો. પંદર મિનિટમાં નવીન નાટકનો આરંભ થવાનો હોવાથી પ્રેક્ષકો આતુરતાથી બીજી બે ઘંટડીઓના અવાજને સાંભળવાની તથા ડ્રૉપને ઉપડેલો જોવાની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા. બે ઘંટડીઓ થઇ, સાડા નવ વાગ્યા અને ડ્રૉપ પણ ઉત્તર થયો; પરંતુ રંગભૂમિપર નાટકના આરંભને બદલે એક બીજું જ દ્રશ્ય દેખાયું.

સ્ટેજ અથવા રંગભૂમિપર નાટકનાં પાત્રો કિંવા નટોનાં સ્થાનમાં બે સદ્ગૃહસ્થો ઉભેલા પ્રેક્ષકોના જોવામાં આવ્યા. એમાંના એક સદ્ગૃહસ્થ ધોતિયું, પારસી શેશનનો કોટ, ખેસ અને અમદાવાદી ગોળ પ્રાધડી ધત્યાદિ ગુજરાતી વેશમાં સજ્જ થએલા હતા અને તે ભારત નાટ્ય સમાજના કર્તાદર્તા ભાગ્યવિધાતા સ્વામી હતા. બીજા ગૃહસ્થ ઊંચાઇમાં સાડા ત્રણ ફીટથી વધારે નહોતા અને તે ખૂટ, પાટલૂન, શૉર્ટ કોટ, ડૉક્ટર અને હૃદ ધત્યાદિ અંગ્રેજી વેશમાં સજ્જ થએલા જોવામાં આવતા હતા. એ વિલાયતી વેશધારી ગૃહસ્થના કદ, મુખાકૃતિ તથા વેશને જોતાં અંગ્રેજી પોષાકમાં જાણે કોઇ ટિમેટિયન્ કિંવા જાપાની જેન્ટલમેન્ જ આવ્યા હોયની! અથવા તો પેલા પ્રખ્યાત કાલ્પનિક વીરપુરુષ ડૉન્કવીજેટના સદાના સાથી સૈંકો પાંજનો જ ભારતવર્ષમાં નવીન અવતાર થયો હોયની! એવો જ ભાસ થતો હતો. નાટક મંડળીના સ્વામીએ એ ભારતીય સૈંકો પાંજનો પ્રેક્ષકોને પરિચય કરાવતાં વચ્ચતાપૂર્વક જણાવ્યું કે:—

“ સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, અત્યારે જે આ સદ્ગૃહસ્થ મારી સાથે ઉભેલા આપના જોવામાં આવે છે, તે અન્ય કોઇ નહિ, પણ આજે અમારી કંપની જે ‘પ્રેમપીયૂષ’ નામક નવીન નાટક ભજવી બતાવવાની છે, તે નાટકના વિદ્વાન અને સાક્ષર રચયિતા તેમજ સુંબઘના એક પ્રખ્યાત ધારાશાસ્ત્રી રા. તિમિરનાથક પોતે જ છે. પોતાની આ ‘પ્રેમપીયૂષ’ નામક નવીન નાટ્યકૃતિ વિશે ચાર શબ્દો બોલવાની એ શ્રીમાનની પરમ આકાંક્ષા હોવાથી, આશા છે કે, એમના બાપણનું આપ સર્વ જનો શાંતિથી શ્રવણ કરશો અને આપના અમૂલ્ય સમયનો જે ભોગ લેવામાં આવ્યો છે, તેના ક્ષમા આપશો.”

નાટક મંડળીના સ્વામી નન્દલાલભાઈના સંક્ષિપ્ત બાપણની સમાપ્તિ થતાં ‘પ્રેમપીયૂષ’ નાટકના સાક્ષર રચયિતા રા. તિમિરનાથક અત્યાર સધી જરા પાછળ જોવા હતા તે હવે ઠેક ફુટલાઇદ સૂધે આગળ વધી આવ્યા અને બરાબર હાર્મોનિયમ વગાડનારના નાકની ડાંડીની સ્થામે જોવા રહીને પ્રેક્ષકોને સંબોધીને પોતાના પ્રમદા કરતાં પણ અધિક કોમળ સ્વરથી બોલવા લાગ્યા કે:-

“ લેડીજ ઍન્ડ જેન્ટલમેન, આજે મારી તૃતીય નાટ્યકૃતિને સુંબઘની રંગભૂમિપર રજૂ કર્યા પૂર્વે આપ સમક્ષ મારા ચાર ઉદ્ગારોને કાઢવાની મારી આકાંક્ષાને હું દાખી શકતો નથી અને તેથી જ મારે અત્યારે બોલવાનો પરિશ્રમ લેવો પડ્યો છે અને આપને તે મારા ઉદ્ગારોને શાંતિથી સાંભળી લેવાનો પરિશ્રમ આપવો પડ્યો છે; એ મારી ધૃષ્ટતાની, આપ, આશા છે કે મને અત્યંત ઉદારતાથી અવશ્ય ક્ષમા આપશો જ. આજે માંડે આ તૃતીય નાટક રંગભૂમિપર રજૂ થાય છે, એટલે નાટક જોનારી ગુજરાતી આલમમાં માંડે નામ બિહુલ અભણું હોય, એમ તો નથી જ. જો કે અત્યાર પૂર્વનાં

મારાં બન્ને નાટકો ગમે તે કારણથી પ્રેક્ષકોના આદરને પાત્ર થયાં નથી અને નાટક મંડળીને તે નાટકોના યોગે ખોટના ખાડામાં જ લેતરવું પડ્યું છે, છતાં પણ મારા આ તૃતીય નાટકને રંગ-ભૂમિપર ભજવી બતાવવાની જે હિંમત આ ભારત નાટ્ય સમાજના મુદ્ધિમાન સ્વામી શ્રીયુત નન્દલાલભાઈએ બતાવી છે, તે માટે તેઓ અવશ્ય ધન્યવાદને પાત્ર છે. હું ગ્રેટબ્રિટન, ફ્રાન્સ, જર્મની તથા અમેરિકા આદિ સુધરેલા અને સિવિલાઇઝ્ડ દેશોમાં બે વાર પ્રવાસ કરી આવ્યો છું અને ત્યાંની સામાજિક ઉદ્ગ્રાતિના મેં બહુ જ સૂક્ષ્મ-તાથી અભ્યાસ કરેલો છે, એ વાર્તા ભારતવર્ષમાં સર્વવિશ્રુત હોવાથી એ વિશેના નવીન ઉદ્દેશ્યની આવશ્યકતા હોય એવી અંદલીસદ મારી ધારણા તો નથી જ; અર્થાત્ તે દેશોમાંના જ્ઞાનો ઝળહળતો પ્રકાશ અને ત્યાંના લોકો-દિલ દિગ્વાવ લોકો-ના ઉદાત્ત ભાવો જ્યારે મારા જેવા તથા અનુભવવામાં આવ્યા, તે વેળાયે આપણો અસંખ્ય ભારતવર્ષ દેશ મને સર્વથા અજ્ઞાન તથા અવનતિના અંધકારમાં જ પડેલો દેખાવા લાગ્યો ! આચારના કાળમાં વિશ્વમાંની જે કોઈ પણ પ્રજા સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના સામ્રાજ્યમાં વિહરતી હોય, તો તે કેવળ યુરોપ તથા અમેરિકાની જ પ્રજા છે. ત્યાં ધર્મસ્વાતંત્ર્ય, કર્મસ્વાતંત્ર્ય, આચારસ્વાતંત્ર્ય, વિચારસ્વાતંત્ર્ય, વ્યવહારસ્વાતંત્ર્ય, વર્તન-સ્વાતંત્ર્ય તથા પરિવર્તનસ્વાતંત્ર્ય આદિ નાનાવિધ સ્વાતંત્ર્યોનો એટલી સીમા પર્યન્ત સુકાળ થયેલો છે કે જે સ્વાતંત્ર્યોનું આપણા અજ્ઞાનાંધકારમાં અટવાતા ભારતવાસીઓને સ્વપ્ન માત્ર પણ આવ્યું નથી !.....”

૨. તિમિરનાશક પોતાના બાપણના પ્રવાહમાં આગળ તણાવાની દેવારીમાં હતા, પરંતુ એવામાં પ્રેક્ષકસમુદાયમાંના કેટલાક અસંખ્ય અને અબાવલા પ્રેક્ષકો બીપણ ગર્જના કરીને બોલી ઉઠ્યા કે; “એ

સર્વ સ્વાતંત્ર્યોનું ભારતવાસીઓને સ્વપ્ન માત્ર પણ નથી લાધ્યું અને એ કારણથી જ ભારતવાસીઓ સંસારમાં પોતાનો કાળ અતિશય સુખ તથા આનન્દમાં વેતાડી શકે છે.” કેટલાક પ્રેક્ષકોના આ પ્રતિવાદના થોડે શ્રીયુત્તિભિરનાશકના અસ્ખલિત વ્યાખ્યાનના પ્રવાહમાં કિંચિત્ ભંગ પડી ગયો, પરંતુ પારસી ડોરકીપર તથા ઑડીયન્સ મેનેજરના ‘સાયલેન્સ’ ના પોકારોથી પ્રેક્ષકોનો કોલાહલ શાંત થતાં શ્રીમાન્ તિભિરનાશક પોતાના વ્યાખ્યાનમાં આગળ વધીને બોલવા લાગ્યા:—

“યુરોપ તથા અમેરિકામાં અત્યાર સૂધી Love-marriage અથવા પ્રેમલગ્નનો તો પ્રચાર હતો જ અને તેથી આપણા ભારત-વર્ષ પ્રમાણે ત્યાં બાળલગ્ન અથવા અસંમતિલગ્ન તો થતાં જ નહોતાં; છતાં લગ્નનું બંધન તો હતું જ અને લગ્નનું એટલું બંધન પણ શામાટે હોવું જોઈએ, એવો ત્યાંના કેટલાક સ્વાતંત્ર્યપ્રિય વિચારશીલ લોકોના મનમાં પ્રશ્ન ઉદ્ભવતાં તેમણે ‘Free Love’ અથવા મુક્ત પ્રેમના નૈસર્ગિક પ્રકારને પ્રચારમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો છે અને તેમનો એ પ્રયત્ન કેટલેક અંશે ફળીશ્રૂત પણ થઈ ચૂક્યો છે. Free Love હવે ત્યાં એક એવો તો સાધારણ વિષય થઈ પડ્યો છે કે, ત્યાંની ભિન્નભિન્ન ભાષાના કોષકારોને પણ એ શબ્દને પોતાના કોષોમાં સ્થાન આપવાની ગોચર પડી છે. અંગ્રેજી કોષમાં એ શબ્દની ‘The claim to freedom in sexual relations, unshackled by marriage or obligation to aliment’ એ પ્રમાણેની વ્યાખ્યા અપાયેલી છે અને એનો ભાવાર્થ એ છે કે, ‘લગ્નના બંધનથી રહિત અથવા કુટુંબપોષણના ભારથી વિહીન પતિપત્નીના સંબંધની પ્રાપ્તિના કાર્યમાં જે મુક્તતા કિંવા સ્વતંત્રતાના તત્વને સ્વીકારવામાં આવે છે, તે પ્રેમ મુક્ત

પ્રેમના નામથી ઓળખાય છે. અર્થાત્ મુક્ત પ્રેમ, સ્વચ્છંદ સ્નેહ કિંવા સ્વતંત્ર શૃંગારની એ વ્યાખ્યાને અનુસરીને મેં મારા આ 'પ્રેમ-પીયૂષ' નામક નવીન નાટકમાંનાં નાયક તથા નાયિકાને એ સ્વચ્છંદ સ્નેહનાં ઉપાસક તથા પુરસ્કારક આલેખ્યાં છે અને તે નાયક તથા નાયિકા આ ભારતવર્ષના અગ્ર હિન્દુસમાજની અનેક વિરુદ્ધતાઓ છતાં તે વિરોધના દુર્ગને બેદીને પોતે મુક્ત પ્રેમરૂપ પીયૂષનું યથેચ્છ પાન કરવા સાથે આર્યાવર્તમાં એ મુક્ત પ્રેમની સ્થાપના કરવાને કેટલીક સીમાપર્યન્ત સમર્થ થયાં છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જે વેળાએ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં એ લગ્નબંધન તથા કુટુંબપોષણના ભારથી રહિત સ્વતંત્ર સ્નેહ કિંવા મુક્ત પ્રેમનો સંપૂર્ણ પ્રચાર થશે, તે વેળાએ જ ભારતવર્ષની ધાર્મિક, નૈતિક, સામાજિક તથા રાજકીય ઉન્નતિની આશા રાખી શકાશે, એ સિદ્ધાન્તને પણ મેં મારા સમસ્ત બુદ્ધિકૌશલ્ય તથા ચાતુર્યનો વ્યય કરીને મારી પોતાની માન્યતા પ્રમાણે સર્વથા નિર્વિવાદ સિદ્ધ કરી બતાવ્યો છે. જે મારા આ નાટકનું પ્રેક્ષકોના અંતઃકરણમાં કિંચિન્માત્ર પણ યોગ્ય પરિણામ થશે અને તેઓ મુક્ત પ્રેમના અલ્પાંશે પણ પુરસ્કર્તા થશે, તો હું મારા આ પ્રયત્નને અત્યન્ત સફળ થઈ શો માનીશ! હવે હું રંગભૂમિની આવશ્યકતાઓ તથા રસભરિત નાટ્યકલા વિષે એ શબ્દ બોલવાની આજ્ઞા ઇચ્છું છું...."

પાછા ઑડિયન્સમાંથી પ્રતિવાદ થયો કે, "અમે તેવી આજ્ઞા આપવા ઇચ્છતા નથી!"

"કારણ કે, અમે નાટક જેવા આવ્યા છીએ, દોઢ કલાકનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા નથી આવ્યા!" બીજો પોકાર સંભળાયો.

માત્ર પોકાર થયા એટલું જ નહિ, પણ ઑડિયન્સમાં કોલાહલ વધી જતાં તોફાન થવાનો રંગ દેખાવા લાગ્યો અને તેથી ઇચ્છા ન હોવા છતાં નિરુપાયવશાત્ પોતાના અપૂર્વ વિદ્વતાપૂર્ણ વ્યાખ્યાનની એટલે-

થીજ પૂર્ણાહુતિ કરીને રા. તિમિરનાશકને જવનિકામાં પ્રયાણ કરી જવું પડયું. તે શ્રીમાનના જવનિકાપ્રવેશ પછી તત્કાળ નાટકનો આરંભ કરવામાં આવ્યો અને ત્યારે જ ઓડિયન્સ કાંઈક શાંત થયું.

નાટકનો આરંભ થવાથી ઓડિયન્સ શાંત તો થયું, પણ નાટકના નિરીક્ષણથી પ્રેક્ષકોને સંતોષ તો ન જ થયો; કારણ કે, અભિનયના પ્રેક્ષકો પણ હવે એટલા પ્રવીણ તો અવશ્ય થયા છે કે, જો નાટક સાઈ લખાયલું હોય, તે નાટકમાંની બિન્નબિન્ન ભૂમિકાનાં બજવનાર નટો તથા નટીઓ પણ ઉત્તમ હોય, સીન સીનરી પ્રેક્ષણીય હોય અને ડ્રેસો ઇત્યાદિ પણ આકર્ષક હોય તો જ તે નાટકને જોઈને પ્રેક્ષકો સંતુષ્ટ થાય છે અને પ્રેક્ષકોના એવા સંતોષપર જ નાટકની લોકપ્રિયતાનો આધાર રહેલો હોય છે. ઉપર ગણાવેલાં ચાર સાધનો-માંનું જો એક પણ સાધન જેટલા પ્રમાણમાં નિર્બળ હોય છે, તેટલા પ્રમાણમાં નાટક પણ નિર્બળ ગણાતાં પ્રેક્ષકોના અસંતોષનું કારણ થાય છે અને પ્રેક્ષકોના અસંતોષના પરિણામે નાટક નાપાસ થવાથી તે નાટકમંડળીના માલિકને ધનની પ્રાપ્તિ કરાવી આપવામાં સર્વથા અસમર્થ નીવડે છે અને નાટકમંડળીના સ્વામીને તેવું નાટક અંતઃકરણમાંના શલ્ય સમાન જ થઈ પડે છે. ‘પ્રેમપીયૂષ’ નાટકનું વસ્તુ સામાજિક અને તે પણ વળી હિન્દુસ્તાનમાંના સર્વ ધર્મનાં તત્ત્વો તથા જનસમાજના બંધારણથી વિરુદ્ધ દિશામાં જનાઈ હોવાથી, તેમાંનાં ગદ્ય તથા પદ્ય રસહીન તથા શુષ્ક તેમજ નિયમ વિનાની બાપામાં લખાયેલાં હોવાથી, સીનસીનરીના નામનું મોંઢું હોવાથી અને ડ્રેસ પણ સાધારણ હોવાથી કેવળ ત્રણ ચાર કુશળ નટોની ભૂમિકાઓ જ કાંઈક વખણાઈ અને તેમની અભિનયકળા સારી કહેવાઈ, પણ નાટકની તો પ્રથમ અંકની સમાપ્તિ થતાં જ એવી રેવડી દાણાદાણુ થઈ ગઈ કે, બીજાવાર ખાર રૂપિયાનું ઓડિયન્સ પણ આવશે કે નહિ,

એની નાટકમંડળીના માલિકે તથા નટોના મનમાં સંપૂર્ણ શંકા થવા લાગી: કારણ કે, પ્રથમ અંક સમાપ્ત થતાં કેટલાક સભ્ય કુટુંબો તો ચાલ્યાં જ ગયાં અને નાટકશાળાની બહાર એક રૂપિયાની ટિકિટ ચાર આનાના લાવથી, આઠ આનાની પાસ જે આનાના મૂલ્યથી અને ચાર આનાની પાસ એક આનાની કે જે પૈસાની કીમતથી બહેર લીલામથી વેચાવા લાગી. સારાંશ કે, ૯૯ ટકા જેટલા પ્રેક્ષકોને એ નાટક ગમ્યું નહિ; માત્ર એક ટકા જેટલા સર વલ્લભદાસ (વલાયતીના ચિરંજીવી જેવા જે કેટલાક અત્યંત સુધારકો પધાર્યા હતા, તેમને જ એ નાટક અદિતીય જણાયું અને તેઓ આવા અલૌકિક નાટકને નાપસંદ તથા નાપાસ કરી નાખવામાટે અન્ય પ્રેક્ષકોને અંતઃકરણપૂર્વક ધિક્કારવા લાગ્યા. ચંપકલાલ કૌશી પીવામાટે બહાર આવ્યો એટલે અચાનક મિસ્ટર તિમિરનાશક સાથે તેનો મેળાપ થઇ ગયો અને તેથી કૌશી પીવાનું મુલતવી રાખીને તે મિસ્ટર તિમિરનાશક સમક્ષ શોક દર્શાવતો કહેવા લાગ્યો કે:-

“ વેલ મિસ્ટર તિમિરનાશક, હું પોતે પણ મુક્ત પ્રેમનો પરમ ઉપાસક હોવાથી આપની આ મુક્તપ્રેમસમર્થક નવીન નાટ્ય કૃતિ માટે આપને અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપું છું અને આપનું મુક્ત કંઠે અભિનંદન કરૂં છું. છતાં તે સાથે એટલું પૂછવાની આશા ઇચ્છું છું કે, આનું સરસ નાટક આજે એક જ ધડાકે ટોટલ ફેલ્યૂઅર કેમ થઇ ગયું વાર ? ”

એના ઉત્તરમાં નિસ્તેજ મુદ્રાથી મિસ્ટર તિમિરનાશક કહેવા લાગ્યા કે: “ રંગભૂમિની આવશ્યકતાઓ તથા નાટ્યકળાનો વિષય એટલો અને એવો તો રસભરિત તથા વિશાળ છે કે તેના સંપૂર્ણ વિવેચનમાટે કિમિનલ પ્રોસીજર કોડ જેવડું એક બદ્દી વૈલ્યુમ જ લખવું જોઇએ; છતાં તમે જ્યારે આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો

છે, તો અત્યારે એની સંક્ષિપ્ત ચર્ચામાં ઊતરવાની મારી આકાંક્ષાને હું સમાવી શકતો નથી. મારા આનાથી પૂર્વનાં ‘પ્રેમપયસ્વિની’ તથા ‘અમૃતશશાંક’ નામક બે નાટકો જ્યારથી અુંબધની રંગભૂમિપર રજૂ થયાં છે, ત્યારથી કેટલાંક વર્તમાનપત્રો તથા માસિક પત્રિકાઓમાં રંગભૂમિવિષયક સાધારણ ચર્ચાનો પણ બળપૂર્વક આરંભ થએલો છે કે જેનો અઘાપિ અંત આવ્યો નથી. છતાં ખેદ માત્ર એટલા કારણથી જ થાય છે, એ ચર્ચાની કોઈ દિશા નિશ્ચિત નથી તેમજ ચર્ચા કરનાર પંડિતમન્યોની સમીક્ષા નિર્બાધ્ય નથી. જ્યાં આપત્તિના વિચારની આવશ્યકતા હોય છે ત્યાં, પાંડિત્યનું પ્રદર્શન કરાવવામાં આવે છે; જ્યાં કેવળ કળાના નિરીક્ષણની અગત્ય હોય છે, ત્યાં લોકપ્રિયતાની દૃષ્ટિને સ્થાન આપવામાં આવે છે; જે સ્થાનમાં જનરુચિને જાણવાની જરૂર હોય છે, ત્યાં સાક્ષરોચિત રુચિને અગ્રસ્થાન અપાય છે; જ્યાં અપૂર્વતાને નિહાળવી જોઈએ, ત્યાં ઐતિહાસિકતાને શોધવાનો યત્ન કરાય છે અને જ્યાં ઐતિહાસિકતાના વિચારની આવશ્યકતા હોય છે, ત્યાં અપૂર્વતાની આવશ્યકતા સ્વીકારાય છે. પરંતુ આ અવસ્થા આપણી અત્યારની ગુર્જર સાહિત્ય આલમમાં અત્યંત આશ્ચર્યકારિણી તો નથીજ; કારણ કે, ગુજરાતી વાઙ્મય-વિશ્વમાં સ્થળે સ્થળે બહુતરનાં ચણતર અપૂર્ણ છે; કૉન્ટ્રેક્ટરોની સંખ્યા વધારે થએલી છે અને શિલ્પકળાભિજ્ઞોની સંખ્યા અતિ અલ્પ છે; ચૈતન્ય કરતાં વિનોદની વિશેષતા છે અને રસમત્તા કરતાં મદોન્મત્તતાનું પ્રમાણ અધિક છે. આ કારણથી સાહિત્યના બાગને સાફ કરવાનાં શસ્ત્રો સાહિત્યોદ્યાનના માળીઓ એક બીજના શરીર-પર ઉછાળી રહ્યા છે અને તેના પરિણામે જ મારાં અલૌકિક નાટકો આ અજ્ઞાનાવૃત્ત ભારતીય જનોના આદરને પાત્ર થઈ શક્યાં નથી. પરંતુ મારાં નાટકોના થએલા આ અનાદરથી મારે નિરાશ થવાનું

કાંઈ પણ કારણ નથી; કારણ કે, ઈંગ્લેંડના વિશ્વવિખ્યાત ફિલોસૉફર સ્વર્ગીય હર્બર્ટ સ્પેન્સરના લખેલા ‘ ફર્સ્ટ પ્રિન્સિપલ્સ ’ નામક અલૌકિક ગ્રંથને પ્રકાશિત કરવા માટે પ્રથમ તો અગિયાર વર્ષ સૂધી કોઈ પ્રકાશક જ મળી શક્યો ન હોતો અને હર્બર્ટ સ્પેન્સરને પણ નિરાશ થવાનો પ્રસંગ જોવો પડ્યો હતો; પરંતુ આજે વિશ્વમાં હર્બર્ટ સ્પેન્સરની કેટલી માન્યતા છે એ સર્વવિશ્રુત હોવાથી એના અધિક ઊહાપોહની આવશ્યકતા નથી; અર્થાત્ આ ભારતવર્ષમાં એક વાર એવો સમય પણ આવશે કે જ્યારે મારી આ અલૌકિક કૃતિઓનો સર્વત્ર આદર થશે અને ભારતીય સ્ત્રીપુરુષો મુક્ત પ્રેમના આદ્ય જનક તરીકે મારા નામપર આશીર્વાદોની તથા પ્રશંસાની મશગળધાર વૃષ્ટિ વર્ષાવશે ! ”

“ આપનું કથન અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે અને તેથી હું આપના કથનને અંતઃકરણપૂર્વક પુષ્ટિ આપું છું. આર્યાવર્તમાં મુક્ત પ્રેમના પ્રચારમાટે મેં અને મારા કેટલાક મિત્રોએ આ મુખ્યમમાં એક ‘ ટ્રી ‘ લવ્ સોસાયટી ’ નામક સંસ્થાને સ્થાપવાનો નિશ્ચય કરેલો છે અને મને આશા છે કે, આપ પણ અમારા એ કાર્યમાં અવશ્ય આપી શકાય તેટલી સહાયતા આપશો જ. જો આપની અનુમતિ હશે, તો અમે અમારી એ સોસાયટીના પ્રેસીડેન્ટ તરીકે આપની જ યોગના કરીશું. ” અંપકલાલે મિસ્ટર તિમિરનાશકની પ્રશંસા કરીને ‘ અહોરૂપમહોઘ્વનિઃ ’ ના તત્ત્વનું પ્રદર્શન કરી ખતાવ્યું.

“ મારા વિચારોને વ્યવહારમાં યોજાયલા જોવાનો પ્રસંગ મને પ્રાપ્ત થયો છે, એથી મારા હૃદયમાંનો હર્ષ છલકાઈ જાય છે; હું આનંદથી આપની તે સોસાયટીના પ્રમુખપદને સ્વીકારીશ. પરંતુ મને કૃપા કરીને આપનું એડ્રેસ આપશો ? ” મિસ્ટર તિમિરનાશકે આનંદ દર્શાવીને એડ્રેસની માગણી કરી.

અંપકલાલે પોતાના નામનો ઠાડ તિમિરનાશકને આપ્યો અને તિમિરનાશકે બદલામાં તેવો જ ઠાડ અંપકલાલને આપ્યો. એ જ વેળાએ વિધવા સુનન્દા તથા કુમારિકા ગુલાબને અંપકલાલે સ્ટેજના દારમાં પ્રવેશ કરતી જોઈ અને તેથી એ યુવતીઓ સ્ટેજ પર શામાટે જતી હશે એ વિષેના તે ગહન વિચારમાં પડી ગયો; કારણ કે, ગુલાબ ડૉક્ટર સર વિલાયતીને ત્યાં ઘણીકવાર દવા લેવા તેના પિતા માટે આવેલી હોવાથી અંપકલાલને તેને સારી રીતે ઓળખતો હતો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જો બની શકે તો તેની સાથે મુક્ત પ્રેમનો સંબંધ રાખવાની પરમ આકાંક્ષા પણ ધરાવતો હતો. આ કારણથી જો બની શકે તો ગુલાબ સાથે આજે મુલાકાત કરીને વાર્તાલાપના સંબંધને વધારવાના વિચારથી અંપકલાલે મિસ્ટર તિમિરનાશકને ઉદ્દેશીને કહ્યું;—“ મહાશય, મારો આજે સ્ટેજની અંદરની રચનાને જોવાનો વિચાર છે, તો કૃપા કરીને જો હરકત ન હોય, તો મને સ્ટેજમાં લઈ જશો ? ”

“ ઓહ, વેરી વિલિંગલી! આવો મારી સાથે.” મિસ્ટર તિમિરનાશકે અંપકલાલની ઇચ્છાને તત્કાળ માન આપ્યું.

અંપકલાલ તથા તિમિરનાશકે પણ સ્ટેજ અથવા રંગભૂમિના દારમાં પ્રવેશ કર્યો.

* * * *

સ્ટેજના પાછળના ભાગમાંના એક રૂમમાં ઇલેક્ટ્રિક લાઇટનો પ્રગટ વ્યાપેલો હતો અને ઇલેક્ટ્રિક ઝેન ચાલતો હોવાથી ઉજ્જ્વલતાને ત્યાંથી બહિષ્કાર મળી ગયો હતો. એ રૂમના મધ્ય ભાગમાં ટેબલ-કલોથથી આચ્છાદિત એક રાઉન્ડ ટેબલ ગોઠવેલું હતું અને તેની આસપાસ કુશનવાળી ચાર કુરશીઓ પડેલી હતી. ભીંતની અડોઅડ નાટકમાં વપરાતા બે સોફા અથવા કોચ પણ રાખેલા હતા અને

ટેબલપર આદરક્રીમ, સોડા તથા પિક મી અપ્ની ખાટલીઓ, ખરશની ભરેલી બે ડિશો તથા ગ્લાસ અને પાનની ખીડીઓ પડેલી જોવામાં આવતી હતી. આવા પ્રકારની વ્યવસ્થાવાળા એ ઝોરડામાં અત્યારે ત્રણ યુવતીઓ બેઠેલી હતી; પરંતુ પ્રિય પાઠક, એમાંની બે અખળાઓ તે ખરી અખળાઓ હતી અને તૃતીય અખળા તે વેશધારિણી કૃત્રિમ અખળા હતી. ખરી અખળા તે સુનન્દા તથા ગુલાબ હતી અને કૃત્રિમ અખળા તે અન્ય કોઈ નહિ, પણ ભારત નાટ્ય સમાજનો નટરાજ વેણીશંકર હતો. વેણીશંકર સ્વાભાવિક જ સુંદર તો હતો જ અને તેમાં વળી નાટકમાંનાં કૃત્રિમ સૌન્દર્યજનક સાધનો તથા સ્ત્રીવેશનું મિશ્રણ થયું હતું, એટલે પછી તેની સ્ત્રી સુંદરતામાં ન્યૂનતા જ શી રહે વાર ! આજના નાટકમાંની તેની ભૂમિકા એક સુધરેલી તથા મુક્ત પ્રેમની પુરસ્કારિણી સ્વચ્છંદ યુવતીની હોવાથી તેણે અપદ્મડેદ ફેશનેબલ પોલકું, વૉયલની અત્યંત સુંદર ડિઝાઇનની સાડી, પગમાં મોજાં તથા બૂટ અને ઇયરીંગ્સ, સોનાની ઝીણી બંગડીઓ તથા નાકમાં હીરાનું ફૂલ આદિ વસ્ત્રાલંકારોથી પોતાના સુંદર શરીરને શૃંગાર્યું હતું; આ સુધરેલી સ્ત્રીના વેશ સાથે તેના બોલવા તથા ચાલવાની છટા પણ એવી તો કોમળ તથા મધુર હતી કે, જો આવા વેશમાં ઘોળે દિવસે પણ તે કોઈ સ્થળે જાય, તો તેને અવસ્ય અખળા જ ખારી લેવામાં આવે, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નહોતો. સુનન્દાએ ઝોરડામાં આવીને બેસતાંની સાથે જ વેણીશંકરને સંબોધીને વિનોદદર્શક આવથી કહ્યું કે:—

“ મારે હવે તમને બોલાવવા શું કહીને ? સખા કહીને બોલાવું કે સખી નામથી સંબોધું ? કારણ કે, અત્યારે તમે સ્ત્રી હોવા છતાં પુરુષ છો અને પુરુષ હોવા છતાં સ્ત્રી પણ છો અને તેથી જો કોઈના મનમાં આત્ર વિચારનો ઉદ્ભવ થાય, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ

છે, હું તો બાધ ! વિમાસણમાં જ પડી ગઇ છું.”

“સુનન્દા બહેન, આપણે ત્રણે જણુ જો અત્યારે છીએ તેવા જ સ્વરૂપમાં આપણો ફોટો લેવડાવીએ, તો તે ફોટોગ્રાફમાં વિરાજેલાં આ બનાવટી બાધસાહેબને કોઇ ભાધસાહેબ તરીકે ઓળખી શકે ખરું કે ?” ગુલાબે વેણીશંકરના ચનિતાવેશની આડકતરી પ્રશંસા કરી સંભળાવી.

ગુલાબના આ ઉદ્ગારને સાંભળીને વેણીશંકરે સ્મિતમંડિત મુખથી કહ્યું કે : “આવા સ્ત્રીવેશમાં મારા આઠથી દશ ફોટો લેવાયલા છે અને મારા નિત્યના પરિચયમાં આવનાર પુરુષો તથા પ્રમદાઓ પણ તે ફોટોમાં વિરાજેલા આ તમારા સેવક વેણીશંકરને વેણીશંકર તરીકે ઓળખી શક્યાં નથી ! અર્થાત્ તેઓ તો તે ફોટોગ્રાફને કોઇ ખરે-ખરી સ્ત્રીના ફોટોગ્રાફ જ માને છે ! !”

“તમારામાં જ્યારે આટલી બધી સ્વાભાવિક સૈણુતા ફટી ફટીને બરેલી છે, ત્યારે તો તમને પુરુષનો અવતાર આપવામાં અવશ્ય પરમેશ્વરનો પ્રમાદ જ થએલો હોવો જોઇએ, એવું અનુમાન કરી શકાય છે !” ગુલાબે વળી અહીં પણ પરમેશ્વરના પ્રમાદને આગળ લાવીને મધુર વિનોદ કર્યો.

“પરમેશ્વરનો કદાચિત્ત આ પ્રમાદ જ થએલો હોય, તોપણુ તે પ્રમાદ તમારા જેવી રૂપસુંદરી તથા રસિકા રામાઓના મનોરંજન તથા આનંદનો હેતુ થઇ પડેલો હોવાથી આદરને પાત્ર છે, એમાં તો કોઇ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ !” વેણીશંકરે વિનોદનું ઉત્તર માર્મિક વિનોદથી જ આપ્યું અને ત્યારપછી જણાવ્યું કે : “પણુ તમે અદ્યાપિ આ આધસ્ત્રીમ, સોડા તથા પિક્કમીઅપને ઇન્સાફ કેમ નથી આપતાં ?”

“પીવાય છે; શી જિતાવળ છે ?” ગુલાબે કહ્યું.

“ અમારા માટે આટલો બધો પરિશ્રમ લેવાની આવશ્યકતા નહોતી. ” સુનન્દાએ વિવેકનું દર્શન કરાવ્યું.

“ મારા જેવા એક દીન મનુષ્યથી આપનો બીજો શો સત્કાર કરી શકાય તેમ હતું વાર ? હું ઉતાવળ એટલા માટે કંઈ છું કે, આં ડિશમાં કકડા કરીને રાખેલો ખરફ ગળીને પાણી થઇ જાય છે એટલે એનો સત્વર ઉપયોગ કરી લેવામાં આવે તો વધારે સારું. ” વેણીશંકરે વિવેક દર્શાવીને ઉતાવળનું કારણ પણ દર્શાવી દીધું.

“ ભલે ત્યારે જેવી તમારી ઇચ્છા; ભરાવો ગ્લાસ ! ” સુનન્દાએ આગ્રહને વશ થઇને અનુમતિ આપી.

વેણીશંકરે ઝોરડાના દરવાજા પાસે ઊભેલા હાંદલના નોકરને બોલાવ્યો અને તે નોકરે એ ગ્લાસ આધરક્ષીમ સોડાના ભરીને પિકમી-અપ્નો એક ગ્લાસ ભર્યો. આધરક્ષીમ સોડાના એ ગ્લાસ સુનન્દા તથા ગુલાબે લીધા અને પિકમીઅપ્નો ગ્લાસ વેણીશંકરે ઊપાડ્યો; કારણકે, વેણીશંકર હમેશાં પિકમીઅપ્ જ પીતો હતો. આધરક્ષીમ સોડાના પાનથી તૃષ્ણાને શાંત કરતાં સુનન્દાએ જણાવ્યું કે:-

“ ગુલાબ બહેન, હમણાં હું નાટક એટકમાં વધારે આવતી ન હોવાથી ઉઝગરો કરવાની મારી ટેવ બિલકુલ ચાલી ગઇ છે અને તેથી અત્યારથીજ મારી આંખો ઉઘના ઘેનથી ઘેરાયાં કરે છે; આ કારણથી મનમાં એમ જ થયા કરે છે કે, જાણે અહીં આ કોયપર જ સૂઇ જઉં ! ”

“ જો આંખો એટલી બધી ઘેરાતી હોય, તો સ્ટ્રોંગ કૉફીનો એક કપ મંગાવું ? કારણકે, સ્ટ્રોંગ કૉફી પીવાથી ઉઘની સૂસ્તી પણ માત્રમાં જ ઊડી જશે અને શરીરમાં નવીન ચૈતન્ય આવી જશે. ” વેણીશંકરે કૉફી મંગાવવાની દરખાસ્ત રજૂ કરી.

કૉફી મંગાવતાં અને તે પીને ઑડિયન્સમાં જતાં વળી પાછો

અડધા કલાક જેટલો સમય વીતશે અને નાટક જોવાના રસનો ભંગ થઈ જશે.” નાટકની રસીલી ગુલાબે પોતાનો પ્રતિકૂળ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

“ત્યારે તમે જઈને નાટક જોવાને બેસો; કારણકે, ખીજા અંકનો ક્યારનોય આરંભ થઈ ચૂક્યો છે; હું કૌશી પીને ઑડિયન્સમાં આવું છું. ગુલાબ બહેન અવિનયની ક્ષમા કરશો.” સુનંદાએ ઉદારતા દર્શાવીને ગુલાબને ઑડિયન્સમાં જઈને નાટક જોવામાટે બેસવાની આજ્ઞા આપી દીધી.

વેણીશંકરે હાટલના નોકરને સ્ટ્રોંગ ડૉઈનો એક કપ લાવવાને રવાના કર્યો અને ત્યાર પછી તે તેનો પ્રવેશ આગ્રેલો હોવાથી પોતાની ભુમિકા બજવવામાટે રંગભૂમિપર આઠ્યો ગયો; ગુલાબ ઑડિયન્સમાં જવામાટે તે રમના દ્વારમાંથી બહાર નીકળતી હતી એવામાં કવિશ્રી તિમિરનાશક સાથે સ્ટેજના આંતરિક ભાગમાં જમણુ કરતો અંપકલાલ દ્વારના બાહ્ય ભાગમાં ઊભેલો તેના જોવામાં આવ્યો. અંપકલાલે ગુલાબને જોતાંની સાથે જ સભ્યતાનો દંભ દર્શાવીને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે : “ઝોહ મિસ ગુલાબ, તમે અહીં થીએટરના સ્ટેજપર ક્યાંથી ? નાટક જોવા માટે પધાર્યા છો કે નાટકમાં કોઈ ભુમિકા બજવી બતાવવા માટે આવ્યાં છો ?”

“મિસ્ટર અંપકલાલ, જરા વિચાર કરીને બેસો; હું નાટકમાં નાયનારી એક્ટ્રેસ નથી, કિન્તુ એક સભ્ય હિંદુ કુમારકા છું, એ તમારે ભૂતી જવું જોઈતું નથી. આપણો પરસ્પર એટલો સ્નેહ ગાદ પરિચય નથી કે જેના યોગે તમારાથી આટલી સીમા પર્યન્તના વિનોદની છૂટ લઈ શકાય !” ગુલાબ અંપકલાલને ઉધડોજ લઈ નાખ્યા.

અંપકલાલ પ્રથમ તો આશ્ચર્યથી તેના મુખને જોઈ રહ્યો અને ત્યાર પછી પોતાની થયેલી ભૂલને સુધારવાના ઉદ્દેશથી તમ્મતા દર્શાવી

વીને કહેવા લાગ્યો કે: “ મિત્ર ગુલામ, મારો તમને અપમાન પંહો-
ચાડવાનો આશય હતો જ નહિ; છતાં મારા વિનોદથી તમને કાંઈ
પણ મારું લાગ્યું હોય, તો હું તે માટે તમારી ક્ષમા માગું છું, હં!
પણ તમારાં માતૃશ્રી ભાગીરથીબાઈ પણ આજે નાટક જેવામાટે
પધાર્યા છે કે તમે એકલાં જ આવ્યાં છો? ”

“ હું મારી એક મૈત્રિણી સાથે નાટક જેવામાટે આવી છું
કે જેઓ આ રૂમમાં બેઠેલાં છે; મારાં માતૃશ્રી તરતનાં જ વિધવા
અને એલાં હોવાથી તેમનાથી નાટક જેવામાટે બહાર નીકળી શકાય
તેમ નથી. ” ગુલામે સરળ પ્રશ્નનું સરળ ઉત્તર આપ્યું.

“ ત્યારે ઘેર તમે એકલાં જ જશો કે શું? જે તેમજ હોય,
તો તમને મૂકવામાટે હું સાથે આવું; કારણ કે, રૂપવતી યુવતી અંધ-
કારમયી નિશાના સમયમાં બાડાની ગાડીમાં એકલી જ ઘેર જાય
તે તો જોખમમરેલું જ કહેવાય. ” અંપકલાલે પ્રપંચજનનો વિસ્તાર
કરવા માંડ્યો.

પરંતુ ભાગીરથીની કન્યા અંપકલાલના પ્રપંચજનમાં સપ-
ડાઈ જાય તેની ભોળી તો નહોતી જ; તેણે તેના આશયને જાણી
લઈને સંવ્યતાથી ઉત્તર આપ્યું કે: “ તમારી લાગણીમાટે હું તમારો
આભાર માનું છું; પણ હું મારી તે મૈત્રિણીની ગાડીમાં જ ઘેર જવાની
છું અને તેથી તમને પરિશ્રમ આપવાની આવશ્યકતા જેવું છે જ નહિ. ”

ગુલામ આ પ્રમાણેનું ઉત્તર આપીને તત્કાળ ત્યાંથી આડિ-
યન્ત્રમાં ચાલી ગઈ અને અંપકલાલમાઈ વા ખાના ત્યાંના ત્યાં જ
અટવાતા રહી ગયા. થોડીવાર પછી અંપકલાલ પણ જઈને આડિય-
ન્ત્રમાંની પોતાની સીટપર બેઠો અને મનને ગુલામના ધ્યાનમાં
તક્લીન રાખીને કેવળ નેત્રોથી જ નાટકનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો.

વેણીશંકર ખીજા અંકના ચોથા પ્રવેશમાંની પોતાની ભૂમિકા ભજવીને જ્યારે પાછો રૂમમાં આવ્યો, તે વેળાએ સુનન્દા કાચપર બેસીને કોકી પીતી હતી. વેણીશંકરે આવતાંની સાથે જ પૂછ્યું કે: “ કમ કોકી છે તો સ્ટ્રોંગ અને સારી કે નહિ? ઠંડી તો નથી થઇ ગઇ ને ? ”

“ કોકી એવી તો સ્ટ્રોંગ છે કે બે ઘૂટડા ભરતાંની સાથે જ મારી તંદ્રાના લોપ થયો છે અને શરીરમાં નવીન જીવનનો સંચાર થઇ ગયો છે; તેમ જ હજી કોકી એટલી બધી ગરમ છે કે ફૂંકી ફૂંકીને જ પીવી પડે છે; કારણકે, જો ફૂંકાને ન પીવામાં આવે, તો હોઠ દાઝી જવાનો ભય રહ્યા કરે છે!” સુનન્દાએ વેણીશંકરના પ્રશ્નનું અત્યંત માર્મિક અને દ્વયર્થી ઉત્તર આપ્યું.

એ પછી તેમનો ખીજો પણ કેટલોક વાર્તાલાપ ચાલ્યો, પરંતુ અહીં તેના અવતરણની આવશ્યકતા નથી. નાટકની સમાપ્તિ થતાં સૂંધી સુનન્દા એ રૂમમાં જ બેસી રહી અને જ્યારે નાટકની સમાપ્તિ થઇ તે વેળાએ વેણીશંકર તથા ગુલાબને પોતાની ગાડીમાં સાથે લઇને ઘેર જવામાટે રવાના થઇ. ગાડીમાં વેણીશંકરને સાથે જોઇને ગુલાબે સુનન્દાને પૂછ્યું કે: “ સુનન્દા બહેન, શું આ વેણીશંકર મહાશય પણ આજ તમારી સાથે તમારે જંગલે આવવાના છે ? ”

“ ના રે, એ તો એમના એક મિત્રને ઘેર જવાના છે અને એમના તે મિત્રનું ઘર ગિરગામ બેકરોડપર હોવાથી ત્યાં જ એઓ રસ્તામાં ઉતરી જવાના છે. અત્યારે મારા જંગલમાં તે વેણીશંકરનું શું કામ હોય વાર ? ” સુનન્દાએ ગંભીરતાથી અક્ષરે અક્ષર અસંત્ય ઉત્તર આપ્યું.

ગુલાબની કલ્પના સત્ય હતી; કારણકે, ગુલાબને કાલબાદેવીપર તેના ઘર આગળ બિતારી દીધા પછી સુનન્દા વેણીશંકરને પોતાને

અંગલે લઈ ગઈ હતી. ગુલામે ઘેર આવતાં જ પોતાની માતાને સમા-
ચાર સંભળાવ્યા કે: “મા, મુનન્દા બહેન, —આપણી મુનન્દા નામક
પક્ષિણી-વેણીશંકર નામક વ્યાધના જાળમાં સપડાઈ ચૂકી છે અને
અત્યારે તે વેણીશંકરને પોતાની સાથે જ પોતાને અંગલે લઈ ગઈ છે.”
“જે થયું છે તે આપણા લાલનું જ થયું છે.” ભાગીરથીએ કહ્યું.

પ્રકરણ ૧૫ મું

સુભદ્રાનું કાશીપ્રયાણ

છેલ્લાં બે ત્રણ પ્રકરણોમાં વર્ણવેલી ઘટનાને લગભગ છ માસ
જેટલો કાળાવધિ થઈ ગયો હતો, પરંતુ અद्याપિ ભાગીરથીના, વિધવા
સુભદ્રા તથા શીલવતી શારદાને અનુક્રમે તેમના વૈધવ્યધર્મ તથા
પાતિવ્રત્યધર્મથી બ્રહ્મ કરવાના પાપમય પ્રયત્નોની કિંચિન્માત્ર પણ સફ-
ળતા થઈ શકી નહોતી; કારણ કે, વેણીશંકર તથા હુરામખોર હજીવ-
દ્વિયા બળદેવના અપવિત્ર પ્રયત્નોમાં સુભદ્રા તથા શારદા જેવી સાધ્વી
સન્નારીઓની પવિત્રતાના દુર્ગને બેદીને અંતઃપ્રવેશ કરવાની લેશમાત્ર
પણ શક્તિ હતી જ નહિ. બળદેવે વેણીશંકરનો માણેકલાલના ગૃહમાં
પ્રવેશ તો કરાવી આપ્યો હતો, પરંતુ માણેકલાલના ગૃહમાં પ્રવેશ
થયા પછીના વેણીશંકરના તે આદર્શચરિત્રા માતા તથા પુત્રીના મનને
ચળાવવાના સર્વ પરિશ્રમે સર્વથા વ્યર્થ જ થયા હતા. તેનાં
સૌન્દર્ય, સંગીતકૌશલ્ય, એક હાર્મોનિયમ વગાડનાર તરીકેના નૈપુણ્ય
તેમ જ ત્રૈણ હાવભાવ આદિ શસ્ત્રોનું તે ઉભય શુદ્ધ આર્ય અભ-
ળાઓના અંતઃકરણમાં કાંઈ પણ પરિણામ થઈ શક્યું નહોતું. સુભદ્રા
વેણીશંકર તથા બળદેવને નિરંતર પુત્ર કહીને ખોલાવ્યા હરતી હતી

અને શારદા સદા તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરતી વેળાયે તેમને બંધુ અથવા ભાઈ કહીને જ સંબોધતી હતી. વેણીશંકરના છ માસના સર્વ પ્રયત્નો જ્યારે નિષ્ફળ નીવડ્યા એટલે તેણે ‘આ તલમાં તેલ છે જ નહિ’ : એમ ધારીને માણેકલાલના ગૃહમાં આવવા જવાના પોતાના વ્યવસાયને એકદમ બંધ કરી દીધો અને ભાગીરથીને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દીધું કે : “મારા સૌન્દર્યના શસ્ત્રથી આજ મુંદીમાં મેં અનેક અખળાઓના પાવિત્ર્યદુર્ગને ભેદી નાખ્યા છે, પરંતુ સુભદ્રા તથા શારદાના મનને ચળાવવાના કાર્યમાં મારી એક પણ કળા કૃતકાર્ય થઈ શકી નથી અને ભવિષ્યમાં મારી કોઈ પણ કળા એ સ્થાનમાં કૃતકાર્ય થાય એવો સંભવ પણ નથી ! ખરેખર સુભદ્રા તથા શારદા સીતા તથા સાવિત્રી જેવી પવિત્રતાની વિશુદ્ધ તથા નિષ્કલંક પ્રતિમાઓ છે અને એવી વિશુદ્ધ વનિતાઓને વિકારવાસનાના માર્ગમાં પ્રેરવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ પણ એક મહાભયાનક પાતક છે ! અર્થાત્ મારાથી આ કાર્ય હવે કોઈ પણ રીતે કરી શકાય તેમ ન હોવાથી એમાટે હું આપની ક્ષમા માગું છું ! !”

વેણીશંકર આ કાર્યથી જે આટલી સીમા પર્યન્ત વિરક્ત થઈ ગયો હતો તેનાં બે સખળ કારણો હતાં. પ્રથમ કારણ એ કે, રસિકા તથા યુવતી વિધવા સુનન્દા સાથે તેનો ગાઢ સ્નેહ સંબંધ થઈ ગએલો હોવાથી તેની પાસથી તેને વારંવાર આવશ્યકીય ધનની પણ પ્રાપ્તિ થતી હતી અને ઇચ્છિત ભોગવિલાસો પણ મળી શકતા હતા તથા દ્વિતીય કારણ એ કે, સુભદ્રા તથા શારદા અત્યંત ધર્મશીલ હોવાથી ત્યાં શવી જવાનો બહુજ ઓછો સંભવ હતો; એટલુંજ નહિ, પણ ‘વેણીશંકર મારો પ્રેમી હોવા છતાં અને મારી પાસેથી તેને ધર્મ આદિની પણ પ્રાપ્તિ થવા છતાં તે અન્ય અખળાના અનુસાગને મેળવવાનો યત્ન કરે છે, તો પછી મારે પણ એ બેવકા આશ-

કને શામાટે વળગી રહેવું જોઈએ ? ' આવા વિચારથી સુનન્દા મને ત્યાગી દેશે, તો ' ક્ષેત્રે ગધ પૂત ઐર ખો આઘ ખસમ ' જેવોજ ઘાટ આવીને ઊભો રહેશે, એવી તેના મનમાં ભયંકર ભીતિ રહ્યા કરતી હતી. એ ઉપરાંત વળી સુભદ્રા તથા શારદાની અવિચલ ધર્માનુ-રક્તિને અનુભવતાં તેમના વિશે તેના અંતઃકરણમાં એક પ્રકારની પૂજ્યભાવનાનો પણ કિંચિત્ ઉદ્ભવ થયો હતો અને તેના યોગે તેણે સુભદ્રા તથા શારદાને ભાગીરથીના તેમના અધઃપાતમાટે ચાલતા પ્રયત્નોથી જાણીતી કરીને તેમની પવિત્રતાને આડકતરી રીતે રક્ષવાનો પણ પોતાના હૃદયમાં દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો હતો.

મનચંચલતાના પરિણામે જો કે સુનન્દાનો અધઃપાત થયો હતો, તો પણ ભાગીરથી તથા સુનન્દાના સ્વભાવમાં એટલો ભેદ તો અવશ્ય હતો જ કે, ભાગીરથી પ્રમાણે સુનન્દા અન્ય પવિત્ર અળખાને તેની પવિત્રતાથી ચ્યુત કરીને પોતાની નકટાજમાતને વધારવાનો અધમ પ્રયત્ન કરનારી નીચ નારી નહોતી; કિન્તુ જ્યારે પણ કોઈ અળખાની આદર્શ પવિત્રતા તેના જોવામાં આવતી હતી, ત્યારે તે મનમાં તેની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરીને પોતાના યએલા અધઃપાતમાટે પોતે જ પોતાને ધિક્કારતી હતી. સુનન્દાની આ કાંઈ જેવી તેવી સત્યપ્રિયતા તથા ઉદારતા તો ન જ કહી શકાય ! સુનન્દાના સતત સમાગમમાં આવવાથી તેના આ સહગુણનો વેણીશંકરને પૂર્ણ પરિચય થઈ ગયો હતો અને તેથી તેણે એકવાર બહુજ દક્ષતાથી ભાગીરથીએ સુભદ્રા તથા શારદાના અધઃપાતમાટે આદરેલા અધમ પ્રયત્નોની વાર્તા તેને અથથી દંતિપર્યન્ત કહી સંભળાવી હતી.

વેણીશંકરના મુખથી ભાગીરથીના ભયાનક પ્રપંચનો ભેદ જાણવામાં આવતાં તે પ્રપંચની વાર્તા સુભદ્રા તથા શારદાને જણાવી દેવાનો અને ભાગીરથીથી ચેતીને ચાલવામાટેનો ઉપદેશ આપવાનો

સુનન્દાએ પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો અને વેણીશંકરની પણ એવી જ ઇચ્છા હોવાથી તેણે સુનન્દાની એ સદ્ભાવનાને પુષ્ટિ આપીને વધારવાનો યત્ન કર્યો; માત્ર એટલું જ નહિ; પણ ‘જે તમે સુભદ્રા તથા શારદા પાસે જાઓ, તો દુષ્ટ બળદેવથી પણ બચીને ચાલવાની સચના તેમને આપી દેજો,’ એમ પણ તેણે સુનન્દાને જણાવી દીધું. ધર્મના માર્ગમાં ચાલનાર અને કોઈનું અશુભ ન ઇચ્છનાર સ્ત્રી કિંવા પુરુષના શત્રુઓ પણ કેટલીક વાર કોઈ એક અગમ્ય શક્તિના પ્રભાવથી અચિંત્ય પ્રકારથી કેવી રીતે તેમના મિત્ર બની જાય છે, એ તત્ત્વનો વેણીશંકર જેવા લંપટ પુરુષની સુભદ્રા તથા શારદા પ્રતિ થએલી શુદ્ધ બુદ્ધિના યોગે સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થઈ શકે એમ છે. અસ્તુ; સુનન્દા, હવે ક્યારે સુભદ્રા તથા શારદા પાસે જવું અને ભાગીરથીના પ્રપંચની વાર્તા તેમને કેવા પ્રકારે જણાવવી, એ વિશેના વિચારમાં હતી; એવામાં એક દિવસ તેની ભગિની કૃપિંજલા તેને ઘેર આવી અને તેણે તેને એવા સમાચાર સંભળાવ્યા કે:—“સુભદ્રા બહેન આ સંસારના સર્વ સંમોહને ત્યાગીને આવતી કાલે વારાણસીમાં વાસ કરવામાટે પ્રયાણ કરી જવાનાં છે; માટે જે તારે તેમને મળવું હોય, તો આવતી કાલે જમીને માણેકલાલ ભાઈને અંગલે અરે ભૂલી ગોવિન્દલાલ ભાઈને અંગલે આવજો; હું પણ ત્યાં જવાની છું એટલે તેમને સ્ટેશનપર વળાવીને આપણે સાથે જ પાછાં ફરીશું.”

“અરેઅર વિધવાની વિકારવિરક્તિ તો આવા પ્રકારની જ હોવી જોઈએ; હું અવસ્ય આવતી કાલે ત્યાં આવીશ અને દેવી સુભદ્રાના અંતિમ દર્શનથી મારાં નેત્રોને પવિત્ર કરીશ !” સુનન્દા-એ કૃપિંજલાની ઇચ્છાનો આનંદપૂર્વક સ્વીકાર કરી લીધો.

ખીજે દિવસે જે વેળાયે સુનન્દા ગોવિન્દલાલના બંગલામાં આવી, તે વેળાયે સુભદ્રાના કાશીપ્રવાસની સર્વ તૈયારીઓ થઈ ચૂકી હતી અને શ્વેતવસ્ત્રધારિણી દેવી સુભદ્રા ઉપરના ટ્રાઈગર્ભમાં તેને મળવામાટે આવેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ સાથે જાનાલાપ કરતી બેઠી હતી. સુનન્દાએ જે પણ ટ્રાઈગર્ભના દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો, તે પણ તેણે સુભદ્રાના મુખમાંથી આ પ્રમાણેના ઉદ્ગારો નીકળતા સાંભળ્યા:—

“ બાળક ધડીમાં ને ધડીમાં યુવક યુવતી થાય છે;
ધનવાન ને કંગાલ એવા રંગ બહુ બદલાય છે;
રંડાયલાં મંડાય છે, મંડાયલાં રંડાય છે;
આ વિશ્વનાટકની બધી એ ભૂમિકા ભજબાય છે;
નટભૂમિકા કરી પૂર્ણ અંતે જવનિકામાં જાય છે;
ત્યમ છેવટે સહુ લોક યમલોકે જતાં દેખાય છે ! ”

સુભદ્રાના આ ઉદ્ગારોની સમાપ્તિ થતાં સુનન્દાએ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “ કેમ સુભદ્રા બહેન, કેમ છો, શું થાય છે ? ”

“ આ વિશ્વની ક્ષણભંગુરતાનો વિચાર અને પરમાત્માના નામનું ચિન્તન ! ” સુભદ્રાએ શાંતિથી ઉત્તર આપ્યું.

“ મેં તો ગઈ કાલે જ મારાં કપિંજલા બહેનના મુખથી સાંભળ્યું કે, તમે આ મુંબઈના વાસ અને આ સ્વર્ગલોક સમાન વૈભવવિલાસને ત્યાગી કાશીનિવાસમાટે પ્રયાણ કરી જવાનાં છો, તો શું એ વાત ખરી છે ? ” સુનન્દાએ વાર્તાલાપને આગળ લંબાવ્યો,

“ હા, ખરી વાત છે; કારણકે, હું વિધવા હોવાથી આ વૈભવવિલાસ મારામાટે કામના નથી; હવે આ તુચ્છ તથા ક્ષણિક વસ્તુઓના ઉપભોગની મારા અંતઃકરણમાં કોશમાત્ર પણ કામના નથી ! ” સુભદ્રાએ વિરાગદર્શક ઉત્તર આપ્યું.

“ ધન્ય છે, તમારી વૈરાગ્યવૃત્તિને ! આવાં સ્ત્રીરત્ન પ્રત્યેક મુહૂર્તમાં તો નથી જ હોતાં ! ” સુનન્દાએ સુભદ્રાને ધન્યવાદ આપ્યો.

સુભદ્રાએ વૈધવ્યસંન્યાસની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવ્યું કે:—

“ વૈધવ્ય નશ્વર વિશ્વમાં સંન્યાસ છે શુભ નારનો;
જેના સુયોગે લોપ થાતો સર્વ મોહ વિકારનો;
દેખાઇ આવે સ્પષ્ટ ખોટો રંગ છે સંસારનો;
વિશ્રામ અવિચલ એક છે આધાર જગદાધારનો;
વૈધવ્યથી ખોટું ખરું પળવારમાં પરખાય છે;
ઉદ્ધાર આ વૈધવ્યવ્રતથી નારનો થઇ જાય છે ! ”

“ ઉચ્ચ કુળની આર્ય વિધવાઓના જ્યારે આવા પવિત્ર આચાર છે; ત્યારે ઉચ્ચ કુળના આર્ય વિદુરોના એથી સર્વથી વિરુદ્ધ વ્યવહાર છે. એક કવિએ એ વિશે લખ્યું છે કે: ” આ પ્રમાણે કહીને સુનન્દાએ તે કવિતાનો પાઠ ભણવા માંડ્યો:—

“ જો પુરુષો રંડાય, પરણતા ઘોડે ખેસી દશ દશ વાર;
તે ઉપરાંત કરે વર્ણો છાનો મનગમતો ખીજો વ્યભિચાર;
ધર્મનીતિનો ઘોષ કરીને નારી નષ્ટ કરે સંસાર;
વિધવા થાતાં બાળી નાખે પોતાનો આખો અવતાર;
સ્વતંત્રતા યૌવન ધન સાધન છતાં વિશ્વને ત્યાગે છે;
મિષ્ટ મધુર રતિરસને મૂકી અઘણ ધર્મે લાગે છે ! ”

“ સુનન્દા બહેન, આ કવિતાના આશયને જોતાં આ કવિતા અવશ્ય કોઇ સુધારક પક્ષના કવિની રચેલી હોય, એમ તત્કાળ જણાઇ આવે છે, અને તેથી એ કવિનો આશય જો કે આદરને પાત્ર તો નથી જ; છતાં ધારો કે, પુરુષો આ વિષયમાં સ્વચ્છન્દતથી વર્તે છે, અન્યાયને આચરે છે અને અધર્મ કરે છે; તો પણ પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે, જો આપણે આર્ય અબળાઓ પણ તેમના જેવું જ

કલંકયુક્ત વર્તન કરી બતાવીએ, તો પછી સ્વચ્છન્દ પુરુષો કરતાં આપણો ઉત્તમતા તથા મહત્તા શી વાર ? ” આમ કહીને સુભદ્રાએ નારીને સ્વીકારવા યોગ્ય માર્ગનો નિર્દેશ કરતાં કહ્યું કે;—

“ સતીત્વને સંભાળી રે’વું બલે કરે પુરુષો વ્યભિચાર;
પંક મલિન નર થાય, આપણે ધરવો નિર્મળ જળ આકાર;
પાપ પુરુષના પક્ષે રાખી ધર્મભાગ લેવો સુખકાર;
વિષની સત્તા સોંપી પુરુષને લેવો સુધાપાન અધિકાર;
સમાનતા નરની કરવાથી સ્ત્રીપવિત્રતા નષ્ટ થશે;
દેવી થાઓ ! દાનવ અન્તે દેવીનાં ચરણે નમશે ! ”

“ ત્યારે પુનર્લગ્ન વિશે આપનો શો અભિપ્રાય છે વાર ?
કારણ કે, આજકાલ સુધારકો જ્યાં ત્યાં પુનર્લગ્નને પ્રસારવાના જીવ
સટોસટના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે અને તેઓ એમ પણ કહે છે કે,
પુનર્લગ્નનો અવરોધ એ જ ભારતવર્ષની અધોગતિનું મૂળ કારણ છે,
એ સત્ય છે કે કેમ ? ” સુભદ્રાને મળવામાટે આવેલી કેટલીક
સ્ત્રીઓમાંની એક સૌભાગ્યવતી અજ્ઞાએ આ પ્રશ્ન રજૂ કર્યો.

એના ઉત્તરમાં સુભદ્રાએ શાંત ભાવ, ગંભીર મુદ્રા તથા પ્રભા-
વદર્શક સ્વરથી જણાવ્યું કે: “ બહેન, પુનર્લગ્નને સુધારકો બલે
ભારતવર્ષની બર્ધ્વગતિનું સાધન માનતા હોય, પરંતુ મારી અદ્ય
બુદ્ધિ અનુસાર હું તો એ પુનર્લગ્ન કિંવા વિધવાવિવાહને એક પ્રકા-
રના મર્યાદાયુક્ત વ્યભિચાર તરીકે જ માનું છું; કારણકે, એક પતિનો
પરલોકવાસ થતાં અન્ય પતિની પત્ની થવા સાથે જ સ્ત્રીની ધર્મની-
તિનો અમુક અંશે તો ભંગ થઈ જ જાય છે અને જે સ્ત્રી એક
પછી બીજો અને બીજા પછી ત્રીજો એમ અનુક્રમે નવા નવા પતિ
કર્યા જ કરે, તો એ મર્યાદાયુક્ત વ્યભિચાર અન્તે અમર્યાદ થતાં

વેશ્યાવૃત્તિના રૂપમાં પરિણત થાય છે અને એટલામાટે જ કહેવામાં આવે છે કે:—

“ આકાશમાં દેખાય છે નક્ષત્રની સંખ્યા અતિ;
તેમાં નિશાનો નાથ તો છે એક ચંદ્ર નિશાપતિ;
છે દેવ કોટિ અનન્ત કે જેની નધી ગણતા થતો;
પણ તંત્રચાલક સૃષ્ટિનો પરમેશ એક જ છે પતિ;
આકાશમાં રવિ એક છે ને ધર્મની ગતિ એક છે;
છે અન્ય બ્રાતા ને પિતા સર્તોનો સદા પતિ એક છે ! ”

સુભદ્રાનો સ્ત્રીસમાજ સાથે આવા પ્રકારનો સંભાષણવિનોદ ચાલી રહ્યો હતો એટલામાં શારદાના ત્યાં આવવાથી તે સંભાષણનો અટકાવ થયો. શારદાએ દેવી સુભદ્રાને સંબોધીને વિનય પૂર્વક જણાવ્યું કે: “ માતા, તમારા પ્રવાસમાટેની સુવધા તૈયારીઓ થઈ ચૂકી છે અને એઓ તમારી, લક્ષ્મણની તથા તમારી સાથે આવનારી બ્રાહ્મણી બાઈ તથા દાસી આદિની રેલ્વેની ટિકિટો પણ લઈ આવ્યા છે. રાતે તમારે પંજાબ મેલમાં ઉપડવાનું છે; કારણ કે, માર્ગમાં તમારે યજ્ઞયાત્રા કરવાની છે, એટલે એ ટ્રેન ઠીક પડશે. ”

“ બહુ સારું; પણ માણેકલાલ ક્યાં છે? કારણ કે, વખત થોડો છે અને મારે તેમને કેટલીક વાતો કહેવાની છે તથા કેટલીક બલામણુ પણ કરવાની છે. ” સુભદ્રાએ માણેકલાલના સાક્ષાત્કારની ઇચ્છા દર્શાવી.

“ તેઓ તેમના ઝોરડામાં છે એટલે તેમને હમણાંજ અહીં મોકલાવું હું. ” આમ કહીને શારદા ત્યાંથી પતિને સુભદ્રાનો સંદેશ પહોંચાડવા માટે ચાલતી થઈ ગઈ.

આ વેળાએ ભાગીરથી તથા ગુલાબ વારાણસી જતી સુભદ્રાને મળવાના નિમિત્તથી ત્યાં આવી પહોંચી; કારણ કે, સુભદ્રાના કાશી-પ્રયાણની તૈયારીના સમાચાર માણેકલાલદ્વારા ભાગીરથીને પણ

ક્યારનાય મળી ચૂક્યા હતા. આવતાંની સાથે જ અંતઃકરણની ઊંડી લાગણીનો અત્યંત દંભ બતાવીને ભાગીરથી સુભદ્રાને સંબોધીને કહેવા લાગી કે: “ સુભદ્રા બહેન, તમે સદાને માટે અમે સર્વને ત્યાગીને વારાણસીમાં નિવાસ કરવાને અહીંથી ચાલ્યાં જાઓ છો, એથી અમારા અંતઃકરણમાં અતિશય ખેદ થાય છે, પણ શું કરીએ, અમારો કશો ઉપાય નથી; કારણ કે, તમેને તમારા ધર્મના માર્ગમાં આગળ વધતાં અમારાથી અટકાવાય તેમ નથી. ઇશ્વરેચ્છા બલીયસી ! તો પણ બહેન, ત્યાં જઈને અમને સાવ ભૂલી ન જશો, દોઢવાર આ ગરીબ બેનપણીને કાગળ લખીને સંભારતે અને અમારા ત્રાયક કાર્ય સેવા કરમાવજો. ”

“ ભાગીરથી બહેન, હું કાગળ તો લખીશ, પણ મારો તો તમને એજ ઉપદેશ છે કે, તમે પણ મારી સાથે વારાણસી આવતે વસો અને અવશિષ્ટ વિધવાજીવનને પરમાત્માના સ્મરણચિંતનમાં વીતાડીને પરલોકને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરો. ” સુભદ્રાએ ભાગીરથીને પણ કાશીનિવાસનો ઉપદેશ આપ્યો.

એના ઉત્તરમાં ભાગીરથીએ જણાવ્યું કે: “ સુભદ્રા બહેન, તમારો ઉદ્દેશ યોગ્ય છે; પરંતુ જ્યાં સૂઘી મારી આ કુમારિકા કન્યાને પરણાવવાનો ભાર મારા શિરપરથી નથી ઊતર્યો, ત્યાં સૂઘી મારાથી આ ત્યાગના માર્ગને સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. હું અત્યારે ગુલાબને પરણાવવાના પ્રયત્નમાં જ લાગેલી છું અને ઇશ્વર કરશે, તો અલ્પ કાળમાં જ એ શુભ કાર્યની સમાપ્તિ થઈ જશે એટલે પછી હું આપને મળવામાટે વારાણસીમાં આવીશ અને પરમાત્મા સદૃષ્ટિ આપશે, તો ત્યાં જ આપની સાથે અવિચલ નિવાસ કરીશ. ”

“ પરમાત્મા અવશ્ય આપને સદૃષ્ટિ આપશે, એવો મારો આશીર્વાદ છે ! ” સુભદ્રાએ ભદ્ર વાક્ય ઉચ્ચાર્યું.

એ જ વેળાએ ડાહ્યાગરમમાં માણેકલાલનું આગમન થવાથી સર્વ સ્ત્રીઓ ત્યાંથી જાડીને શારદાના ઝોરડામાં ચાલી ગઇ અને ત્યાર પછી માણેકલાલે સુભદ્રાને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું કે: “ કેમ માણ, શી આજ્ઞા છે ? ”

“ ભાઈ માણેકલાલ, ” સુભદ્રાએ અત્યંત શાંત તથા ગંભીર મુદ્રાથી માણેકલાલસાથેના વાર્તાલાપનો આરંભ કર્યો: “ તમારા સસરાના સ્વર્ગવાસ પછી ઐકનો કાર્યભાર તમારા હાથમાં આવ્યો છે અને આજ સૂધી તે કાર્યભાર તમે સારી રીતે અને દક્ષતાપૂર્વક ચલાવ્યો છે; પરંતુ મારા સાંભળવા પ્રમાણે હમણાં તમે ઐકના ડિપોઝિટરૂને વ્યાજનો મોટો લોભ બતાવ્યો છે, એટલુંજ નહિ, પણ એકવાર સમ્પત્તિ ઠોકર ખાવા છતાં સદા વજેરેના મેદાનમાં સાલસરૂપ અશ્વને પૂરા વેગથી દોડાવ્યો છે; આ વાર્તા જો સત્ય હોય, તો એનું પરિણામ તમારા માટે સારૂ આવવાનું નથી, એ નિશ્ચયપૂર્વક જાણી લેજો; તમે તો એથી સંકટના ખાડામાં ગમડશો, પણ મારી નિર્દોષ શારદાને પણ સાથે દુઃખની ગર્તીમાં ગમડાવશો, એ વિશેની મને ઘણીજ ચિન્તા થવા કરે છે. તમારા સસરાનો તમારા પ્રતિ લેશ માત્ર પણ સારો ભાવ ન હોવા છતાં મારી ગરીબ ગાય જેવા પુત્રી શારદા તથા તેના પુત્રને સુખી કરવામાટેજ મેં માફ સર્વસ્વ ધન તમને આપી દીધું છે, એટલુંજ નહિ, પણ હું પોતે પણ આજે સદાને માટે મુજબને તથા મારા પતિના આ પ્રિય પ્રાસાદને છોડી જઈ છું; એટલામાટે જો વિચારીને ચાલશો, તો જ સુખી થશો, એ મારા શબ્દોને અવશ્ય સ્મરણમાં રાખવાની કૃપા કરજો અને શારદા તથા મન્દુને કદાપિ દુઃખવશો નહિ. ”

“ પ્રાણેશ, મારાં માતૃશ્રીના ઉપદેશને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીને જો તે પ્રમાણે વર્તશો, તો જ આપણા કલ્યાણનો સંભવ છે. ”

૨૫૨ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃગજળ

વેળાસર ત્યાં આવી પહોંચેલી શારદાએ પણ સુભદ્રાના ઉપદેશને પુષ્ટિ આપી.

“ ખીજી સૂચના મારે તમને એ આપવાની છે કે:—” સુભદ્રાએ પોતાના ઉપદેશના પ્રવાહને આગળ વહેવડાવીને કહ્યું:—“ આ લાગીરથી અને તમારા વિશે લોકોમાં કેટલીક નકારી વાતો ચાલતી સંભળાય છે અને મારા પોતાના અનુભવ પ્રમાણે પણ આ લાગીરથી પાતાળમાંથી પાણી કાઢે તેવી ચાલાક ચપળા દેખાય છે; એટલા-માટે જો એની સાથે વિશેષ સંબંધ રાખશો અને એ ઉતરેલી મા દોકરીને ઘરમાં ધાલશો; તો અવશ્ય પરિણામ શોદાસ્પદ જ આવશે: એ રંગ આ ઘર તથા આ કુટુંબની પાયમાલીના રંગને લાવી બતાવશે ! તમારે નિરંતર આ સૂત્રને સ્મરણમાં રાખવું કે:—

‘નિષ્પક્ષપાત વિશાળ દર્પણ વિશ્વ આ કહેવાય છે;
આકાર એમાં હોય તેવો હૂબહૂ દેખાય છે;
જોઈ વિચારી ચાલવું એમાં ભલું છે સર્વનું,
સત્કર્મથી બખણાય જન દુષ્કર્મથી નિન્દાય છે ?’

સુભદ્રાના આજ્ઞાના આ કડુ ઉપદેશનું શ્રવણ કરીને માણેકલાલના આશ્ચર્યનો અવધિ થયો અને તે પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે:—“આ સર્વ ગુપ્ત વાર્તા મારાં સાસુજીને કાણે જણાવી હશે; આ સર્વ વાત્તાઓ એમના જાણવામાં ક્યાંથી આવી હશે ? એનો વિચાર પછીથી કરાશે, પણ અત્યારે તો અસત્યનો આધાર લીધા વિના છૂટકો થાય તેમ છે જ નહિ ? ” આ પ્રમાણેના નિશ્ચયપર આવીને માણેકલાલ પોતાના પાપને અસત્યના આવરણથી ઢાંકવાની ચેષ્ટા કરતો કહેવા લાગ્યો કે: “ માજી, મારા કેટલાક હિતશત્રુઓએ મારા વિશે આ બધી કુપોલકદિપત અને ખોટી અફવાઓજ ફેલાવી છે; આ સર્વ અસત્ય વાર્તાઓજ આપના સાંભળવામાં આવી છે !

હું હવે મરતાં સૂધી પણ સદા તથા શર્તની દિશામાં જવાનો નથી, એકવાર એવી સખ્ત ઠોકર ખાઈ ચૂક્યો છું કે હવે બૂલે ચૂકે પણ એ બંધામાં પડવાનો નથી ! ”

“ જો અત્યારના તમારા પોતાના વચન પ્રમાણે જ વર્તશો, તો અવશ્ય સુખી થશો અને આનન્દમાં જીવન વીતાડી શકશો. ” સુભદ્રાએ એ વાક્ય સાથે પોતાના ઉપદેશની સમાપ્તિ કરી દીધી અને ત્યારપછી કહ્યું કે “ ત્યારે તમારે જો ઐકમાં જવું હોય, તો જઈ આવો અને વખતસર પાછા આવજો. ”

માણેકલાલ ચાલ્યો ગયો અને ત્યાર પછી સુભદ્રાને મળવા આવેલી સ્ત્રીઓએ પણ એક એક કરીને જવા માંડ્યું. માત્ર મુનન્દા ગઈ નહિ; કારણ કે તે જો વાર્તા સુભદ્રાને જણાવવા ઇચ્છતી હતી તે જણાવવી કે નહિ, એ વિશેનો અઘાપિ તેના મનમાં વિચાર જ થયા કરતો હતો. છેવટે તે એવા નિશ્ચયપર આવી લાગી કે— “સુભદ્રા તો આજે મુંઝવેને ત્યાગી જતી હોવાથી સ્વાભાવિક જ ભયથી મુક્ત થાય છે, એટલે એ ધર્મમૂર્તિના હૃદયમાં આ વાર્તા સંભળાવીને અકારણ આઘાત કરવાની આવશ્યકતા નથી. હવે કેવળ શારદા જ ભયમાં છે એટલે એક બે દિવસ પછી શારદાને એકાંતમાં મળીને એ વાર્તા જણાવીશ અને સાવધાન રહેવાની સૂચના આપીશ. ” આવા નિશ્ચયથી અત્યારે તો તેણે મૌનનું જ અવલંબન કરી લીધું અને “હું સુભદ્રા બહેનને રોશનપર વળાવીને જ ઘેર જઈશ ” એવું નિમિત્ત દર્શાવીને તે ત્યાં જ બેસી રહી. લાગીરથી તથા ગુલાબ તો ક્યારનીયે ચાલી ગઈ હતી; કારણ કે, તેઓ કાંઈ સુભદ્રા વિશેની ખરી લાગણીથી આવી જ નહોતી.

ધીમે ધીમે સમય વીતવા લાગ્યો અને અંતે સુભદ્રાના પ્રયાણનો સમય નેત્રો સમક્ષ આવીને ઉભો રહ્યો. માણેકલાલ ઐકમાંથી

સર્વાસ્ત થવા પૂર્વેજ પાછો ઘેર આવી પહોંચ્યો હતો એટલે માણે-
કલાલ, શારદા, સુભદ્રા, સુનન્દા તથા કૃપિંજલાએ આજે સાથે બેસીને
ભોજન કર્યું અને ત્યાર પછી સ્ટેશનપર જવાની તૈયારી કરવામાં
આવી. જંગલનાં ડોમ્પાકિન્ડમાં બે ઘોડા ગાડીઓ તથા મોટરકાર
તૈયાર ઉભેલી હતી. એક ઘોડાઘાડીમાં સુભદ્રાનો સામાન રાખીને
તથા લક્ષ્મણ અને સુભદ્રાની સાથે જનારી બે બાઈઓને બેસાડીને
તે ગાડીને આગળથીજ કોલ્યા સ્ટેશનપર જવાને રવાના કરી
દેવામાં આવી; સુભદ્રા, શારદા અને માણેકલાલ મોટરમાં બેઠાં અને
સુનન્દા, કૃપિંજલા તથા ઈન્દુ સુનન્દાની ગાડીમાં આરૂઢ થયાં. મોટર
હજી ચાલતી થઈ નહોતી, એવામાં ગૃહને ત્યાગતી વેળાએ સુભદ્રાના
નેત્રામાંથી અશ્રુધારાનું વહન થવા લાગ્યું અને તેણે ગૃહને ઉદ્દેશીને દૂસકાં
ભરી ભરીને એવા ઉદ્દગારો કાઢ્યા કે:-

“ પ્રણામ, મારા પરલોકવાસી પ્રિયતમ પતિના પ્રિય વિશ્રામ-
સ્થાન, તને આ હતભાગિની સુભદ્રાના છેલ્લા પ્રણામ !

“ આનંદ ને ઉત્તમ વિદ્વાસો ભોગવ્યા જે સ્થાનમાં;
જે સ્થાનમાં દિવસો ગયા ગૌરવે પ્રતિષ્ઠા માનમાં;
જ્યાં હું વસી નિશિદિન હસી સૌભાગ્યના અભિમાનમાં;
જે સ્થાનમાં મન આ રહ્યું પ્રભુ તેમ પતિના ધ્યાનમાં;
સ્વામી ગયો તારો અને આ સ્વામિની પણ જાય છે;
કેવુંકે તારું તેજ જોઉં છું હવે જળવાય છે ! ”

સુભદ્રાના આ ઉદ્દગારો સાંભળીને શારદા તેને ઉદ્દેશીને બોલી
કે: “ માતૃશ્રી, જે આ ગૃહનો મોહ તમારાથી ન મૂકાતો હોય, તો
જીવપર બળાત્કાર કરીને અહીંથી જવાની આવશ્યકતા નથી. અહીં
જ રહે અને ધર્માચરણ કરો; અમો સર્વ પ્રકારે તમારી સેવામાં તત્પર
રહીશું અને તમારી આજ્ઞાને પ્રભુની આજ્ઞા માનીને મસ્તકે ચઢાવીશું ! ”

“ નહિ, મારી સુશીલા પુત્રી, નહિ; મારા અંતઃકરણમાં મોહ નથી, કિન્તુ મારાં સ્વર્ગવાસી ધર્મરાજ પતિની પ્રતિષ્ઠાની જ મને ચિન્તા થયા કરે છે. તારા પતિને નિરંતર એવો ઉપદેશ આપતી રહેજે કે જેથી તે તારા પરલોકવાસી પિતાની પ્રતિષ્ઠાને ઝાંખ ન લગાડે, જે બનેલું છે તેને પોતાના હાથે જ ન ખગાડે! ભલે હવે મોટરને ચલાવો; કારણ કે, જો ટ્રેનનો વખત થઈ જશે, તો આજના પ્રયાણને આવતી કાલપર મુક્તવી રાખવું પડશે. ” સુભદ્રાએ છેવટે હૃદયને દૃઢ કરીને મોટરને ચલાવવામાટેની આજ્ઞા આપી દીધી.

* * * * *

ભુલાખે ઘેર આવ્યા પછી પોતાની માતાને સંબોધીને કહ્યું કે “ મા આપણી સુખપ્રાપ્તિના માર્ગમાંનો એક કટિો તો આજે પોતાની મેજે જ દૂર થઈ ગયો છે એટલે હવે આપણામાટે માત્ર શારદારૂપ એક જ કંટકને આપણા માર્ગમાંથી ખસેડી દેવાનો પરિશ્રમ અવશિષ્ટ રહ્યો છે. ”

“ સુભદ્રાને તેના વૈધવ્યધર્મેથી બ્રહ્મ કરીને અપકીર્તિપાત્ર કરવાની મારી જે આકાંક્ષા હતી, તે તેના કાશીપ્રયાણથી પૂરી થઈ શકી નથી અને તેમાટે મારા હૃદયમાં અત્યંત ખેદ થાય છે. પરંતુ અત્યારે હવે એ વિશેના વિચારને ત્યાગીને પ્રથમ શારદારૂપ કંટકને આપણા માર્ગમાંથી જેમ અને તેમ સત્વર છાંટી નાખવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ: કારણ કે, એ કાર્યની સમાપ્તિમાં જેટલો વિલંબ થાય છે, તેટલો આપણા આનંદવિલાસનો કાળ આગળ લંબાય છે ! પરંતુ હવે શારદાના સર્વનાશનો આરંભ કેવા પ્રકારે કરવો એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થવું જોઈએ. ” ભાગીરથીએ પોતાના મનોભાવને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

“ આજકાલ કાંઈ વેણીશંકર મહાશય નથી દેખાતા, તેનું શું

કારણ છે વારૂ? એ મહાશય તેમને સોંપેલા કાર્યમાં કાંઈ વિજય મેળવી શક્યા છે કેમ, એની કાંઈ ખબર ન પડી.” ગુલામે ભાગીરથીને વેણીશંકરનું સ્મરણ કરાવ્યું.

“ વેણીશંકર એકદમ આવતો બંધ થઈ ગયો છે, એનાં મારી કલ્પના પ્રમાણે બે કારણો હોવાં જોઈએ. એક તો મુબદ્દા તથા શારદાને ધર્મના માર્ગથી ચળાવવાના પ્રયત્નમાં તેને વિજય મળી ન શકવાથી તે આપણી પાસે આવતાં સમર્પિતો હોવો જોઈએ; અને બીજું સુનન્દા તેના સ્નેહની ઉપાસિકા થયેલી હોવાથી ત્યાં ધન તથા ભોગવિલાસ ઉભય વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થતાં આપણી કૃપાની તેને આવશ્યકતા જ નહિ રહી હોય. અસ્તુ; જે કારણ હોય તે ખરું; પણ એટલું તો નક્કી જ છે કે, વેણીશંકર કિંવા બળદેવના પ્રયત્નોથી શારદા જેવી સાધ્વી ધર્મથી ભ્રષ્ટ થશે, એ આશા રાખવી સર્વથા વ્યર્થ છે અને તેટલામાટે શારદાના અધઃપાતમાટે બીજો કોઈ આડકતરો ઉપાય જ આપણે યોજવો પડશે; અન્યથા આપણા કાર્યની સિદ્ધિ સર્વથા અશક્ય અને અસંભવીય છે. કેવળ પ્રપંચ અને પ્રપંચથી જ આપણા કાર્યની સફળતાનો સંભવ છે.” ભાગીરથીએ ઉપાયની દિશા દર્શાવી.

“ પ્રપંચપિશાયની સહાયતાથી કયા કાર્યની સિદ્ધિ નથી કરી શકાતી વારૂ? ” ગુલામે ભાગીરથીની ભાવનાને અનુભોદન આપ્યું.

ભાગીરથી એ વેળાએ ગહન વિચારમાં નિમગ્ન થયેલી હોવાથી ગુલામના એ ઉદ્ગારના ઉત્તરમાં કાંઈ પણ બોલી નહિ; કેટલીકવાર પછી અમુક પ્રકારના નિશ્ચયપર આવીને અચાનક તેણે ગુલામને કહ્યું કે: “ ચિંતા નહિ; જોઈ લેવાશે !

“ છે જીવતી ભાગીરથી તો શારદા નિર્ભય નથી;
આ પ્રતિસ્પર્ધાના સમરમાં શારદાનો જય નથી ! ”

પ્રકરણ પંદ મું શારદા કે સિંહી !

મુખદાના કાશીપ્રયાગ પછી શારદાનું મન બહુ વા. લક્ષ્મીન
રજા કરું હતું અને ધૂણીકાર. ખજે પેતાના ધિરપર ક્રોધ આનિ-
વાય બચકર સંકટ આવી પડવાનું હોયતી. એના પોતે અચાનક
ભામુ યમા કરતો હતો. મુખે મુલાલ સવારના અગિયાર વાગે બહુમાં
જતો હતો, તે ઠંડ સુરે પછી કે સવારના સાંજની સમયે લોકવાર-
તો લવ. હુશ વાગે જરૂર અજાતો પડે. એક સમયે કિલસનેક બગમગ
સર્વ સમય શારદાને એકાંતવાસમાં જ થીવાઈ પાડતો હતો. કાંઈ
ક્રોધ વારા કાંપજલા તથા રોગક્રોધ બ્યરિન્તેની ભાસે આવતી હતી,
ત્યારે તેને સમયા કાંઈક નવું દેખાતો. મોતિના સ્વપ્ના આજે રુદ્ધિ લો તે
બહુમા મોતિનો કામ સાર સારક અંતેમા પાંગાત્યાં જ ચીતોડાઈ
હતી. ક્રોધ કેટલાકવાર શારદા પાસે જો ક્રોધકાર ક્રોધજલા પાસે
પણ રહેતો હતો. અર્થાત જ વેળાયે આગેકલાસ તથા ક્રોધ શ્રદ્ધા
વ. હોય, તે વેળાયે તા શારદા ધરમાં રસાત ક્રોધાસકે રાખેલી
કેમકર્યાદાગી વિષાદાત્મકે ગંદકવા નર. એકમારો ભયો એ વચ્ચે
અર્થાતસે. જ. નામ પ્રસિદ્ધ, રંગી લલાટ હાલો. જ. વચ્ચેના મજબ
કરનાઈ, બાજુ, બાજુ. હાપારના હા. કાંઈ આંટાપાટે પાતરાં ધેર
ગાલી જતા હતી તે ક્રોધાસકે લાગ્યા બહી જ. બહી આવતી
હતી. તસામ કરવામાદેહરે. આજીવી, પ્રિયવાને સ્વામયકમા આવી
હતી. જે અંક કહેલી તરેણી. વિશિષ્ટ હતી અને તેને. અમલ મુખેક-
લાલને ત્યાં તસામીરથી, જ. રસાલી ત્યામી હતી, જે વાગ્યા અહીં
આમ કરીને ધ્યાનમાં રાખી લેવાતી છે.

અસ્તુ; લગભગ સાંજના ચાર સાઠાચાર વાગ્યા હતા, બ્રાહ્મણી વિધવા ચોખા વીણતી બંગલાના ઓટલાપર બેઠી હતી અને ભૈયો કૉમ્પાઉન્ડના મોટા દરવાજા પાસેની પોતાની લાકડાની ઓરડીના આગળના ભાગમાં તુલસીકૃત ‘રામાયણ’ના વાંચનની એકાવનમી આવૃત્તિ કરવામાં નિમગ્ન હતો. આ વેળાએ હુરામખોર હજીવદિયા બળદેવે બંગલાના કૉમ્પાઉન્ડના દારમાં પ્રવેશ કર્યો અને તે નિત્યનો આવનાર હોવાથી ભૈયાએ તેને કાંઈ પણ પૂછ્યા ગાછ્યા વિના જ અંદર જવા દીધો. બળદેવે બંગલાના ઓટલાપર આવીને તે ચોખા વીણતી બ્રાહ્મણી વિધવાને સંબોધીને પૂછ્યું કે:—

“કેમ પાલી, બંગલામાં અત્યારે કોણ કોણ છે? ઈન્દુ અહીં છે કે વાલુકેશ્વર ગયો છે?”

“બંગલામાં અત્યારે ઉપર શારદાબાઈ પુસ્તક વાંચતાં બેઠાં છે અને ઈન્દુ તો ગમ્મ કાલનો કપિંજલા બહેન સાથે બાલુકેશ્વર ગયો છે, તે હજી આવ્યો જ નથી; ઘણું કરીને તે આવતીકાલે આવવાનો છે, એમ આજે બપોરે જ બાઈ સાહેબ કહેતાં હતાં.” પાલીએ પ્રશ્નનું યથાયોગ્ય ઉત્તર આપ્યું.

“ઈન્દુ આજે અહીં નથી, એ બહુજ સાઈં થયું છે; કારણ કે, આજે હવે આપણા કાર્યનો નિર્વિઘ્ન આરંભ કરી શકાશે. હું ઉપર શારદા પાસે જઈ છું અને મારા કાર્યનો આરંભ કરું છું; પરંતુ એટલામાં જો કોઈ આવે, તો મને ઇશારાથી ચેતવણી આપી દેજે; સમજી?” બળદેવે પાલીને સૂચના આપી.

“એ વિશે તમારે નિશ્ચિન્ત રહેવું; એટલા કારણથી તો આજે હું ખાસ બંગલાના દરવાજામાં જ ચોખા વીણવાનું બાનું કાઢીને બેઠી છું, તે જોતા નથી? જાઓ અને કરો ફતેહ!” પાલીએ તેને પ્રુદ્ધિ આપી.

બળદેવ ત્યાંથી તત્કાળ ઉપરના ડ્રોઇંગ રૂમમાં આવી પહોંચ્યો. એ વેળાએ શારદા સાદાં વસ્ત્રો પરિધાન કરીને સમુદ્રાભિમુખ ખારી પાસેની હાંગિંગ એઅરમાં એક અંગ્રેજી પુસ્તક વાંચતી પડી હતી. તે પુસ્તકના વાંચનમાં એટલી બધી તદ્દલીન થયેલી હતી કે બળદેવ ઠેઠ તેનાં નેત્રો સમક્ષ આવીને ઊભો રહ્યો, ત્યાં સૂધી તેના આગમનનું તેને જરા પણ જાન હતું નહિ. તેને જોતાં જ શારદાએ પ્રશ્ન કર્યો કે:—“ કેમ બળદેવભાઈ, અત્યારે ઉપર શામાટે આવ્યા છો ? ઇન્ડુ હજી વાલુકેશ્વરથી આવ્યો નથી અને તેથી આજે તેને બહાવવાનો પરિશ્રમ તમારે લેવાનો નથી, એ વાર્તા તમને ભૂલ્યાએ નથી જણાવી કે શું ? નીચે ઓટલાપર પાર્વતી ચોખા વીણતી બેઠી છે, તેણે પણ તમને કાંઈ ન કહ્યું કે શું ? ”

“ ઇન્ડુભાઈ આવતી કાલે વાલુકેશ્વરથી આવવાના છે, એ સમાચાર મને પાર્વતીએ આપ્યા છે; છતાં એક ગુપ્ત કાર્યમાટે જ અત્યારે હું તમારી પાસે આવ્યો છું; કારણ કે, તમારી સાથે એકવાર એકાંતમાં વાર્તાલાપ કરવાની આજે ઘણા દિવસથી મારી પ્રત્ન ઇચ્છા હતી, પરંતુ તેવો પ્રસંગ મળી શકતો નહોતો; આજે અચાનક તેવો પ્રસંગ મળ્યો છે અને તેથી એ પ્રસંગનો લાભ મારે લેવો જ જોઈએ.” બળદેવે શારદા સાથેના વાર્તાલાપનું મંગળાચરણ કર્યું.

“ મારી પાસે તમે ગુપ્તકાર્યમાટે આવ્યા છો અને મારી સાથે એકાંતમાં વાર્તાલાપ કરવાની ઇચ્છા ધરાવો છો ? આશ્ચર્ય ! જો કે તમારા આજના આ ઉદ્ગારો સાંભળીને મારા હૃદયમાં સંશયનો સંચાર થાય છે; પરંતુ જ્યાં સૂધી યોગ્ય કારણ ન હોય, ત્યાં સૂધી હૃદયમાં સંશયને સ્થાન આપવું યોગ્ય ન હોવાથી જો તમારો તે વાર્તાલાપ યોગ્ય અને સાંભળવાયોગ્ય હશે તો હું આનંદથી સાંભળીશ અને તમારા કહ્યાણુનો યથાસાધ્ય પ્રયત્ન કરીશ.” શારદાએ

કિંચિત્ સંશય અને કિંચિત્ ભોજાદના સંમિશ્રિત ભાવથી કહ્યું.

“મારા પોતાના કલ્યાણ કરતાં મારા અંતઃકરણમાં તમારા કલ્યાણની જ અધિક ચિન્તા છે !” એ પ્રમાણે કહીને બળદેવે સારદાને પ્રછયું કે : “શ્રીમતી, કેટલીકવાર માણેકલાલ શેઠ રાતે દશ દશ અને અગિયાર અગિયાર વાગે ઘેર આવે છે, તેનું કારણ શું છે, એ તમે જાણો છો ખરાં કે ?”

“તેઓ આનંદ વ્યવસાયી હોવાથી વ્યવસાયના એવા જ કાંઈ કારણ વિના તે મોડા નહિ જ આવતા હોય; પરંતુ તમારે આ પ્રશ્ન સમીક્ષા કરવા પડે છે, તે સમયે શક્ય તરીકે દંડની પિતા-દેવે જોઈને આવીને મોડા આવે, એની કારણ તમને શું સંબંધ ? આવી વાતનમાં તમારે માથું મારવાનું શું મારણ છે વા ?” શાંદાએ તેની વાત સંભળવાના માગે આનંદ દર્શાવી.

“શ્રીમતી, તમે હજી ઘણા જ બોધા છો અને તેથી શેઠના વિદ્વદાણ ચરિત્રાને જાણવાની તમારામાં લેશ માત્ર પણ શક્તિ નથી. તેઓ એક અત્યંત રૂપસુંદરી યુવતીના પ્રેમપાશમાં સપડાયા છે અને તેની પાસે વાનંદાર નાના હોવાથી જ તેમને ઘેર આવતા અમીહવારે મોડા આવે છે. તમે આવી આમ હિન્દુસ્તાનના વાંચનમાં કાળના કાષ્ટ હરિને જોડતને વ્યથા સુચાવે છો અને શેઠજી પિરનાસિંધિવાસમાં આનંદ-ગત રહ્યા કરે છે ! આ વિષયનું રિચરિત્રને જોઈને મને અતિશય ખેદ થાય છે. શેઠની વિભાવિતાવતકતાનો વિચાર કરતાં કુળજી કોરાય છે.” શાંદાના હૃદયમાં માણેકલાલ પ્રતિ તિરસ્કાર ઉપભવવામાટે પહોંચે એ વાસ્તે અત્યંત અનુકંષા દર્શાવીને ઉચ્ચાર્યા.

“બળદેવભાઈ, મારા હિન્દના પિતાનું પત્ન આવા પ્રકારનું હોય, એ વાત મારા માનવામાં આવી શકતી નથી; કારણ કે, તેમના

શુદ્ધ વર્તનને હું સારી રીતે જાણું છું. છતાં ધારો કે, એવું કંઈ હોય, તો પણ મારે એ વિશેની ચિંતા કરવાની નથી; કારણ કે, મારાથી શું કરી શકાય એમ છે ? પતિનું ચરિત્ર ગમે તેવું હોય, તો પણ પતિનું નિરંતર કલ્યાણ મુશ્કેલું, એજ પતિવ્રતા આર્યનારીના પરમ ધર્મ છે. હું પરમેશ્વરનાં ચરણોમાં એટલી જ પ્રાર્થના કરું છું કે, જો તેમની બુદ્ધિ વિકૃત થઈ હોય, તો પરમાત્મા તેમની વિકૃતિને દૂર કરીને તેમને શુદ્ધ બુદ્ધિ આપે ! ” શારદાએ એક સતીને શેઠનાવ-સારા કિસ્સાને કહ્યા.

“આવી રીતે મનમાં જ બળીબળીને એવી રહેવું અને કૃત-દ્વં પ્રતિપાસેથી આ અપમાનનો યોગ્ય બદલો ન લેવો; એ આપ જોવાં એક વિદુષી તથા રસભીનાં સ્ત્રીરત્નભાટે ધણી જ સર્માવનારી ઘટના કહી શકાય. પ્રયત્ન વિના પરમેશ્વર પણ સહાયક થતો નથી અને એટલામાટે મારો તો તમોને એજ ઉપદેશ કે, શેઠ પાસેથી આ અપમાનનો બદલો તમારે કોઈ પણ પ્રકારે લેવો જ જોઈએ ! ” બળદેવે શારદાને માણિકલાલ પાસેથી યોગ્ય બદલો લેવાનો આગ્રહ કર્યો.

“હા, ખરી વાત છે; હું તેમની પાસેથી આ અપમાનનો યોગ્ય બદલો લઉંશ; એક આર્થ અબળાં પોતાના પતિ પાસેથી જોવો બદલો લેવાની આકાંક્ષા ધરાવે છે, તેવો બદલો હું પણ અવશ્ય લઉંશ ! ” શારદાએ કહ્યું.

બળદેવના મુખમંડળમાં આનંદની છટા દેખાવા લાગી; કારણ કે, શારદાના આ શબ્દોથી તેની એવી ધારણા થઈ હતી કે, શારદાનો માણિકલાલ પ્રતિ તિરસ્કાર થવા માંડ્યો છે અને તેથી હવે તેના હૃદયને સહજ પ્રમત્તથી કુમાર્ગની દિશામાં વાળી શકશે. આવી ધારણાથી તેણે પૂછ્યું કે : “ત્યારે એ બદલો આપ કેવી રીતે અને કેવા પ્રકારે લેવા ધારો છો વા ? ”

“ પરમાત્માનાં ચરણોમાં નિરંતર તેમના કલ્યાણ અને શુદ્ધ ચારિત્ર્યમાટેની પ્રાર્થના કરીને ! ” શારદાએ પુનઃ પૂર્વ પ્રમાણેનું જ ઉત્તર આપ્યું.

બળદેવના મુખમંડળમાં પુનઃ નિરાશાનાં ચિન્હો પ્રકટી નીકળ્યાં અને તે નિરાશા અસહ્ય થવાથી તે એકદમ ખોલી ઉઠ્યો કે : “ શ્રી-મતી, આ મૂર્ખતાને ત્યાગી દો અને જેવું વર્તન શેઠ સાહેબે કરી બતાવ્યું છે, તેવુંજ વર્તન આપ પણ કરી બતાવો. એ તો ‘યાય તેવાં થઇએ, તો ગામ વચ્ચે રહીએ’ એવો આ સંસારનો ન્યાય છે. જેવી રીતે તમારા પતિ અન્ય અબળાના અનુરાગમાં તસ્લીન થયા છે, તેજ પ્રમાણે તમે પણ કોઇ અન્ય પુરુષને તમારા પ્રેમમીયૂષનું પાન કરાવો અને આ સ્ત્રીશરીર તથા સૌન્દર્યના ફળને પ્રાપ્ત કરી લ્યો. બદલો આનું નામ છે અને રોષ ધોઇને બેસી રહેવું, એ તો મૂર્ખ અબળાઓનું કામ છે ! આજકાલ ઘણાંક મોટાં માણસોનાં ઘરમાં આવી જ પ્રકાર ચાલે છે; શેઠ સાહેબ કોઇ નન્નીગ્નન કે મુન્નીગ્નનના પ્રેમને સેવતા હોય છે, તો શેઠાણી સાહેબની કૃપાથી કોઈ સાધારણ નોકર ચાકર આનંદ મંગળ કર્યા કરે છે; શેઠ શેઠાણીને સંભારતા નથી અને શેઠાણી શેઠની વાટ જોતાં નથી ! જે આપનો આ પ્રમાણે બદલો લેવાનો વિચાર હોય, તો આપની સ્નેહ-સેવા કરવામાટે આ દાસ તત્પર છે; માત્ર આપની આજ્ઞાનો જ વિલંબ છે ! ”

જ્યારે નીચ બળદેવે પોતાના અત્યંત દુષ્ટ મનોવિકારને આવા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી બતાવ્યો એટલે હવે શારદાથી વધારે વાર શાંત રહી શકાયું નહિ અને તેથી તે એક કોપાયલી સિંહી સમાન ગર્જના કરીને કહેવા લાગી કે : “ દુષ્ટ મનુષ્ય, બ્રાહ્મણના

નામને ક્ષમવનાર કુલકલંક કુલાંગાર, આ શબ્દો તું કોના સમક્ષ ઉચ્ચારે છે, એનું તને જ્ઞાન છે ખરું કે ? કેટલાંક મોટાં માણસોનાં ઘરોમાં કદાચિત્ તું કહે છે તેવા અનીતિના પ્રકારો ચાલતા હશે, પણ આ ઘર તે ઘરોમાંનું નથી, એ તારે નિશ્ચયપૂર્વક જાણી રાખવું. મારા પતિની અસત્ય નિન્દા તેં શા કારણથી કરી છે, એનો બેદ હવે મારા જાણવામાં આવ્યો. મારા પતિની મારા સમક્ષ આવી નિન્દા કરવામાં તારી તો દ્વાચિત્ એજ ધારણા હશે કે, પતિના આવા કુવર્તનની વાર્તા સાંભળવાથી મારા મનમાં તેમના વિશે તિરસ્કાર આવી જશે અને હું તત્કાળ તારી ઇચ્છાને માન્ય કરી લઇશ; પણ નાદાન, તું તારી એ ધારણામાં ડગાયો છે. મારો દૃઢ નિશ્ચય છે કે મારા પતિ એવા માર્ગમાં જાય તેવા નથી જ; છતાં કોઇ પુરુષ વ્યભિચારી હોય, તો તેની સ્ત્રીએ પણ વ્યભિચારિણી થવું જ જોઇએ, એવો કાંઇ નિયમ નથી; અને તેમાં પણ હું તો એક ભણેલી અને ધર્માધર્મને સારી રીતે જાણનારી આર્ય અખળા છું એટલે મારા અંતઃકરણમાં તો સ્વપ્નેય એવી પાપવાસના ઉદ્ભવવાનો સંભવ નથી. એનો તારે વિચાર કરવો જોઇતો'તો. નીચ નિમકહરામ, મારા પતિએ તને દશને બદલે પંદર રૂપિયાનો પગાર કરી આપ્યો અને તારાપર આટલો બધો દયાભાવ દર્શાવ્યો; તેનો આ બદલો આપવાનો વિચાર તારા નીચ હૃદયમાં સ્કુરી આવ્યો ? હું તો ધારું છું કે, તું તારી માતાના પરણેલા ધણીનો પુત્ર જ નથી; કિન્તુ વ્યભિચારનું જ શ્વ છે; નહિ તો તારામાં આટલી સીમાપર્યન્તની નીચતા આવે જ નહિ ! હું તને નિરંતર મારા બંધુ કિંવા પુત્ર તુલ્ય જ માનતી હતી અને તેં મારામાંજ કુદૃષ્ટિ રાખી ? તને અને તારાં માતાપિતાને શતાવધિચાર ધિક્કાર છે, નીચ કૂતરા ! જા, હવે અહીંથી તારૂં કાળું કરીને ચાલ્યો જા; જે આવતી કાલથી આ ગૃહની દિશામાં આવીશ,

તો તારૂં શું અનિષ્ટ થશે, એ મારાથી કહી શકાતું નથી. હું સિંહ-જાયા છું, માટે મને છેડવાથી તને લાભ થકાનો નથી, એ સારી સીલે સ્મરણમાં રાખી લેજે. તને ગરીબ જાણીને અત્યારે તને જતો કહું છું, એમાટે મારો હિપકાર માનજે; નહિ તો અત્યારે જ ભૈયાને બોલાવીને તારાં હાડકાંના ચૂરેચૂરા કરાવી નાખવાની મારામાં શક્તિ છે. જા, ચાલતો યા; હું તારો એક પણ શબ્દ સાંભળતો માગતો નથી.”

“ત્યારે અત્યારે મને રંગ આપીને આ ઘરમાં આવવાની સુધાને માટે મતાધ કરવામાં આવે છે?” બુળદેવે તક વદનથી પૂછ્યું.
 “હા, તેમ જ છે; કારણકે, કુપ્ત પ્રાણને ઉછેરેલો સર્પ જો કરડવાને તૈયાર થાય, તો તેને અવશ્ય દૂર કરેલો જ જોઈએ; કારણકે તે કંઈ વેળાયે ભયંકર થઈ પડશે, એનો કશો નિયમ હોતો જ નથી.” શારદાએ ઉત્તર આપ્યું.

“જો તમારી એવી જ ઇચ્છા હોય, તો મારો એક માસનો પગાર નીકળે છે, તે કૃપા કરીને અત્યારે જ આપવાની ઉદારતા પ્રતાવશો?” બુળદેવે પગારની માગણી કરી.

શારદાએ તત્કાળ ઊડીને કબાટમાંથી પંદર રૂપિયા તેને કાઢી આપ્યા અને કહ્યું કે : “જો બુળદેવ, પ્રાણો મારા આ બંગલાની દિશામાં કદાપિ ન આવીશ; નહિ તો તારામાટે એનું પરિણામ સાફ નહિ આવે.”

રૂપિયા હાથમાં આવતાં જ બુળદેવનો રંગ બદલાયો અને તે મિર્મિલ થઈને કહેવા લાગ્યો કે : “શારદા સોડાણી, જો તમે આ જાતી મારી પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરીને મારી ઇચ્છાને આધીન થયાં હોત, તો તેમાં અવશ્ય તમારું કલ્યાણ હતું; પરંતુ તમે મારો તિરસ્કાર કરીને એક સતેલા સર્પને જ લાત મારીને જાડ્યો છે, એમ

જ તમારે માનવાનું છે. આ સર્પ હવે તમને દંશ દીધા વિના અને તમારા સંસારસુખને ધૂળમાં મેળવ્યા વિના જંપીને બેસવાનો નથી તે નથી જ ! મને આ ઘરમાં આવતો બંધ કરીને મારા પેટપર લાવ તો મારો છો, પણ ચેતતાં રહેજો અને જોજો કે તમારા આ સાહસનું અલ્પકાળમાં જ શું પરિણામ આવે છે ! આ મુંઝમું હું હુરામખોર હુણવદિયાના નામથી ઝોળખાઉં છું તે યાદ રાખજો. હજી પણ હું તમને ચેતવણી આપું છું કે, આવતી કાલ સૂધીમાં જો ચિઠ્ઠી લખી મારી માગીને તમે મને બોલાવશો, તો હું આવીને એમાં કંઈક સ્થિતિ થઈશ; પણ જો આવતી કાલની સીઝ સૂધીમાં તમારી ચિઠ્ઠી નહિ આવે, તો પરમ દિવસે હું માફકારું કરી લઈશ !”

“ જ જ : ફતરા, તારાથી થાય તે કરી લેજો ! ” શારદાએ બિલકુલ બેપરવાઈ ભરેલી જવાબ આપ્યો : એટલું જ નહિ, પણ તેના મોઢાપર એક એવો તો તખ્તાયો લગાવી દીધો કે, હુરામખોર હુણવદિયો ગાલને શેકતો શેકતો કાંઈ પણ વધારે બોલ્યા વગર ત્યાંથી ગચ્છીની કરી ગયો. રસોઈ કરનારી વિધવા પાર્વતી આ નાટકને જોતી ડોહંગ રૂમના દ્વારની બહાર લપાઈને બેસી હતી, તે બળદેવને બહાર આવતો જોઈને નીચે બેઠી ગઈ અને જ્યારે તે નીચે આપ્યો એટલે અજાણી થઈને તેને પૂછવા લાગી કે—

“ કેમ મહાશય, તમારા કાર્યનો આરંભ કેવોક થયો ? ”

“ આજનો પ્રયત્ન તો સર્વથા નિષ્ફળ ગયો ! ” ઉત્તર મળ્યો.

“ આ તમારો ગાલ લાલ લાલ કેમ દેખાય છે વાર ? ”

પાર્વતીએ તેના ગાલપર આંગળી ફેરવીને પૂછ્યું.

“ એ તો ખીલને ફાડવાથી ગાલ લાલ દેખાતો હશે. ” બળદેવે તમારો ખાવાની વાતને છુપાવવાનો યત્ન કર્યો.

પાર્વતીએ કહ્યું કે : “ આ કાંઈ સુનન્દા નથી કે વેણીશકર

૨૬૬ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃગજળ

જેવાનાં ભાગ્ય ઝટ ચમકી જાય; આ તો સતી સીતા છે કે જેના સતીત્વ સમક્ષ રાવણ જેવાનાં ગાત્ર પશુ ગળી જાય, તો પછી તમારી મહત્તા તે શી જળવાય ? ”

“ એ દિવસ પછી જોજો કે શું થાય છે ? ” એટલું જ ઉત્તર આપીને જાળદેવ ત્યાંથી વિદાય થઈ ગયો. તેના ગયા પછી પાર્વતી પોતાના મનમાં જ જાળદેવ તથા ભાગીરથીને ધિક્કારીને શારદાની અનન્ય ભાવથી પ્રશંસા કરવા લાગી.

શારદાએ જાળદેવને અપમાન કરીને તથા તમાચો મારીને ધ્રુવમાંથી કાઢી તો મૂક્યો, પરંતુ જાળદેવના ગયા પછી તેના ઉચ્ચારેલા પ્રતિશોધ વિષયક શબ્દો શારદાના અંતઃકરણમાં શલ્ય સમાન ખુંચવા લાગ્યા અને તેની મનોદેવતા તેને કહેવા લાગી કે : “ શારદે, ચેતતી રહેજે; નીચ પુરુષો વૈરનો બદલો નીચતાથી લીધા વિના કદાપિ શાંત થતા નથી; કારણ કે શુદ્ધચરિત્ર જનોને અકારણ કષ્ટ દેવું એ દુશ્ચરિત્રશીલ મનુષ્યોનો સ્વભાવ જ હોય છે અને એટલામાટે એ હુરામખોર હજીવદિયો તારા સુખમાં બાધા લાવવાનો અવશ્ય ભયંકર પ્રયત્ન કરવાનો જ ! ”

પરંતુ શારદાનો પરમેશ્વરમાં અનન્ય વિશ્વાસ હોવાથી તેણે એ વિધનને નિવારવાનો ભાર પરમેશ્વરના શિરપર નાખી દીધો અને ત્યારપછી થોડીવારમાં જ ઇન્દુને લઇને કપિંજલા ત્યાં આવવાથી તેની સાથે વાતચીતમાં પડતાં થોડીવારને માટે તે પોતાની મનોવેદનાને ભૂલી ગઈ.

જો સુનન્દાએ જાળદેવથી ચેતીને ચાલવાની સૂચના શારદાને થયા સમય આપી દીધી હોત, તો કદાચિત્ શારદાને આજનો પ્રસંગ જોયો ન પડત; પણ સુનન્દાએ તે સૂચના આપવામાં વિલંબ કર્યો અને તેથી જ શારદાના શિરપર સંકટના મેઘ ટૂટી પડ્યા.

કપિંજલાના ગયા પછી શારદા પુનઃ પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે:—“ શિષ્ટ જનોનો જે એવો ઉપદેશ છે કે, કોઈ પણ મનુષ્યના ચારિત્ર્યની પરીક્ષા કર્યા પછી જ તેના ગૃહમાં પ્રવેશ થવા દેવો અને તેના ગાઢ સમાગમમાં આવવું, નહિ તો અવિચારથી કોઈ વાર બહુજ દુઃખદાયક પરિણામ ભોગવવું પડે છે; એનો આજે મને સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થઈ ચૂક્યો છે. ભાગીરથીના વચનમાં વિશ્વાસ રાખી તેની બલામણુથી કોઈ પણ પ્રકારની પરીક્ષા કર્યા વિના આ નીચ અને હુરામખોર હુળવદિયાનો ગૃહમાં પ્રવેશ થવા દીધો, તે અવિચારનું આજે મને મથાર્થ ફળ મળી ચૂક્યું છે અને હજી પણ એ ચાંડાલ કોણ જાણે કેવી નીચતા કરી બતાવશે, એનો કશો નિશ્ચય નથી. પરંતુ હા, ભાગીરથીના ગૃહમાં તેની કન્યા કુમારિકા છે અને તે યૌવનમાં આવેલી છે, તો તેમના નિત્ય સમાગમમાં આવતો એ નીચ બળદેવ ક્યાંક તે કુમારિકાના કૌમારની બ્રહ્મતા ન કરી નાખે, એટલામાટે ભાગીરથીને તો અવશ્ય બળદેવની નીચતાનું રહસ્ય મારે જણાવવું જ જોઈએ. ભાગીરથી પણ કદાચિત્ એ ચાંડાલના આવા ચારિત્ર્યથી અજ્ઞ જ હશે; કારણ કે, નહિ તો તે જાણી જોઈને આવા લંપટ તથા અધમ મનુષ્યને કોઈ પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબમાં આશ્રય અપાવવાનું સાહસ કરે જ નહિ.”

શારદા આ સંસારમાં કેટલીકવાર ચાલતા અકલ્પ્ય જીવ પ્રપંચોથી સર્વથા અજ્ઞાન અને ભોળા હોવાથી બળદેવે દર્શાવેલી નીચતા કેવળ ભાગીરથીની નીચ પ્રેરણાનું જ પરિણામ હતું, એની તેના મસ્તિષ્કમાં કલ્પના માત્ર પણ આવી શકી નહિ. જે વેળાયે બલી અને ભોળા શારદા ભાગીરથી તથા તેની કન્યાના કલ્યાણ વિશેના આવા વિચારમાં નિમગ્ન હતી, તે જ વેળાયે ભાગીરથી શારદાના સુખસંહારના પ્રયત્નમાં કેટલી સીમા પર્યન્ત નિમગ્ન થએલી હતી,

એ આપણે જોવાનું છે.

અળદેવ શારદાના તિરસ્કાર તથા તાડનની ભોક્તા થઈને ત્યાંથી જ નોકળ્યા, તે એકદમ બાકાની વિકટોરિયા કરીને ભાગીરથી પાસે આવી પહોંચ્યો. અળદેવની એ સમયની મલિન તથા શોક-ચ્છાદિત મુખમુદ્રાને જોતાં જ ભાગીરથીનો નિશ્ચય થઈ ગયો કે: અળદેવને તેના આજના કાર્યમાં કિચિન્માત્ર પણ વિજય મળી શક્યો નથી અને આવશ્યક કંઈ પણ વિપરીત પરિણામ આવેલું જ જણાય છે. મનમાં આવા પ્રકારનો નિશ્ચય થઈ જતાં પણ તેના જ મુખથી સમસ્ત વૃત્તાન્ત જણી લેવાના ઉદ્દેશથી ભાગીરથીએ તેને પૂછ્યું કે: “કેમ અળદેવ, આજે ત્યાં જઈને શું કરી આવ્યો? આપણી આદેશથી બાજમાં હાર્યો કે હાવ્યો?”

ભાગીરથીના આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અળદેવે, તે આજની બાજમાં કેવી રીતે હારીને તથા શારદાના તિરસ્કાર અને તાડનને સહન કરીને ત્યાંથી પાછો આવ્યો હતો, એનો ધ્રુવજૂત વૃત્તાન્ત ભાગીરથીને કહી સંભળાવ્યો અને તે વૃત્તાન્ત સાંભળીને ભાગીરથીના મુખ-મંડળમાં ક્ષણ એ ક્ષણને માટે ભયંકર નિરાશાની છટા વિસ્તરેલી દેખાવા લાગી. તે એક પ્રકારના ગહન વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ગઈ. કેટલીકવાર પછી વિચારનિર્દોષથી જાગૃત થઈને તેણે ગુલામને કહ્યું કે: “ગુલામ, પેલો મેં કાગળનો પેન્સિલથી લખીને કાર્યો ખરડો તૈયાર કરી રાખ્યો છે, તે લાવ જોઈએ.” ગુલામે ટેબલના ખાનામાંથી કાગળનો તે ખરડો કાઢી આપ્યો અને તે ખરડો અળદેવના હાથમાં આપતાં ભાગીરથીએ કહ્યું કે: “અળદેવ, કદાચિત તારો આજનો પ્રયાત નિષ્ફળ નીવડે, તો પછી તને પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે છેલ્લા પ્રયાત આપણે આ કરવાનો છે. આ ખરડો મેં

૨૭૦ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃગજળ

પોતાના હસ્તાક્ષરનો આ કાગળ વિશ્વાસ રાખીને બળદેવને સોંપી દેવામાં લાગીરથીએ કેવી બચાંકર ભૂલ કરી હતી અને તેના પરિણામે તેને કેટલો ત્રાસ વેઠવો પડ્યો હતો એનો બિહાપોહ આગળ જતાં થવાનો હોવાથી અત્યારે જ એના અધિક સ્પષ્ટીકરણની આવશ્યકતા નથી. અર્થાત્ લાગીરથીએ બળદેવની ઇચ્છાનો પ્રતિવાદ ન કર્યો અને તેને સો રૂપિયા આપીને કહ્યું કે:—

“બળદેવ, આ કાગળના પ્રયોગથી મારી ઇચ્છા પ્રમાણેનું યથાર્થ પરિણામ આવી જશે, તો હું તને બીજી એનાથી બમણી રકમ આપીશ અને તને પ્રત્યેક પ્રકારે સંતોષ આપવાનો યત્ન કરીશ.”

બળદેવ આદ્યો ગયો અને તેના જવા પછી લાગીરથીએ પણ બહાર જવામાટે વસ્ત્રો બદલવા માંડ્યાં. તેને બહાર જવામાટે તૈયાર થતી જોઈને ગુલાબે પૂછ્યું કે: “કેમ અત્યારે વળી ક્યાં જવાનું છે, કે શૃંગાર સજવા માંડ્યો ?”

“જે કાર્યનું પરિણામ પરમ દિવસના પ્રભાતમાં આવવાનું છે, તે કાર્યના બીજનું આરોપણ કરવામાટે જ અત્યારે મારે માણેકલાલ પાસે જવાનું છે; કારણકે, જ્યાં સૂધી ભૂમિને ખેડીને તૈયાર કરવામાં ન આવે, ત્યાં સૂધી તેમાં વાવેલા બીજની વૃક્ષના રૂપમાં પરિણતિ થઈ શકતી નથી, એ એક સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત છે. માણેકલાલને મળ્યા પછી બની શકશે તો આજે અથવા તો આવતી કાલે પેલી વિધવા પાર્વતી સાથે પણ મારે મુલાકાત કરવી પડશે.” લાગીરથીએ સંતોષકારક ઉત્તર આપ્યું.

“ત્યારે હું પણ તારી સાથે માણેકલાલ પાસે આવું, તો ?” ગુલાબે તેની સાથે જવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

“ગુલાબ, આટલા દિવસ ધૈર્ય રાખ્યું છે, તો હજી પણ

થોડા દિવસ ધૈર્યમાંજ વીતાડ; કારણકે, માણેકલાલના અખંડ સમાગમમાં રહેવાનો અવસર તારામાટે હવે નિકટમાંજ આવતો જાય છે અને એ કારણથીજ આ પ્રપંચોની બાજુ ખેલાય છે. ” ભાગીરથીએ ગુલાબને ધૈર્યવલંબિની થવાનો ઉપદેશ આપ્યો.

“ પરંતુ માણેકલાલ અત્યારે તને ક્યાં મળશે ? ” ગુલાબે પૂછ્યું.

“ અત્યારે સાડા સાત વાગ્યા છે; ધણીકવાર માણેકલાલ નવ વાગ્યા સુધી પણ બેંકમાંના ટ્રેજરી હોલમાં અગત્યના કાર્યમાટે બેસી રહે છે, એટલે હમણાં તો હું બેંકમાં જ જઈશ અને જો આજે તે બેઠેલો જ ઘેર ગયો હશે, તો ત્યાં જઈને પણ તેને મળીશ. ” ભાગીરથીએ કિત્તર આપ્યું.

“ પરંતુ તેના બંગલામાં શારદાના દેખતાં તારાથી તેની સાથે ખાનગી વાતચીત કરી શકાશે ખરી કે ? ” ગુલાબે કાંડાણમાં કિતરવા માંડ્યું.

“ નહિ, હું તેને બહાર બોલાવીશ અને ગાડીમાં બેસાડીને કોઈ એકાંત સ્થાનમાં લઈ જઈશ કે જ્યાં સારી રીતે વાર્તાલાપ કરી શકાય. ” ભાગીરથીએ ખુલાસો કર્યો.

“ ઠીક ત્યારે પધારો વહેલાં વહેલાં; કારણ કે, શુભ કાર્યમાં વિલંબ ન થવો જોઈએ ! ” ગુલાબે મધુર વિનોદ કર્યો.

ભાગીરથી વિશેષ વિલંબ ન કરતાં ત્યાંથી પ્રયાણ કરી ગઈ અને ગુલાબ પોતાના ભાવિ સુખના માનસિક સામ્રાજ્યમાં વિહાર કરવા લાગી.

મકરણ ૧૭ મું

વિષસિંચન !

ભાગીરથી આઠ વાગવામાં થાય મિનિટનો અવકાશ હતો, તે વેળાએ જંકતા દાર પાસે આવી પહોંચી. કોમ્પાઉન્ડમાં માણેકલાલની મોટર ઊભેલી હોવાથી હજી માણેકલાલ જંકમાં જ હોવા જોઈએ એવા તેનો નિશ્ચય થયો અને તેથી ગાડીવાળાને ગાડીમાં આપીને તે ફેરવી ફાલમાં જવાની તૈયારીમાં હતી. એટલામાં તે માણેકલાલ બહાર આવી લાગ્યો. ભાગીરથીને એતાં જ તેણે પૂછ્યું કે : “ કેમ, અત્યારે શા કારણથી આવ્યું થયું છે ? ” એના કિત્તમાં ભાગીરથી એ જણાવ્યું કે : “ માણેકલાલ, હું અત્યારે એક બહાર અગત્યની અને એક વાર્તા તમને સંભળાવવામાટે અહીં આવી છું; પરંતુ તે વાર્તા બહુ લાંબી અને વધુ હોવાથી મારે લગભગ તમારો એક કલાક જેટલો સમય લેવો પડશે; એટલામાટે હું તો પાંચા પૂર્વરોડામાં થાશે અને હું તો કેનેડી સીટિસ અથવા તો એવા જ માન્ય એક સ્થાનમાં ચાલવાની વ્યવસ્થા કરું; દારણકે, કમળના વાતચત એનાં વચ્ચે જગ્યામાં બધાં જ આનંદથી વાતચીત કરી શકશે.

“ યાહો ત્યારબાદ મોટરમાં એટલે આપણે ત્યાં જ ચાલ્યા; માણેકલાલે કહ્યું.

માણેકલાલ તથા ભાગીરથી મોટરમાં એક અને બીજા પ્રમાણે મોટરક્રાઇવરે કેનેડી સીટિસ પરના એક એકાંત સ્થાનમાં લાગીને મોટરને ઉભા રાખી દીધો. માણેકલાલ તથા ભાગીરથી મોટરમાંથી ઊતરીને થોડાક અંતરપર આવેલા એક મેચપર જઈને એક

અને બેઠા પછી ભાગીરથીએ નિમ્ન લિખિત વાર્તાલાપનું મંગળાચરણ કયું:—

“ભાણેકલાલ, આજે હું અહીં તમને એક એવી ભયાનક વાર્તા સંભળાવવામાટે આવી છું કે જે વાર્તાના શ્રવણથી તમારા અંતઃકરણમાં અસહ્ય આઘાત થવાનો સંભવ છે; એટલામાટે પ્રથમ મારી તમને એ સૂચના છે કે, હૃદયને જરા કઠિત તથા દૃઢ કરજો અને મારી વાર્તા સંભળી લીધા પછી અમુક વિષયની શી વ્યવસ્થા કરવી, એ વિશેનો યોગ્ય વિચાર કરીને નિશ્ચય કરજો.”

“ભાગીરથી, જ્યારથી આપણો પરસ્પર પરિચય થયો છે, ત્યારથી ભયંકરતા તો આપણા માટે એક સાધારણ શબ્દ જ થઈ પડ્યો છે અને તેથી અમુક ભયંકર વાર્તાના શ્રવણથી મારા અંતઃકરણમાં સાધારણ આઘાત થવાનો પણ બહુ જ ન્યૂન સંભવ છે, તો પછી અસહ્ય આઘાત થવાની ભીતિ રાખવી સર્વથા અકારણ છે. અર્થાત્ તારે જે ભયાનક વાર્તા સંભળાવવી હોય તે આનંદથી અને સંકોચ વિના જ કહી સંભળાવ; હું તે સંભળવાને કટિબદ્ધ છું.”

“જો તમારું અંતઃકરણ એટલું બધું દૃઢ હોય, તો મારો પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે, તમારાં ગૃહલક્ષ્મી શારદાદેવીના ચારિત્ર્ય વિશે તમારો શો અભિપ્રાય છે ? ” ભાગીરથીએ કટાક્ષપૂર્વક પૂછ્યું.

“આ પ્રશ્ન પૂછવાનું કારણ ? આજના તારા વાર્તાલાપ સાથે શારદાના ચારિત્ર્યનો શો સંબંધ છે, એ હું સમજી શકતો નથી.” ભાણેકલાલે ભાગીરથીના પ્રશ્નપ્રતિ આશ્ચર્ય દર્શાવીને કહ્યું.

“આજના મારા વાર્તાલાપનો મુખ્યતઃ તમારી દેવી શારદાના ચારિત્ર્ય સાથે જ ગાઢ સંબંધ હોવાથી મેં આ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે; આવો પ્રશ્ન અકારણ પૂછે એવી આ ભાગીરથી અવિચારશીલા નથી.” ભાગીરથીએ પોતાના પ્રશ્નની સકારણતાની સિદ્ધિનોયત્ન કર્યો.

“મારી ગૃહદેવી શારદાના ચારિત્ર્ય વિશે મારો તો અત્યાર સુધી એવો જ દૃઢ અભિપ્રાય છે કે, જે ગંગોત્રીના ગંગાજળમાં પંકજન્ય મલિનતાનો, તમ કાંચનમાં અશુદ્ધતાનો, સુધાકર ચંદ્રમાં લુપ્તતાનો અને અમૃતમાં મૃત્યુનો સંભવ માનવામાં આવે, તો જ શારદાના ચારિત્ર્યમાં કલંક હોવાનો સંભવ માની શકાય.” માણેકલાણે પોતાની અર્ધામના શારદાની નિષ્કલંક શુદ્ધતાનું ગર્વપૂર્વક પ્રતિપાદન કર્યું.

પરંતુ ભાગીરથી માણેકલાલના એ કથનનો પ્રતિવાદ કરતી કહેવા લાગી કે: “માણેકલાલ, તમે વિદ્વાન, વિચારશીલ અને દક્ષ હોવા છતાં એક સ્ત્રીના ચારિત્ર્યમાં આટલોખંધો વિશ્વાસ રાખો છો, એથી મને અત્યંત આશ્ચર્ય થાય છે. ગંગોત્રીનું ગંગાજળ જ્યારે ખંગાળાની ભૂમિના સંપર્કમાં આવે છે, તે વેળાએ તે ગંગાજળ પણ મલિન થાય છે; સુધાકર ચંદ્રમાં પણ શશકલંક પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, કોઇવાર કાંચનમાં પણ અન્ય કનિષ્ઠ ધાતુનું મિશ્રણ થએલું પરખાય છે અને ‘અમૃતમપિ વિષાયતે’ એ કવ્યુક્તિ પણ સંભળાય છે, તો પછી એક સ્ત્રીના ચારિત્ર્યમાં દોષ કિંવા કલંકના અસ્તિત્વની કથા પણ સર્વથા સ્વાભાવિક જ જણાય છે. કોઇક સમયમાં શારદા કદાચિત્ શુદ્ધ હશે, પણ ગમે તે કારણથી તે અત્યારે કલંકની થઇ ચૂકી છે; તેણે પોતાની વિશુદ્ધતાને સદાને માટે ખોધ નાખી છે.....”

ભાગીરથી આગળ બોલવા જતી હતી એટલામાં તેને વચ્ચે જ બોલતી અટકાવીને માણેકલાલે કહ્યું કે: “ભાગીરથી, હું પોતે કલંકિત થઈ ચૂક્યો છું અને મારા ચારિત્ર્યમાં અશુદ્ધતાનો સંપૂર્ણ સંચાર થએલો છે, પરંતુ મારી ભાર્યા શારદા કલંકિની થઇ હોય, એ વાત્તાને માનવાની મારી મનોદેવતા મને સ્પષ્ટ ના પાડે છે

“માણેકલાલ, તમે હજી બોળા અને શારદામાં અતિ વિશ્વાસ રાખનારા હોવાથી જ આ વાત્તાને સત્ય તરીકે સ્વીકારતાં તમારું મન

અચકાય છે. સ્ત્રીઓના સ્વભાવ વિશે શાસ્ત્રકારોએ એવો અભિપ્રાય દર્શાવેલો છે કે, ‘ મદિરાપાન, દુર્જનનો સંસર્ગ, પતિનો વિરહ, પર્યટન, કુસમયનું શયન, અને અન્યના ગૃહમાં નિવાસ; એ છ સ્ત્રીઓના વ્યભિચાર દોષનાં મુખ્ય કારણો છે; ’* અને એમાંના દુર્જનના સંસર્ગથી જ શારદા વ્યભિચારિણી થઈ ગઈ છે. ” ભાગીરથીએ શાસ્ત્રના પ્રમાણથી શારદાને કલ્પકિની ઠરાવવાનો યત્ન આદર્યો.

“ શારદા એવા કયા દુર્જનના સંસર્ગમાં આવી છે કે જેથી આ પરિણામ થવાની સંભાવના ધારી શકાય ? ” ભાણેકલાલે સંકાશીલતાથી પૂછ્યું.

“ તે એક એવા દુર્જનના સંસર્ગમાં આવી છે કે, તેના સંસર્ગના પરિણામે તે વ્યભિચારિણી થઈ છે, એટલું જ નહિ, પણ તે દુર્જન શારદાએ તેને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે નાણાંની રકમ ન આવવાથી શારદાના તેની સાથેના એ વ્યભિચારની ગુપ્ત વાર્તાને પ્રકાશમાં લાવીને શારદાની પ્રતિષ્ઠાને ધૂળમાં મેળવવાના નિશ્ચયપર આવી પહોંચ્યો છે. પરંતુ શારદાની પ્રતિષ્ઠા સાથે તમારી પ્રતિષ્ઠા પણ જોડાયેલી હોવાથી જ આ વાર્તા ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ મારે તમને જણાવવી પડી છે. ” ભાગીરથીએ ભયંકર વાર્તાના સ્વરૂપને ધીમે ધીમે વધારે ભયંકર બનાવવા માંડ્યું.

“ પરંતુ તે દુર્જનનું નામ ? ” ભાણેકલાલે ખેંચીને પૂછ્યું.

“ તમારા ઇન્દુને બજાવવા માટે તમારા અંગલામાં નિત્ય આવનાર પેલો હરામખોર હુજવદિયો બળદેવ ! ” ભાગીરથીએ તેના નામનો સ્ફોટ કરી દીધો.

* “ પાનં દુર્જનસંસર્ગઃ પત્યાચ્ચ વિરહોડનમ્ ।

સ્વપ્નોડન્યગેહવાસશ્ચ નારીસંદૂષણાનિ ષટ્ ” ॥

મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય ૯ મો, શ્લોક ૧૩ મો.

ખળદેવનું નામ સાંભળતાં જ માણેકલાલ હસી પડ્યો અને ભાગીરથીની વાર્તાને ઉડાવતો કહેવા લાગ્યો કે: “ ભાગીરથી, જે ક્રોધ મુંદર, મદનમૂર્તિ અને વિદ્વાન તથા વાકપટુ તરુણ પુરુષ હોય અને તેના સંસર્ગમાં આવતાં કદાચિત્ એક અખળાનું મન ચળી જાય, તો તે શક્ય માની શકાય; પરંતુ શારદા જેવી એક વિદુષી, વિશુદ્ધ-ચરિત્રા અને વિચારશીલા વનિતા ખળદેવ જેવા એક કૃષ્ણકાય, કંગાલ અને મંદબુદ્ધિ પુરુષમાં આસક્ત થઇને પોતાના શિરપર અનિ-વાર્ય કલંકના ભારને વહેરી લે, એ તો કદાપિ ન માની શકાય તે ન જ માની શકાય ! ”

“ સ્ત્રીઓ પુરુષની સુન્દરતા અથવા અવસ્થાનો વિચાર કરતી જ નથી; પુરુષ સુરૂપ હોય કિંવા દુરૂપ હોય એનો કામાતુરો સ્ત્રીને વિવેક હોતો જ નથી; કિન્તુ તેઓ પુરુષના આધારને જોતાં જ ચળિત થઇ જાય છે. અર્થાત્ એકાંતમાં પુરુષને જેવા માત્રથી જ સ્ત્રીઓ કામવિદારને વશ થતી હોવાથી તેમજ ચિત્તની ચંચળતા તથા સ્વભાવથી સ્નેહહીન હોવાના કારણથી કેટલીકવાર યત્નપૂર્વક રક્ષિત રમણીઓ પણ પતિથી વિરુદ્ધ થઇને વ્યભિચારના માર્ગમાં ઘસડાઇ જાય છે. બ્રહ્માએ સ્ત્રીનો સ્વભાવ એવા જ પ્રકારનો નિર્મેસો હોવાથી પુરુષે યત્નપૂર્વક પોતાની પત્નીની પવિત્રતાને રક્ષવાની આવશ્યકતા છે. મનુએ કેવળ સ્ત્રીઓ માટે જ શય્યા, આસન, અલંકાર, કામ, ક્રોધ, કુટિલતા, દ્રોહભાવ અને કુત્સિત આચારની કલ્પના કરેલી છેX અને તેથી સ્ત્રીઓ આ વિષયમાં સદા અદંપ વિશ્વાસને

× “ નૈતા રૂપં પરીક્ષન્તે નાસાં યયાસિ સંસ્થિતિ ; ।

સુરૂપં વા વિરૂપં વા પુમાનિત્યેષ મુંજતે ॥ ૧૪ ॥

પૌંશ્ચલ્યાચ્ચલચિત્તાચ્ચ નૈઃસ્નેહ્યાચ્ચ સ્વભાવતઃ ।

રક્ષિતા યત્નતોઽપીહ મર્તૃષ્વેતા બિકુર્વતે ॥ ૧૫ ॥”

જ પાત્ર છે. ” ભાગીરથીએ સ્ત્રી જાતિના સ્વાભાવિક દોષોનો સ્ફોટ કરી બતાવ્યો.

“ સર્વ સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ જ્યારે બ્રહ્માએ આવા જ પ્રકારનો બનાવ્યો છે અને તું પણ સ્ત્રી હોવાથી તારામાં પણ એ સ્વભાવનો અંશ હોવો જ જોઈએ, એ તારા પોતાના કથનથી જ સિદ્ધ થાય છે; તો પછી આ તારો દ્રોહભાવ અથવા તારી કુટિલતા નહિ હોય, એનો શો નિશ્ચય વાર ? ” માણેકલાલે ભાગીરથીને તેના જ વિસ્તારેલા વાગ્જાળમાં સપડાવી લોધી.

“ તમારી કોટિ સત્ય છે; સ્ત્રીના સ્વભાવ વિષયક એ નિયમમાં મારો પણ અંતર્ભાવ થઈ જાય છે; પરંતુ એટલું તમારે અવશ્ય લક્ષમાં રાખવાનું છે કે, સ્ત્રીનો એ સ્વભાવ પણ પ્રસિદ્ધ છે કે, સ્ત્રી કદાચિત પોતાના પતિની વિરોધિની થાય છે, પરંતુ જે પુરુષ તેનો પ્રેમપાત્ર હોય છે તેના કલ્યાણ માટે તો સ્ત્રી પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપવાને પણ તૈયાર થઈ જાય છે. તમે મારા પ્રેમપાત્ર હોવાથી જ તમારી અપ્રતિજ્ઞાની વાર્તા મારાથી સાંભળી શકાતી નથી અને તેથી જ મારે આજે તમને આટલું બધું કહેવું પડે છે. ” ભાગીરથીએ દક્ષતાથી તે જાળમાંથી છટકવાને પ્રયાસ કર્યો, અને વધારામાં જણાવ્યું કે: “ જો આવું કંઈ ન જ બન્યું હોય, તો શારદાના શિરપર અસત્ય દોષારોપ કરવાથી મને પોતાનો શો લાભ થવાનો

एवं स्वभावं ज्ञात्वाऽऽसां प्रजापति निसर्गजम् ।

परमं यत्नमातिष्ठेत्पुरुषो रक्षणं प्रति ॥ ૧૬ ॥

शय्यासनमलंकारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।

द्रोहभावं कुचर्यांच स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ” ॥ ૧૭ ॥

મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય ૯ મો.

હતો વાર ? શારદા મને તે એવી શી નડે છે કે જ્યાં હું તેના માથાપર આવો જીવલેણ આજ ચઢાવવાને તૈયાર થાઉં ? ”

“ પરંતુ શારદા જીજ્ઞાસુના સંસર્ગથી કલંકિની થઈ ચૂકી છે, એ વાર્તા તારા જીજ્ઞાસુમાં કેવી રીતે આવી ? જીજ્ઞાસુને તારી ભલામણથી જ મારે ત્યાંનું કામ મળેલું હોવાથી શું આ વાર્તાતને જીજ્ઞાસુને પોતે જ જણાવી ? ” માણેકલાલે કિંચિત્ પ્રમાણમાં શંકાને આધીન થઈને એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ આ વાર્તા તો જીજ્ઞાસુને પોતે જ મને જણાવી, પરંતુ એક ચમત્કારિક રીતે અને મારી કલ્પના શક્તિના પરિણામે જ એ ગુપ્ત વાર્તા મારા જીજ્ઞાસુમાં આવી. ” એમ કહીને ભાગીરથીએ જણાવ્યું કે : “ બનાવ એમ બન્યો કે, આજે સાંજે અચાનક જીજ્ઞાસુ મારી પાસે આવ્યો અને મારી પાસેથી દશ રૂપિયા ગિછીના માગવા લાગ્યો. જ્યારથી તે ઇન્દુને બણાવવા માટે તમારે ત્યાં રહ્યો, ત્યારથી આજ સુધીમાં એકેવાર તે મારી પાસે આવ્યો નહોતો અને તે દરમિયાન આગળ કરતાં તેની પાસે પૈસાની સારી છૂટ રહ્યા કરતી હતી એ તે મારો પાડોશી હોવાથી મારા જીવમાં આવ્યા કરતું હતું. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં તેણે આવીને જ્યારે મારી પાસેથી દશરૂપિયા ગિછીના માગ્યા ત્યારે મેં સ્વાભાવિક જ સવાલ પૂછ્યો કે “ જીજ્ઞાસુ, આજકાલ તું પાંચ પંદર રૂપિયા મહિને કમાય છે અને ઘરના ખર્ચનો ભાર તો તારા માથા પર છે નહિ, તો પછી તને ગિછીના રૂપિયા શા માટે લેવા પડે છે. તેના કાંઈ ખુલાસો તારી પાસે છે ખરો ? આ વેળાએ તે દારૂ પીને તથા કોકેન ખાઈને આવેલો હોવાથી દારૂના નશામાં જ તેણે પોતાના અંતરમાંના ભાવોને એકદમ બહાર ઝાટી કાઢીને મને જણાવ્યું કે : “ ભાગીરથીઆઈ, તમેજી તો મને માત્ર ટયુશન અપાવ્યું હતું, પણ ત્યારપછી તરત જ શારદા

શેઠાણીનો મારી સાથે પ્રેમ સંબંધ થવાથી બચાવવાના પગારના પંદર રૂપિયા ઉપરાંત મને શારદા પાસેથી મહિને બીજા ત્રીસથી આઠાસ રૂપિયા મળ્યા કરતા હતા અને તેથી મારો દાડ તથા કોકેન વગેરેનો ખર્ચ સારી રીતે ચાલ્યા કરતો હતો. પરંતુ આ મહિનામાં દાડવાળા અને કોકેનવાળાનું મારા શિરપર કેટલુંક લેણું થવાથી હું દેવાદાર થઈ ગયો છું એટલા માટે મેં આજે શારદા પાસેથી રૂપિયા બસેની માગણી કરી, પણ તે રૂપિયા આપવાને બદલે તેણે મને તિરસ્કારપૂર્વક ઘરમાંથી ચાલ્યા જવાનો અને ફરી ગૃહમાં પ્રવેશ ન કરવાનો હુકમ ફરમાવી દીધો; કારણ કે, તે એક નવા યારના પ્રેમમાં લપટાયેલી હોવાથી હવે મારા પ્રેમનો તેને કંટાળો આવ્યો છે. પણ હું એ રાંડને એમ સસ્તામાં છોડવાનો નથી; મારી આખર તો જાણે છે જ નહિ, એટલે તેની આખર લેતાં મને જરા પણ વાર થવાની નથી. હું તો એક બે દિવસમાં તે ક્યાંક જવા માટે બહાર નીકળશે એટલે રસ્તામાં જ તેનો ચોટલો ઝાલીને મારવા મંડીશ અને મારી સાથેના તેના ગુપ્ત પ્રેમની વાર્તાને વિશ્વવિખ્યાત કરી દઈશ; પછી બલે તેનો ધણી મને જેલમાં મોકલાવતો કે ફાંસીએ ચઢાવતો ! હું કાંઈ આ દાલો લવારો નથી કરતો, પણ જે કાંઈ બોલું છું, તે પ્રમાણે બે કે ચાર દિવસમાં જ બતાવીશ અને ત્યારે જ તે રાંડ જાણશે કે, આ હુરામખોર હુળવદિયાને છોડવાનું આવું પરિણામ ભોગવવું પડે છે ! તેના આ લાંબા બાપણને સાંભળીને ઘડીભર તો હું આબી જ બની ગઈ અને ગંભીર ચિંતામાં પડી ગઈ. ત્યારપછી મારા મનમાં, અવશ્ય આવું કાંઈ બન્યું હશે, ત્યારે જ આ નાગો બળદેવ આમ બખાળતો હશે, એવો વિચાર કરીને આ વાતને દાખી દેવાના ઉદ્દેશથી મેં તેને તેની માગણી પ્રમાણે દશ રૂપિયા આપ્યા અને કહ્યું કે:—“બળદેવ હાલ, તરત આ બાજતની હોહા કરીશ નહિ; ચાર

આઠ દિવસ ખમી જળે એટલે મારાથી બનશે તો હું શારદાને સમજાવીને તને સારી રકમ અપાવી દષ્ટ, મારી વાત માનીને તે ચાલ્યો ગયો, પણ મારાથી આ વાર્તા શારદાને કહેવાય તેમ ન હોવાથી હું તરત તમારી પાસે દોડી આવી અને તમને આ વાર્તા તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં જણાવી દીધી, હવે આની જે કાંઈ પણ વ્યવસ્થા કરવાની હોય, તેનો ભાર તમારા શિરપર રહેલો છે; કારણ કે, જે એ નાગો અને નીચ બ્રહ્મદેવ પોતાની જાતપર બંધને આ વાર્તાનો પ્રકાશ કરી દેશે અથવા તો શારદાના શરીરપર કયાંક માર્ગમાં હલ્લો કરશે, તો તમારા માટે ડૂબી મરવા જેવું થઈ પડશે.”

“ ધારો કે, કદાચિત્ શારદા આ અપરાધની ભાગિની થઈ હોય અને એ વિશેનો આપણા મનમાં નિશ્ચય થઈ જાય તો પછી આ લજ્જાસ્પદ ઘટનાને સદાને માટે દાખી દેવાનો મારે શો પ્રયત્ન કરવો?” માણેકલાલના હૃદયમાં આ વિષસિંચનનું કાંઈક પરિણામ થવા માંડ્યાથી તેણે ગંભીર સ્વરથી ભાગીરથીને કલંક નિવારણનો ઉપાય પૂછ્યો.

“ નીચ પુરુષસાથે અયોગ્ય સંબંધ રાખનારી, ગર્ભપાત કરનારી અને પતિઘાતિની પ્રમદા સદાત્યાગ અથવા વધને પાત્ર મનાય છે, એટલે એમાંનો જે માર્ગ ઉચિત જણાય તેનો સ્વીકાર કરવો.” ભાગીરથીએ ઉપદેશાત્મક ઉપાય દર્શાવ્યો.

“ ઠીક છે, જે એવોજ પ્રસંગ આવશે, તો પરમાત્મા જેવી બુદ્ધિ આપશે તદનુસાર આ કલંક નિવારણનો પ્રયત્ન કરાશે.” આમ કહીને માણેકલાલે હવે ત્યાંથી જવાની ઇચ્છા દર્શાવતાં કહ્યું કે:— “હું ધાઈ છું કે, હવે આ વિષાદવર્ધક વાર્તાની સમાપ્તિ થઈ છે અને સમય પણ ધણો થયો છે; માટે હવે આપણે ધરભણી જવાને રવાના થઈ એ તો વધારે સારું.”

“ ઘેર ગુલાબ એકલી હોવાથી મારે પણ ઘેર જવાની ઉતાવળ જ છે; પણ હા શારદાએ જો પાપ કર્યું હશે, તો એની એવીસે કલાક તમારા ઘરમાં જ રહેનારી પેલી વિધવા પાર્વતીને અવશ્ય કાંઈ પણ સણસા હશેજ; એટલા માટે મારો આગ્રહ છે કે, પાર્વતીને પણ ગુપ્ત રીતે એ વિશે પૂછીને ખાત્રી કરી : એને અને ત્યાર પછી જ શારદાને અપરાધિની માનજો. ” આ શબ્દો ઉચ્ચારતી ભાગીરથી બંન્યપરથી ઉઠીને ઉભી થઈ ગઈ.

માણેકલાલ અને ભાગીરથી ત્યાંથી આવીને મોટરમાં બેઠાં અને મોટર ચાલતી થઈ. ભાગીરથીને કાલ્યાદેવીપર તેના ઘરની નીચે ઉતારીને માણેકલાલ પોતાના બંગલામાં આવી પહોંચ્યો. શારદાના મુખમંડળમાં વિષાદ તથા ઉદાસીનતાની છટાને જોઈને તે કાંઈક અધિક શંકાશીલ થયો.

*

*

*

*

*

બીજો દિવસ કોઈ પણ પ્રકારની વિશિષ્ટ ઘટના વિના જ વીતી ગયો. ત્રીજો દિવસે પ્રભાતમાં લગભગ નવ વાગે માણેકલાલ ચાહે પીધા પછી ન્યૂસપેપર વાંચતો ટ્રાઈગર્મમાં બેઠો હતો એટલામાં મૈયાએ ટપાલમાં આવેલા ત્રણચાર કાગળો લાવીને માણેકલાલને આપ્યા. એમાંનો એક બંધ કાગળ શારદાના નામનો હતો અને તેના પર આ પ્રમાણેનું શિરનામું કરેલું હતું:—

“ અત્યંત ખાનગી.

“ અખંડ સૌ. શારદા માણેકલાલ બેંકર

“ સ્વ. ગોવિન્દલાલ બેંકરનો બંગલો

Local.

પેડરરોડ—મુંબઈ ”

આમાંના ‘અત્યંત ખાનગી’ એ બે શબ્દોએ માણેકલાલના

૨૮૨ આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃગજળ

હૃદયને સંકાશીલ બનાવી દીધું અને તેથી તેણે તે કાગળને ફાડીને વાંચવા માંડ્યું; કારણ કે, વિધવા પાર્વતી રજસ્વલા હોવાથી શારદા પોતે આજે રસોઈના કામમાં રોકાયેલી હતી અને તેથી તેના આવી પહોંચવાનો સંભવ નહોતો. તે કાગળમાં આ પ્રમાણેની વિગત લખેલી હતી:—

“ મારી રનેહભાગિની સુંદરી શારદા,

“ તેં તારી પોતાની ઇચ્છાથી જ મારી સાથે રનેહસંબંધ રાખીને મને સુખી તથા ભાગ્યશાળી બનાવ્યો હતો અને તેથી હું મને પોતાને સુખના શિખરપર ચઢી ગએલો માનતો હતો. પરંતુ થોડાક દિવસથી તારો પ્રેમ એક બીજા યારમાં બંધાયેલો હોવાથી પરમ દિવસે તેં તારા આ જૂના યારનો તિરસ્કાર કરીને તારા ધરમાંથી કાઢી મૂક્યો, એટલું જ નહિ, પણ તારા ધરના દરવાજા મારા આવવામાટે સદાને માટે બંધ કરી દીધા, એથી જો મારા મનમાં વૈરનો અગ્નિ સળગી હશે તો તે સ્વાભાવિક જ છે. કારણ કે, તારા તિરસ્કાર અથવા તારી અવકૃપાને પાત્ર થવાથી મારા હાથમાંથી તો લલના અને લક્ષ્મી ઉભય વસ્તુઓ નીકળી ગઈ છે અને તેથી નિરાશાનો આઘાત અસહ્ય થતાં હું મરણિયો થઈ ચૂક્યો છું. અર્થાત્ જો દિવસના અવધિમાં જો તું મારાપર ચિદ્રી લખીને અથવા તો પાર્વતીદ્વારા સંદેશો કહાવીને પાછો મને તારી પાસે બોલાવી આપણા આગલા સંબંધને ચાલુ કરવાની અને મને જેટલા રૂપિયાની આવશ્યકતા છે તેટલા રૂપિયા આપવાની ઉદારતા નહિ બતાવે, તો ત્રીજે દિવસે હું તારા મારીસાથેના ગુપ્ત સંબંધની વાર્તાનો એવી રીતે પ્રકાશ કરીશ કે તેના યોગે તું સમાજના તથા તારા પતિના બીષણ તિરસ્કારને પાત્ર થઈશ અને તારી સર્વત્ર અપકીર્તિ થવાથી તારૂં

સુખ ધૂળમાં મળી જશે અને તારા માટે વાવ અથવા ફૂલો પૂરવાનો પ્રસંગ આવી લાગશે. જે સાનમાં સમજીશ, તો તારી પ્રતિષ્ઠા જળવાશે અને નહિતો તારી આખરના કાંકરા થઇ જશે. આનો અનુકૂળ જવાબ મને પરમ દિવસની સાંજ સૂધીમાં મળવો જ જોઇએ. જે જવાબ આપવામાં બેદરકારી બતાવીશ, તો યાદ રાખજે શારદા, કે હું આખર વગરનો અને મરણિયો હોવાથી તારો ફજોતો કરતાં મને જરાપણ વાર લાગવાની નથી. પછી મારા શિરપર દોપનો આરોપ ન કરીશ. વિદુષી વનિતાને વિશેષ લખવાની આવશ્યકતા નથી.

તારો સદાનો ભોગી બ્રમર બળદેવ ! ”

ભાગીરથીએ જે દિવસ પૂર્વે માણેકલાલના હૃદયમાં જે વિષનું સિંચન કર્યું હતું, તે વિષનું આ કાગળના વાંચવાથી તેના હૃદયમાં એવું તો પ્રબળ પરિણામ થવા માડ્યું કે, તેના યોગે તેની વિચાર-શક્તિનો લોપ થઇ ગયો અને નિષ્કલંક તથા પતિપરાયણ શારદાને તે શંકાની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. અંતઃકરણમાં કોપની ભીષણ જવાળા ઉદ્ભવવાથી તેણે તત્કાલ પાર્વતીને પોતા પાસે બોલાવી અને કોપને પ્રકટ થવા ન દેતાં ગંભીર મુદ્રાથી તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:-

“ પાર્વતી, તું એક સુશીલ અને કૃતજ્ઞ બાલિકા કન્યા છે અને અત્યારે મારા અનુચી પોપાય છે, એટલા માટે માફ કહ્યાણુ ઇચ્છું એ તારો પરમ ધર્મ છે. આજે તારી સત્યપ્રિયતામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને હું તને એક ગંભીર પ્રશ્ન પૂછવા માગું છું અને આશા છે કે, તું હૃદયમાં લેશ માત્ર પણ સંકોચ ન રાખતાં મારા તે પ્રશ્નનું સત્ય તથા યથાર્થ કિત્તર આપીશ અને અસત્યનું અવલંબન નહિ કરે.”

“ મારા કૃપાળુ અનુદાતા સમક્ષ મારે અસત્યવાદ શા માટે કરવો જોઇએ ? હું તો જે સત્ય હશે તે જ કહેવાની.” પાર્વતીએ નમ્રતા-સહિત સત્યનો આડંબર બતાવ્યો.

“ ત્યારે તારા મુખમાંથી હું એ જાણવા માગું છું કે, તારા આ ગૃહમાં આવ્યા પછી તું બહુધા ચોવીસેકલાક અહીં જ રહે છે અને આઠ દશ દિવસે કોઇકવાર જ બહાર જાય છે; તો તારી શેઠાણી શારદાના ચારિત્ર્યમાં તે કોઇ પણ પ્રકારની વિકૃતિનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે કે કેમ ? કારણ કે, ગઇ કાલે એવી વાત મારા કાને આવી છે કે, ઇન્દુના શિક્ષક બ્રજદેવ સાથે તારી શેઠાણીનો ગુપ્ત સ્નેહ સંબંધ હતો અને એ રહસ્યને તું પણ સારી રીતે જાણે છે.”

માણેકલાલે જે વાત હતી તે ખુલ્લે ખુલ્લી જણાવી દીધી.

પાર્વતી થોડીવાર તો વિચારમાં પડી ગયા જેવી દેખાઇ અને ત્યારપછી કહેવા લાગી કે: “ અન્નદાતા, આપના ગૃહના આ ગુપ્ત ભેદનો મારા મુખથી કયાંય પણ સ્ફોટ ન થાય, તો સાહે, એવી જ મારી બાવના હતી; પરંતુ જ્યારે આ વાર્તા આપના જાણવામાં આવી ચૂકી છે અને આપ પોતે જ આ ભેદને જાણવા માટે તૈયાર થયા છો, તો હવે આપ સમક્ષ અસત્યનો વાદ કરવો, એ મને યોગ્ય જણાતું નથી. જે વાત આપના કાને આવી છે તે અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે એટલે કે, દુષ્ટ બ્રજદેવના સંસર્ગથી શેઠાણીનું ચારિત્ર્ય આજે ઘણા દિવસથી કલંકિત થઇ ચૂક્યું છે. એક બે વાર આ વાર્તા આપને જણાવી દેવાની મને અનિવાર્ય ઇચ્છા થઇ હતી, પણ કદાચિત્ત આપ પતિ પત્ની એક થઇ જશે, તો શારદાજાની અવકૃપાને પાત્ર થતાં મારો નિરાધાર વિધવાનો રોટલો ટળી જશે, એ બચથી મારી તે ઇચ્છાને મેં બળાત્કારે જ હૃદયપટમાં દબાવી રાખી હતી. પરંતુ હમણાં બે દિવસથી શેઠાણી તથા બ્રજદેવનો કોઈ કારણથી અણબનાવ થઇ ગયો છે અને તેથી બ્રજદેવ બે દિવસથી અહીં જોવામાં આવ્યો નથી. ”

અત્યાર સૂધી માણેકલાલના મનમાં જે શંકા કાંઈક અટક હતી તે પાર્વતીના, ભાગીરથીના જણાવી રાખેલા પાઠ અનુસાર, અક્ષરે અક્ષર અસત્યવાદના યોગે અત્યંત સુદૃઢ થઈ ગઈ અને તેથી તે પ્રાતઃસ્મરણીયા પ્રતિસાવિત્રી કિંવા પ્રતિદ્વમ્યન્તી શારદાને મહાપાપિષ્ઠા, કુલકલંકિની વ્યભિચારિણી અને કુલટાના સ્વરૂપમાં જ નિહાળવા લાગ્યો; મહાપ્રપંચ પરાપણુ અને ધૂર્તશિરોમણિ આયાગોના છળ પ્રપંચથી કાચા કાનના આયેલ્લોનું અંતઃકરણ જેવી રીતે પવિત્રતાની સજીવન પ્રતિમા ઉરડોમોનાના ચારિત્ર્ય વિશે શંકાશીલ થઈ ગયું હતું, તેજ અવસ્થા અત્યારે માણેકલાલની પણ થઈ હતી, એમ કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય થઈ. પરંતુ હૃદયના એ વિકારોને પાર્વતી સમક્ષ વ્યક્ત કરવાની આવશ્યકતા ન હોવાથી તેણે પાર્વતીને જવાની આજ્ઞા આપતાં કહ્યું કે:—

“પાર્વતી, તેં આ સત્યવાર્તા મને જણાવી છે તે માટે હું તારો આભાર માનું છું અને પ્રસંગ આવતાં આ ઉપકારનો બદલો હું વ્યાજ સાથે વાળી આપવાનું તને વચન આપું છું. પરંતુ આ ભેદ મારા જણવામાં આવી ગયો છે અથવા તો આ વિશે તને મેં કાંઈ પૂછ્યું છે, એ વાત હાલ તરત તારી શેઠાણીને જણાવીશ નહિ, કારણ કે, તેથી મને મારી હાનિ થવાનો સંભવ છે, હવે તારે જવું હોય તો ભલે જા. ”

પાર્વતી માણેકલાલ પાસેથી ચાલી ગઈ અને ત્યાર પછી ઉતાવળથી જમીને માણેકલાલ ઐકમાં જવા માટે રવાના થયો; પણ આજે ઘેરથી એકદમ ઐકમાં જવાને બદલે પ્રથમ તે ભાગીરથી પાસે તેને ઘેર ગયો અને તેને જણાવ્યું કે: “જળદેવનો આજે શારદાના નામનો આ કાગળ આવ્યો છે અને પાર્વતીને પૂછવાથી પણ એમ જ જણાયું છે કે, શારદા વ્યભિચારના દોષપંકથી લિપ્ત

થઈ ચૂકી છે. ” એ પછી ભાગીરથી અને માણેકલાલે લગભગ એક કલાક જેટલો સમય ગુપ્ત સંવાદમાં વીતાડ્યો અને ત્યાર પછી અમુક પ્રકારના એક નિશ્ચયપર આવીને માણેકલાલ ઐકમાં જવા માટે રવાના થયો.

સાંજે માણેકલાલે ઘેર આવીને શારદાને જણાવ્યું કે: “ શારદા, ઐકના બહુજ જોખમ ભરેલા કામના બોળથી માફે શરીર આજકાલ કાંઈક અસ્વસ્થ રહ્યા કરે છે, એટલું જ નહિ, પણ મુખ-ધના પ્રવૃત્તિમય જીવનનો મારા મનને પણ કંટાળો આવી ગયો છે, એટલા માટે આવતી કાલે જ મારો પ્રવાસે નીકળવાનો વિચાર છે. અહીંથી પ્રથમ આપણે આજ પર્વતપર જઈને ત્યાં થોડા દિવસ નિવાસ કરીશું અને ત્યાંથી માતૃશ્રી મુખદ્રા દેવીના દર્શન માટે કાશી પણ જઈશું આ પ્રવાસના યોગે મનનો કંટાળો પણ દૂર થશે અને શરીરમાં પણ નવીન સ્વસ્થતા આવી જશે, એવી મારી માન્યતા છે.”

“ આપની એવી ઇચ્છા હોય, તો મારી ના છે જ નહિ; કારણ કે, આપના શરીરની સ્વસ્થતાનો આપણે પ્રથમ વિચાર કરવાનો છે. ” શારદાએ માણેકલાલની ઇચ્છાને તત્કાળ અનુમતિ આપીને પૂછ્યું કે: “ પણ નાથ, આપણે પ્રવાસમાં કેટલાં જણ અહીંથી જવાનાં છીએ, એનો નિશ્ચય તો કરી રાખ્યો છે ને ? કારણ કે, લક્ષ્મણ મારાં માતૃશ્રીને કાશીમાં મૂકી આવ્યાપછી દેશમાં ગયો છે, તો સાથે ક્યા નોકરને લેવાનો છે ? ”

“ ઇન્દુને તો કપિંજલા પાસે જ મૂકી જવાની મારી ઇચ્છા છે અને ઐકમાંના બે નોકરો તથા પાર્વતીને સાથે લેવાની મેં ધારણા રાખી છે; અને મારો એ વિચાર, આશા છે કે, તને પણ ગમશે જ. ” માણેકલાલે કહ્યું.

“ આપનો વિચાર મને ન ગમે, એ કદાપિ અને જ નહિ;

પરંતુ જો ઇન્દુને સાથે લેવાય તો સાફ; કારણ કે, મારાં માતૃશ્રી તેને જોઈને પ્રસન્ન થશે. ” શારદાએ ઇન્દુને સાથે લઈ જવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

માણેકલાલે કહ્યું કે: “ વાફ ત્યારે એના આવતી કાલે વિચાર કરીશું. ”

પ્રવાસ માટેની એ ઘટિકાથી જ તૈયારીઓ થવા લાગી.

પ્રકરણ ૧૮ મું શારદાની પ્રાણાહુતિ !

પ્રિય પાઠક, આપણી નવલકથાનાં નાયક તથા નાયિકા માણેકલાલ અને શારદા જૈનકાંડાના પોતાના એ નોકરો તથા વિધવા પાર્વતીને સાથે લઈને રાજસ્થાનની શોભાના શિખરરૂપ મનાતા શૈલરાજ અર્જુનદાસ (આખૂ) પર આજે ચાર પાંચ દિવસથી આવીને રહેતાં હોવાથી આપણે પણ હવે મુંબઈ નગરીને ત્યાગીને હાલતરત આખૂના અવલોકન માટે તેમના અનુગામી થવાનું છે. શારદાની ઇન્દુને સાથે લાવવાની પ્રમણ ઇચ્છા હતી. પરંતુ માણેકલાલે “ એ સુકોમળ બાળકથી પ્રવાસના પરિશ્રમે સહી શકાશે નહિ અને તેથી જો કોઈ વાર બાળક અસ્વસ્થ થશે તો પ્રવાસમાં આનંદ મેળવવાને બદલે ચિંતાને ભોગવવાનો જ પ્રસંગ આવીને હશે રહેશે ? ’ આ પ્રમાણેના પ્રમણવાદ કરવાથી છેવટે પોતાના પ્રાણાધિક પુત્ર ઇન્દુને કપિંજલાની સંભાળમાં રાખીને શારદાને એકલાં જ પોતાના પતિ સાથે પ્રવાસમાં નીકળવું પડ્યું હતું. કપિંજલા તથા ઇન્દુ માણેકલાલ તથા શારદાના પ્રયાણ સમયે તેમને વળાવવા માટે રેશનપર

આવ્યાં હતાં અને તે વેળાએ પોતાના પુત્રના કપોક્ષોને અનેકવાર ચુંબનથી આર્દ્ર કરીને તેને કપિંજલાના હસ્તમાં અર્પતાં શારદાએ કપિંજલાને ગદ્ગદિત કંઠથી એવી પ્રાર્થના કરી હતી કે:—“કપિંજલા, મારો ઇન્દુ તારો દત્તક પુત્ર હોવાથી એને સંભાળવાનો અને પ્રેમ તથા માતૃતુલ્ય વાત્સલ્યથી ઊછેરવાનો સર્વ ભાર હવે વાસ્તવિકતાથી તો તારા શિરપર જ આવી પડ્યો છે અને તેથી એનું સર્વ પ્રકારે લાલનપાલન કરવું એ હવે માફ નહિ, પણ તારું જ કર્તવ્ય છે. હું અત્યારે દૂરના પ્રવાસે જાઉં છું, ઇન્દુથી અને તારાથી દૂર થાઉં છું; જીવન અનિશ્ચિત હોવાથી કદાચિત્ કોઇ અકસ્માતના યોગે મારા જીવનનો અંત આવી જાય અને હું આ સંસારમાં ન હોઉં, તો તે સમયમાં મારા જીવનવિભાગને કોઈપણ પ્રકાર ઓછું આવવા દૃઢશ નહિ અને એને માતાના વિયોગનો લેશમાત્ર પણ આઘાત ન થાય, એવી વ્યવસ્થા કરજે ! કોણ જાણે શાકારણથી માન અંતઃકરણમાં એક પ્રકારનું જ્વલન થયા કરે છે અને ‘શારદે, તારા શિરપર સત્વરજ કોઈ એક ભયાનક સંકટ આવી પડવાનું છે!’ એમ મારી મનોદેવતા મને વારંવાર સૂચવ્યા કરે છે ! આ કારણથીજ મારા મુખમાંથી આવા ઉદ્ગારો નીકળી જાય છે, એટલે તારે મારા આ ઉદ્ગારોથી આશ્ચર્યચકિત થવાનું નથી. હું પણ જ્યાં હોઈશ ત્યાંથી તને પત્ર લખતી રહીશ અને તું હું જ્યાંનું ઓફેસ તને લખી મોકલું તે ઓફેસપર નિયમિત રીતે તારા અને ઇન્દુના કુશળસમાચાર મારાપર મોકલતી રહેજે. પત્ર લખવામાં કદાપિ આજસ કરીશ નહિ; કારણ કે, પરદેશમાં તો પત્રનો જ મેળાપ હોય છે, એ તને નવેસરથી જણાવવાની અગત્ય હોય, એવી મારી માન્યતા નથી. તેમજ વારંવાર મારા ગૃહની સંભાળ પણ લીધા કરજે; કારણ કે, ગૃહ અત્યારે ભૈયાવસ્તુ છે એ તો તું સારી રીતે જાણે છે.” કપિંજલાએ શારદાને આશ્વાસન આપવા સાથે

ઈન્દુ વિશે નિશ્ચિન્ત રહેવાનું જણાવ્યું અને તેથી શારદાના હતાશ મનને કિંચિત્ સંતોષનો સ્પર્શ થયો. અસ્તુ; હવે આપણે પ્રસંગ-વશાત્ અર્ધુદાયલનું કિંચિત્ નિરીક્ષણ કરીશું, તો તે અસ્થાનીય કિંવા અપ્રાસંગિક તો નહિ જ થાય.

વિંધ્યાદ્રિ નામક પર્વતની પશ્ચિમ ટોચથી પર્વતની જે એક લાંબીને લાંબી ઓળ રાજપૂતાના અથવા રાજસ્થાનમાંથી થઇને દિલ્લી સુધી ગએલી છે, તે પર્વતાવલીને પ્રાચીનકાળમાં 'આદર્શાવલિ' નામથી ઓળખવામાં આવતી હતી. તેનું એ નામ પડવાનું કારણ એવું દર્શાવવામાં આવે છે કે, એ પર્વતમાં સ્થળે સ્થળે સ્પટિક પાપાણુના તથા અવાંતર ચિત્રવિચિત્ર રંગના ધાતુ ઉપધાતુના રંગ વિરંગી સ્તરો હોવાથી સૂર્યનાં કિરણોને પ્રતિબિંબિત કરવામાટે સ્પટિકર્તાએ જ આ આદર્શોની આવલીને (દર્પણોની પંક્તિને) નિર્માણ કરી હોયની ! એવોજ ભાસ થયા કરે છે. આ કલ્પનાના યોગે જ ભારતવર્ષના પ્રાચીન કાળના લોકોએ એ પર્વતને 'આદર્શાવલિ' નામ આપ્યું હતું. ત્યાર પછી એ 'આદર્શાવલિ' શબ્દ-માંના દ તથા શ નો લોપ થતાં (આદર્શાવલિ—આરશાવલિ) = આરાવલી એવું એનું સંક્ષિપ્ત નામ અત્યારે પરિપાકમાં ચાલુ છે. આર્યાવર્તની સીમા એક સરખી જ ન રહેતાં પાણિનિ તથા કાત્યાયનના સમયમાં જેવી રીતે બદલાઇ ગઇ હતી; * તેવો જ પ્રકાર પતંજલિની ક્યુર્યકીર્તિના સમયમાં થવાથી પતંજલિના સમયમાં આદર્શાવલિ નામક પર્વત આર્યાવર્તની પશ્ચિમ સીમારૂપ થઇ રહ્યો હતો. આદર્શાવલી અથવા આરાવલી પર્વતની નૈઋત્યે

* સ્વ. શ. કુટે કૃત 'Vicissitudes of Aryan civilization in India' પાણિનિ તથા પતંજલિ આદિનો સમય.

એ જ પર્વતનો જે એક ભાગ છે, તે પૂર્વે અર્ધુદાયલ અથવા અર્ધુદ પર્વતના નામથી ઓળખાતો હતો. ત્યાર પછી આરાવલીના નામ પ્રમાણે એના નામમાં પણ ઉત્તરોત્તર સંક્ષેપ તથા રૂપાંતરનો સંચાર થતાં અર્ધુદ શબ્દમાંથી દ અક્ષર તથા રેફનો લોપ થયો અને એ જ પર્વતને લોકો ' આબૂ ' કહેવા લાગ્યા. અત્યારે એ પર્વત ' આબૂનો પહાડ ' એવા નામથી ઓળખાય છે. એ પર્વતનું અત્યુચ્ચ શિખર પૃથ્વીની સપાટીથી ૫૦૦૦ ફીટની ઉંચાઇ પર છે અને અત્યારે એ જ પર્વતની વર્તમાન સ્થિતિનું આજે અવલોકન કરવાનું છે.

બહુધા સર્વ ભારતીય આર્યજનોની એક એવી માન્યતા છે કે, પર્વતોમાં દેવ તથા દેવીઓનો નિવાસ હોય છે અને એ કારણથી જ ભારતવર્ષમાંનાં કેટલાંક પાર્વતીય સ્થાનોને પવિત્ર તીર્થસ્થાન તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. સંસારથી વિરક્ત યજ્ઞેલા ઋષિ, મુનિ, સંન્યાસી, સાધુ અને સંત મહાત્માઓ પોતાના જીવનકાળને ધર્મવિચાર તથા તત્ત્વચિંતનમાં વીતાડવાના ઉદ્દેશથી પૂર્વે એવા પાર્વતીય પ્રદેશોમાં વસતિ કરીને રહેતા હોવાથી જે એવાં સ્થાનોનાં વાતાવરણ પવિત્ર હોય તે તે સ્વાભાવિક જ છે અને એ જ કારણથી એવાં સ્થાનો પવિત્ર મનાય છે. આર્યાવર્તમાં એવો કોઇ પર્વત ભાગ્યે જ મળી શકશે કે જ્યાં વૈદિક અથવા જૈન દેવાલયનું અસ્તિત્વ ન હોય. હિમાલય, ગિરિનારાયણ (ગિરનાર), શત્રુંજય, મહાબલેશ્વર અને એવા જ અન્ય પર્વતોમાંનાં પવિત્ર તીર્થસ્થાનોના અસ્તિત્વથી આ સિદ્ધાન્ત નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. પાર્વતીય પ્રદેશોમાંના ઋષિ મુનિ તથા સાધુ સંન્યાસીઓના નિવાસનો કાળ વીતી જવા પછી એ પર્વતોમાં ચોર, લુટારા અને ધાડપાડૂઓ આદિ નીચ પ્રકૃતિના લોકો વસવા લાગ્યા હતા અને અત્યારે એ લોકોનો પણ અભાવ

થવાથી ત્યાં કેટલાંક સ્થાનોમાં કોળી તથા વાઘરી આદિ લોકોની વસતિ થએલી જોવામાં આવે છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એક સમયના મહાભયંકર મનાતાં એ પાર્વતીય સ્થાનો આજકાલ અંગ્રેજ લોકો તથા ભારતીય ધનાઢ્ય જનોના વિશ્રામવાસરૂપ થઇ પડ્યાં છે. મુંબઇના ધનાઢ્ય જનો નિદાધકાળમાં શીતલતાના ઉપભોગમાટે જેવી રીતે મહાજેશ્વર, પંચગની, માથેરાન, ખંડાલા અને લાનોલી આદિ સ્થાનોમાં જાય છે; તે જ પ્રમાણે રાજપૂતાના તથા ગુજરાતના ધનાઢ્ય જનો આખૂનો પહાડ તેમના પ્રદેશથી નિકટમાં હોવાથી ત્યાં જ આનંદ તથા આરામના ઉપભોગમાટે પધારે છે. આ કારણથી ત્યાં અનેક બંગલા તથા સેનીટોરિયમ્ આદિ બંધાયેલાં હોવાથી વર્તમાન કાળમાં આખૂનો પહાડ એક ઉત્તમ નગરના સ્વરૂપમાં જ પરિવર્તિત થઇ ગયો છે અને દેશ તથા કાળના પ્રભાવથી એ પરિવર્તન થવું સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે.

આખૂનો પહાડ જેટલો લાંબો છે, તેટલી એની પહોળાઇ નથી. એના શિખરપરની લંબાઇ લગભગ ચૌદ માઇલની છે અને પહોળાઇ બહુ બહુ તો બેથી ચાર માઇલની જ થવા જાય છે. તળેટીમાં એ પર્વતની લંબાઇ કદાચિત્ વીસ માઇલની હશે. એની ઊંચી ઉત્તર દિશાન્ય અને દક્ષિણ આગ્નેય દિશામાં વિસ્તરેલી છે. એનું અતિશય ઉચ્ચ શિખર ઉત્તર દિશામાં આવેલું છે અને તેને ગુરુશિખર અથવા સાધુશિખરના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. સમુદ્રની સપાટીથી એ શિખરની ઊંચાઇ ૫૬૫૩ ફીટની છે અને સેનીટોરિયમ્ (આરોગ્યાલય) સમુદ્રની સપાટીથી ૪૦૦૦ ફીટની ઊંચાઇપર આવેલું છે. ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં 'રાજસ્થાન'ના કર્તા સ્વ. ડૉર સાહેબ પ્રથમ એ પર્વત-પર ગયા હતા અને એ સ્થાન આરોગ્યાલયમાટે બહુ જ યોગ્ય તથા ઉપયોગી છે, એ કલ્પના પણ પ્રથમ તેમના જ મસ્તિષ્કમાં ઉદ્ભવી

હતી. ઇ. સ. ૧૮૪૦ પર્યન્ત એ પર્વત સિરોહી સંસ્થાનના પોલી-
ટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ્સ તથા જોધપુર સંસ્થાનના મિલિટરી ઓફિસ-
રોના નિવાસતું એક મુખ્ય સ્થાન હતું. ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં એ
સ્થાનમાં રાજપૂતાનામાંના યૂરોપિયન લોકોમાંટે ઍરેક્ટ્સ તથા હૉરિપ-
ટલ્સ બાંધવામાં આવી હતી અને તે સાથે જ રાજપૂતાનાના એજન્ટ
દુ ધિ ગવર્નર જનરલ અને તેમની ઓફિસમાંના બીજા અધિકારી-
ઓના નિવાસમાંટે કેટલાક બંગલા પણ બાંધાયા હતા. એમની
સાથે કેટલાક વકીલ આદિ લોકો પણ ત્યાં રહેવામાંટે આવવા લાગ્યા
હતા. ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં સર હેન્રી લૉરેન્સ સાહેબે ‘આબુ
લૉરેન્સ એસાયલમ્’ અથવા ધર્મશાળાની સ્થાપના કરી હતી. એવી
રીતે એક પછી એક ત્યાં બિન્ન બિન્ન પ્રકારના લોકો નિવાસમાંટે
આવવા લાગ્યાથી એ પર્વતમાં મનુષ્યોની બહુ જ વસતિ થઈ ગઈ
અને અત્યારે તો વર્ષના નવ મહિના જેટલા સમય સૂધી એજન્ટ
દુ ધિ ગવર્નર જનરલ તથા તેમના સ્ટાફનો મુકામ એ પર્વતમાં જ
હોય છે. આબુના પહાડપર માત્ર સરકારી અધિકારીઓના જ ૪૦
થી ૫૦ બંગલા જેવામાં આવે છે અને તે ઉપરાંત જોધપુર, જય-
પુર, અલવર તથા સિરોહી આદિ સંસ્થાનોના રાજમહારાજઓના
જે બંગલા આવેલા છે, તે તો જૂદા જ. ત્યાં તાર ઓફિસ તથા
પોસ્ટ ઓફિસની પણ સારી વ્યવસ્થા છે અને એક બે સારાં હોટેલ્સ
પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આથી એ કેવો અને કેટલો બધો રમણીય
તથા મનોહર પ્રદેશ હોવો જોઈએ, એની સહજમાં જ કલ્પના કરી
શકાય તેમ હોવાથી અધિક આલોચનાની આવશ્યકતા નથી.

જે સ્થાનમાં સેનીટરીયમ આવેલું છે તે સ્થાનનો વિસ્તાર
બેથી ત્રણ માઇલ જેટલો હોવા સાથે તે સ્થાન ચારે તરફથી ટેક-
રીઓ વડે ઘેરાયલું છે. એ સ્થાનમાંના માર્ગો ધણા જ સારા અને

સુશોભિત બાંધેલા છે અને તે માર્ગે બજાર, ગામખ, વશિષ્ઠ મુનિના આશ્રમ, દેવલવાડા, અચલગઢ તથા ગુરુશિખર આદિ ભિન્નભિન્ન સ્થળે ગએલા છે. માણેકલાલ અને શારદા એ સેનીટોરિયમમાં જ આવીને રહ્યાં હતાં અને આખૂમાં આવ્યાને તેમને લગભગ એક સપ્તાહનો સમય થવા આવ્યો હતો.

એ સમસ્ત સપ્તાહનો સમય તેમણે આખૂ પર્વતમાંનાં પુરાતન જૈન દેવાલયો તથા અન્યાન્ય પ્રેક્ષણીય સ્થાનોના અવલોકનમાં વીતાડ્યો હતો અને તેથી એ સ્થાનોને જોઈ આવ્યા પછી રાત્રે તેમની વચ્ચે બહુધા એ પુરાતન રથાનો તથા તેમના ઇતિહાસ વિશેનો જ વાર્તાલાપ થયા કરતો હતો. આજે તેઓ દેવલવાડા નામક ટેકરીપરના વિમળશાહ તથા વસ્તુપાળ અને તેજપાળનાં બંધાવેલાં જૈન મંદિરો જોઈ આવેલાં હોવાથી રાત્રે બોજનકાર્યથી નિવૃત્ત થયા પછી શારદાએ માણેકલાલને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું કે:-

“ પ્રાણેશ, આજે આપણે દેવલવાડા નામની ટેકરીપર ગયાં હતાં, તેનું નામ દેવલવાડા શા કારણથી રાખવામાં આવ્યું છે ? ”

એના ઉત્તરમાં માણેકલાલ ધજીચેરમાં પડ્યો પડ્યો અને સિંગાર ફૂંકતો કહેવા લાગ્યો કે: “ એ સ્થાનનું દેવલવાડા નામ પડવાનું કારણ એ છે કે, એ ટેકરીપર પુષ્કળ દેવાલયો આવેલાં છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ ટેકરીપર અત્યારે જેટલાં દેવાલયો આપણા જોવામાં આવે છે, તેમના કરતાં પણ વિશેષ દેવાલયોની સંખ્યા એ સ્થાનમાં પૂર્વે હોવી જોઈએ, એવું અનુમાન પણ કેટલાંક કારણોથી કરી શકાય છે; કારણ કે, જૈન ધર્મીય લોકોની સાધારણતઃ એવી પદ્ધતિ છે કે, જ્યાં એકવાર એક દેવાલય તેઓ બંધાવે છે ત્યાં પછીથી તેઓ એક પછી એક અનેક દેવાલયો બંધાવતા જ રહે છે. પાલીતાણા પાસે જે શત્રુંજય નામની ટેકરી છે, તે પણ

એવી રીતે દેવાલયમય જ છે; એટલે કે, જ્યાં દેવાલય ન હોય એવો તે ટેકરીનો એક પણ ખૂણો આપણા જોવામાં આવી શકતો નથી. ગિરિનારાયણ પર્વતમાં પણ એવો જ પ્રકાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ ત્યાં શત્રુજય કરતાં જૈન મંદિરોની સંખ્યા કાંઈક ઓછી છે. આજે આપણે જોઈ આવ્યા તે દેવલવાડા ટેકરીપર જો કે કેવળ પાંચ જૈનમંદિરો જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, છતાં એ પાંચ મંદિરોના યોગે પણ આખું પર્વતને એટલા બધા ગૌરવની પ્રાપ્તિ થએલી છે કે જેનું વર્ણન થવું સર્વથા અશક્ય છે. બહારથી તો એ જૈનમંદિરોને દેખાવ જો કે એડોળ જેવો જ લાગે છે, પરંતુ એકવાર આપણે જ્યાં તેમના અંતર્ભાગમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ એટલે તેમાંના શિલ્પ-કૌશલ્યને જોઈને તત્કાળ આશ્ચર્ય તથા આનંદમાં તલ્લીન થઈ જઈએ છીએ; કારણ કે, એ આપણા દેશની પ્રાચીન બુદ્ધિમત્તા તથા કળા-કુશળતાનો જીવંતો પૂરાવો હોવાથી એના નિરીક્ષણથી આપણા હૃદયમાં એક પ્રકારના આત્મગૌરવની જાગૃતિ થાય છે અને તે આપણને આનંદના તરંગોમાં ડોલાવી દે છે. મારા આ કથનનો તને સાક્ષાત્કાર થએલો હોવાથી અધિક વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. એ મંદિરોમાંનું નક્ષીકામ એટલું બધું ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું છે કે સારા સારા યુરોપીયનો પણ તેને જોઈને આશ્ચર્યથી મોઢામાં આંગળીઓ નાખે છે અને એ જૈનમંદિરોને જોવામાટે સાહેબ લોક અને તેમની મહિમા ન આવી હોય, એવો એક પણ દિવસ ખાલી જતો જ નથી. એ પાંચ મંદિરોમાંથી વૃષભદેવનું દેવાલય સર્વથી જૂનું અને પુરાતન છે. ”

“ એ વૃષભદેવનું મંદિર કોણે બંધાવ્યું છે અને પોતાના નામને અજરામર કર્યું છે, એ આપ જણો છો ખરા કે ? ” શારદાએ તેના ઇતિહાસને જણવાની જિજ્ઞાસા દર્શાવી.

“ એ મંદિર અણુહિલવાડના નિવાસી વિમળશાહ નામક એક જૈન વ્યાપારીએ ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં ખંધાવ્યું હતું, એવાં કેટલાંક પ્રમાણો મળી આવે છે; ” માણેકલાલે તે મંદિરના ઇતિહાસનો સ્કેટ કરવા માંડ્યો: “ પ્રસિદ્ધ ‘રાજસ્થાન’ નામક ગ્રંથના લેખક કર્નલ ટૌડ સાહેબે એ મંદિર વિશે એક સ્થળે એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે કે, ‘એ દેવાલય જેવું ખીજું કોઇ પણ દેવાલય સમસ્ત ભારતવર્ષમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી; જે ભારતવર્ષમાંની કોઇ પણ ઇમારત એ મંદિરની પ્રતિસ્પર્ધા કરવાને સમર્થ હોય, તો તે કેવળ આગરામાંનો એક તાજમહાલ જ છે ! ’ અર્થાત્ જે મંદિર તાજમહાલ કરતાં પણ અધિક ઉત્તમ મનાય છે, તેની ઉત્તમતા કેવી અને કેટલી હોવી જોઇએ, એની કલ્પના હવે આપણે પોતે જ કરી લેવાની છે. ” *

* વિમળશાહનું ખંધાવેલું એ મંદિર તે એક અત્યંત વિશાળ તથા ભવ્ય મંદિર છે અને એના અંતર્ભાગમાં વૃષભદેવનું મંદિર તથા તેની આસપાસ કેટલાંક અન્ય દેવાલયો આવેલાં છે. એ મંદિરની લંબાઈ ૧૪૦ ફીટની અને પહોળાઈ ૯૦ ફીટની છે. એ મંદિરની વચલી ભીંતમાં ખાવન ગોખ કરેલા છે અને તેવા પ્રત્યેક ગોખમાં જૈન તીર્થંકરની એક એક મૂર્તિ બેસાડવામાં આવી છે. એ પ્રત્યેક ગોખ અથવા ગૃહ સમક્ષ નાના નાના સ્તંભોની હાર છે અને તે સ્તંભોને નક્ષી કામથી એક ખીજ સાથે એવી તો સફાઈથી જોડી દેવામાં આવ્યા છે કે તેનું શબ્દોવડે વર્ણન થવું સર્વથા અશક્ય છે. એ મંદિરની છતમાં કમળ અને ખીજ નાના પ્રકારનાં પુષ્પો, પશુઓ તથા ધર્મગ્રંથોમાંની કેટલીક આખ્યાયિકાનાં ચિત્રો આલેખવામાં આવ્યાં છે અને તે આલેખવામાં શિલ્પકળાભિજ્ઞોએ પોતાના જે ચાતુર્યનું પ્રદર્શન કરાવ્યું છે, તે ખરેખર અવર્ણનીય જ છે. ભીંતમાં જે જે શાહુકારોએ પોતાના ખર્ચે તીર્થંકરોની મૂર્તિઓને બેસાડી છે, તે બેઠકોનું કામ એટલું અને એવું તો સુંદર તથા મનોહર કરવામાં આવ્યું છે કે જે કારીગરે

“ ખરેખર એ મંદિર એવું જ ઉત્કૃષ્ટ છે, એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી અને આજે આપણને એ મંદિરના અવલોકનનો જે અત્યંત પ્રસંગ મળ્યો છે, તે આપણાં મહદ્ભાગ્યનું જ પરિણામ કહી શકાય. ” શારદાએ કહ્યું.

એ કામ કર્યું છે, તેથી મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કર્યા વિના આપણાથી રહી શકાતું નથી. ગોપીઓના રાસ, નાના પ્રકારના પ્રાણી અને વિવિધ પુષ્પોની ચિત્રણાને જોતાં જ હ્રુદાય તથા તૃપ્તિ લેવા થાય છે અને પ્રાચીન આર્યાવર્તનની શિષ્ટપદ્ધતિ ધરીબર આપણને સાનંદ આશ્ચર્યમાં તક્ષીન બનાવી દે છે.

હાલમાં એ મંદિરમાં વિમળશાહની જે મૂર્તિ જોવામાં આવે છે, તે નૂતની અને ખરી મૂર્તિ નથી, કિન્તુ પછીથી બેસાડેલી મૂર્તિ છે, એમ કહેવામાં આવે છે; કારણ કે ખરી મૂર્તિ તો અલાહદીન ખિલજ લઈ ગયા હતા. ત્યાર પછી કેટલાંક વર્ષ પર્યન્ત મુસલમાનોના હાથથી એ મૂર્તિનું સ્થાન ખાલી જ પડી રહ્યું હતું, પણ જે વેળાએ મુસલમાનોની ભીતિનો લોપ થયો, તે વેળાએ તત્કાળ અત્યારે જે મૂર્તિ જોવામાં આવે છે, તેને ત્યાં બેસાડવામાં આવી હતી, એવી વાર્તા સંભળાય છે. હાલમાં એ મંદિરમાં જે કાંઈ પણ ભાંગ ફેડ આપણી દૃષ્ટિ પડે છે, તે અલાહદીનના સમયની જ છે. એ થોડી ઘણી ભાંગફેડને બાદ કરીએ, તો એ વિમળશાહનું મંદિર અને તેની ખાસેનાં વસ્તુપાળ તથા તેજપાળના બંધાવેલાં મંદિર મુસલમાનોના આધાતથી કેવી રીતે બચી ગયાં હશે, એની કલ્પના કરી શકાતો નથી. વૃષભદેવના મંદિરની ઈશાન્ય દિશાએ એક ઉચ્ચ ગૃહમાં અંબાલવાનીની મૂર્તિ છે અને તે હિન્દુઓની દેવતા છે. વૃષભદેવના મંદિરના દ્વારને મૂકીને જરાક આગળ ચાલતાં એક મોટું ચારસ આંગણું આવે છે અને તે આંગણામાં વિમળશાહની એક અશ્વાશૃઙ્ગ પ્રતિમા આપણા જોવામાં આવે છે. એ પ્રતિમાનાં વિમળશાહની પાછળ તેનો ભત્રીજો બેઠેલો છે અને તેના ચિરપર એક છત્ર દૃષ્ટિગોચર થાય છે, એ છત્ર તે સમયના વ્યાપારિમંડળના મુકુટમણિ વિમળશાહનું વૈભવદર્શક

“એ મંદિરોને જોઈને આશ્ચર્યમાં લીન ન થાય, એવું કોઈ પણ માનવ પ્રાણી આ સંસારમાં મળી શકે તેમ છે જ નહિ. તે હિન્દુ હોય, મુસલમાન હોય કે યૂરોપીયન હોય, પરંતુ જે કોઈ પણ એ મંદિરોમાંની કારીગરીનું તેમજ કારીગરોના કૌશલ્યનું અવલોકન કરે છે, તેના અંતઃકરણમાં ભારતવર્ષના એ શિલ્પનૈપુણ્ય વિશે અવશ્ય

ચિન્હ છે. એ પ્રતિમા વિમળશાહના શરીર કરતાં પ્રમાણમાં બહુજ મોટી બનાવેલી છે. એ પ્રતિમાની ગાસપાસ દશ હાથીઓ ઉભેલા છે; એમાંના કેટલાક હાથીઓ ખાલી છે અને કેટલાકપર માવતો બેઠેલા છે; માવતોના હાથમાં ચમચાર શસ્ત્રો છે અને તેમનાં વસ્ત્રો સૈનિકો જેવાં છે. વિમળ-શાહની પ્રતિમાની પાછળ એક સ્તંભ છે. તેમાં ભત્તમ નક્ષીકામ કરેલું છે અને તેમાં નાનાં નાનાં ગૃહો કરીને તે ગૃહોમાં જૈન ધર્મના પવિત્ર તીર્થંકરોની સ્થાપના કરાયેલી છે.

વસ્તુપાળ તથા તેજપાળનું બંધાવેલું જૈન ધર્મના ૨૨ મા તીર્થંકર નેમિનાથનું મંદિર પણ અત્યંત પ્રેક્ષણીય છે અને તેમાંનાં નક્ષીકામ શિલ્પકૌશલ્ય તથા ગુંબજની કારીગરી આદિ વિમળશાહના મંદિર કરતાં પણ અધિક ઉત્તમ છે એ મંદિરોની પાસે જ વસ્તુપાળ તથા તેજપાળની સ્ત્રીઓ-દેરાણી જેઠાણી-ના સ્મરણાર્થ બે લઘુ મંદિરો પણ બંધાવવામાં આવ્યાં છે. વસ્તુપાળની સ્ત્રીનું નામ લલિતાદેવી હતું અને તેજપાળની સ્ત્રીનું નામ અનુપમાદેવી હતું એમ કહેવામાં આવે છે કે, એ મંદિર બંધાવવાની કલ્પના પ્રથમ અનુપમાદેવીના અંતઃકરણમાં જ કદ્દમલી હતી. સોમશ્વરે પોતાના ‘કીર્તિકૌમુદી’ નામક ગ્રંથમાં એ જૈન મંદિર ત્રિકમાબદ ૧૨૮૭ માં બાંધવામાં આવ્યું હતું, એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે. શત્રુંજય ટેકરીપર એ કલ્પ બાંધવોએ નેમિનાથનું એક ખીલું મંદિર પણ બંધાવ્યું છે અને તે સ્થળે સંવત્ ૧૨૮૮ નો ઉલ્લેખ કરાયેલો છે. ખરેખર આવાં અતૈકિક મંદિરો બંધાવીને એ જૈન નરરત્નોએ પોતાનાં નામોને સદાને માટે અજરામર કરી રાખ્યાં છે.

એક પ્રકારનું અભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે જ ! જેના અંતઃકરણમાં એવું અભિમાન ન ઉદ્ભવે, એવું હૃદયહીન માનવ તો કોક જ મળવાનું ! આપણો દેશ પૂર્વે આવા ઉત્તમ કારીગરો અને કળાભિજ્ઞ પુરુષોવડે ભરેલો હતો; પરંતુ ખેદનો વિષય છે કે, અત્યારે હવે એ કળાકૌશલ્ય આપણને છોડીને આપણા દેશમાંથી ચાલતું થવા માંડ્યું છે. ” આમ કહીને માણેકલાલે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

“ ત્યારે હવે આવતી કાલે આપણે ક્યાં સ્થળો જોવાને જઈશું ? ” શારદાએ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“ આવતી કાલે સંધ્યાકાળ પૂર્વે મારો વિચાર છે કે, આપણે વશિષ્ઠ મુનિનો આશ્રમ જોવામાટે જઈશું; કારણ કે, તે પણ આ અમુદાયલમાંનું એક અત્યંત રમણીય સ્થાન છે. ” માણેકલાલે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

*

*

*

*

બીજે દિવસે સાંજે ચાર વાગે માણેકલાલે શારદાને વશિષ્ઠ મુનિનો આશ્રમ જોવા જવામાટે તૈયાર થવાની આજ્ઞા આપતાં કહ્યું કે: “ શારદા, આજે બહુ મૂલ્યવાન વસ્ત્રો પરિધાન કરીશ નહિ; કારણ કે, જે સ્થાનમાં આપણે આજે જવાનાં છીએ, ત્યાં કદાચિત્તે ખેસીને નીચે ઊતરવાનો કે ઉપર ચઢવાનો પ્રસંગ આવે, એવો સંભવ હોવાથી સારાં વસ્ત્રો અગડી જશે. હું પણ એટલામાટે ધોતિયું પહેરીને જ ત્યાં આવવાનો છું. ”

માણેકલાલ ધોતિયું, ખમીસ, શોર્ટ કોટ અને ટોપી પહેરીને તૈયાર થયો અને શારદાએ અંદરના ભાગમાં એક વિલાયતી અંડર-વેચર પહેરીને ઉપર પોલકું તથા સફેદ સાદ્દો પહેરી લીધાં. પતિ અને પત્ની આવા સાદાં વસ્ત્રો ધારીને વશિષ્ઠ મુનિના આશ્રમ ભણી જવાને શ્વાના થયાં.

આખૂ પર્વતની દક્ષિણ બાજુએ કેટલાક શીટ નીચાણમાં એક ગોમુખ આવેલું છે અને વશિષ્ઠ મુનિનો આશ્રમ પણ એ જ સ્થાનમાં છે. એ દક્ષિણ શિખરપરથી નીચે ઉતરવામાટેના જો કે એક માર્ગ છે, પણ તે બહુ જ અગવડભરેલો છે; એ માર્ગમાંથી નીચે વશિષ્ઠ મુનિના આશ્રમમાં જવામાટે ૭૦૦ પગથિયાં છે, પણ તે પગથિયાં એટલાં ભધાં ખરાબ છે કે જો ઉતરતાં કે ચઢતાં એક પગથિયું ચૂક્યા કે સીધા યમલોકમાં પહોંચી ગયા, એમ જ સમજી લેવું. જે સ્થળે ગોમુખ આવેલું છે, તે સ્થળે પાણીનો એક ઝરો છે અને તે ઝરામાંનું પાણી એક એક ખિન્દુના પ્રમાણથી ગોમુખમાં પડીને ત્યાર પછી તેની નીચે બાંધેલા કુંડમાં પડ્યા કરે છે. એ ગોમુખ સંવત ૧૮૪૫ માં સિરોહીના રાજા ગુમાનસિંહે બંધાવ્યું હતું. એ ગોમુખની પાસે જ વશિષ્ઠ મુનિની કૃષ્ણ પાપાણીની એક મૂર્તિ છે. એ વશિષ્ઠ મુનિએ અગ્નિકુંડના ચાર પરમાર જાતિના રાજપૂતોની અચળેશ્વરમાંના અગ્નિકુંડમાંથી ઉત્પત્તિ કરી હતી, એવી એક દંતકથા ત્યાં પ્રચલિત છે. ચંદ્રાવતીના ધાર પરમારની પીતળની એક પ્રતિમા એ વશિષ્ઠમૂર્તિની પાસે જ સ્થપાયેલી જોવામાં આવે છે. એ મૂર્તિ વશિષ્ઠ મુનિ સમક્ષ હસ્તદ્વય જોડીને ઉભેલી છે અને તેથી એને જોતાં જાણે ધારરાજા મુનિનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવવાને તૈયાર થએલો હોયની! એવો જ ભાસ થયા કરે છે.

માણેકલાલ અને શારદા ૭૦૦ પગથિયાં ઉતરીને નિર્વિઘ્ન એ સ્થાનમાં આવી પહોંચ્યાં અને ત્યાંની રમણીયતા તથા શાંતિના સાક્ષાત્કારથી શારદાનું અંતઃકરણ આનંદપુલકિત થવા લાગ્યું. તેણે વશિષ્ઠ મુનિનાં ચરણોમાં ભક્તિભાવથી પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું અને ઝરામાંના નિર્ભળ જળના પાનથી તૃષાને પણ શમાવી. એ સ્થાનનું નિરીક્ષણ કરીને પતિપત્ની જરા આગળ વધીને જ્યાં આખૂ પર્વતના દક્ષિણ

માગતો અંત થતો હતો ત્યાં ગયાં. તેઓ પર્વતના છેડાપર આવીને ઊભાં રહ્યાં અને નીચેની ઊંડી ખીણને શારદા ભયપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોવા લાગી; કારણ કે, તે ખીણ એટલી બધી ઊંડી અને ભયંકર હતી કે, જો કોઈ દુર્ભાગી મનુષ્ય તેમાં પડી જાય, તો તેના જીવવાની આશા કોઈ પણ પ્રકારે રાખી શકાય જ નહિ, એ નિશ્ચિત હતું. એ સ્થાનમાં મનુષ્યો બહુ અદ્ય સંખ્યામાં આવતાં હોવાથી બહુધા એ સ્થાન જનશૂન્ય જ રહ્યા કરતું હતું અને તેથી અત્યારે પણ ત્યાં જનશૂન્યતા જ વિસ્તરેલી હતી.

માણેકલાલ અને શારદા જે વેળાએ એ સ્થાનમાં આવ્યાં તે વેળાએ લગભગ છ સાડા છ વાગ્યા હતા અને સૂર્યનારાયણ અસ્તાચલમાં જવાની તૈયારીમાં હતા. છતાં અઘાપિ ત્યાં રમણીય સાંધ્ય પ્રકાશનો વિસ્તાર હોવાથી અંધકારની સત્તા વ્યાપેલી નહોતી. અચાનક માણેકલાલે અત્યંત ગંભીર મુદ્રા તથા ગંભીર સ્વરથી શારદાને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:—

“શારદા, હું મુંબઈથી તને આ આબૂના પાર્વતીય પ્રદેશમાં શા હેતુથી લાવ્યો છું, એ વિશેની તારા હૃદયમાં કોઈવાર કંદપના આવી છે ખરી કે નહિ ? તેમાં પણ વળી આજે અત્યારે આ સર્વથા જનશૂન્ય એકાંત સ્થાનમાં તને લઇને આવવાનું એક વિશિષ્ટ કારણ છે અને તે એ કે મારે અત્યારે તારા એક ભયાનક પાપકર્મનો, તેં કરેલા નિંદ્ય વ્યભિચારનો તારા પોતાના મુખથી જ ઉચ્ચાર કરાવવાનો છે ! હું તને ગંભીરતાથી પૂછું છું કે, તું વ્યભિચારના દોષની ભાગિની થઈ છે ખરી કે નહિ ?”

માણેકલાલના મુખમાંથી આવા શબ્દો નીકળેલા સાંભળીને શુદ્ધચરિત્રા અને સરળહૃદયા શારદા આશ્ચર્યથી દિગ્મૂલ જેવી થઈ ગઈ અને કેટલીકવાર સૂધી પતિના મુખમંડળને આશ્ચર્યથી જ જોતી

રહી. ત્યાર પછી તેણે અત્યંત નમ્રતાદર્શક સ્વરથી માણેકલાલને સંબોધીને કહ્યું કે; “પ્રાણેશ, આપના મુખમાંથી કદાપિ ન નીકળવા જોઈએ તે શબ્દો આજે નીકળ્યા છે, કોઈપણ કારણથી મારા ચારિત્ર્ય વિશે આપના અંતઃકરણમાં પ્રબળ સંશય ઉદ્ભવ્યો છે અને તેના યોગે આપે મારાપર આવા પ્રકારનો શબ્દપ્રહાર કરવા માંડ્યો છે; પરંતુ મારાપર આ અસત્ય દોષનો આરોપ કરાય છે; આપનો આમાં ભયાનક પ્રમાદ થાય છે ! મેં વ્યભિચારના માર્ગમાં ચરણસંચાર કર્યો છે, એમ આપ શા આધારથી કહી શકો છો, એ હું સમજી શકતી નથી. આવા ઉત્તમ અને સુંદર પતિની અર્ધીગતના હોવા છતાં જ નિતા વ્યભિચારિણી થાય, તે સ્ત્રી નહિ, પણ સારમેયા જ હોવી જોઈએ ! આપ આવો પ્રશ્ન પૂછો છો, એથી પણ માફ એક પ્રકારનું ભયંકર અપમાન થાય છે; મારી માન્યતા પ્રમાણે મારા આત્મસમર્પણનો પુરસ્કાર કેવળ કૃતદ્વનતાથી જ અપાય છે ! !”

“શારદા, જ્યારથી તારા પિતાની સમૃદ્ધિના યોગે હું સારી સ્થિતિમાં આવ્યો છું, ત્યારથી તારા મસ્તિષ્કમાં એવા અભિમાનના પવનનો સંચાર થઈ ગયો છે કે, ‘માણેકલાલની ઉન્નતિની કારણી-બૂના હું હોવાથી મને હવે ગમે તેવી રીતે સ્વચ્છંદતાથી વર્તવાનો અને પતિની વચ્ચે સ્વતંત્રતાને ઠોકરે ઉડાવવાનો અધિકાર છે; કારણકે, પતિ હવે મારો દબાયેલો હોવાથી પતિ નહિ, પણ મારો ગુલામ તાબેદાર છે !’ અને આવી માન્યતાથી જ તે વ્યભિચારનું દ્વાર જોયું છે, એક નીચ પુરુષના પ્રેમમાં પડીને તારા સતીત્વરત્નને સદાને માટે ખોયું છે ! પરંતુ ક્ષીણ કુલ્લટા, તારે એ વ્યભિચારના માર્ગમાં સંચરતી વેળાયે એટલું અવશ્ય સ્મરણમાં રાખવું જોઈતું કે, ‘કેવળ ધનના લોભથી આ માણેકલાલ સ્ત્રીના તાબેદાર ગુલામ થનાર નથી; અને તેથી જો આ વ્યભિચારની વાર્તા તેના જાણવામાં આવશે, તો

કોઈ પણ પ્રકારે મારા જીવનનો ઉદ્ધાર નથી ! ’ પણ ક્યાંથી આવે ? યૌવન, ધનસંપત્તિ, શિક્ષણ, સૌન્દર્ય અને કુલીનતાના મદથી મદાંધ થએલી કામાતુરા અને કુલટા દામિનીના પાપવ્યાસ અંતઃકરણમાં આવા પ્રકારનો વિવેક ક્યાંથી આવે ? વ્યભિચાર પંકથી લિપ્ત થતી વેળાપે તારી તો કદાચિત્ એવી જ ભાવના હશે કે, આ વાર્તા કદાપિ પ્રકાશમાં આવવાની નથી અને તેથી તારી પ્રતિષ્ઠાની હાનિ થવાની નથી; પરંતુ તારી એ ધારણામાં તું ઠગાઈ છે અને જે નીચ પુરુષના સ્પર્શથી તું અપવિત્ર થએલી છે તે તારા પ્રેમભાગીએ જ તારા પાપકર્મની વગાડી શરણાઈ છે ! એક પાપને છુપાવવામાટે અસત્ય બાપણના ખીજ પાપને આચરવાની ચેષ્ટાને ત્યાગી દે; પાપનો પ્રાંજલતાથી સ્વીકાર કર અને પરમાત્મા પાસેથી તે પાપની ક્ષમા માગી લે ! ”

આ સંસારનો એવો એક નિયમ છે, કે જે કોઈ સર્વથા શુદ્ધ, નિષ્કલંક અને નિર્દોષ સ્ત્રી કિંવા પુરુષપર કોઈ પણ પ્રકારના અસત્ય દોષનો આરોપ કરવામાં આવે છે, તેા તે વેળાપે તે શુદ્ધ સ્ત્રી કિંવા પુરુષના અંતઃકરણમાં શોક કરતાં કોપનો અનળ અધિક પ્રબળતાથી પ્રકટી નીકળે છે. આ નિયમ અનુસાર શુદ્ધચરિત્રા શારદાના અંતઃકરણમાં પણ બીષણ કોપના અનળનો પ્રાદુર્ભાવ થયો અને તેનાં ચિન્હો તેનાં આરકત નેત્રોમાં પ્રત્યક્ષ દેખાવા લાગ્યાં. છતાં વિવેક તથા શાંતિરૂપ જળના સિંચનથી એ કોપાનળની જ્વાળાને શમાવીને શારદા શાંત ભાવથી સ્વામીને સંજોધીને કહેવા લાગી કે:-

“ હું કયા નીચ પુરુષના સ્પર્શથી અપવિત્ર થએલું છું, તે કૃપા કરીને જણાવશો ? આપ વિના મારા પ્રેમનો ભોગી કોઈ છે જ નહિ, તો પછી મારા પાપકર્મની શરણાઈ કોણ વગાડવાનું હતું વા ?

મેં પાપ કર્યું જ નથી, તો પછી અસત્ય ભાષણરૂપ અન્ય પાપના આવરણથી તે પાપને છુપાવવાની આવશ્યકતા જ શી છે ? હું નિરપરાધિની છું તો પછી પરમેશ્વર પાસેથી મારે કયા પાપની ક્ષમા માગવી ? હા, મારા પરમ ધર્મિષ્ઠ સ્વર્ગીય પિતાશ્રીના વચનનો અનાદર કરી હું મારી પોતાની ઇચ્છાથી જ આપને વરી, એ એક પાપ અવશ્ય મારા હસ્તે થએલું છે અને તેની શિક્ષાને ભોગવવાનો પ્રસંગ પણ આજે મારાં નેત્રો સમક્ષ આવીને ઊભો છે. જે આપની આજ્ઞા હોય, તો એ મારા પાપની હું પરમાત્મા પાસેથી ક્ષમા માગું અને પરમાત્માનાં ચરણોમાં દીનતાથી પ્રાર્થના કરું કે, ‘હે પરમાત્મન, તું કોઈ પણ યુવતીને આવી રીતે ઇચ્છાવર સાથે વરવાની અને પિતામાતાની આજ્ઞાને ઉલ્લંઘવાની કુપ્રુદ્ધિ કદાપિ આપીશ નહિ; કારણ કે, એ કુપ્રુદ્ધિનું આવું ભયંકર પરિણામ થાય છે અને યુવતીનો અવતાર સર્વથા બગડી જાય છે !’

“ ઝાહો, આ તો ચોર કોટવાલને દંડે, એ ન્યાયનું જ અવલંબન થતું દેખાય છે ! પણ ચિંતા નહિ: ચોરને દંડ દેવાનો કોટવાલના હાથમાં યથાર્થ ઉપાય છે ! ” માણેકલાલે ચેષ્ટાના આવથી કહ્યું: અને ત્યાર પછી જણાવ્યું કે, “પાપીયસી શારદા, તારો પ્રેમ-ભોક્તા કોણ છે અને તું કયા નીચ પુરુષના સ્પર્શથી અપવિત્ર થએલી છે, એ તને મારા કરતાં તારાપર તારા તે પ્રેમીનો લખાયેલો આ બોલતો કાગળ વધારે સારી રીતે જણાવશે અને તારા ગર્વથી ઉન્નત થએલા મસ્તકને નિમ્ન માત્રમાં જ લજ્જાથી અવનત કરી બતાવશે !” આ છેલ્લા શબ્દોના ઉચ્ચાર સાથે શોર્ટ કોટના અંદરના ગજવામાંથી એક કાગળ કાઢીને તેણે શારદાના શરીરપર નાખ્યો.

શારદાએ તે કાગળ વાંચ્યો અને તે કાગળ વાંચતાં જ તેનાં નેત્રોમાંથી આવણુ ભાદ્રપદની જળવૃષ્ટિ વર્ષવા લાગી. એ કાગળ તે

હરામખોર હળવદિયા બળદેવનો શારદાપર લખેલો કાગળ હતો, એ વાંચકોને નવેસરથી જણાવવાની આવશ્યકતા નથી. શારદાએ અશ્રુવિસર્જનવડે પોતાના દુઃખભારને કિંચિત ન્યૂન કરીને થોડી વાર પછી કહ્યું કે:—

“ મારા નામપર આવેલા આ પત્રના યોગેજ આપ મને કુલ્કલકિની, કુલટા, કામાંધા અને વ્યભિચારિણી માનો છો અને મારાપર નિર્દયતાથી શબ્દશસ્ત્રનો અસહ્ય આઘાત કરો છો ? મારા અપરાધને સિદ્ધ કરનાર આપ પાસે જો કોઈ પણ સખળ પ્રમાણ હોય, તો તે આજ છે કે બીજું પણ કોઈ પ્રમાણ આપે તૈયાર રાખ્યું છે ?”

“ શું તારા અપરાધ, તારા કલંકનું આ પ્રમાણ તને સખળ નથી લાગતું ? શારદા, હવે તો તારી નિર્લજ્જતા તથા ધૃષ્ટતાની સીમાજ થાય છે ! જો તું બળદેવના સ્પર્શથી કલંકિની ન જ થઈ હોય, તો બળદેવ જેવા એક સાધારણ સ્થિતિનો, દરિદ્ર અને ભિક્ષુક બ્રાહ્મણ તારા પર આવા પ્રકારનું પત્ર લખવાની ધૃષ્ટતા કરી શકે જ નહિ. ” માણેકલાલે શારદાના પ્રશ્નનું ભીષણ ઉત્તર આપ્યું.

“ એ દુષ્ટ બળદેવની મને પાપગર્તામાં હુઆવવાની ઇચ્છા હતી ખરી, પરંતુ જે ક્ષણે તેનો અપવિત્ર અને અભદ્ર આશય મારા જાણવામાં આવ્યો. તે ક્ષણે જ તેનું ભયંકર અપમાન કરીને અને એક તમાચો લગાવીને મેં તેને આપણા ગૃહમાંથી સદાને માટે દૂર કર્યો હતો અને તે વૈરના પ્રતિશોધમાટે જ તેણે આ પત્ર લખેલું હોવાથી આપ જેવા સુઘ, વિચારશીલ તથા વિદ્વાન્ પુરુષે એક નીચ નરના આવા પત્રમાં વિશ્વાસ રાખી પોતાની વિશ્વાસબાજન ભાર્યાના ચારિત્ર્યમાં અવિશ્વાસ સ્ખવો ઘટતો નથી. જો મેં તેનાપર કોઈ પણ પ્રકારની પ્રેમપત્રિકા લખી હોય, તો લાવો અને ત્યાર

પછી જ મને કલંકિની તથા અપરાધિની ઠરાવો !” શારદાએ યોગ્ય રીતિથી પોતાનો બચાવ કર્યો.

“ જો તું તારા તે પ્રેમભોગીપર તારા હસ્તથી તેવી પત્રિકા લખે, તો પછી તારા જેવી એક સુશિક્ષિતા અને એક સાધારણ અશિક્ષિતા અબળામાં ભેદ શો રહે ? આજકાલ કેટલીક સુશિક્ષિતા સ્ત્રીઓ બહુ જ દક્ષતાથી પાપકર્મ કરતી હોવાથી તેમનાં તે પાપકર્મો ઉચિત સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના આવરણથી ઢંકાઈ જાય છે અને સાધારણ અશિક્ષિતા અબળાઓની એવી પાપવૃત્તિ તત્કાળ પ્રકાશમાં આવતાં તેઓ જનસમાજમાં નિન્દાને પાત્ર થાય છે ! એટલે જ માત્ર સુશિક્ષિતા અને અશિક્ષિતા વ્યભિચારિણી વનિતાઓ વચ્ચે ભેદ રહેલો છે. અશિક્ષિતા વ્યભિચારિણી કરતાં સુશિક્ષિતા વ્યભિચારિણી વિશેષ ભયંકર હોય છે અને એના પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણરૂપ તું પોતે જ છે. આ તો કોઈ કારણથી તારી સાથે તારા તે પ્રેમભાજનનો વિરોધ તથા વૈરભાવ થયો એટલે તેના આ પત્રથી તારો અપરાધ મારા જાણવામાં આવ્યો, નહિ તો જો આ વ્યભિચાર-સંબંધ સમાધાનપૂર્વક મારા ગૃહમાં જ ચાલતો રહ્યો હોત, તો બાર ને બાર ચોવીસ વર્ષ પર્યન્ત પણ એનો સ્ફોટ થવો અશક્ય હતો. આમ છતાં પણ મેં કેવળ એ પત્રમાં જ વિશ્વાસ રાખીને પ્રથમ તને કલંકિની માની લીધી નહોતી, કિંતુ એ વિશેની શુભ રીતિથી કરવી જોઈએ તેટલી પૃચ્છા કરી હતી અને તે પૃચ્છાને અંતે ભાગી-રથી તથા પાર્વતીના મુખથી પણ જ્યારે એ જ વાર્તા મારા સાંભળવામાં આવી, એટલે પછી એ વાર્તાને મારે માનવી જ પડી અને અંતે તારા એ અપરાધની તને યોગ્ય શિક્ષા આપવાના નિશ્ચયપર હું આવી લાગ્યો. ” માણેકલાલે શારદાને કલંકિની માનવાનાં પોતાની માન્યતા પ્રમાણેનાં યોગ્ય કારણો રજૂ કરી બતાવ્યાં.

શારદા માણેકલાલના આ વ્યાખ્યાનનું શ્રવણ કરીને થોડીવાર નિરુત્તર રહીને વિચારમાં પડી ગઇ અને ત્યાર પછી બોલી કે: “નાથ, જ્યારે આ સર્વ વાર્તા મુંબઈમાં જ આપના જાણવામાં આવી હતી અને આપનો મારા કલંકિત ચરિત્ર :વિશે નિશ્ચય થઇ ચૂક્યો હતો, તો પછી આ વાર્તા મને આપે મુંબઈમાં જ શામાટે ન જણાવી અને મને મારાપરના આ કલંકને નિવારવાનો અવસર આપવાની યોગ્ય ઉદારતા શામાટે ન દર્શાવી? જો સર્વને એક સ્થાનમાં એકત્ર કરીને આ વિષયનો યોગ્ય ઊદાપોહ કરાયો હોત, તોમારો દૃઢ નિશ્ચય છે કે, આપના શિરપર પોતાની સતી સ્ત્રીને કલંકિની તથા કુલટાના નામથી બોલાવવાના અપરાધથી લિપ્ત થવાનો આજનો પ્રસંગ કદાપિ ન આવ્યો હોત!” શારદાએ મર્મિકતાથી માણેકલાલને અપરાધી ઠરાવવાનો યત્ન કરીને કહ્યું.

“શંખિની શારદા, તેં વ્યભિચારનું પાતક કરીને ઉભયકુલની પ્રતિષ્ઠાને કલંકિત તો કરી નાખી અને હું વળી આ રહસ્યનાં સર્વ જ્ઞાતાઓને એકત્ર કરી આ વિષયનો ઊદાપોહ કરીને અધિક લજ્જાને પાત્ર થાઉં, તો પછી મારા જેવો આ સંસારમાં મૂર્ખ પુરુષ બીજો કોણ હોઇ શકે? તારો જર બળદેવ એવો તો નીચ અને નિર્લજ્જ પુરુષ છે કે જો તેને બોલાવીને આ વિશે પૂછવામાં આવ્યું હોત, તો તારા અને મારા મોઢાપર આ સર્વ બેદનો સ્ફોટ કરી દેતાં તેને જરા પણ સંકોચ થાત નહિ; અને જો તેમ થાત તો તે વેળાએ લજ્જાથી મારી કેવી દુર્દશા થવાનો સંભવ હતો, એની કલ્પના તારે જ કરી લેવાની છે. અત્યારે તો આ પાપના યજ્ઞમાં મેં તારા પાપમય પ્રાણનું બલિદાન આપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, પરંતુ જો તેવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હોત, તો મારે જ આત્મહત્યાના આશ્રયથી મારી લજ્જા તથા પ્રતિષ્ઠાને સંભાળવી પડી હોત!” માણેકલાલે આવી

રીતે શારદાના વાદનો પ્રતિવાદ કરીને અત્યંત ગંભીર સ્વરથી પુનઃ કહેવા માંડ્યું કે: “શારદા, સૂર્યનારાયણ અસ્તાચલમાં પ્રયાણ કરી ગયા છે અને મંદ સાંધ્ય પ્રકાશનો પણ અંત થવાથી ધીમે ધીમે અંધકારનો આ સંસારમાં સંચાર થવા માંડ્યો છે. દિવસના અંતની આ વેળા તારા જીવનના અંતને સૂચવનારી હોવાથી હું તને આજ કહું છું કે, સર્વભક્ષક કરાલ કાળને આલિંગન આપવામાટે તૈયાર થા; પરમાત્માના નામનું અંતિમ ચિંતન કરી પરમાત્મા પાસેથી તારા અક્ષમ્ય અપરાધની ક્ષમા માગી લે અને ત્યાર પછી યમરાજની રાજધાનીમાં જવામાટે અહીંથી પ્રયાણ કરી જા !”

અત્યાર સૂધી શારદાના અંતઃકરણમાં એવી કલ્પનાનો અંશ માત્ર પણ ઉદ્ભવ્યો નહોતો, કે માણેકલાલ તેની હત્યા કરીને સ્ત્રીહત્યાના પાતકનો ભાગી થવા સૂધીનું સાહસ કરી ખતાવશે; પરંતુ માણેકલાલના મુખમાંથી જ્યારે અંતે આવા શબ્દો નીકળ્યા, એટલે શારદા ભયભીત થઇ ગઇ અને વિસ્ફારિત નેત્રો તથા ભયપૂર્ણ ભાવથી પોતાના પતિના મુખને જોઇ રહી. અત્યારે માણેકલાલની મુખમુદ્રા તેને સાક્ષાત્ યમરાજના મુખમંડળ સમાન લીપણ તથા ભયોત્પાદક દેખાવા લાગી. શારદા કેટલીકવાર સૂધી અવાક રહ્યા પછી અત્યંત ભયકંપિત સ્વરથી કહેવા લાગી કે: “મારા સૌભાગ્ય-હેતુ, આપનું અંતઃકરણ આટલી સીમા પર્યન્ત નિર્દય તથા ક્રૂરતાપૂર્ણ હશે, એવી અત્યાર સૂધી મને કલ્પના પણ નહોતી. સત્ય કહો, આપ મને ડરાવો છો કે ખરેખર મને મારી નાખવામાટે જ આ નિર્જન તથા ભયંકર સ્થાનમાં લઇ આવ્યા છો ?”

“હું તને કેવળ ખોટી ડરામણી ખતાવું છું, એવી જો તારી ધારણા હોય, તો એ તારી ભૂલ થાય છે; કારણ કે, તારા મરણની ઘટિકા પ્રતિપળે પાસે અને પાસે જ આવતી જાય છે. આપણામાં

એક એવી માન્યતા છે કે, ‘ અંતકાળે જેવી મતિ તેવી ગતિ ’ એટલે એ માન્યતાને માન આપીને જે અંતકાળે તારી મતિ પરમાત્માના ચિંતનથી શુદ્ધ થાય, તો તારો ખીજો અવતાર સુધરે એવી ઈચ્છાથી જ હું તને તારા ભાવિ કલ્યાણને સાધવામાટે કિંચિત્ અવકાશ આપું છું અને તેનો તારે સત્વર યોગ્ય ઉપયોગ કરી લેવાનો છે; નહિ તો જે બ્રહ્મ મતિ સહિત તારું મરણ થશે, ભો તારા સાત અવતાર આવી જ બ્રહ્મતામાં વીતશે, એનો તારે વિચાર કરવાનો છે. છતાં તારો મારી એ કૃપાની અવગણના કરવાનો જ વિચાર હોય, તો હું આ ક્ષણે જ તને આ ગહન ગર્ભમાં ધકેલીને તારા પાપમય જીવનની જ્યોતિને સદાને માટે ખુઝાવી નાખવાને તૈયાર છું ! ” માણેકલાલે કૂરતાના શિખરપર આરૂઠ થઈને એ વચનો ઉચ્ચાર્યાં.

“ પ્રાણેશ, અઘાપિ આ દાસીની આપનાં ચરણોમાં એ જ પ્રાર્થના છે કે, આ કુવિચારમય સાહસ ન કરો; મારા કલ્યાણમાટે નહિ, પરંતુ આપણા પુત્ર ઈન્દુના તથા આપના પોતાના કલ્યાણમાટે જ આ નિશ્ચયને પરિહરો; કારણ કે, આપ મારી હત્યા કરશો અને એ વાર્તા પ્રકાશમાં આવતાં કદાચિત્ આપને ખ્રિટિશ સરકારનો વિશુદ્ધ ન્યાય મરણની શિક્ષાને પાત્ર ઠરાવશે, તો આપણો પુત્ર બાલ્યાવસ્થામાં જ માતૃપિતૃહીન, નિરાધાર અને અસહાય થઈ જશે. જે મારા વચનમાં આપનો વિશ્વાસ ન જ બંધાતો હોય અને આપ મને પાપીયસી જ માનતા હો, તો મારો પરિત્યાગ કરી, મને કાશીમાં મારાં માતૃશ્રી સાથે રહેવાની વ્યવસ્થા કરી આપો અને આપ કોઈ બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્નસંબંધ કરીને સુખમાં જીવન વીતાડો. આમ કરવાથી મારા પ્રાણ બચશે, આપનું જીવન પણ નિર્ભય થશે અને આપણા સંતાનને પણ નિરાધાર થવાની ભીતિ રહેશે નહિ; એટલું જ નહિ, પણ મારા સદ્ભાગ્યના યોગે કોઈવાર મારી શુદ્ધતાનું યોગ્ય

પ્રમાણુ આપને મળી જશે, તો તેના યોગે પુનઃ આ દાસીને પતિ-ચરણની સેવાનો અલભ્ય અવસર મળી શકશે. આ સર્વ જો આ-પણું અસ્તિત્વ હશે, તો જ થવાનો સંભવ છે, અન્યથા મારા મરણ પશ્ચાત્ કદાચિત્ આપ જીવતા હો અને મારી શુદ્ધતાની વાર્તા આ-પના જાણુવામાં આવે, તો પણ તેનું કેવળ અસહ્ય પશ્ચાત્તાપ વિના આપને ખીજું કંઈ પણ યોગ્ય પરિણામ મળી શકવાનું નથી, એનો, મારા સ્વામન, જરા શાંતિથી વિચાર કરો. ધણીકવાર એવા બનાવો પણ બને છે કે, ન્યાયમંદિરમાં જે અપરાધીઓને તેમના હસ્તે થએલા મનુષ્યવધ જેવા બચંકર અપરાધોમાટે મરણની શિક્ષા અપાય છે, તે અપરાધીઓને મારી નાખ્યા પછી તેમની નિર્દોષતાનાં પ્રબળ પ્રમાણો મળી આવે છે અને તે વેળાએ ન્યાયાધીશો પોતાના થએલા પ્રમાદમાટે અતિશય પશ્ચાત્તાપ કરે છે, પરંતુ મરણના મુખમાં ધકેલાયલા નિર્દોષ જનોને પુનઃ સજીવન કરવાની શક્તિ તેમનામાં ન હોવાથી તેમના એ પશ્ચાત્તાપનું અન્ય કંઈ પણ પરિણામ થઈ શકતું નથી. આવા બનાવો અનેકવાર બનવાથી અને સો અપરાધી છૂટી જાય તો ભક્ષે, પરંતુ એક પણ નિરપરાધીને અયોગ્ય રીતે શિક્ષા થવી ન જોઈએ, એ ન્યાયનું એક પરમોદાર તત્ત્વ હોવાથી વર્તમાનકાળનાં હોલેંડ, પોર્ટુગાલ અને ચુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા જેવાં કેટલાંક સુસંસ્કૃત રાષ્ટ્રોએ અપરાધીઓને કોઈ પણ પ્રકારના સંયોગોમાં એ Capital Punishment એટલે કે મરણની શિક્ષા તો ન જ આપવી જોઈએ, એવા નિશ્ચયથી મરણની શિક્ષાને કાઢી નાખી છે અને તે યોગ્ય જ કર્યું છે; કારણ કે, એથી બંધનમાં રખાયેલા અપરાધીને, જો તે સત્ય અપરાધી હોય તો, પશ્ચાત્તાપ કરવાનો યોગ્ય તથા દીર્ઘ સમય મળી શકે છે અને તેના પરિણામે ધણીકવાર એક સમયના એવા બચંકર અપરાધીઓ

આદર્શ સાધુના સ્વરૂપમાં બદલાઇ જતાં અન્ય પાપાત્માઓને પણ ધર્માત્મા બનાવી શકે છે; અને જો એવા અપરાધીમાંનો કોઇ પાછાથી મળેલાં પ્રમાણોના યોગે નિરપરાધી સિદ્ધ થાય છે, તો ન્યાયાધીશો કિંવા ગવર્નમેન્ટને તેને સજીવન અવસ્થામાં બંધનમુક્ત કરવાનો અવસર મળી શકવાથી ગવર્નમેન્ટના ભાગ્યમાંથી અકારણ મનુષ્યહત્યાનો કલંક ટળી જાય છે. આટલામાટે જ મારી પણ આપનાં ચરણોમાં એ પ્રાર્થના છે કે, અત્યંત ઊતાવળ અને સાહસથી મારા જીવનદીપનું નિર્વાણ ન કરો; અત્યારે મારો ત્યાગ કરીને હજી પણ મારાપર મૂકાયલા આ આરોપની વધારે સૂક્ષ્મતાથી મુંબઈ જઈને તપાસ કરો અને પછી જ કોઇ પણ પ્રકારના અનુકૂલ કિંવા પ્રતિકૂલ નિશ્ચયપર આવો. હું મારી માતાને પણ આ વાર્તા જણાવીશ નહિ તેમજ આપના સુખના માર્ગમાં કંટકરૂપ યદ્યપિ નહિ, એ આપ નિશ્ચયપૂર્વક માની લેજો. આપ સુસ્ત છો, વિદ્વાન છો અને વિવેકી છો; એટલે આના કરતાં વધારે હું આપને શું કહું અને શું સમજાવું ? ” શારદાએ માણેકલાલને નમ્રતાથી અયોગ્ય સાહસ ન કરવાનાં સમર્પક કારણો દર્શાવ્યાં.

પરંતુ શંકાપિશાચિકાની બાધા અને ભાગીરથીની મંભેરણીથી ભૂત બનેલા માણેકલાલને એ સર્વ કારણો તુચ્છ તથા નિરર્થક જણાયાથી તે પોતાના નિશ્ચયમાં દૃઢ રહીને કહેવા લાગ્યો કે: “વિવાદિની શારદા, એક નાગિનીને છંછેડયા પછી જીવતી છોડી દેવામાં જેટલી જીવનભીતિ સમાયલી છે; તેટલીજ કિંબહુના તેથી પણ અધિક પ્રાણભીતિ એક સ્વૈરિણી સ્ત્રીને તેના વ્યભિચારની વાર્તા જણાવ્યા પછી જીવતી છોડવામાં સમાયલી છે, એવો કેટલાક સુસ્ત જનોનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે. સ્ત્રીચરિત્રનાં પુસ્તકોમાં એવાં અનેક ચરિત્રો મળી આવે છે કે, અમુક વ્યભિચારિણી વનિતાના વ્યભિચારને તેના સ્વામી સમક્ષ

પ્રકાશ થઇ જાય છે એટલે પછી તે વનિતા પોતાના ઇચ્છિત માર્ગને નિષ્કંટક બનાવવાની આંક્ષાથી વિષપ્રયોગ કિંવા એવા જ અન્ય ઉપાયથી પતિની હત્યા કરી નાખતાં જરા પણ અચકાતી નથી. અર્થાત્ તને જીવતી રાખીને દરિદ્ર થવાના તેમજ મૃત્યુના મુખમાં પડવાના ભયને હું વિનાકારણ સ્વીકારી લઉં, એટલો બધો હું મૂર્ખ કે અવિ-વેકી તો નથી જ. હું તારી તથા તારાં માતૃશ્રીની કૃપાથી જ અત્યારે મુખ્યમાં કોટિપતિની પદવીપર નિયુક્ત થયેલો છું અને તેથી જો તારાં વચનોથી તારી માતાનો મારા પ્રતિ અભાવ થઇ જાય, તો તેનું પરિણામ મારી દરિદ્રતામાં જ આવે અને તું એકલી અતુલ ધન-સંપત્તિની સ્વામિની થઇ મારાથી ભિન્ન રહી ઇચ્છિત ભોગવિલાસોનો આનંદ લૂટતી રહે, એમાં રંચ માત્ર પણ સંશય નથી. આવો પ્રસંગ મારે તને મારા હાથે જ શામાટે આવવો જોઇએ ? અર્થાત્ તારા જીવનદીપને ખુઝાવી નાખવાનો મારો વિચાર તારી પ્રાર્થનાથી લેશમાત્ર પણ ફરનાર નથી; પાણીને વલોડેથી માખણ કદાપિ નીકળનાર નથી ! તારા પ્રાણનો આજે અને અત્યારે જ આ સ્થાનમાં ભોગ લેવાશે અને એમ કરવાથી મારા સુખનો માર્ગ સદાને માટે નિષ્કંટક થઇ જશે ! ચાલ, તૈયાર થા; સમય વીતતો જાય છે અને મારે હજી સેને-ટોરિયમમાં પહોંચવાનું હોવાથી મારા પ્રયાણમાં વિલંબ થાય છે ! ”

“ ત્યારે કોઈપણ પ્રકારે આપ આ એક અનાયા, અસહાય અને અનાધારા અખળા પ્રતિ દયા નથી જ દર્શાવવાના કે ? અનુકંપા કિંવા સહાનુભૂતિની વૃષ્ટિ આ શારદાના શિરપર નથી જ વર્ષાવવાના કે ? પ્રાણેશ, આટલાબધા નિર્દય ન થાઓ, દયાને અંતઃકરણમાં સ્થાન આપો અને આમ છેક નમેરા ન થઇ જાઓ ! ” શારદાએ પુનઃ પ્રાર્થના કરીને કહ્યું.

“ મારા હૃદયોદ્ધાનમાંથી દયા, કરુણા, અનુકંપા અને ક્ષમા

નામક ચાર કુસુમોનો સર્વથા લોપ થએલો હોવાથી એ સુમનોના સુરભિને મેળવવાની તારી આશા સર્વથા આકાશકુસુમ સમાન છે !” માણેકલાલે નિર્દયતાની સીમા કરી બતાવી.

“ પરંતુ જેના હૃદયોંધાનમાં દયા, કરુણા, અનુકંપા અને ક્ષમા આદિ ઉત્કૃષ્ટ સુમનોનું આસ્તિત્વ નથી હોતું, તે મનુષ્યનું હૃદયોંધાન નહિ, કિન્તુ રાક્ષસોનું ભીષણ અને ત્યાજ્ય હૃદયકાન્તાર મનાય છે, એ આપ નથી જાણતા કે શું ? પરમાત્માએ ઉત્તમ માનવીનો અવતાર આપેલો છતાં આપ રાક્ષસની પદવીપર બળાત્કારે શામાટે આરૂઢ થાઓ છો, એ હું સમજી શકતી નથી.” શારદાએ કિંચિદ્ ઉપાલંબનો પ્રયોગ કર્યો.

“ હું અત્યારે જે માનવી અબળા બળાત્કારે રાક્ષસીની પદવીપર આરૂઢ થએલી છે, તેના સંહારમાટે જ રાક્ષસની પદવીપર બળાત્કારે આરૂઢ થયો છું; કારણ કે, સંસારનો એવો જ ન્યાય છે કે, ‘ થાય તેવા થઈએ, તો ગામ વચ્ચે રહીએ ! ’ રાક્ષસીના સંહારમાટે રાક્ષસની જ આવશ્યકતા હોય છે. ” માણેકલાલે ઉપાલંબનું ઉત્તર ઉપાલંબથી જ આપ્યું.

“ મારા પ્રભો ! જે અભાગિની શારદા આપની અર્ધાંગના-આપના અંગના એક ભાગરૂપ-છે, જેને અત્યારસૂધી આપે એક કોમળ કુસુમકલિકા સમાન સંભાળી છે, નિરન્તર પ્રાણેશ્વરી, હૃદયેશ્વરી, મનો-દેવી અને દેવી આદિ ઉત્કૃષ્ટ સંબોધનોથી બોલાવી છે અને પ્રેમપી-યૂષનું પાન કરાવી સંસારસુખના ઉચ્ચતમ શિખરપર ચઢાવી છે; તે જ શારદાને આ પર્વતશિખરપરથી નીચેની આ પાપાણુસ્તરમયી અને કંટકવૃક્ષોથી ભરેલી અત્યંત ગહન ગર્તામાં ધકેલીને અત્યંત કષ્ટપૂર્વક મારી નાખવા જેટલી રાક્ષસીય ક્રૂરતાને આપ વ્યવહારમાં યોજી શકશો ખરા કે ? પોતાના જ શરીરના અર્ધ ભાગને આવી રીતે છિન્નવિછિન્ન

કરી નાખતાં આપના અંતઃકરણમાં લેશમાત્ર પણ વેદના નહિ જ થાય ને ? મારા વલ્લભનું, મારા સહૃદય સ્વામીનું હૃદય આટલું બધું દયાહીન હોય, એવી મારી ધારણા નથી ! નાથ, હું આપનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવી, આપનાં ચરણોને મારાં પવિત્ર અશ્રુજળથી આદ્રી કરીને વળી પણ વિનંતિ કરું છું કે, આ સાહસ ન કરો અને આ અભાગિની અખળાને આ સંસારમાં આપની ચરણસેવાથી પવિત્ર થવામાટે પણ જીવતી રહેવા દો ! ” શારદાએ પાપાણને પણ પીગળાવી દે તેવા શબ્દોથી માણેકલાલને વિનંત્યે અને તેનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવીને અશ્રુનું વિસર્જન કર્યું.

માણેકલાલે ઠોકરથી શારદાના મસ્તકને દૂર કરીને કહ્યું કે :
“ શારદા, આ શરીરમાંના હસ્ત, પાદ અને નેત્ર આદિ સર્વ ભાગો એકસરખા ઉપયોગી હોવા છતાં જો કાંઈ રોગના યોગે એમાંનો કાંઈ પણ ભાગ સડી જાય છે, તો તેનો એપ ખીજ ભાગને ન લાગે એટલામાટે તે શરીરનો એક ભાગ હોવા છતાં પણ તે ભાગને કપાવીને સદાને માટે દૂર કરી દેવામાં આવે છે, એ નિયમ તારા જાણવામાં તો હોવો જ જોઈએ. અર્થાત્ તું મારી અર્ધાગના હોવા છતાં-મારા શરીરના એક ભાગરૂપ હોવા છતાં—અત્યારે વ્યભિચારરોગના સંપર્કથી તારામાં સડો પેસી ગયો છે અને તેથી તારા નાશ વિના આ માણેકલાલરૂપ દેહના અન્ય ભાગનું કલ્યાણ અશક્ય છે. હજી પણ કાંઈ વાદ કરવાની તારી ઇચ્છા છે ? ”

શારદાએ અત્યંત નિરાશાજનક નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું કે :—

“ ચહું જો રત્ન લેવા તો પડે છે હાથમાં કંકર;
વધું જો હીરલો લેવા કપાળે ચોંટતા પથર;
ચહું આનંદ તો આવી મળે છે શોકનો સાગર;
ચહું નિર્ભય થવા તો ભય રહે જિભો લપ ખંજર;

સુધા લેવા જતાં વિશ્વે હલાહલ હસ્તમાં આવે;
ચહું જળ તોં અદ્ય આકાશ પાવકને જ વર્ષાવે! ”

“ શારદા, તારા વિવાદનો હવે મને કંટાળો આવતો જાય છે; સંસારમાં અંધકારની ભીષણ છાયા છવાય છે; માટે હવે જિવ્હાને વિશ્રામ આપીને અંતઃકરણને પરમાત્માના સ્મરણમાં લીન કર; તારી આ પાપમયી કાયાને કાળને આધીન કર! ” આમ કહીને માણેકલાલે શારદાનો હાથ બળપૂર્વક ઝાલી લીધો અને તેને ગર્તાના તટપ્રાંત પ્રતિ ધસડવા માંડી.

કોમલાંગી શારદા ઝંઝાવાતથી કંપતી ઉપવનવૃક્ષરી સમાન કંપવા લાગી અને તેને પોતાના મૃત્યુનો ભીષણ સાક્ષાત્કાર થવા લાગ્યો; કારણ કે, હવે મૃત્યુ અને તેના વચ્ચે બહુજ અલ્પ અંત-રાય રહેલો હતો. જો કે, સંશયપિશાચના જાળમાં સંપૂર્ણ સપડાયલો માણેકલાલ દયા દર્શાવવાનો નથી, એવો શારદાનો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હતો, છતાં જીવનની આશા એક મહા વિલક્ષણ આશા હોવાથી આત્મરક્ષણના એક અંતિમ પ્રયત્ન તરીકે શારદાએ વળી પણ ચાર શબ્દો ઉચ્ચારવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે કંપિત શરીર, કંપિત સ્વર તથા દયાજનક મુખમુદ્રાથી પ્રતિયમરાજ થઈને ઉભેલા પોતાના નિર્દય, નિષ્ઠૂર, કૃતદ્વં તથા વિદ્યાતક પતિ માણેકલાલને સંબોધીને કહેવા લાગી કે:—“ પ્રાણનાથ, અત્યારે મારા જીવન કે મરણનો સર્વ આધાર કેવળ આપની ઇચ્છાપરજ રહેલો છે; કારણ કે, અત્યારે મારી રક્ષા કરનાર અન્ય અહીં કોઈ પણ નથી. આપના અંતઃકરણમાં દુષ્ટજનોના વિપરીત ઉપદેશના યોગે શંકા પિશાચિનીનો એટલી સીમા પર્યન્ત અધિકાર થયેલો છે કે મારા વચનમાં આપનો લેશ માત્ર પણ વિશ્વાસ બંધાવાનો નથી અને આજે મારો

મૃત્યુના મુખમાંથી ઉદ્ધાર થવાનો નથી, એ હું સારી રીતે જાણું છું; છતાં આપને આ પાપકર્મથી નિવૃત્ત કરવાના અંતિમ પ્રયત્ન તરીકે જણાવું છું કે, દુષ્ટ અને કુટિલ આયાગોના ભ્રમાવ્યાથી સંશયપિશાચના પંજમાં સપડાયલા કાચા કાનના આયેલોએ કાંઈ પણ પ્રકારના વિચારના વિવેક વિના જ પતિપ્રાણ તથા સતીશિરોમણિ ડેરડેમોનાની હત્યા કરી નાખી હતી અને પાછળથી ડેરડેમોનાની નિર્દોષતા તથા આયાગોના પ્રપંચની વાતો જાણવામાં આવતાં પોતાના હૃદયમાં થએલો પશ્ચાત્તાપ અસહ્ય થવાથી આત્મહત્યાનું અવલંબન કર્યું હતું; એવો પ્રસંગ આપને પણ પ્રાપ્ત ન થાય, એનો જે કાંઈ પણ વિચાર કરવો હોય, તે આપે અત્યારે અને આ ક્ષણે જ કરી લેવાનો છે; કારણ કે, જેવી રીતે એક વાર વીતી ગએલો કાળ પાછો આવી શકતો નથી, એક વાર છૂટેલો બાણ પાછો હાથમાં આવતો નથી અને ફૂટેલો ઘડો પાછો સંધાતો નથી; તેવી જ રીતે એક મરણવશ થએલી વ્યક્તિને જીવન આપવાનું કાર્ય પણ સર્વથા અશક્ય અને અસંભવનીય જ થઈ પડે છે ! તેલ તથા વાટના અભાવે યુઝાઈ ગએલા દીવાને જેવી રીતે બીજા તેલ અને વાટની પૂર્તિથી પ્રકટાવી શકાય છે, તેવો પ્રકાર આ જીવનજ્યોતિનો નથી; આ જીવનજ્યોતિ તો એક વાર કેવળ પરમાત્માની ઇચ્છાથી જ પ્રકટે છે અને તેનું જો અવિચારથી નિર્વાણ કરી નાખવામાં આવે, તો તે નિર્વાણ શાશ્વતજ થઈ પડે છે; અર્થાત્ એ જીવનજ્યોતિને પ્રકટાવવાની ક્ષુદ્ર માનવમાં શક્તિ છે જ નહિ અને આવવાની પણ નથી ! પુણ્યશ્લોક નળ રાજાએ સરોવરમાંથી પકડેલાં મત્સ્યો દેવી દમયંતીના હાથમાં સંભાળવામાટે આપ્યાં હતાં, પરંતુ દમયંતીના સુધાસ્નાવક કરમાંથી તે મત્સ્યો પાછાં સરોવરમાં સરી જતાં નળરાજના અંતઃકરણમાં ' ક્ષુધાતુરો થવાથી દમ-

યંતી પોતેજ તે મર્યોનું ભક્ષણ કરી ગઇ હશે ! ’ એવા સંશયનો, કલિની બાધાના ચોગે, સંચાર થવાથી નજરાજે દમયંતીનો વનમાં ત્યાગ કર્યો હતો. અર્થાત્ મહા પુણ્યશાળી નજરાજ જેવા પુરુષના હૃદયમાં પણ દમયંતી વિશે આવો સંશય આવ્યો હતો, તો આપ જેવા પુરુષના ચિત્તમાં આ કલિકાળના પ્રભાવથી આવા સંશયનો ઉદય થાય, એ કાંઈ આશ્ચર્યકારક ઘટના તો ન જ કહી શકાય. પરંતુ દમયંતીનો નજરાજે ધાત કરેલો ન હોવાથી અંતે એક દિવસ પતિપત્નીનો મેળાપ થયો હતો અને સંશયની નિવૃત્તિ થતાં એ દંપતીને પુનઃ પૂર્વવત્ સૌખ્યની પ્રાપ્તિ થઇ હતી. આ સુખનો પ્રસંગ પશ્ચાત્તાપઅસ્ત ઝંખાયેલોને, તેણે કરી નાખેલા ઉરડે-મોનાના ધાતના પરિણામે, મળવાનો સંભવ ન હોવાથી તેને જીવનથી કંટાળીને આત્મધાત કરવો પડ્યો હતો. ભૂતકાળની આ ઘટનાઓ સ્પષ્ટતાથી સૂચવે છે કે, આવા પ્રસંગે સ્ત્રીનો ધાત નહિ, પણ ત્યાગ કરવોજ ઉચિત છે અને તેથી પુનઃ મારી આપનાં ચરણોમાં એજ પ્રાર્થના છે કે, મારો ત્યાગ કરવો હોય, તો ભક્ષે કરો; પણ અવિચારથી મારો ધાત ન કરી નાખો ! ”

શારદાની આવી યુક્તિ પુરઃસર અને અત્યંત નમ્રતાયુક્ત વાદ-પરંપરાનું પાષાણથી પણ કઠિનતર થઇ ગએલા માણેકલાલના અંતઃકરણમાં કાંઈ પણ પરિણામ થઇ શક્યું નહિ અને તેથી તે પૂર્વવત્ નિર્દયતાને જ વ્યક્ત કરતો કહેવા લાગ્યો કે : “ શારદા, જો તું હવે જીવવાની આશા રાખતી હોય, તો તે તારી આશા મૃગજળના પાનથી તૃષાને શમાવવાની આશા સમાન સર્વથા વ્યર્થ છે ! તને જીવનનું દાન મળનાર નથી; નીચ કુલટા, આજે તારા પ્રાણનો કોઇ પણ રીતે ઉદ્ધાર નથી ! ”

માણેકલાલના આ શબ્દોએ શારદાની કિંચિત્ આશા રૂપ શૃંગ-
લાને નિમેષ માત્રમાં જ છિન્નવિચ્છિન્ન કરી નાખી અને તેથી તે
મરવાને તૈયાર થઇને કહેવા લાગી કે: “ ભલે, આપના હૃદયમાંથી
મારા માટે દયા તથા અનુકંપાનો આટલી સીમા પર્યન્ત લોપ થઇ
ગયો છે, તો આનંદથી મને મારી નાખો. એક રીતે જોતાં તો કોઇ
પણ કારણથી પતિના તિરસ્કારને પાત્ર થઇ પતિના વિયોગમાં જીવન
વીતાડવા કરતાં વિશુદ્ધ આર્થ અખળામાટે મૃત્યુ જ અધિક શ્રેયસ્કર
છે ! હું વિશુદ્ધ હોવાથી આપના હસ્તે માંડે મરણ થશે, તો અ-
વશ્ય મારો મોક્ષ જ થઇ જશે !! પરંતુ મારી માત્ર એટલી પ્રાર્થ-
નાને સ્વીકારજો કે મારા અતિશય લાડકવાયા અને એકના એક પુત્ર
ઇન્દુને કોઇ પણ રીતે ઓછું આવવા ન દેશો અને તેને તેની મા-
તાની પડેલી ખોટ જણાવા ન દેશો. કદાચિત્ આપ ખીજ સ્ત્રી કરો,
તો ઇન્દુને મારી પ્રિય સખી કપિંજલાની સંભાળમાં જ રહેવા દેજો:
કારણ કે, આપની નવીન પત્ની કદાચિત્ સપત્નીના સંતાનમાં સ્નેહ રાખી
શકે તેટલી ઉદાર બુદ્ધિની ન હોય, તો મારા ઇન્દુને વારંવાર માંડે સ્મરણ
થયા કરે અને તે મહીનો મહી રીખાયા કરે, એ સ્વાભાવિક છે. કપિં-
જલા સાથે તે હળી ગયો છે અને એક રીતે, આપણે તેને દત્તક આપેલો
હોવાથી તે કપિંજલાનો જ પુત્ર થએલો છે, એટલે કપિંજલા જ તેને
વાતસલ્યપૂર્વક સુખમાં રાખી શકશે. માંડે મરણ અકસ્માતથી થએલું
છે, એમ જ સર્વને જણાવજો કે જેથી આપના શિરપર સંકટ ન
આવે અને આપનું જીવન નિર્ભય રહે ! મારી પરમાત્માનાં ચરણમાં
એજ એક અનન્ય ભાવયુક્ત અભ્યર્થના છે કે, તે આપને તથા
ઇન્દુને શતાયુ કરે અને નિરંતર આનંદમાં રાખે ! ” એ પછી સાધ્વી
શારદા પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરતી કહેવા લાગી કે: “ ઘટઘટવ્યાપક,
સર્વશક્તિમાન અને સર્વસાક્ષિ પરમાત્મા ! હું દૂષિત છું કે નિર્દોષ

હું, એ કદાચિત્ મારા પ્રાણેશ નહિ જાણતા હોય, પણ તું તો સારી રીતે જાણે જ છે; એટલે તારાં ચરણોમાં મારી માત્ર એટલીજ પ્રાર્થના છે કે, જો હું પતિપરાયણા સતી હોઉં, તો મારા મરણ પછી પણ મારી વિશુદ્ધતા તથા નિષ્કલંકિતાનો મારા સ્વામીને સપ્રમાણ નિશ્ચય કરાવજે અને તે સાથે મારા સાંસારિક સુખના સંહારમાટે જે નીચ તથા પ્રપંચપરાયણ વ્યક્તિઓએ નીચતામય પ્રયત્નો કર્યા હોય, તેમને તેમના સત્ય સ્વરૂપમાં મારા પતિ સમક્ષ રજૂ કરજે. માતૃહીન બાળક ઇન્દુની રક્ષા કરી તેને નિરંતર સુખમાં રાખજે અને મારા પતિના આજ્ઞના આ અપરાધની ક્ષમા આપી એમનું સર્વથા અને સર્વદા દલ્યાણુ કરજે ! ” આ પ્રમાણેની પ્રાર્થના કરીને સાધ્વી શારદા “ જય જગદીશ્વર ! જય પરમાત્મન ! ઓમ નમો મગવતે વાસુદેવાય ! ” ઇત્યાદિ ભગવન્નામોચ્ચારમાં નિમગ્ન થઈને એક યોગીશ્વરી પ્રમાણે સમાધિમગ્ન અવસ્થામાં પડી પોતાના અસ્તિત્વને પણ ભૂલો ગઈ.

આ વેળાએ નિશ્ચાતું સંપૂર્ણ આગમન થવાથી નિશાકાલિક અંધકારે દિવસના પ્રકાશને દેશવટો આપી દીધો; છતાં એ નિશા શુકલપક્ષીય એકાદશીની નિશા હોવાથી ચંદ્રના શીતલ પ્રકાશનો વિસ્તાર થતાં અંધકારનું બળ કાંઈક ન્યૂન થઈ ગયું હતું. શારદાની પતિનિષ્ઠા તથા ભગવન્નિષ્ઠાના સાક્ષાત્કારથી થોડીવારને માટે તો ‘ આ સાધ્વીનો સંહાર કરવો કે ન કરવો ? ’ એવા પ્રકારનો પ્રશ્ન માણેકલાલના અંતઃકરણમાં ઉદ્ભૂત થયો; પરંતુ નિમેષ માત્રમાં જ ‘ સ્ત્રીઓનાં ચરિત્ર તથા પુરુષના ભાગ્યને ઇશ્વર પણ જાણી નથી શકતો ’ તો પછી સાધારણ મનુષ્ય તો ક્યાંથી જ જાણી શકે ? ’ આવો વિચાર આવતાં તેણે પાછો પોતાના પૂર્વ નિશ્ચયને દૃઢ કરી લીધો અને શારદાને પર્વતની ઊંડી ખીણમાં નાખી દેવામાટે તે અલ્પ

અંતરપર શારદા જ્યાં પ્રભુમગ્ન અવસ્થામાં ઉભી હતી ત્યાં આગળ વધ્યો. તેણે ધીમેથી શારદાના શુદ્ધ શરીરને પોતાના અશુદ્ધ કરથી સ્પર્શ કર્યો અને તે વેળાએ દમયંતીના દેહને સ્પર્શવાની ચેષ્ટા કરતાં જેવી રીતે પાપાત્મા કલિના કરો દગ્ધ થયા હતા, તે જ પ્રમાણે કિંચિત્ દાહનો માણેકલાલના કરોને પણ અનુભવ થવા લાગ્યો; પરંતુ અજ્ઞાનની પ્રબળતાએ સતી સાધવીના એ પ્રતાપ તથા પ્રભાવનું માણેકલાલને જ્ઞાન થવા દીધું નહિ અને તેથી માણેકલાલે “ નીચ, કુલટા, બિચારિણી શારદા, ભોગવ તારા પાપકર્મનું આ ભયંકર પ્રાયશ્ચિત્ત !! ” આવા નીચતમ સંબોધન સહિત શારદાને પોતાના બન્ને હસ્તમાં ઉપાડી લઇને બળપૂર્વક ગહન ગર્તામાં નાખી દીધી. શારદાના શરીરના પડવાથી ગર્તામાંથી એક પ્રકારનો ઘોર ધ્વનિ એકવાર સંભળાયો અને ત્યાર પછી ત્યાં નિમેષ માત્ર જેટલા કાળમાં પૂર્વવત્ શાંતિનો પ્રસાર થઇ ગયો. પોતાની ગૃહલક્ષ્મીનો આવી નિર્દયતાથી પોતાના હસ્તે જ સંહાર કરીને, પોતાના હસ્તે જ પોતાના ચરણમાં કુદાર મારીને, એટલે કે, સંશયજનમાં શારદાના પ્રાણની આહુતિ આપીને પિશાચના રૂપમાં પરિવર્તિત થએલો માણેકલાલ ત્યાંથી સેનેટોરિયમ પ્રતિ જવાને રવાના થયો.

માણેકલાલે સેનેટોરિયમમાં આવતાં જ પોલીસને એવી ખબર આપી દીધી કે, “ હું મારી સ્ત્રીને સાથે લઇને વશિષ્ઠ મુનિના આશ્રમવાળા-ભાગમાં ગયો હતો અને ત્યાંથી આગળ વધતાં પર્વત ગર્તાના તટભાગપર અમો ઊભાં હતાં એટલામાં નીચેના ભાગમાં એક સિંહ દેખાયો અને તેને જોઇ ગભરાઇ જવાથી મારી સ્ત્રી ગર્તામાં પડી ગઇ છે; માટે તેનો તપાસ કરો ! ” માણેકલાલની આ વાર્તા સાંભળીને પોલીસના અધિકારીએ જણાવ્યું કે: “ એ ગર્તામાં

સુવિખ્યાત ગુર્જર નવલકથાકાર ઠક્કર નારાયણ વિસનજી કૃત
અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ નવીન નવલકથાઓ

(૧)

ભયંકર ભદ્ર

અથવા

કેવળ ૨૪ વર્ષના ક્ષણભંગુર સંસારભાટે !

આ સંસારના ક્ષણભંગુર ભોગવિલાસની લાલસાથી મહત્વા
કાંક્ષાના પ્રવાહમાં તણાઈને ક્ષુદ્ર માનવ, પિશાચના દાસત્વને સ્વીકારીને,
આ જગતમાં કેવાં કમકમાટી ઉપજાવનારાં કુકૃત્યો કરે છે અને જ્યારે
પિશાચની નરકગર્તામાં પડવાનો દુઃખદ પ્રસંગ તેમનાં નેત્રો સમક્ષ
આવીને ઉભો રહે છે, તે વેળાએ તેમની કેવી દયાજનક દુર્દશા થઈ
જાય છે, એનું જો હૃદયભેદક અને મનોવેધક તાદૃશ્ય શાબ્દિક ચિત્ર
જોવું હોય, તો તે કેવળ આ અદ્ભુત નવલકથામાં જ દેખાશે. આ
નવલકથાનો મૂળ લેખક વિશ્વવિખ્યાત લખ્ષપ્રતિષ્ઠ આંગ્લ નવલકથાકાર
રેને હાલ્ડે છે અને અનુવાદક રા. ઠક્કર નારાયણ છે, એટલે આ
ગ્રંથની અધિક પ્રશંસા કરવાની આવશ્યકતા રહેલી જ નથી. લગ-
ભગ ૩૦૦ પૃષ્ઠના સોનેરી નામ તથા સુંદર બાઇન્ડીંગના સમિત્ર
પુસ્તકની કીમત માત્ર રૂ. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ અને વી. પી. ખર્ચ જુદાં.

(૨)

કુસુમ-કંટક

અથવા

રમણી કે રાક્ષસી ?

(દ્વિતીય સચિત્ર આવૃત્તિ)

અખળા જ્યારે મદનના મદથી અત્યંત ઉન્મત્ત બની જાય છે, તે વેળાએ પોતાના ક્ષણિક વિકારની તૃપ્તિમાટે તે કેવાં કેવાં ભયાનક કૃત્યો તથા અશ્રુતપૂર્વ સાહસો કરે છે અને તે પણ વળી એટલી સીમાપર્યન્ત કે કોઈ મહાનીય અને અત્યંત વિદ્વાતક પુરુષને પણ નિર્દયતાના વિષયમાં તેના સમક્ષ માથું નીચું નમાવવું પડે. એનું આ નવલકથામાં અત્યંત આકર્ષક તથા મનોવેધક ચિત્ર આલેખાયલું છે. વિશુદ્ધ ટ્રેમિજનોના શિરપર એક પછી એક આવતાં અનેક સંકટો, કામિજનોના વિવિધ પ્રકારના છળપ્રપંચ, કામિનીકૌટિલ્ય, કામી પુરુષોની પરવશતા તથા સંસારની વિલક્ષણતા આદિ વિષયો આ નવલકથામાં એવી તો મનોહારિણી છટાથી વર્ણવાયા છે તેમજ રૌદ્ર, અદ્ભુત, વીર, શૃંગાર અને હાસ્ય આદિ ભિન્ન ભિન્ન રસોત્તું પ્રસંગાનુસાર એવું તો માર્મિક પોષણ કરાયલું છે કે આ નવલકથાને એકવાર હરતમાં લીધા પછી સંપૂર્ણ કર્યાવિના છોડવાનું કાર્ય બહુધા પરમ દુર્ઘટ થઈ પડે છે. આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ અદ્ય સમયમાં જ ખપી જવાથી આ તેની સચિત્ર બીજી આવૃત્તિ કાઢવામાં આવી છે. ઉત્તમ કાગળ, ઉત્તમ છપાઈ, ચાર સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો, સુંદર બાઇન્ડીંગ અને લગભગ ૨૫૦ પૃષ્ઠના પુસ્તકની કીમત કેવળ રૂ. ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ અને વી. પી. ખર્ચ જૂદું.

(૩)

આજકાલનું હિન્દુસ્તાન

અથવા

પ્રાણહારક મૃગજળ

વર્તમાન કાળના હિન્દુસ્તાનમાં ચાલતા કેટલાક નિંદા આચાર વિચાર; વસુ, વસુધરા અને વિકારલાલસાની તૃપ્તિમાટે કરાતાં પૈશાચિક કૃત્યો; આજકાલની શરાશી અથવા શાહુકારીમાં અનુભવાતી ભયંકરતા; શરીર બદમાશોની ટોળા; દીવાળાની જાહોજલાલી; ‘ધર્મ’ને ત્યાં ધાડ અને કસાઇને ત્યાં કુશળ,’ સંસ્કૃતિજન્ય સાધનોનો દુરુપયોગ; ધનાઢ્યોના મહાલય કરતાં દરિદ્રગ્યકિતની પર્ણકુટીમાં જ સદગુણશીલતા તથા કૃતજ્ઞતાનો નિવાસ અધિક પ્રમાણમાં હોય છે; બણેલા ગણેલા અને સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા કેટલાક બકબકતો અથવા સફેદ ઠગો કરતાં કેટલીકવાર લુટારા અને ધાડપાડુઓમાં જ સત્ય ઉદારતા તથા સત્ય પવિત્રતાના અંશોનો વિશેષ પ્રમાણમાં સાક્ષાત્કાર થઇ શકે છે; ઇત્યાદિ અનેક વિષયોનું આ અત્યંત રસમયી તથા પ્રચંડ સામાજિક નવલકથામાં એવી તો ઉત્તમતાથી દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે કે જેના પરિણામે ઠક્કર નારાયણની આ નવલકથાનો પ્રથમ ખંડ અત્યંત લોકપ્રિય થઇ ચૂક્યો છે અને અન્ય ખંડોની આતુરતાથી વાટ જોવાય છે. આ નવલકથા ચાર ખંડમાં સમાપ્ત થવાની છે. સુંદર કાગળ, સુંદર છપાઇ, સુંદર ચાર ચિત્રો, સુંદર બાઇન્ડીંગ અને લગભગ ૩૩૦ પૃષ્ઠના પ્રત્યેક ખંડની કીમત રૂ. ૧-૮-૦ (એ ખંડ તૈયાર છે અને બાકીના એ ખંડો અલ્પ સમયમાં જ પ્રકટ થશે) પોસ્ટેજ વી. પી. ખર્ચ જૂદાં.

(૪)

દગાખાજ ટ્રસ્ટી

અથવા

વિધવા કે સૌભાગ્યવતી ?

આજકાલ એવી એક રૂઢિ થઈ ગઈ છે કે જો કોઈ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થ નિઃસંતાન હોય છે અથવા તો તેનાં સંતાનો વયમાં આવેલાં નથી હોતાં, તો પોતાના મરણ સમયે પોતાની સંપત્તિની વ્યવસ્થાની લગામ અમુક ટ્રસ્ટીઓના હાથમાં સોંપી મૃત્યુપત્ર-વિલ્-યા તે ટ્રસ્ટી-ઓને સંપત્તિની વ્યવસ્થાના સર્વ અધિકારો આપી જાય છે; પરંતુ આજકાલના કેટલાક પ્રપંચપરાયણ, ધનલોભી અને નીચ ટ્રસ્ટીઓ તે સ્વર્ગીય ધનાઢ્યના વિશ્વાસનો ઘાત કરીને પોતાના ગૃહને ભરવાના સ્વાર્થમાં તણાઈ તે ધનાઢ્યનાં સર્વથા તેમની દયા તથા કરુણાના આધારે જીવતાં પુત્રકલત્રને સંકટોની કેવી ગહન ગર્તામાં ધકેલી દે છે; અરે એટલું જ નહિ, પણ તે સંપત્તિના સત્ત્વ ઉત્તરાધિકારીને નિર્દયતાથી મારી નાખવામાટેના પણ કેવા પ્રચંડ પ્રપંચો રચે છે, એનું આ નવલકથામાં અત્યંત કરુણાળનક ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. કેટલાંક નીચ ડોક્ટર, નીચ સૌલિસિટર અને નીચતમ ટ્રસ્ટીઓ તેમજ અન્યાન્ય નીચ નરપિશાચોની પૈશાચિક કૃતિઓનું અવલોકન કરવું હોય, તો આ નવલકથા અવશ્ય વાંચવી જ જોઈએ.

રા. ઠક્કર નારાયણની વિદ્વતા તથા લેખનકુશળતામાટે એ મત છે જ નહિ, એટલે આ નવલકથાની વિશેષ પ્રશંસા નિરર્થક છે. સુંદર કાગળ, સુંદર છપાઈ, સુંદર બાઈન્ડીંગ અને સુંદર ચાર ચિત્રોથી વિભૂષિત ૨૫૦ પાનાંની આ સંપૂર્ણ નવલકથાની કોમત રૂ. ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ વી. પી. ખર્ચ જૂડું.

બીજા ગ્રંથો નારાયણ ગદ્યગંગા

રા. ઠક્કર નારાયણના સાહિત્ય અને ઇતિહાસ વિષયક અત્યન્ત ઉત્તમ, વિદ્વતાપૂર્ણ અને માર્મિક ભિન્ન ભિન્ન ગદ્ય લેખોનો પ્રચંડ સંગ્રહ. 'નારાયણ ગદ્યગંગા' ના પ્રથમ તરંગમાં નિમ્ન લેખોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે:—

- ૧ ગુજર કાવ્યપ્રદેશમાં ફારસી ગજલનું સ્થાન
- ૨ ઐતિહાસિક નવલકથા અને નાટક
- ૩ ગુજરાતી ભાષાની ઉન્નતિનો રાજમાર્ગ
- ૪ લ અને ળ
- ૫ કર્ણુછંદ
- ૬ મહારાષ્ટ્ર દેશ અને તેની ભાષા
- ૭ જાપાની સાહિત્ય
- ૮ અંગ્રેજી ભાષાની ઉન્નતિનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ
- ૯ નાટકનું પરિવર્તન કે નાટ્યકળાની અધોગતિ?
- ૧૦ વેદોમાં પૃથ્વીની ગતિ
- ૧૧ પ્રાચીન ભારતવાસીઓનો પહેરવેશ
- ૧૨ વિદ્યાપતિ બિદ્ધલ
- ૧૩ ભોળો ભક્ત
- ૧૪ લાખો ફૂલાણી
- ૧૫ જોધાબાઈ
- ૧૬ ચીની મુસાફર હુએન—સંગ
- ૧૭ મારી મક્કાની મુસાફરી
- ૧૮ છાયાનો દરબારગઢ

૧૯ મેરજાતિનો કિંચિત્ પરિચય

૨૦ શૈલરાજ આખૂ

૨૧ મલખાર પ્રદેશ

આ સુપર રૉયલ ૧૬ પેજ સાઇજ નાં ૪૫૦ પાનાનાં સુંદર કાગળ, સુંદર બાઇન્ડીંગ તથા સુંદર છપાઇવાળા અંથમાં ' જાયાના દરબારગઢ ' નાં એ તથા ' મેરજાતિ ' નાં સ્ત્રી પુરુષો તથા ધર્મમં-
હિરનાં ચાર મળી છ ઐતિહાસિક ચિત્રો તથા ત્રણથી ચાર અન્ય ચિત્રો-અધાં મળીને નવથી દશ ચિત્રો-આપવામાં આવ્યાં છે અને તેથી એ અંથના બાહ્ય તથા આંતરિક સૌન્દર્યમાં બહુ જ વૃદ્ધિ થએલી છે. આ લાયબ્રેરીમાં રાખવા લાયક ઉત્તમ કાગળ, ઉત્તમ છપાઇ, ઉત્તમ બાઇન્ડીંગ અને સચિત્ર અંથની કીમત રૂ. ૨-૮-૦ છે. પોસ્ટે જ અને વી. પી. ખર્ચ જૂડું.

નાદિરનો દોર દમામ

અને

બાહુબળનું પરિણામ

એક અપૂર્વ ઇતિહાસગ્રંથ

લેખકો

સ્વર્ગવાસી અમૃત કેશવ નાયક

તથા

વિદ્યમાન ઠકકુર નારાયણ વિસનજી

એક સાધારણ સિપાહી તરીકે ધરાવના બાદશાહના સૈન્યમાં દાખલ થઇ ધીમે ધીમે આગળ વધી અંતે જંગ પ્રપંચ તથા અઢિ-

તીય આહુખળથી ધરાનના બાદશાહ બની એડેલા અને ત્યાર પછી હિન્દુસ્તાનમાં આવી દિલ્લીમાં 'કલેઆમ' ચત્રાવી દિલ્લીની મુગલિયા શહનશાહતના પાયાને હમેશને માટે ઢીલો કરી જતાર નાનિરશાહનું જીવનચરિત્ર આ ગ્રંથમાં એટલું અને એવું ઉત્તમતાથી વર્ણવાયું છે કે જાણે એક ઉત્કૃષ્ટ નવલ કથા વાંચતા હોઈએ તેવો જ ભાસ થાય છે અને ગ્રંથને હાથમાંથી છોડવાનું મન થતું નથી. નાદિરશાહ પૂર્વના દેશોનો નેપોલિયન ઓનાપાર્ટ હતો, એમ કહેવામાં કશી પણ અતિશયોક્તિ થવાનો સંભવ નથી. આ ગ્રંથ-લેખનનો 'એમ. એ. બનાકે ક્યોં મેરી મિટ્ટી ખરાખ કી ?' નામક અત્યંત લોકપ્રિય નવલકથાના લેખક સ્વ. અમૃત કેશવ નાયક આરંભ કર્યો હતો, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ એની સમાપ્તિ પૂર્વે જ તેમનો સ્વર્ગવાસ થવાથી તેમના પરમ મિત્ર અને પ્રામ્યાત લેખક ઠક્કર નારાયણે એ ગ્રંથની ચોગ્યતાથી સમાપ્તિ કરી છે. ઉભય લેખકો સુવિખ્યાત અને પ્રતિષ્ઠિત હોવાથી એ ગ્રંથની ઉત્તમતાનું અધિક વિવેચન નિષ્પ્રયોજન છે. ઉત્તમ કાગળ, ઉત્તમ, છપાઈ, ઉત્તમ બાઇન્ડીંગ અને ચાર ઉત્તમ ચિત્રોથી મંડિત લગભગ ૨૫૦ પૃષ્ઠના ગ્રંથની કીમત રૂ. ૧—૮—૦ પોસ્ટેજ વી. પી. ખર્ચ જૂડું.

એ સર્વ ગ્રંથો મળવાનું ઠેકાણું:—

મહાદેવ રામચન્દ્ર જાગુજે

બુકસેલર અને પબ્લિશર

ત્રણદરવાજા—અમદાવાદ.

રા. ચંપકલાલ જીવરાજ જોશી કૃત
નવીન ઐતિહાસિક નવલકથા

મુરાદેવી

અથવા

મૌર્યવંશના અભ્યુદયનો આરંભ

આ નવલકથામાં મગધ દેશના રાજ્યકર્તાઓના સંપૂર્ણ વૃત્તાંત ઉપરાંત નંદવંશનું નિકન્દન કરીને કૌટિલ્યના ઉપનામથી ઓળખાતા અઘ્નોદિક બુદ્ધિમાન વિષ્ણુશર્મા આણખ્યદેવે મૌર્યવંશની રચાપના કેવી રીતે કરી હતી; ચંદ્રગુપ્તને રાજ્યાધિકાર અપાવવામાટે મલયપુરની રાજનંદિની મંદાકિનીએ કેવા કેવા પ્રયત્નો કર્યા હતા અને મહારાણી મુરાદેવીના કંકણની ચોરી થતાં રાજા ધનનન્દની કેવી વિલક્ષણ દશા થઈ હતી તેમજ પાર્વતીય રાજા સમરકેતુએ મિત્રધર્મનું કેટલી સીમા-પર્યંત પાલન કરી ખતાવ્યું હતું છતાં ઘટનાઓ વાંચતાં વાંચક ઇતિહાસ તથા નીતિસિદ્ધાન્તોમાં તલ્લીન થઈ જાય છે. ઉત્તમ કાગળ, ઉત્તમ છપાઈ, સુંદર બાઇન્ડીંગ અને સુંદર ચાર ચિત્રોથી મંડિત લગભગ ૩૦૦ પૃષ્ઠના પુસ્તકની કીમત રૂ. ૨-૦-૦ પોસ્ટેજ વી. પી. ખર્ચ જૂડું.

મળવાનું ઠેકાણું:—

મહાદેવ રામચન્દ્ર જામુળે

બુકસેલર અને પબ્લિશર

ત્રણ હરવાળા—અમદાવાદ

